Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 30 • СВЕСКА 51

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2020

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Небојша Ј. Лазић, *Софка и Младен: Две неаутентичне егзистенције* (Трагизам и жртвовање у романима *Нечиста крв* и *Газда Младен* Борисава Станковића) 15

Ана Стишовић Миловановић, *Љубиша Јоцић, Песник ван конвенција* 33

Мирјана М. Бечејски, *Есејистички избори Данила Киша* 45

Ана М. Мумовић, Критика као култура (Над *Првом историјом српске књижевности* Павела Јозефа Шафарика) 63

Снежана Р. Булат, *Игра Лоле Монтез у драмском виђењу Тодора Манојловића* 77

Ђурђина М. Исић, *Женски ликови у одабраним комедијама Бранислава Нушића и Стефана Костова* 96

Валентина М. Гавриловић, Маријана М. Продановић, *Статус новијих англицизама у лексичком фонду ученика средњошколског узраста* 111

Јелена Б. Бабић Антић, Никола Н. Данчетовић, *Женски језик у књижевном дискурсу: Осврт на модалност* 125

Снежана М. Кадић, *Семантичка анализа телесности у песничком дискурсу Момчила Настасијевића* 143

Јелена Д. Рајовић, Милица М. Спасић Стојковић, *Заступљеност енглеског језика струке у наставним плановима и програмима средњих школа* 157

Миљан Д. Миљковић, *Утицај појаве англицизама и енглеских речи у медијима на употребу англицизама у свакодневном говору код деце школског узраста* 179

Адам М. Софронијевић, Светлана В. Грубор, *Културне везе Србије и Јапана: Интернет истраживање* 193

Светлана В. Грубор, *Природа у делима Јасунари Кавабате* 211

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Синиша Р. Достић, Драгана М. Видаковић, *Терористичка пропаганда на интернету* 225

Слободан Н. Брацановић, *Економске тенденције, капитал и неједнакости* 239

Андреја Б. Катанчевић, *Институт урбарара у средњовековној Србији* 263

Татјана П. Јовановић, Оља М. Арсенијевић, *Стратешка улога ХРМ кроз призму обучавања запослених у периоду трансформације пословања* 281

Љубомир А. Миљковић, Драгана М. Трнавац, *Развој компетенција за демократско друштво у дигиталном добу* 299

Драго Ш. Орчић, Иванка Р. Гајић, *Хумани потенцијал у функцији стварања интелектуалног капитала* 315

Драгана А. Барјактаревић, *Недоумице у поступку издавања лиценце за обављање енергетске делатности* 333

Горан Б. Лазић, Мирјана Н. Лончар Вујновић, *Развој Еразмус+ програма на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици* 345

Бајрам Ђ. Халити, *Оспоравање Нирнбершког процеса од стране ромске националне заједнице* 363

Игор Ђ. Вукадиновић, *Масовне демонстрације и пад режима САП Војводине 1988. године* 377

ИСТОРИЈА

Marko P. Atlagić, Aleksandar L. Martinović, Dalibor M. Elezović, *Noble English woman Adeline Paulina Irby on Kosovo and Metohija in Serbia* 395

Божидар В. Зарковић, *Миграције српске властеле за владавине последњих Немањића* 405

Весна С. Зарковић, *Деловање Исе Бољетинца уочи отварања руског конзулата у Косовској Митровици* 427

Филип М. Обрадовић, *Грб и застава општине Косовска Митровица* 449

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици у условима недефинисаног институционалног статуса* 461

ПЕДАГОГИЈА

Наташа Т. Николић, Радован М. Антонијевић, *Образовање као фактор културне репродукције и културене продукције* 483

Иванка Р. Гајић, *Значај перманентног учења у спорту* 497

Тамара Р. Ковачевић, Љубица С. Исаковић, *Усвајање знаковног језика код глуве и наглуве деце предшколског узраста* 513

КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

Велибор С. Лазаревић, *Човек као варварин* 539

ПРИКАЗИ

Ена С. Мирковић, *Голгота Раковичке парохије. Страдање свештеника и парохијана од октобра 1944. до маја 1945. године* (Александар Аздејковић, Књижевно друштво Раковица, Београд 2019, 453 стр.) 549

IN MEMORIAM

Трудбеник Тимочке Крајине 553

Списак рецензената 555

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Nebojša J. Lazić, *Sofka and Mladen – Two Non-Authentic Existences* (Tragedy and sacrifice in the novels *Impure Blood* and *The Boss Mladen* of Borisav Stanković) 15

Ana Stišović Milovanović, *Ljubiša Jocić, Poet above conventions* 33

Mirjana M. Bečejski, *Essayistic selection of Danilo Kiš* 45

Ana M. Mumović, *Criticism as culture* (Above *The first history of Serbina literature* Pavel Jozef Šafarik) 63

Snežana R. Bulat, *The play of Lola Montes, dramatic vision by Todor Manojlović* 77

Đurđina M. Isić, *The female characters in Branislav Nušić's and Stefan Kostov's selected comedies* 96

Valentina M. Gavranović, Marijana M. Prodanović, *The status of new English loanwords in the language of Secondary school students* 111

Jelena B. Babić Antić, Nikola N. Dančetović, *Women's language in literary discourse: the focus on modality* 125

Snežana M. Kadić, *Semantic analysis of corporeality in the poetic discourse of Momčilo Nastasijević* 143

Jelena D. Rajović, Milica M. Spasić Stojković, *English for specific purpose in the curriculum of vocational Secondary schools* 157

Miljan D. Miljković, *The influence of the appearance of Englishism and English words in the media on the use of Englishisam in everyday speech in School-age children* 179

Adam M. Sofronijević, Svetlana V. Grubor, *Culture relationships between Serbia and Japan: An Internet reasearch* 193

Svetlana V. Grubor, *Nature in the works of Yasunari Kawabata* 211

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Siniša R. Dostić, Dragana M. Vidaković, *Terrorist propaganda on the Internet* 225

Slobodan N. Bracanović, *The economic tendencies, capital and inequalites* 239

Andreja B. Katančević, *The institution of Urbarars in Mediaeval Serbia* 263

Tatjana P. Jovanović, Olja M. Arsenijević, *Strategic role of HRM from the angle of training of employees in the period of transformation of bussines* 281

Ljubomir A. Miljković, Dragana M. Trnavac, *Development of competences for a democratic society in the Digital age* 299

Drago Š. Orčić, Ivanka R. Gajić, *Human potential in the function of intellectual capital creation* 315

Dragana A. Barjaktarević, *Some question about issuance of licence for carrying out energy activity* 333

Goran B. Lazić, Mirjana N. Lončar Vujnović, *Development of ERASMUS+ programme at the University of Priština, temporarliy settled in Kosovska Mitrovica* 345

Bajram Đ. Haliti, *Challenging the nurney procedure by the Roma national community* 363

Igor Đ. Vukadinovic, *Mass demonstrattions and the fall of Vojvodina regime 1988.* 377

HISTORY

Marko P. Atlagić, Aleksandar L. Martinović, Dalibor M. Elezović, *Noble English woman Adeline Paulina Irby on Kosovo and Metohija in Serbia* 395

Božidar V. Zarković, *The migration of Serbian Nobles during the reigin of the last Nemanjić* 405

Vesna S. Zarković, *The efforts of Isa Boletini before the opening of the Russian Consulate in Kosovska Mitrovica* 427

Filip M. Obradović, *Coat of arms and the flag of Municipality Kosovska Mitrovica* 449

ETHNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *The everyday life of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica in the conditions of the undefined institutional status* 461

PEDAGOGY

Nataša T. Nikolić, Radovan M. Antonijević, *Education as a factor of cultural reproduction and cultural production* 483

Ivanka R. Gajić, *The importance of permanent learning in sport* 497

Tamara R. Kovačević, Ljubica S. Isaković, *Adoption of the Sign language with deaf and hard hearing Preschool children* 513

CRITICISM AND CONTROVERSY

Velibor S. Lazarević, *Man as babrbarian* 539

VIEWS'

Ena S. Mirković, *Golgotha of Rakovica parish. The suffering of priests and parishioners from October 1944 to May 1945* (Aleksandar Azdejković, Književo društvo Rakovica, Belgrade 2019, 453 pp.) 549

IN MEMORIAM

Hard worker of Timoc Region 553

List of reviewers 555

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 821.163.41.09-31 Станковић Б.
doi: 10.5937/bastina30-27084

Оригинални научни рад

*Небојша Ј. ЛАЗИЋ**
Универзитет у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

СОФКА И МЛАДЕН: ДВЕ НЕАУТЕНТИЧНЕ ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ**

(Трагизам и жртвовање у романима *Нечиста крв* и *Газда Младен* Борисава Станковића)

Апстракт: У Станковићевом доживљају света трагична судбина јунака догађа се када материјални интереси заједнице претегну у односу на њену духовну основу. Што је дубљи суноврат у материјалну беду, то је стрмије морално посрнуће и пад књижевних јунака. Ове литерарне дијалектике писац се држао у свим текстовима, било прозним било драмским. Стиче се утисак да Станковићеви јунаци ову спознају или не препознају или је упорно потискују. Књижевни ликови Борисава Станковића углавном подносе ударце егзистенције као виши фатум, а када се и појави нешто налик побуни, она се заврши пре него што стварно започне. Ове и неке друге ставове о Станковићевом делу конкретизоваћемо, с посебним осврtом на феномен трагичног и феномен жртве, поређењем главних ликова романа *Нечиста крв* и *Газда Младен*, Софке и Младена.

Кључне речи: Б. Станковић, трагично, жртва, егзистенција

Борисав Станковић је у свом књижевном раду[1] опсесивно описивао и продубљивао тек неколике мотиве, оних о осујећеној љубави (жене или мушкарца), немогућности успињања по вертикали кастински уређене заједнице, ликовима са социјалне маргине, а све ово уз доследно приказивање егзистенције не као извора радости живљења, него као мучно трајање

* Ванредни професор, lazicjnebojsa@yahoo.com

** Овај рад резултат је истраживања на пројекту Српска књижевност у европском културном простору (ев. бр. 178008), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О рецентном стваралаштву Борисава Станковића писало се прилично необавезно, делом стога јер је он био нова, не превише озбиљно схваћена појава на ондашњој књижевној сцени, а делом јер је тада, и једино тада, критика по значају била изнад литерарне продукције.

испуњено сталним удесима и злом коби. Свестан своје имагинативне аномалије, Станковић је често модификовао и трансформисао једне књижевне текстове у друге, било између блиских књижевних врста у оквиру истог књижевног рода (приповетка, роман) било између различитих књижевних родова (приповетка, драма). На овом месту треба поменути атипичну збирку кратких прича *Божји људи* (1902), иновативну на формалном плану не само унутар стваралаштва Борисава Станковића и српског реализма, него и у пољу читаве српске књижевности. Не можемо се отети утиску – мада ова збирка прозних цртица и забелешки има своју аутономну позицију у писчевом целокупном делу – да је она настајала као низ скица за будуће, углавном ненаписане текстове. Низ прозних минијатура у *Божјим људима* требало је да буде „резервоар" тема и мотива одакле би писац захватао и проширивао постојеће замисли, што је он делом и чинио, добар пример за овакво писчево поступање је прерастање приче *Парапута* у драму *Ташана*. Овде треба поменути још једну карактеристичну појаву у поетици Борисава Станковића, он је *Увелу ружу*, једну од својих првих приповедака, искористио као прототекст на основу којег је касније тематски засновао романе о којима пишемо. Оба, са женског и мушког становишта, сведоче неостварену и/или осујећену љубав.

Борисав Станковић је, попут многих наших и светских писаца, писао „једну књигу". То је књига о осујећењу, о неиспуњености потенцијала ране младости, о немогућности да се живи у складу са сопственим прохтевима, нагонима и надама. Другим речима, књижевни јунаци Борисава Станковића књижевна су илустрација онога што је филозофија Хајдегера, Јасперса и Шелера назвала неаутентичном егзистенцијом (човека). Књижевни ликови у делима Борисава Станковића су ускраћени, незадовољни, поражени, чак убијени од живота. До дубоког увида у природу и смисао људског постојања у претежно непријатељски настројеном свету, Станковић није дошао рационалним рашчлањавањем етапа на животном путу својих литераних јунака, већ једном пренаглашеном сензибилношћу, на граници с видовитошћу, која му је помогла да сагледа истину иза лажи појавног света. Да бисмо потврдили ову тезу, изабрали смо међуоднос лика Софке из *Нечисте крви* (1910) и лика Младена из *Газда Младена* (1928).

Јован Деретић је ову необичну појаву у *Историји српске књижевности* умесно назвао „хегемонијом критике". Чудан је и одабир речи којима се описивао књижевни рад Борисава Станковића. Прво је Павле Маринковић 29. IV 1899. у *Звезди* Јанка Веселиновића оценио како је приповетка *Увела ружа* „прави роман, осакаћен и згужван у 45 страна". (Станковић књ. прва 1980: 337) Изгледа да се ова реч, као добар опис књижевног поступка Станковића допала и Јовану Скерлићу, па је он поводом *Божјих људи* у Српском књижевном гласнику 1902. написао да тамо има „појединих места и тренутака који су прави сведоци и згужвани романи људских срдаца и промашених живота" (Станковић књ. прва 1980: 344)

Треба приметити да у Станковићевом делу има још књижевних паралелизама[2], један од њих су ликови Коштане и Митка из драме *Коштана* (1902). Поред ових тематско-мотивских иновација, Станковић је у епохи позног реализма начинио одсудан корак у превласти романа над приповетком, чиме је овај књижевни правац код нас, уз извесно закашњење, почео да следи главни поетички ток европског реализма.

Животна судбина Борисава Станковића трагизмом готово надраста његово трагиком испуњено књижевно дело, дело чију фрагментарност није успео да уобличи у „опус". Али Станковић није остао усамљен у томе, значајан број писаца није довршио свој рад онако како је замислио. Од свих могућих примера, навешћемо Франца Кафку и његове „недовршене" романе *Процес* и *Замак*, јер ћемо елементе поетике овог генијалног аутора искористити нешто касније, када се будемо бавили појединим аспектима *Нечисте крви* и *Газда Младена*. Посебно је питање, које овога пута нећемо истраживати, да ли роман као књижевна врста може бити „довршен"? Велики роман, чак и када је формално композицијски заокружен, зрачи унутрашњом естетском снагом у тој мери да пробија „оквирне делове текста" (Успенски 1979: 193-210) и нужно прераста у „отворено дело" (уп. Еко 1965: 31-59). Од укупно три Станковићева романа, роман *Певци* (1928) једноставно је прекинут и о њему се скоро ништа не може рећи; *Газда Младену* је контрахован добар део наративног ткива, али се ипак може читати и тумачити без посебних тешкоћа. *Нечиста крв* једини је роман који је Борисав Станковић објавио док је био жив, те се он може сматрати обрасцем стваралачке (романескне) воље писца. Иако је живот Борисава Станковића нагињао трагици нећемо се бавити њиме, него феноменом *трагичног* и феноменом *жртве* у *Нечистој крви* и *Газда Младену*.

Ова два романа Борисава Станковића сматрамо комплементарним, у њима се паралелно одиграва убијање духовног живота једне жене и једног

2 Да је могуће упоређивати и друга Станковићева дела показао је Вук Филиповић у студији *Свет детињства у делу Боре Станковића*. Он је довео у везу, тражећи мотивске сличности у сећању на детињство, романе *Певци* и *Газда Младен*, оба штампана после пишчеве смрти. Међутим, методолошки приступ аутора, према којем је „у лику газда Младена писац (...) уцртао и унутрашњу природу своје личности, маштања и `сумрака идеала` (Филиповић 2008: 193)", израженим биографизмом безнадежно је анахрон чак и за време када је књига први пут штампана (1968). Руски формализам и англосаксонска нова критика су давно пре тога позитивистистички приступ архивирали у историјски преглед књижевних теорија. Није проблем с овом студијом што је аутор непрекидно доносио аподиктичке судове о Станковићевој прози, на пример да је главни јунак у младости „*дечак – филистар*" (Филиповић 2008: 240), него што су они углавном погрешни. Закључак аутора студије *Свет детињства у делу Боре Станковића* да је роман *Газда Младен* тек романсирана аутобиографија Борисава Станковића, упућује на површно разумевање духовног профила овог литерарног јунака.

мушкарца, дакле човека[3]. Али, иако судбине јунакиње *Нечисте крви* и јунака *Газда Младена* сведоче трагику и жртвовање, у њиховним судбинама и удесима налазимо разлику која их индивидуализује и не дозвољава да њихове егзистенције посматрамо као лик и његов одраз у огледалу. Та разлика није ни тако мала.

Пошто су насловом овог текста Софка и Младен већ одређени као неаутентичне егзистенције, то имплицира сложен сплет питања која се јављају око овог појма а воде порекло из филозофије егзистенције; па кренимо дакле према њој. Проблеми које је ова грана двадесетовековне филозофије врло одлучно истурила у први план тичу се слободе (избора), очајања, могућности, заснивање идентитета у односу на егзистенцију и есенцију и сличних појмова које пресудно обликују сопство човека. Наравно, ова два књижевна лика која покушавамо да разумемо и анализирамо су стварна у оној мери у којој је стваран човек када га промишља филозофија. Он је дакле апстрактан, али је тим апстраховањем изнад свакодневне, често баналне стварности, доведен до оног степена општости који му омогућава да се преобликује у модел узвишенијих форми постојања.

О отворености човека за могућност аутентичне или неаутентичне егзистенције[4], писао је Хајдегер у *Битку и времену*.

> „Губитак *јесте* свагда своја могућност, а он њу `нема` још само тако да би му она била својство попут нечега предручног. А пошто тубитак суштински свагда јесте своја могућност, онда то биће *може* у свом битку самог себе да `бира`, да задобије, оно може себе да изгуби, односно да никада не задобије себе и само `привидно` да се задобије. Оно може да је узгубило себе, и може да још није задобило себе, само уколико је по својој суштини могућно *својствено* биће, а то значи уколико је себи посвојено. Оба модуса битка *својствености* и *несвојствености* – ови изрази су у строгом смислу речи терминолошки одабрани – оснивају се у томе да је тубитак уопште одређен путем свагдамојости" (Хајдегер 2007: 70).

Када се искобељамо из ових типично хајдегеријанских али надамо се неопходних исказа, можемо се посветити оправдању наше поставке о природи књижевних јунака Борисава Станковића у њиховој трагичној визији жртве и жртвовања.

---

3 У овом смислу, не би било погрешно ни када би наслов рада гласио неаутентична егзистенција, јер је Станковић, стваралачки спојивши женски и мушки принцип у један, уздигао ликове својих романа на ниво универзалне људске судбине, судбине човека као врсте.

4 Хајдегер, верујући да својим делом круцијално мења ток филозофије, одбацује познате термине и нуди нове. Тако је на пример човек у његовом систему мишљења означен као тубитак, док је појам метафизике потпуно одвојио од античких корена и дао му смисао филозофије заокупљене (само) човеком, неке врсте филозофске антропологије. Због тога у цитату нема термина аутентичне и неаутентичне егзистенције, међутим, њима одговарају адекватни појмови својственост (Eigentlichkeit) и несвојственост (Uneigentlichkeit), док се реч својствено (eigentlich) употребљена у значењу аутентично.

Читање прозних и драмских текстова Борисава Станковића открива једну необичну семантичку закономерност, која до сада зачудо није уочена, наиме, књижевни ликови по правилу имају само лична имена, док презимена која упућују на припадност породици нема. Ова појава је тим необичнија када се зна колико Станковић у књижевним делима посвећује пажњу брижљивом опису неговања фамилијарних односа, било у интими дома или на светковинама поводом породичних празника. Те породичне гозбе, најчешће крсна слава, Божић или Ускрс, одвијају се по веома строгом протоколу[5], у тој мери да се њихов опис скоро непромењен може транспоновати у неки етнолошки запис. Због свега тога, изостављање презимена, као ширег одређења појединца, не може бити случајно. Софкину породицу, древнију и угледнију у односу на Младенову, Станковић описује на следећи начин:

> „Њихова је кућа била стара. Изгледа, да од када је варош почела постајати, да је и та њихова кућа већ тада била ту. Цела родбина из ње је произишла. Од увек саме би владике, приликом великих празника, после службе, прво код њих долазили на честитање, па тек онда ишли у друге куће, такође старе и чувене. У цркви имали су свој сто, а на гробљу своје гробове. Гробови све од мрамора а једнако, и дању и ноћу са запаљеним кандилима" (Станковић, књ. трећа, 1980: 7).

У *Газда Младену* моћ Младенове породице, поново непознатог презимена, огледа се у ограђеном дворишту и кући, та кућа није раскошна али је, попут какве минијатурне тврђаве, стамена и неосвојива:

> „Кућа је била тамо, у дну. Висока, на два спрата. Са капије видела би се само њена једна страна, и горњи бој који, окренут наниже, окречен, белео се, док од доњег спрата само се видели дирeци трема и тамо унутра у полутами кујна, собе. Лицем куће, целом њеном ширином, испред ње, протезала се башта и губила наниже" (Станковић, књ. пета, 1980: 10).

Хронолошки пре Кафке и његових романа које смо поменули, Борисав Станковић, ускраћивањем презимена књижевним јунацима „огољује" своје ликове, оставља их без повезаности с најближим сродством и пријатељима на чистини и ветрометини њихове егзистенције. Овим гестом он указује не само да је човек индивидуа, кога ни најјаче везе, везе крви, не могу да приближе другим људима, него да је је његова усамљеност предодређена и готово апсолутна. Понекад се она, то ћемо видети на примеру Младена

5 Несрећна Софкина удаја открива се на подробно описаној свадби, где долази од одступања од норми ондашњег грађанског морала. Она је одведена у сеоску средину у којој исконски пориви надвладавају устаљени ред свечаности. Подгрејано алкохолом на површину избија анимално у људима, а свадба прераста у оргијастички занос, који свој крешендо има у покушају па одустајању Софкиног свекра да уђе у њену собу (уп. Станковић књ. трећа 1980: 158-210).

из романа *Газда Младен*, огледа као потпуно отуђење од средине, од породице, али и отуђење од присности са сопственом свешћу. Овакав начин Станковићевог профилисања књижевних ликова, доводи га у литерарну близину Франца Кафке и његових ликова Јозефа К. (*Процес*) и К. (*Замак*). Било је много настојања да се Кафка сведе на аутора искључиво јеврејског културног и религијског круга, на писца који је предвидео холокауст, али је ближе истини да је вредност његових дела у томе што се у његовим романима и приповеткама препознају све оне неприлагођене и отуђене индивидуе, независно од тога како и коме се моле или којим језиком говоре. Искораком из „гета" националне књижевности Кафкино дело постало је истински космополитско.

Склони смо ставу да универзализам Кафкиног дела – наравно, у много сведенијем обиму јер овај то постиже на нивоу светске књижевности – дозвољава поређење са стваралаштвом Борисава Станковића. Јер да није тако, откуда би било могуће да један писац, који је често означаван регионалним[6], у подтексту својих најбољих дела има тако модерне замисли? Уколико одбацимо слој фолклорног и наносе традиционалног у Станковићевом приказивању Врања, овај топоним се, у закључној визији пажљивог читаоца, мора препознати као микрокосмос света. О прожимању града и света Луис Мамфорд, један од оних мислилаца који су имали најдубљи увид у развој града у цивилизацији, у предговору капиталног дела *Град у историји* записао је да „ова књига почиње с градом, који је симболички речено, читав један свет, а завршава са светом, који је практично, постао један велики град". (Мамфорд 2001: 3) Борисав Станковић овај процес није доживео, али га је својом литаратуром (симболички) антиципирао.

---

6 Тенденција да се Станковићев рад веже за регионални колорит посредно имплицира његов регионални домет. Писац је након доласка у Београд, и константног неприхватања раних остварења био свестан ове чињенице. Отуда његово незадовољство, па и јед који га је пратио током књижевног деловања. Посебно је ружна епизода о којој сведочи Милан Грол, у чланку *Јубилеј Борисава Станковића* објављеном у Српском књижевном гласнику из 1924. године: „Да се ослободи посла [рецензије Станковићеве збирке приповедака *Из старог јеванђеља* (1899)] у коме га ништа није привлачило, Скерлић умоли мене. Сећам се као данас тог бацања књиге из руку у руке једног мајског јутра у учионици Универзитета, у очи не знам ког испита." (Станковић књ. прва 1980: 337) Не можемо без гађења замислити призор где се најбољи критичари тог времена „добацују" првом књигом несигурног аутора, који жељно очекује суд ових добро организованих ауторитета. Гролова рецензија је била позитивна, али је он у њој први описао Станковићеву синтаксу речју „муцава", што се касније некритички преносило у бројним текстовима о његовом делу. Вероватно су текстови Борисава Станковића, све до великог успеха *Нечисте крви* 1910, својом необичном синтаксичком организацијом одбијали поборнике тзв. *београдског стила*, али треба приметити како је и он сам проблематична конструкција. Наиме, његова заснованост је толико флуидна да се опире строжем теоријском заснивању: постоји нормативни језик не и нормативни стил.

Јован Дучић је у једном од најбољих текстова о нашем писцу, насловљеном *О Борисаву Станковићу*, доста простора одвојио за експликацију културолошких прилика у Краљевини Југославији, с обзиром на географски положај градова и вароши:

> „Истина, баш на тој источњачкој линији, о којој је овде реч, случајно се развило баш наше најстарије грађанство, и наше најстарије православно друштво. Наши први грађански центри били су Сарајево и Мостар и Скопље и Призрен, а можда и Врање, пре него Крагујевац и Ваљево. Чак и пре самог Београда, који је најпре имао колорит турски, да се затим због у јеврејству, и нарочито у цинцарству, не успевајући никада да буде довољно народним српским градом. Српски су градови уопште до данас [1929] углавном сељачка насеља, са грађанством потпуно сељачког менталитета; док су босански и јужносрбијански градови одавно имали многобројне породице свога чисто грађанског типа“ (Станковић књ. прва 1980: 19).

Ово Дучићево запажање, песника и дипломате који је пропутовао добар део света, може допринети разумевању сукоба Станковића с новом, београдском средином. Очигледно је, као и данас, постојала тензија између „провинције“ и „метрополе“, само што Станковић себе није сматрао подређеним у овом опозитном пару. Свеједно, нешто од те надмености према „провинцијалном“ писцу провејава из речи којима Милан Грол, у тексту чији смо део навели, даје кратак портрет писца. Он пише да „такав Борисав Станковић, Врањанац, примитиван и разбарушен, представио се одједном као поета нама ђацима Богдана Поповића, загњуреним у теорију `реда по ред`, у анализу класичне композиције Флоберовог романа или хармоничних сонета[7] Сили Придома“ (Станковић књ. прва 1980: 338). Оно што Грол и његов професори Скерлић и Поповић нису могли разумети, а што је Дучић објаснио у тексту о Борисаву Станковићу, јесте да је Врање, иако је подсећало на оријенталну касабу, имало већ дух града. Уосталом, ни Београд није изгледао много боље. Растко Петровић, пошто се 1920. вратио из Париза у родни град, записао је први утисак о панорами Београда у есеју *Општи подаци и живот песника*: „Београд, мала ојађена варош“ (Петровић 1968: 22).

Постоје два разлога због чега је Борисав Станковић неопрезно проглашаван регионалним (или чак дијалекатским) писцем. Први разлог је свакако Врање као често неименована али подразумевана позорница у којој, као у каквом пантеону и пандемонијуму сраслим у једно, егзистирају Станковићеви

7 Узгред буди речено, можда су сонети парнасовца Сили Придома били формално складни, али су истовременео бескрвни и јалови. Тежња ка формалном савршенству, које не мора бити испуњено животним соковима и емоцијама, можда је у корену неразумевања присталица „београдског стила“ и Станковића. Зачудо, Јован Скерлић, код кога је – да парафразирамо познати наслов књиге Пола де Мана – слепило често знало да надвлада моћ увида, ипак је 1902. у *Политици* објавио врло похвалан приказ премијере *Коштане* у Народном позоришту.

књижевни ликови, Други је, наравно, језик којим је писао Станковић. Иако у фокусу овог рада није лингвостилистичка анализа, потребно је појаснити извесне мистификације које су исплетене око Станковићеве синтаксе и композиције његових романа. О језику овога писца – и поред великог напора и завидног лингвистичког умећа Јована Дучића, Милана Кашанина, Владимира Јовичића и Новице Петковића, који су тврдили како је пишчева неконзистентна организација језичке грађе одраз унутрашњег духовног живота аутора – не могу се изрећи најпохвалније речи. Наиме, Станковић у толикој мери одступа од нормативног књижевног језика и правописа, да би се то тешко могло правдати особеним начином обликовања књижевне грађе. Ни када је реч о композицији ствари не стоје много боље; Борисав Станковић, према немарности у обликовању композицијског склопа, унеколико подсећа на Достојевског. Станковићев читалац, на сличан начин као и читалац Достојевског, пре имплицитно наслућује генијалност ауторових замисли него што их експлицитно налази у језичкој организацији текста. Станковићу се стога могу и морају ставити озбиљне примедбе на употребу језика и стила у његовим текстовима, на сличан начин као што је то, и поред генерално позитивног вредновања, учинио Црњански, поводом песничке књиге *Откровење* (1922) Растка Петровића, помињући „несолидност у песничком занату“ (Црњански 1991: 153).

Борисав Станковић није имао само кратак животни век, он је, подсећа Јасмина Ахметагић у огледу *Страсти и ламенти Борисава Станковића*, „готово целокупно дело створио у току само једне деценије, од 1899. до 1910, колико је протекло од објављивања прве збирке приповедака *Из старої јеванђеља* до коначне верзије *Нечисте крви*“ (Ахметагић 2016: 19). Овај аналитички увид сматрамо врло битним, јер он открива трагичну несразмеру између једног несвакидашњег талента и његовог оскудног оваплоћења.

У којој је мери Борисав Станковић особен и самосвојан аутор на размеђи два узбудљива века, показује његов начин именовања књижевних ликова. У руском реализму, који је уз француски реализам и натурализам највише читао и најбоље познавао, књижевни јунаци се ословљавају не само именом и презименом него и очевим именом између њих (патроним). Насупрот овоме, литерарни ликови нашег писца, по правилу, носе само властита имена, она се тек понекад проширују титулама као што су хаџи, ефенди, газда и сл. Упорно пишчево одбијање да, именовањем породица у романима, ближе ситуира своје ликове у социјални и културни миље, показује да Станковић није у свему следио начела обликовања лектире коју је читао. Још једном, не можемо да се не зачудимо да ова тако очигледна, али не и тривијална појава у обликовању књижевног света Борисава Станковића, није до сада уочена и истражена. Њено закономерно појављивање у свим пишчевим текстовима упућује на закључак како није реч о случајности.

Према традиционалној типологији, романи Борисава Станковића свакако припадају врсти породичног романа. Најпознатији породичне хронике у европској литератури, *Буденброкови* Томаса Мана у немачкој књижевности или циклуси *Ругон Макарови* Емила Золе, *Тибоови* Рожеа Мартена ди Гара, *Хроника породице Паскије* Жоржа Дијамела у француској књижевности, не мистификују већ насловима одмах откривају предмет приповедања њихових аутора. Као што знамо, Станковић није чинио тако. Наш писац је, слично Кафки, своје књижевне јунаке посматрао као изразите појединце везане за породицу пре формалним него суштинским везама. Посматрајући сумарно његове романе, уочавамо да се Станковић поетички колебао између породичног романа и романа ликова, као и између реалистичког проседеа XIX века (који је познавао) и авангардних струјања почетка XX столећа (која је наслућивао).

Основни парадокс с којим се сусрећемо у романескној прози Борисава Станковића огледа се у следећем: писао је породичне романе, али је избегавао да саопшти о којим породицама уистину приповеда. Презиме је колективно име сваког његовог члана, стога читалац ових текстова има дилему како да се постави према детаљно описаним судбинама блиско повезаних људи који су, вољом писца, приказани као острва неког архипелага. На окупу су, али ипак одвојени.

Презиме једне породице окупља све њене припаднике под један знак, тај знак је породично име, оно је „штит" пред недаћама егзистенције, а њена част по правилу је изнад појединачног угледа њених припадника. Ово је посебно присутно у друштвима чији етос почива на неписаним али строгим законима патријархалног друштва. Да је судбина Младена из романа *Газда Младен* одређена патријархалним друштвеним миљеом показао је Бојан Чолак у књизи *Роман патријархалне културе* (2009), с поднасловом *Борисав Станковић*: Газда Младен. Обавештење о томе да је књига настала на основу одбрањеног магистарског рада *Утицај патријархалног друштвеног модела на мушку свест у роману „Газда Младен" Борисава Станковића* баца јачу светлост на почетну тезу. Чолак указује на тенденцију у српској историји књижевности, што кореспондира и с нашом поставком рада, да се често доводе у везу романи *Нечиста крв* и *Газда Младен*. Међутим, према његововом мишљењу тај „паралелизам", посматрано с културолошког аспекта, има своје специфичности, па се узроци жртвовања књижевне јунакиње Софке и књижевног јунака Младена не поклапају до краја. Јер „док је у роману *Нечиста крв* реч о јунакињи чија се судбина одиграва у једном историјски прелазном добу у коме се смењују две културе, дотле је у роману *Газда Младен* реч о положају мушкарца у оквиру једне строге и затворене културе" (Чолак 2009: 13).

У одељку књиге *Два српска романа* под насловом *Софкин силазак*, Новица Петковић замерио је аутору неадекватан одабир наслова, јер је, наводи

Петковић, „у Станковићевој првој замисли да напише нешто дужу приповетку под насловом *Нечиста крв* била садржана теза – у књижевној прози крајем XIX века прилично помодна – о психофизолошком изрођавању, и то на двама породичним стаблима, укрштеним у Софкиноме лику и продуженим у њеноме потомству“ (Петковић 1988: 14). Насупрот наведеном, чини се да је наслов Станковићевог романа један од најбољих у српској литератури и да у потпуности одговара ономе што је његова доминантна тема: декаденција једне варошке породице, која, у покушају да се одржи на пијадесталу некадашње снаге, на крају доводи до пропадања још једне, виталне сеоске заједнице у успону. Уосталом, није методолошки коректно судити о наслову на основу ауторовог прототекста, који није никада доведен до краја. Уместо тога, Станковић је приповетку проширио у роман, тако да она за тумача његовог романа *Нечиста крв* не постоји као естетска чињеница. Стога није неопходно да се бавимо неоствареним писчевим замислима, док наслов романа, да закључимо, у потпуности описује коб главне јунакиње, узрокован гресима предака, и слом двеју породица. Обе породице повезује Софка, једну је невољно напустила како би је спасла банкрота, док јој је у другој, и поред покушаја да се прилагоди новој средини, све било страно и туђе.

Борисав Станковић је у својим делима гајио нешто што се условно може назвати „сан о златном (породичном) добу“, реч је о аутопројекцији његових књижевних јунака усмерених на прошлост. Ти прошли дани су богатији не само по материјалним артефактима, него су у тој бајковитој реминисценцији на „старе дане“ мириси снажнији, боје изразитије, а спокој станује у сваком кутку топлог дома. Ова обрнута пројекција у нескладу је са Станковићевим тематским иновацијама, од којих је најзначајнија откривање потиснуте женске путености у српској литератури. Име јунакиње *Нечисте крви* локални је облик имена Софија, које етимолошки преко грког језика води до појма мудрости. Не можемо знати да ли је писац то учинио хотимице, али је он најеротскији женски лик не само своје литературе означио именом које упућује на духовну лепоту и склад. Софка није таква, она „мисли“ телом. Није мизогинија оно што је Станковића наводило да своје Софке, Коштане, Стане, Анице и друге женске књижевне ликове подреди мушкој вољи и заповестима. Поред патријархалног реда ствари, њихове трагичне судбине могу се објаснити неколиким појавама који су у српско друштво донети из оријенталног цивилизацијског круга. Вековна турска окупација променила је не само архитектуру, урбанизам[8], одевање, гастрономију, начин исказивања радости или туге, језик и обичаје српске нације, него је,

8 Кад је о урбанизму реч, он је као научна дисциплина тешко могао постојати и у самој турској царевини, тако да све нелогичности у просторном планирању наших градова и других насеља имају свој узрок у овој чињеници.

што је важније, дубински изменила однос наш према религији и етици. Тако је створен један несвакидашњи амалгам веровања и празноверја, специфичан за средине где словенско становништво није формално прешло из хришћанства у ислам али је прихватило неке елементе оријенталног погледа на свет. Ова појава се попут отрова проширила нашом нацијом и довела до масовне појаве летаргичног снатрења и пасивног ишчекивања онога што ће, независно од наше воље, свакако доћи. Све ово морамо имати у виду када просуђујемо о поступцима књижевних ликова Борисава Станковића, њихов карактер и менталитет смеша су побројаних утицаја, од којих су неки присутнији док су други потиснути у дубину (колективног) несвесног. Та тамна, потмула осећајност понекад с необичном снагом избија на површину, доприносећи доношењу ирационалних одлука које воде у трагичне расплете судбина Станковићевих књижевних ликова. Фатализам, јер о њему је реч, није присутан само на Истоку, али је за разлику од Запада, тамо иманентан сваком појединцу.

Ако све ово имамо у виду, тада нам Софкина жртва и промена њеног става од одлучног одбијања да се уда за телесно и ментално незрелог дечака до импулсивног прихватања, може изгледати јаснија, можда и прихватљивија. Софкино жртвовање није одраз њене слободне воље, јер је она није ни поседовала у развијеној форми, она је вођена поштовањем, иако недостојног те улоге, ауторитета оца као patera familiasa и инстинктивним поривом да гестом очајника покуша да спречи пропадања некада угледне породице. Годинама храњена породичном митологијом о моћи и угледу, чак и после суочавања с истином, Софка је слепа за рационални избор, предаје се у руке неухватљивом, у њеном културном кругу усвојеном кисмету.

Најнегативнији јунак *Нечисте крви*, Софкин отац ефенди Мита, формално хришћанин а суштински прожет турским менталитетом, деспотски се опходи према жени, док је ћерка поштеђена таквог односа. Па ипак, он ће баш њу жртвовати у очајничком покушају да сопствене слабости карактера заташка једним неприкладним венчањем, чиме би, како је веровао, спасао име, богатство и углед, вредности које су постојале једино још у његовој искривљеној слици стварности. Иако одевањем и манирима Источњак, ефенди Мита поступа, парадоксално, на сличан начин како се чинило у то време и на „просвећеном" Западу. Уговорени бракови, чак и међу блиским сродницима, у западној Европи XIX столећа били су пре правило него изузетак. Подозрење с којим је доминантна мушка свест гледала на жену, свој најогољенији облик задобило је у књизи генијалног али контроверзног аустријског филозофа Ота Вајнингера[9] *Пол и карактер* (1903). Тешко је одабрати део

9 Само пет месеци након објављивања књиге која га је прославила, Вајнингер је у двадесет трећој години пуцао себи у срце из пиштоља.

књиге где Вајнингер не описује женски пол увредљивим речима, у намери да оправда почетну тезу према којој је слабост (или чак непостојање) женског карактера условљено њеним полом. Као илустрацију наведимо његово размишљање о евентуалном праву жене да јој се омогући учествовање у државној политици, макар као обичан гласач:

> „У томе, уосталом, није садржано и то да женама одмах треба допустити учествовање у политичком вођству. Са *утилитаристичког* становишта засада, а ваљда и засвагда, могло би се одвраћати од те концесије. У *Новом Зеланду*, где се етички принцип толико поштовао да се женама дало право гласа, тиме су стекли само најгора искуства. Као што се деци, малоумницима, злочинцима с правом не би дозволило утицање на управљање државом, чак и кад би изненада стекли бројну једнакост или већину, тако се засада и жена сме отстрањивати од нечега за шта постоји тако велика опасност да би женски утицај само могао да му нашкоди" (Вајнингер 1938: 439).

На основу овог извода из Вајнингерове књиге закључујемо како је Станковићев „конзервативизам" био тек део духовних струјања епохе, ништа над чиме би се ондашња културна јавност у читавој Европи, најкултивисанијем делу планете, згражавала.

О феномену трагичног промишљали су многи, почевши од Аристотела, преко Шелинга и Хегела, затим Ничеа, Шилера и Шопенхауера, све до Мигела де Унамуна и Карла Јасперса[10]. Сви су они понудили своје виђење овог феномена, пошто се трагично, као и читав низ појмова духа, опире дефинисању. Ипак, нама се чини како је најдубљи увид у појаву трагичног и трагизма остварио талентовани немачки мислилац Макс Шелер, који је рано напустио овај свет и свет филозофије. Он је у огледу *О феномену трагичког* (1919) понудио једно особено виђење теме која је пред нама:

> „Колико год да је посматрање форми трагедија било корисно за спознају шта је трагичко, сам феномен трагичког не можемо извести из уметничког представљања. Трагичко је, наиме, *суштински елемент свемира самог*" (Шелер 2011: 331).

Ако је тако, онда човек, као део свемира/универзума, у процесу који је назаустављив нужно клизи ка личном трагичном удесу. Ово је можда суморна перспектива, али даје довољно времена свакоме да се припреми за неминовност. Уколико Шелерове филозофске спекулације применимо на књижевне текстове Борисава Станковића, онда ход његових књижевних јунака – било да су „чорбације", „чивчије" или „божјаци" – према неумитној пропасти бива разумљивији. У њиховим судбинама рефлектују се закони универзума.

10 Пред нама је можда репрезентативан, али нужно сужен списак у односу на све који су писали о овој теми.

До сада смо понешто казали о Софки, трагичној жртви из романа *Нечиста крв*, али да ли се Младен из романа *Газда Младен* може описати на сличан начин?

Када се проучава дело Борисава Станковића лако се може пасти у замку, у коју читаоца и тумача често „гура" сам аутор, наиме, због пажљиве нарације којом уобличује архаични, предмодерни свет, читалац може стећи утисак да га писац уздиже изнад модерног и савременог доба. То је донекле тачно, можда су његове интимне симпатије на страни „старих дана", али је он у лику Младена приказао једног предузимљивог младића који је жртвовао много тога, пре свега духовни живот, не би ли досегао наизглед неостварив циљ. Зато се овом усамљеном књижевном јунаку може приступити из другачијег угла тумачења. Станковићев Младен је у односу на претежан део имагинарних становника имагинарног Врања стоик, и то је оно што је нејнеобичније у праћењу његове егзистенције од дечаштва до мужевног доба.

Као што смо се већ уверили, нема битних разлика у доживљају света између једног филозофа из Беча и писца из Врања, исто тако и роман о одрастању, јер газда Младен је bildungsroman, суштински се не разликује од *Буденброкових* Томаса Мана, романа о одрастању кроз неколико генерација. На први поглед, казало би се да мора бити више онога што раздваја немачког писца из Либека од српског писца из Врања. Али ако уклонимо све оно што је „фасада" у камијевском смислу, остају књижевни ликови који необично много наликују један другоме. Јер не може се очекивати да декаденција српске породице под окупацијом Турске у свему одговара декаденцији немачке трговачке породице у моћном царству. Међутим, када попут феноменолога, са ликова разгрнемо културолошке, језичке и религијске слојеве, испод њих уочавамо исте или сличне дилеме и судбине.

И Томас Буденброк, сенатор града Либека и шеф житарске фирме Јохан Буденброк, има тренутке када тама надвлада сјај његовог живота, па се он препусти оваквим мислима:

> „Зар није сваки човек по једна омашка и промашај? Зар он, већ како се роди, не доспева у мучно заточење? Робија! Робија! Окови и стеге на све стране! Кроз решетке своје индивидуалности зури човек безнадно на кружни зид спољних околности све док смрт не дође и зовне га назад у завичај и слободу" (Ман 2014: 543).

Иако знамо да кроз Томаса Буденброка проговара филозофски глас Артура Шопенхауера, не можемо а да не приметимо како ехо овог дубинског песимизма одзвања и у најчешће цитираној реченици из романа *Газда Младен*, оној где се главни јунак у некој врсти епифаничног јаука исповеди да ће умрети „рањав и жељан". Младог Мана су ка раном одрицању од баналности „здравог живота" водили Шопенхауер и Ниче, док је Станковић до сличног погледа на свет стигао вођен необично израженом интуицијом, она га је

довела до визије свеопште трагике света коју је, како смо видели, двадесетак година касније рационализовао Макс Шелер.

Јасмина Ахметагић у чланку *„Треба" – глагол злостављања.* (Газда Младен *Боре Станковића)*, насловом је већ наговестила узрок Младенове трагичне егзистенције и његовог жртвовања. Уз потпуно слагање да је „Газда Младен најсложенији лик у прози Боре Станковића (Ахметагић 2011: 44)", функцију овог глагола у роману, за разлику од ауторкиног психоаналитичког приступа, ћемо разматрати с другог аспекта. Без неког нарочитог изненађења, његову индикативну употребу пронашли смо у Кантовој филозофији. Наиме, Кант је у *Критици практичког ума*, након што је категорички императив или морални закон дефинисао на следећи начин: „Делај само према оној максими за коју у исто време можеш хтети да она постане један општи закон" (Кант 1979: 53), додао појашњење изнетог става:

> „Чиста геометрија има постулате као практичке ставове, који, међутим, не садрже ништа друго до претпоставку да се нешто *може*[11] учинити ако се захтева да то *треба* учинити, а то су једини њени ставови који се тичу постојања. То су, дакле, практичка правила под проблематичним условом воље. (...) Јер овде је чисти, по *себи практички ум*, непосредно законодаван" (Кант 1979: 53).

Ево глагола *треба* употребљеног у оном смислу који је нама потребан, у покушају да Станковићевог Младена прикажемо као човека снажне воље који чини оно што се мора учинити. Имајући у виду Кантово одређење категоричког императива, обратимо пажњу на то да је он курзивом нагласио битне речи. Једну у изводу из текста, нама важну није, то је реч захтев. Овај појам, нешто тако припадајуће германском духу, проналазимо и код Макса Вебера. Он у блиском, ако не и идентичном значењу, у утицајној књизи *Протестантска етика и дух капитализма* користи појам позив (нем. Beruf) [12] (уп. Вебер 2011: 53). Вебер је утврдио да ова реч потиче „из превода̂ Библије, и то из духа преводилаца а не из духа оригинала" (Вебер 2011: 53). Позив, као глас који човеку упућује виши ентитет, попут Бога, обавезује га на делање, али не било које, него делање у име и славу тог надређеног гласника. Такав глас, разуме се, може се чути једино унутрашњим слухом, преко комуникације која мора бити усрдна молитва. Међутим, морамо се запитати да ли постоји лаицистичка верзија позива? Другачије формулисано, да ли човек у себи може пронаћи глас који га призива на делање, не у име ауторитета изван и изнад себе, не у име сопствене таштине, него због потребе да своју егзистенцију доведе у сагласје с поретком света, ма какав он био?

---

11 Курзиви: И. Кант.

12 Вебер је у свом најважнијем делу доказао да успех капитализма у протестантским државама духовно основу нема, како се то погрешно сматрало, у лутеранском протестантизму, него у његовој калвинистичкој деноминацији.

Младен се на први поглед одазива позиву на који га, перфидно испредајући нити осећања кривице и одговорности, наводи баба Стана, која у име породице манипулише свим њеним члановима. Међутим, постоји ауторитет који је је изнад воља баба Стане, ефенди Мите или Газда Марка, то је слобода човека располућеног између света идеја, идеала, лепоте и света норми, морања, требања, реалног света који не подноси маштарије да донесе одлуку, односно да одговори на позив. Младен је, изабравши пут, духовно бивао поражен[13] на том путовању, али је издржао до краја. Али да Младен није поседовао унутрашњи „орган" помоћу којега ће „чути" и одазвати се призвању испуњења сврхе његове егзистенције, а то је спасавање породице којој прети пропаст, не би се уплео у исткану „мрежу" своје бабе. Младен се не би жртвовао, чак ни у својим годинам адолесценције, да није дубоко осећао и знао да треба да се жртвује за породицу. Учинио је то и због још једног разлога: није било никога другог осим њега да, како би се то казало у протестантском свету[14], „преузме одговорност". Ако односе међу ликовима у *Газда Младену* посматрамо на овај начин, онда се лик Младена опире интенцији писца да представи модел „женског" поретка света, света у којем емоције надвладавају разум.

Позив којем се одазвао Младен убило је његово дечаштво, младост и мужевно доба, он се није могао развити у могућности које су се пружале пред њим, јер се у њега увлачило црнило и тмина, као када над пустаром падне мркла ноћ. Младен одбија љубав, породицу, оно што се у (мало)грађанској пројекцији егзистенције сматра срећом, и отврдњава. Јер он чује позив и има мисију, а она је повратак пољуљаног породичног угледа. Вођен готово надљудском самоконтролом, Младен одбацује све оне који му сметају да оствари циљ, љубав вољене жене, мајку и брата, своју крв. Они се удаљују од њега и боје га се. Младен им даје новац, али им сукраћује љубав. Али он је све време свестан тога, бира свет у којем ће духовно, емотивно и телесно бити ускраћен, како би пружио благостање осталим члановима породице, који, опет, прихватају дарове али га не могу волети због тога у шта се претворио. А Младен је постао тихи деспот, онај ко систематски убија оно хумано, људско у себи, свестан да је пут којим је кренуо пут у једном смеру.

13 Не треба кривити људско биће за „слабост", он сам је еманација неке непојамне силе која му је одредила смер егзистенције: ни из чега у ништа. Наравно, његова душа дух, свест (наводимо разне називе за оно Ја које зрачи смислом у свет и покушава да разуме нешто што је често изнад његових ограничења као врсте да појми, је у немом вриску пред тамом која чека. Отуда је ужас постојања људи неупоредиво трагичнији од удеса осталих живих бића, јер човек, као што је одавно приметио Бергсон једино је биће која схвата ту сурову „игру" трајања и нестајања.

14 Не тврдимо да је Младен био свестан тог протестантског духа, али је његов трговачки занат сигурно утицао на развој одлучности коју није могао имати ефенди Мита из *Нечисте крви*, рентијер све мањих поседа.

Није се, попут Орфеја, окренуо за онима које је потиснутом љубављу волео, него их је наизглед равнодушно извукао из пакла беде. У таквом свом трајању, вођен категоричким императивом, жртвовао је љубав према Јованки и љубав према најужој породици. Отуда свест о „ранама" и „жељама", ране је задобио јер је затомио и потиснуо жеље, пре свих жеље младости, оне које су најчистије јер иза њих нема тамних сенки искуства. Стога је Младенова жртва, будући рационална и свесна, можда потреснија од Софкине[15].

> „Престаде да се радује успеху у радњи, множини новаца, успеху у чаршији, родбини. Нарочито у родбини, што све доведе у ред, све их око себе искупи, подвргну под себе, заплаши собом, да су тиме, страхом од њега, сви прегли на посао, ушли у ред. Није могло више да буде ни свађа, ни зађевица. Још мање, као по другим фамилијама, оне непослушности, беса, као неко одметање младих од куће, родитеља" (Станковић књ. пета 1980: 108).

Младенова породица није уништена онако како се то догодило са Софкином породицом, он је успео да спаси дом, који је истина постао дом без емоција али и сигурно склониште пред светином и временом.

Због свега реченог, почетну реченицу *Газда Младена*, „Целог живота, увек, само је радио оно што један човек треба да ради", у равни семантике романа, сматрамо битнијом од оне[16] у последњој XII глави романа, посмртни апендикс једне строге егзистенције, руком главног јунака записане *„Умрећу рањав и жељан"*. Када се ове две реченице поставе једна поред друге, важно је разумети да је прва став наратора а да је друга аутограф књижевног јунака. Ни једна ни друга не морају се поклапати с назорима писца, али је прва свакако ближа ономе ко је замислио и написао текст *Газда Младена*. Дубина трагике његовог живљења у добровољном жртвовању не би била препозната да писац није (генијална замисао) уметнуо ову реченицу у свеску где су бележена потраживања и дуговања. Она је неми крик једне утишане и умртвљене егзистенције.

Суштинска разлика између главних ликова *Нечисте крви* и *Газда Младена*, коју смо наговестили на почетку рада, је у одазиву на позив да се саможртвовањем заштити породица у моралном и материјалном опадању. Софка се повинује глаголу *мора*, а Младен глаголу *треба*[17]. Софкино жртвовање

15 Софкина је жртва можда аксиолошки нижа, јер она одлучује инстинктом, оним поривом који долази из притајене телесности којој није дозвољено да се оствари

16 Можда ова кратка белешка, која боље од гомиле других речи осветљава трагику Младеновог живота, не би била тако експресивна да није узгред записана, вероватно у тренутку слабости, у трговачкој свесци. Та свеска била је Младенов дневник у којем је он бележио приходе и расходе, сабирао и одузимао, једном речју, у тим бројкама затурио се његов емотивни живот, да би одједном изронио у том ваљају, који је више констатација него побуна.

17 У значењу, пожељно је.

је пасиван чин предузет убијањем њене слободне воље, те се она сурвава на социјално и морално дно, поништавајући не само своју изузетну физичку лепоту него и достојанство. То њено достојанство, које је у раној младости било гордост, претворило се у предмет поруге или сажаљења. На другој страни, Младен је своју жртву за спас и част трговачке породице потврдио речју *треба*, то је глагол коју му је омогућио активизам и прилику да оствари задати циљ. Ако глагол *треба* одређује Младенову[18] судбину, онда глагол *мора* трасира пут за Софкин пад

ЛИТЕРАТУРА

Ahmetagić, Jasmina. *Priča o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje i književnost*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Ахметагић, Јасмина. *Проза душе*. Београд: Досије студио, 2016.

Вајнингер, Ото. *Пол и карактер*. Београд: Геца Кон, 1938.

Veber, Maks. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing, 2011.

Eco, Umberto. *Otvoreno djelo*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.

Јовичић, Владимир. *Уметност Борисава Станковића*. Београд: СКЗ, 1972.

Man, Tomas. *Budenbrokovi*. Beograd-Podgorica: Nova knjiga plus-Nova knjiga, 2014.

Mamford, Luis. *Grad u istoriji*. Beograd: BOOK-MARSO, 2001.

Петковић, Новица. *Два српска романа: студије о* Нечистој крви *и* Сеобама, Београд: Народна књига, 1988.

Петровић, Растко. *Откровење*. Београд: Просвета, 1968.

Станковић, Борисав. *Сабрана дела Борисава Станковића*. Београд: Просвета, 1980.

Teorija tragedije (prir. Zoran Stojanović). Beograd: Nolit, 1984.

Uspenski, B. A. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Beograd: Nolit, Beograd, 1979.

Филиповић, Вук. *Свет детињства у делу Боре Станковића*. Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић", 2008.

Црњански, Милош. *Есеји*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1991.

Чолак, Бојан. *Роман патријархалне културе*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Београд, 2009.

Šeler, Maks. *Eseji iz fenomenološke antropologije*. Beograd: Fedon, 2011.

18 Евидентно већи простор посвећен анализи јунака романа *Газда Младен* него јунакињи романа *Нечиста крв*, може се једноставно објаснити оним што је већ наговештено, Младен је у односу на Софку комплекснији књижевни јунак.

Nebojša J. LAZIĆ

SOFKA AND MLADEN – TWO NON-AUTHENTIC EXISTENCES

(Tragedy and Sacrifice in the novels *Impure Blood and the Boss Bladen* of Borisav Stanković)

Summary

Borisav Stanković (1876-1927) made with his novels a decisive step in the later stage of Serbian realism in the supremacy of the novel over the short story. Out of three novels he was writing and finished only one (*Impure Blood*), and the novel *The Boss Mladen* may be interpreted and analysed as the finished one. In our paper a female literary character of Sofka and Mladen, the main character of the novel *The Boss Mladen,* were observed simultaneously. We concluded that Sofka had acted instinctively while Mladen rationally, but in the end the result had been similar: both characters had been defeated spiritually.

Key words: B. Staković, tragically, victim, existence.

Рад је предат 5. марта 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Јоцић Љ.
doi: 10.5937/bastina30-26991

Оригинални научни рад

*Ана СТИШОВИЋ МИЛОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ЉУБИША ЈОЦИЋ, ПЕСНИК ВАН КОНВЕНЦИЈА**

Апстракт: Љубиша Јоцић, сапутник српског надреализма, песник, романописац, приповедач, есејист, глумац, редитељ, драматург, сликар, оставио је недовољно истражен и обиман уметнички легат. У његовом укупном уметничком ангажману, уочљиво је мотивско јединство, које се очитије кроз феномене загонетке Ероса, рашчлањавања и преиспитивања света и сопства, страха од зла у свим појавностима, до трагања за хармонијом и првобитном невиношћу света, којем се, показује Јоцић, најближе долази управо у простору стваралачког.

У примарним идејама, као и у поступцима грађења књижевног текста, Љубиша Јоцић је увек био ван доминантних поетика и општеприхваћених, подобних и канонизованих литерарних парадигми.

Интенција овог истраживања је да установи каква је била рецепција Јоцићевог дела у промишљањима књижевних критичара и теоретичара, којима је био савременик.

Кључне речи: Љубиша Јоцић, српски надреализам, поетска проза, „нови реализам", *Драга Машин, У земљи Арастрата*

Прву песму објавио је 1928, у часопису *50 у Европи*. Студент права, филозофије, медицине, сликарства. Романописац, приповедач, песник, есејист, глумац, сликар, филмски редитељ, драматург, Љубиша Јоцић (1910-1978) је често и са разлогом упоређиван са Коктоом, али у српској књижевној историји неретко погрешно тумачен, оспораван, а временом и маргинализован. Постало је уобичајено посматрати Јоцићево књижевно дело кроз призму његове необичне личности. То није само анахроност позитивизма, него и миноризовање озбиљног и аутентичног поетског дела. Више се говорило о његовом провокативном новинарском ангажману, (*Comme, Борба, Глас*), него о његовом књижевном делу или његових 17 филмова

* научни сарадник, anaofrelin@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

(за лутка филм *Пионир и девојка* је добио *Сребрног лава* на фестивалу у Венецији). Неколико филмова му је забрањено, што уверљиво документује Јоцићева непристајања на једноумну поетику поратног доба.

Био је комуниста, илегалац и борац НОРа, али се после рата дистанцирао од Комунистичке партије и сабораца. Волео је Едгара Алана Поа, шеталиште крај Дунава, јахање и бокс. [1]

Већ на првом састанку будуће београдске групе надреалиста, 30. новембра 1929. године, дошло је до несугласица. Јоцић је „одувек осећао одвратност према фаланги, секти, клану" (Константиновић 1983:320), или, како је сам говорио, према „крдизму". То је разлог који ће га одвојити и од Партије и од званичног Београдског надреалистичког круга. Иако је најћешће стварао у надреалистичком поетичком дискурсу, увек је истицао да формално не припада српским надреалистима, нити било ком етаблираном књижевном „кружоку".

У овом дискурсу, значајно је анализирати начин на који је Јоцићев књижевни, али и укупни уметнички рад перципиран и објашњаван. У том смислу, парадигматични су текстови рецензија, приказа, предговора или поговора Јоцићевим делима, чији су аутори еманентни књижевни критичари и теоретичари, Јоцићеви савременици (Милош Бандић, Милорад Блечић, Павле Зорић, Драгољуб Игњатовић, Драшко Ређеп, Радомир Константиновић, Ђорђе Костић, Танасије Младеновић, Предраг Палавестра и други).

„Било је у његовом животу лудила и туге која се претварала у фриволност." (Костић 1972:261) Понашао се необично, а мишљење окружења о себи неконвенционалном брижљиво неговао, потхрањивао у аутобиографским списима (*Љубав и слобода, Немоћући мемоари*). „Имао је храбрости да свој живот не скрива... Он је себе извргавао подсмеху, и људе око себе исмевао, и увек се свему ругао на неки недовршен начин." (Костић 1972: 260) Јоцићево наглашено негирање конвенција, па и света у конвенцијама утемељеном, заправо је лотреамоновско поигравање са ауторитетима. У томе су корени и његовог неутољивог поетског трагања за хармонијом, чистотом, безинтересним стваралачким чином, који је за Јоцића крајње исходиште уметности.

Ангажован на многим уметничким плановима, уобличавајући мисао о свету кроз вишезначне и синкретичне творевине, Јоцић је словио као радикални експериментатор. Врло рано је прихватио сигнализам који је, по речима Адријана Спатоле, „међу авангардним покретима, који су у светским размерама оставили најдубље трагове." (Павловић 1980:50)

„Љубиша Јоцић дао је упутства ономе ко буде копао по његовим хартијама: да не треба да иде сегмент по сегмент (јер он, вели, не ставља датуме

1 Подаци о Јоцићевом животу, његова библиотека, рукописи и слике, били су ми доступни захваљујући љубазности госпође Гордане Јоцић, песникове супруге

чак ни на своја писма), него треба ићи у структуру," (Константиновић 1983:297) како је давно то казао и Јакобсон: „Поетско обележје је углавном пуки саставни део сложене структуре, али који нужно мења остале елементе и саодређује природу целине." (1978:117) Упрво стога је могуће пратити мотивско јединство Јоцићевог дела, које се очитује у неколико кључних феномена: загонетке Ероса, рашчлањавања и преиспитивања света и сопства, страха од зла у свим појавностима, до трагања за хармонијом и првобитном невиношћу света, којем се, показује Јоцић, најближе долази управо у простору стваралачког.

Прва Јоцићева књига, *Сан или биљка*, штампна 1930. године, потпуно је у кључу надреалистичке поетике. Као у *Јавној птици* Милана Дединца, *Бајдали* Душана Матића, *Турпиштуди* Марка Ристића, мешају се стих и проза, нижу се метафоре карактеристичне за „аутоматске" текстове, брује слике вођене логиком сна.

Љубав и слобода, дело из 1934. године, учинило је Јоцића најрадикалнијим писцем надреализма. Епистоларна форма (писма једне Енглескиње, пишчеве драгане) и коментари у есејистичком дискурсу, баве се једнако питањима онтолошке али и телесне слободе. Ова је књига била „највиша провокација анархистичког надреализма у нашој култури," (Константиновић 1983:298), „беспоштедна критика свега што одражава човекову сексуалну беду, а тиме и његову људску беду." (Вуковић 1985:176) „Кратки роман *Љубав и слобода* контроверзног сапутника надреализма Љубише Јоцића, у коме се наративност, необичне животне ситуације и релације међу ликовима указују као доминантан конструктивни поступак, надреалистички поетички принципи и надреалистичка дезинтеграција класичне романескне структуре налазе се у самој основи дела." (Недић 2011:311/312) То је, извесно, књига-експеримент, ван жанрова, коју Јоцићева интенција оваплоћује у чин слободног човека. У њој има расправа, новинских чланака, пародије, документаризма, фикције. Она је једновремено и објашњење социјалне, моралне, духовне беде, али и борба против ње.

Одлазак у Париз и окретање ка „новом реализму" значиће и привидно одвајање од надреализма, експеримент и тражење нових поетичких упоришта. Овај период Јоцићевог стварања је обележио једноставнији језички израз, који се повремено служи сказом, фигурама свакодневног говора, у функцији актуелних тема (*Песме и приче. Огледи новог реализма, Песме, Пролећни сан, Поломљена кола*). По тону и стилу, у овај корпус дела убраја се и роман *Тамнице*, писан са М. Чиплићем, а објављен тек 1956. године.

После „мелодраматског, пенушавог еротског романа са београдске плаже, писаног за широку публику" (Константиновић 1983:299), *И с тобом сама*, Јоцић чини још један необичан искорак: објавиће роман *Драга Машин*. Роман му доноси популарност, јер је тема необична, а Јоцић је врсни

приповедач. У сенци интригантног историјског сижеа ће остати поетично, лирско, фиктивно и нефактографско, у којем је Јоцић ауторски најуверљивији. Књижевна критика пренебрегава управо ту чињеницу: „*Драга Машин* је, по општеприхваћеном ставу, историјско-љубавни роман... Штампан је у три наврата, по коме широка публика (углавном) познаје Љубишу Јоцића. Дело карактерише помно прикупљана и проучавана фактографија, помоћу које је успешно оживљена атмосфера с краја 19. и почетка 20. века...“ (Мирковић 1980:363) Потом, још дискутабилнији став: „Јоцић је овом комуникативном реалистичном прозом хтео да оствари својеврсну противтежу изразито експериментаторском, високо естетизованом и често херметичном опредељењу у поезији.“ (Мирковић 1980:363)

Занимљиво је да се у овој „комуникативној реалистичкој прози“, није приметила и на прави начин тумачила идеја онтолошких понора, које носи једна крунисана глава, хамлетовски распета између колективног и личног:

> „У дну себе, ослушкујући сопствену тишину, он је, љуспицу по љуспицу, пажљиво и марљиво сређивао своје грађење, излучујући их из својих сањарења, као што пуж излучује из своје сушине честицу по честицу из свог тела, и своје љуштуре, у коју жели да се смести.“ (Јоцић 1980:23)

Збирка песама *Огледало* бави се, на парадигматичан начин, стално присутном темом у Јоцићевом књижевном стварању – страхом од онечовечења. *Огледало* је слика конкретног историјског тренутка, али носи универзалну конотацију. То јесте „живот под окупацијом, атмосфера ‘мрака над крововима’, али дат једноставним поетичким средствима, скоро ритмичком прозом.“ (Лукић 1966:191/192) Дескрипција страве долажење ноћи је узнемирујуће пророчанска, а кошмарне визије зла застрашујуће. У том маниру, Јоцић ће доцније писати уверљивију и опсежнију повест о свету без људскости, књигу поетске прозе *У земљи Арастрата.*

Наредна збирка песама, *Курир на прозору*, у поетичком смислу је повратак надреалистичким метафорама, али су доминантне антиратне, експресионистички конотиране алегорије. То је збирка песама дугог стиха, необичне прозодије, готово прозног ритма. Лирски субјекат је у болном и свесном саморашчлањавању, јер истражује своје ‘залуте’, своје трагичности, борбе, лудости и исклизнућа, али најпре и највише – непрегледне пустиње страха.

Месечина у тетрапаку је писана дужим стихом, те Јоцић у овој збирци бива ближе поетској прози. То је „... књига песама која као да је писана између два играња шибицама, посвећена је од прве до последње реченице друштву масовног производа и електронске комуникације као друштву наглађеног обезличења.“ (Константиновић 1983:325)

Бавећи се анализом света којем је савременик, нелепим сликама доба, служећи се поступком асоцијативног колажирања феномена, он исписује

signum temporis, кроз демистификацију творачког уметничког чина. Месечина је, у Јоцићевој перцепцији света, давно превазиђена поетска Луна. Она је продукт масовне културе, производ из тетрапака, који се конзумира на „марихуана party-ју". Очи су заслепљене светлећим рекламама, сликама жена са max factor трепавицама, великим и малим словима која не творе смислене речи, фотографијама Силвије Мајер, портабл-тушевима, телевизијским снимцима спуштања људи на Месец. А у метежу и буци, „смрт се игра сама са собом." На трону света не може бити чак ни пролеће, па поети не преостаје ништа друго, до да се придружи општим идејама потрошачког друштва, у коме је литература деградирана до помодног и ефемерног, до сезонског трајања. Аутоиронично и парадигматично, песник извикује: „Купите моје песме!"

„Кад сте пошли на летовање ја сам ваш омиљени песник
Подсетио сам вас ђта све да не заборавите
Гумени душек и јастук на надувавање
Купаћи костим...
Да не заборавите разнобојне мајице
Хаљине од фротира
Парфеме уља помаде
Очекујте да вам дам савет како да поступите
Кад препламула кожа почне да се љушти
Не журите са куповином јесења мода је тек на прагу...
Купујте моје песме и будите тако изузетни
Јер моје песме ћитају хиљаде читатељки." (Јоцић 1975:25)

Сигнуми *Месечине у тетрапаку* и нарочито експресиван тематски круг песама *Ја сам плаћио своје,* обележиће и наредну Јоцићеву збирку песама, *Колико је сати*. У још једном аутоироничном искораку, долази се до редуковања поетског исказа. Песма може бити и оглас из новина, јер је поезија у свему – она више не може да бира просторе узвишеног и лепог, већ принудно посеже за грубо наметнутим предметом певања. Свет је нахрупио у уметност, а песник још једино може да рашчлањује и преиспитује сопство.

Нулти час је збирка која је остала за песником – необјављена за живота, као завештање и сублимација целокупног песничког дела. Знаци времена или сопствених преиспитивања се кристалишу у *Роману са отпада*, а у овом Јоцићевом завештању, „свако сећање постаје поетски акт". „Песме су оно што говорим,"[2] каже Јоцић, сажевши тако аутопоетички принцип који је, у његовом случају, потпуно аутентичан.

Песме у прози Љубише Јоцића, *У земљи Арастрата* и *Скривени светови*, потпуно су у складу са ранијим његовим поетским и поетичким,

2 Збирка песама *Нулти час* била ми је доступна у рукопису.

надреалистичким постулатима. У оба дела, користи кратку форму, а исказ је између слободног, несиметричног стиха и прозе. Једна од карактеристика надреалистичког стварања, фузија жанрова, налази упориште у Лотреамоновом делу. Он, „духовни брат надреалиста", у *Малдороровим певањима* нуди образац нових могућности жанровских одређења у књижевности. Спој наративног и лирског је, у Лотреамоновом одређењу, много више од већ виђених амалгама књижевних родова. Пожељно је „тек започете лирске тернутке, одмах сменити приповедачким, или енциклопедијским говором, уметнути и читаве одломке из *Историје природе*..." (Француска књижевност 1981:98)

У земљи Аграта је дело до краја лотреамоновско, утемељено на фиктивном, чудесно-заумном, алегоријском. То је „креативно – лирско, у коме је представљена стварност аутономан свет," (Маркјевич 1984:140), али не само у декриптивној равни, већ као чулно и искуствено перцепирана, лична стварност, која у специфичном идејном/идеолошком дискурсу бива присиљена да искорачи у нова трагања и досегне нова значења.

„Кроз ову алегорију, коју сам започео одмах после бомбардовања Београда, 1941. у пролеће, желео сам да уђем у кожу освајача и да их тако насликам..." (Јоцић 1955:5) Дефинишући *Земљу Аграта* као алегорију, аутор је експлицирао свој наум. Иако је то реакција на непосредну, грубу животну реалију, дело анагошки надраста и доба и околности, остајући до данас необично актуелна, анатомски прецизна анализа феномена зла у свету и човеку.

Дело је писано у форми кратких, мотивски повезаних прича, а наратор је једновремено и протагонист, који повест гради као лично и искуствено, аутентично казивање о проживљеном. И у композиционом смислу, Јоцић је експериментисао са могућношћу аутономног значења сваке повести, али и неопходног уклапања у интегрални смисао дела. На жанр-дијаграму фантастичне књижевности, поетска проза *У земљи Аграта* припада фантастично-чудесном. То је „...врста приповести које се из почетка представљају као фантастичне, а завршавају се прихватањем натприродног." (Тодоров 1987:56-57)

Приповедање почиње „урликом сирене", ужасом који сеју огромне, механичке беле птице над градом. Оне ће јунака одвести у Аграстру, где обитавају Аграстрини, метални људи. Међу њима, лако је пасти у искушење сјајног, лагодног и површног: „Пожелех и ја да једем чоколаду и да пушим фине цигарете, да имам чешаљ и огледалце да бих се бринуо о својој спољашности... Ступих у службу Аграстрата." (Јоцић 1955: 16)

Зло је замамно, лако осваја човеков дух. То је готово неприметан, али темељан и неповратан процес: „Навикох се једном равномерном навиком, с којом се окрећу педале на бициклу, или се жваће." (Јоцић 1955:17)

Јунакова спознаја зла се шири, као кругови на води. Установиће ускоро да Арастрини једу градове, који су – а то још Хелени тврде, архетипски симболи средишта света. „Арастрини су се спремали, кад поједу све на Земљи, да и Земљу поједу, затим азур неба, све звезде, сва сунца, цео свемир, и онда, у миру, и безваздушне просторе, чак и време." (Јоцић 1955:18)

Јунак је, доспевши међу Арастрине, зарад припадања повлашћенима, зарад „крдизма"[3], пристао на сва наметнута правила, пристао да изгуби јаство:

> „Не знам како изгледа кајање. Оперисали су ми га, као као што се врши операција под чеоном кости, када се пресеца нерв за бриге. Мени је пресечен нерв за кајање. А и шта ће ми та бедна кошуља савести? Савест. Глупост. [...] Полирали су ме. Глачали и глачали... Био сам метализиран и углачан, осетио сам се срећнији, јер више нисам осећао срећу." (Јоцић 1955: 19/20)

У Арастри, земљи металних паса, коња и људи (који живе у највећем пријатељству с пацовима), све је онтолошки мртво и потенцијално смртоносно. Зло је кужно, а зараза се преноси лако:

> „Надалеко око себе Арастра је развејавала свој дим, магле, свој дах, и њиме тровала рибе у рекама; птице су се стрмоглављивале кад би се нашле над њом и умирале још у лету; траве и травњаци и друго биље гасило се, добијајући боју сумпора... Својим димом Арастра се пела до седмога неба, преко највиших планина, а спуштала се испод седам мора." (Јоцић 1955: 21)

Интензивност зла, пренетог са човека на земљу, на живот и целокупну егзистенцију, постаје превише јака, те је тријумф Танатоса неминован. Можда и зато, што се ничеовско нагињање над понором ретко завршава и истинским суочењем и детерминисањем зла:

> „Сва ова описивања узалудна су, нико никад неће насликати Арастру. Како би се насликала празнина која је тако потпуно испуњена небићем? Те линије које се никад и нигде не свршавају и које полазе и излазе из бескраја. Тај савршени живот без живота. Још једном ми постаје јасан задатак који се поставља Арастринима: да Земљу очисте од људи. Опет осећам смех на уснама, осмех на дијамант мирисан. Ни слике сна нису овако пустошне. Једна рука која ишчезава удара у струне обзорја, као у струне цитре која трепери у знаку последњег растанка са несавршеношћу. Последњи акорд бесмисла." (Јоцић 1955:23/24)

Прича о Арастри је мучна, језовита, апокалиптична, али предиктивна, на готово идентичан начин на који су о онечовеченој будућности писали Орвел, Хаксли, Бредбери, Голдинг, Сараманго или Пекић. То је свет первертованих

3 Овај пејоративни термин Јоцић користи као синоним за пристајање на колективне вредности, које доносе повластице, а нужно поништавају индивидуалност, али још чешће, да означи сваку врсту онечовечења.

вредности, које су тронизоване као једино прихватљиво трајање. У таквом свету, канибализам није пука метафора, већ егзистенцијални императив.

> „Свима онима који су ми учинили добро, који су то само и помислили, осветићу се... Доброчинство, то ниско задовољство, то бедно истицање... Чини ми се да ништа не запажам око себе... Међутим, ја на све мотрим и тешко оном ко ми се искрено диви, ко ме искрено цени и указује ми пажњу! [...] Подмуклост, каква велика душевна особина! Једни другима смо драли кожу, пробијали очи, чупали плућа... Само Арастрин може да прождере Арастрина тако лако и тако крвожедно." (Јоцић 1955: 25/26)

У деструктивном свету, смрт има сопствену, хтонску естетику. „Експлозија, један стуб. Друга експозија, још један стуб. Архитектура катастрофе, катедрала рушења!" (Јоцић 1955:31) Интегралност света као смислене творевине је уништена. То узрокује и потпуну дезинтеграцију људског бића, које се рашчлањава до обесмишљености механичког егзистирања:

> „Код нас, у Арастри, свако је могао да из било којих разлога одвоји један део свог тела, руку, ногу, нервни систем, крвоток, било шта своје, кости, или чак неки део свог душевног живота, неко своје нерасположење, израз, и да га остави где хоће, насред улице, на кров неке куће, у неки аутобус... било где... Међутим, тражити ма какво значење у томе што се на једном тргу осећао плач којег је неко ту оставио, што се на једном скверу дизала као споменик велика кост, што је у травњаку лежало нечије ишчупано срце на новинама, било би смешно." (Јоцић 1955:32/33)

Прича о Арастри и њеним становницима јесте аутентично сведочанство о страхотном историјском тренутку, ратном добу у коме је дошло до свеколиког онечовечења, али још више и важније – слика сваког доба, у коме се надмоћ расе, нације, религије, политике, оружја, може легитимно употребити против другог или различитог.

> „Имао сам обичај, као и остали Аристрини, да довлачим људе у Арастру, да их држим гладне између жица, да их спаљујем у великим пећима... Имао сам обичај да од њихових испуњених глава правим украсе, да од њихове коже шијем абажуре под којима сам радо читао криминалне романе. Понекад би их пекао швајс-машином, и заваривао им очи, уста, руке за трупло, тако да су постајали једна кугла меса. Други пут бих их на мразу поливао леденом водом и од њих правио санте. Све је то био обичај овога краја." (Јоцић 1955: 34)

Констатација изречена поводом једног, по интенцији сродног уметничког текста, парадигматична је допуна Јоцићеве перцепције неизрециво великог и евидентно нарастајућег лицемерја цивилизације. Пишући о гласовитим Крлежиним[4] *Застава*ма, Ласић констатује:

4 По констатацији Р. Константиновића, Љубиша Јоцић је често истицао да му је Крлежа био узор у књижевном стварању.

> „Европска цивилизација исковала је најлепшу слику о својој фундаменталној кривњи, конструишући крушне пећи зване концлогорски крематориј. Ту, изнад 'купаонице с тушевима', марљиво и опрезно ради европски интелектуалац: отвара кутије с бочицама циклона и пажљиво их баца у просторију пуну људи: све се у тили час претвара у црни дим. Претпоставимо да тај човјек зна да је злочинац. А што да чини? Ако неће убијати, бит ће убијен... А он затим иде кући, слуша Моцарта и чита Гетеа. То смо ми. Подносимо неподношљиво." (Ласић 1974:109)

Из става да је „лепота посрамљена", лако је, показује Јоцић, доћи до ужитка „језивог таласања земље пуне лешева". Мрвице човечности нестају, јер је Арастра свуда, а њени се становници „... крећу ничему, ничему. Најидеалнијем облику небића, непостојању." (Јоцић 1955:47) . Скривена иза маски, пресвучена у идеју светске добробити, она је Мефисто који вреба душе склоне мраку. Човек који прећути зло, који му се не супротстави, само је на корак од Арастрина, који постаје еманација зла: „Мени није свеједно како ће ко умрети. Уживаћу у њиховим мукама и пожелећу да се до конца света правим да спавам." (Јоцић 1955:46)

Арастрини су апокалиптична, онечовечена привиђења, чији је идентитет одређен искључиво као део колективног битисања. Арастрини се ужасавају присуства свега људског. „Чинило ми се готово немогуће да сам икада имао мајку, да сам рођен од жене. Ја сам био А 43-241 и био сам нешто тако савршено, као свака машина од метала, платинских жица и цеви." (Јоцић 1955:51)

Они се плаше повратка у себе некадашње, јер „Ми не смемо више никад да будемо једнаки са осталима, ако нећемо да нам суде." (Јоцић 1955:63) Тако су све одступнице ка људскости пресечене, а онечовечење постаје стварност, која се управо живи. Латентни осећај стрепње прераста у растући ужас, јер „ни земља ни небо нису довољно велики за зло у човеку." (Јоцић 1955:76) У оваквом свету, где хаотичност објективног води ка расцепу у субјективном, индивидуалном егзистирању, највиши чин храбрости, опомиње Јоцић, јесте самоспознаја, која води до идеје да би најбоље било бити нешто друго, или престати бити:

> „Ја? То је читав зверињак који се уједа урлајући. Ја, то су проклињања једно другог, убеђивања, силовања, наговарања, потказивања, издаје, убијања, изношења на видело." (Јоцић 1955:40)
>
> „Хоћу да се растеретим. Бацио сам једну руку, затим сам одложио другу; одгурнух једну мисао, изиграх другу, и још једну жељу, и још једну. Одбацујем, одбацујем, али ми је све теже." (Јоцић 1955:26)

У оваквом, сублимном аутопоетичком исказу, налази се и кључ за тумачење Јоцићевог дела. За Бретона су поезија, љубав и слобода три кључне детерминанте човека. За Љубишу Јоцића, ови појмови су онтолошка упоришта, аксиоми живота и стварања, до којих се не стиже без напора и страдања.

Иако се често говорило о утицајима Мишоа на Јоцићево стварање, па и о његовим лутањима између Душана Матића, Црњанског, позног Растка Петровића, не може се порицати Јоцићево доследно трагање за оригиналношћу. Јоцићев стваралачки дух жудео је непрестано да, макар у преливу и нијанси, лексичкој неуобичајености, освоји значења која измичу речима, а управо их речима треба исказати.

> „Речи нису богзна какво средство за изражавање мисли, али мени се баш зато допадало да видим кроз њих... Деси се да се по неколико речи тако споје и тако јарко изразе моју мисао да ми се учини да се она опредметила, пробијајући своју сопствену ошну и моју главу, као неку врсту таванице, и да одлази изван свега онога одакле је настала. Пробила се и отишла ван мене, да постоји тако потпуно и складно како је постојала у мени и какву је најсавршенијим средствима не бих изразио.“ (Јоцић 1955:100)

Неспорно је да „ту има, у ’хартијама’ овог песника, нечег прочерданог, или нечег немогућег, а изиграног, али то су могућности које нису мале, које су по свом трагу изузетне.“ (Константиновић 1983:337) У Јоцићевом књижевном рукопису треба, пре свега, ићи трагом снажне имагинације и инвентивности, којом жели да се дистанцира од канона, оквира задатих поетика, да изазове зачудност, коју истиче као бит уметничког делања.

Ако је веровати руским формалистима, тек тиме што изазива зачудност, књижевно дело заслужује да се памти и одржава у времену.

ИЗВОРИ

Јоцић 1930: Љубиша Јоцић. *Сан или биљка*. Београд: пишчево издање
Јоцић 1934: Љубиша Јоцић. *Поема без наслова*. Београд: пишчево издање
Јоцић 1934: Љубиша Јоцић. *Љубав и слобода*. Београд: пишчево издање
Jocić 1937. Ljubiša Jocić. *Poesies et Contes (Un essai vers le noveau realisme)*. Paris: piščevo izdanje
Јоцић 1940: Љубиша Јоцић. *Суморна питања*. Београд: пишчево издање
Јоцић 1940: Љубиша Јоцић. *Поломљена кола*. Београд: пишчево издање
Јоцић 1940: Љубиша Јоцић. *Пролетњи сан*. Београд: пишчево издање
Јоцић 1951: Љубиша Јоцић. *Огледало*. Београд: Ново поколење
Јоцић 1952: Љубиша Јоцић. *Крилато корење*. Београд: Просвета
Јоцић 1952: Љубиша Јоцић. *На рубу ноћи*. Београд: Просвета
Јоцић 1954: Љубиша Јоцић. *И с тобом сама*. Нови Сад: Братство-јединство
Јоцић 1955: Љубиша Јоцић. *У земљи Арастрата*. Београд: Нолит
Јоцић 1956: Љубиша Јоцић. *Тамнице*. Нови Сад:Братство-јединство
Јоцић 1958: Љубиша Јоцић. *Драга Машин*. Београд: Космос
Јоцић 1963: Љубиша Јоцић. *Драга Машин*. Београд: Космос
Јоцић 1980: Љубиша Јоцић. *Драга Машин*. Београд: БИГЗ
Јоцић 1962: Љубиша Јоцић. *Скривени светови*. Београд: Просвета
Јоцић 1963: Љубиша Јоцић. *Курир на прозору*. Београд: Просвета
Јоцић 1975: Љубиша Јоцић. *Месечина у тетрапаку*. Београд: Просвета

Јоцић 1976: Љубиша Јоцић. *Колико је сати*. Београд: Слово љубве
Јоцић 1981: Љубиша Јоцић. *Изабране пјесме*. Београд: СКЗ
Јоцић 1978: Љубиша Јоцић. *Нулти час*. (у рукопису)

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 1980: Бранко Алексић. *Поезија надреализма у Београду*. Београд: Рад
Бандић 1955: Милош Бандић. *Једна мелодрама. Савременик*, књига I, број 4
Блечић 1964: Милорад Блечић. *Како је настала поема Зеленгора Љубише Јоцића. Четврти јул*, 25.2.1964.
Вуковић 1985: Ђорђије Вуковић. Огледи о српској књижевности. Београд:Нолит
Gluščević 1966: Zoran Gluščević. Perom u raboš. Sarajevo: Svjetlost
Деретић 1983: Јован Деретић. Историја српске књижевности. Београд: Нолит
Зорић 1963: Павле Зорић. *Песник кога треба читати*. Књижевне новине, 17.5.1963.
Игњатовић 1980: Драгољуб С. Игњатовић. *Са писцима и о писцима међуратним*, Институт за књижевност и уметност, Београд
Jakobson 1978: Roman Jakobson. Ogledi iz poetike. Beograd: Prosveta
Konstantinović 1977: Radomir Konstantinović. Ljubiša Jocić ili nevinost gusenice. Treći program, br. 34, 35. knjiga III, IV
Konstantinović 1983: Radomir Konstantinović. Biće i jezik, knjiga III. Beograd: Rad, Prosveta: Novi Sad: Matica srpska
Костић 1972: Ђорђе Костић. *До немогућег*, Београд: Нолит
Lasić 1974. Stanko Lasić. Struktura Krležinih 'Zastava'. Zagreb: Liber
Лукић 1966: Света Лукић:*Савремена поезија*. Београд: Нолит
Максимовић 1978: М. С. Максимовић. *Мене и преображаји песника Љубише Јоцића. Политика*, 4.3.1978.
Markjevič 1984: Henrik Markjevič. Nauka o književnosti. Beograd: Nolit
Младеновић 1951: Танасије Младеновић.*'Огледало' Љубише Јоцића*. Књижевност, књига XIII, свеска 7.
Недић 2011: Марко Недић. *Стилска препитања*. Београд, Службени гласник
Новаковић 1996: Јелена Новаковић: *На рубу халуцинација*. Поетика српског и француског надреализма, Филолошки факултет, Београд
Павловић 1980: Миодраг Павловић. *Сиžнализам пред вратима. Венац*, број 86, септембар 1980.
Палавестра 1961: Предраг Палавестра. *Љубиша Јоцић, Скривени светови. Савременик*, књига XIII, свеска 2
Петров 1963: Александар Петров. *Једно да и једно не. Савременик*, књига XVII, свеска 4
Петров 1985: Александар Петров. *Поезија данас*. Београд: Просвета
Ređep 1956: Draško Ređep. Ljubiša Jocić, U zemlji Arastrata. Polja, godina II, broj 8-9
Smoljan 1963: Ivo Smoljan. Pesnik koji je platio svoj račun. Republika, godina XIX, broj 6
Todorov 1987: Cvetan Todorov. Uvod u fantastičnu književnost. Beograd: Rad
Francuska književnost od 1857. do 1933. Knjiga III/1. 1981. Sarajevo: Svjetlost, Beograd: Nolit

Ana STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ

LJUBIŠA JOCIĆ, POET ABOVE CONVENTIONS

Summary

Ljubiša Jocić, a companion of Serbian Surrealism, poet, novelist, narrator, essayist, actor, director, playwrighter, painter, left an insufficiently researched and extensive artistic legacy. In his overall artistic engagement, there is a noticeable motive unity, which is evident through the phenomena of the riddle of Eros, analysis and re-examination of the world and self, fear of evil in all its manifestations, to the search for harmony and original innocence of the world,. precisely in the space of the creative.

In primary ideas, as well as in the procedures of building a literary text, Ljubiša Jocić was always outside the dominant poetics and generally accepted, suitable and canonized literary paradigms.

The intention of this research is to establish what was the reception of Jocic's work in the reflections of literary critics and theorists, of his time.

Key words: Ljubiša Jocić, Serbian Surrealism, Poetic Prose, "New Realism", *Draga Mašin, In the Land of Arastrats*

Рад је предат 10. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-4 Киш Д.
doi: 10.5937/bastina30-26872

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ЕСЕЈИСТИЧКИ ИЗБОРИ ДАНИЛА КИША**

Апстракт: Предмет интересовања овога рада јесу избори есејистичких текстова које је Данило Киш објавио за живота у књигама *По-етика* (1972), *По-етика, књига друга* (1974) и *Homo poeticus* (1983). У истраживачком фокусу су композиција и структура књига – критеријуми при избору и распореду текстова, логика њиховог садржаја, ниво ауторске самокритичности и репрезентативност. Приликом доношења суда о објективности Киша као састављача ових избора, узимају се у разматрање и есеји који су из различитих разлога остали ван корица наведених књига – њихова књижевно-естетска, сазнајна, културолошка и аутопоетичка вредност. Композиција књиге *Час анатомије,* иако у генолошком смислу представља књигу-есеј, завређује посебну студију, те стога неће бити предмет анализе овога рада.

Кључне речи: есејистика, избор, критеријум, самокритичност, репрезентативност, вредновање, *По-етика* (1972), *По-етика, књига друга* (1974), *Homo poeticus* (1983).

Сâм избор текстова који ће ући у корице једне књиге увек представља вреднујући чин. Критеријуми могу бити различити, већ према циљевима и интенцијама аутора или приређивача. Када су у питању ауторски избори песника или прозних писаца, подразумева се да аутор упућује на оне вредности „које сматра релевантим и за његову поетику значајним, затим критички однос према створеном, као и извесне специфичности које изборoм жели да донесе“, како је поводом песничких избора Бошка Сувајџића истакла Марија Јефтимијевић Михајловић (2020: 33). А када је реч о изборима дискурзивних, есејистичких текстова чији су аутори писци, најчешће начело којим се руководе јесте заступљеност по-етичких и аутопоетичких идеја у њима. У том погледу ни Данило Киш не представља изузетак. Напротив: он то начело додатно наглашава насловима својих књига: *По-етика,*

* научни сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

По-е̄тика, књиīа друīа, *Homo poeticus*, као и експлицитним напоменама у предговорима. Осим на стваралачку самосвест, наслови указују и на ауторову тежњу да обједини етички и естетички императив, уметнички добро/истинито и лепо (захтев оличен у старогрчком појму *калокаīа̄тӣје*), као и на антропоцентричну визију света, која постаје још очигледнија ако додамо два наслова његових по-етичких књига: *Час анато̄мије* и недовршени пројекат *Живо̄т, литера̄тура*.

Да је Киш писац *изабраних*, а не *сабраних* дела, било је очигледно већ када је објавио прве текстове и кратке романе. Ниво његове стваралачке и критичке самосвести најбоље се огледа у ригорозним скраћивањима и сажимањима, у чињеници да је више написаних страница одбацивао него што је задржавао. О томе је и сâм говорио у бројним интервјуима,[1] о томе нам сведоче одбачене варијанте садржаја и рукописна заоставштина (*Skladište*).[2] У свом првом објављеном есеју, „Похвала спаљивању“ (1957), писац проглашава личним откровењем став Џона Раскина: ’Нешто доброга! Ако *све* није добро, онда ту уопште нема доброга’ (*Varia:* 10), што значи да је од самог почетка издизање изнад просечности усвојио као стваралачко начело. Иако овај оглед можемо сматрати једним од његових манифестних текстова, он, на жалост, није нашао место ни у једном од поменутих ауторских избора.

Неспорно је да највишу тачку Кишова критичка самосвест достиже седамдесетих година, након објављивања *Пешчаника* (1972), који прати књига интервјуа *По-е̄тика, књиīа друīа* (1974), као и током борбе за право писца на самотумачење. Полемика око оригиналности *Гробнице за Бориса Давидовича* (1976) допринела је даљој експликацији, продубљивању и конзистентном изношењу по-етичких ставова у *Часу анато̄мије* (1978), тријумфу стваралачке самосвести и једној од најзначајнијих полемичких књига у српској и југословенској књижевности. Пишчеве претходне изјаве у интервјуима везане за критичност и самокритичност, као и оне потоње, углавном представљају етимон и варијације ставова ту изнесених, а њихова суштина огледа се у начелу које је усвојио од Крлеже: „Да би се писало критички треба бити критичан пре свега према себи“ (*Čas anatomije:* 210). Притом је важно нагласити да је Киш био незадовољан критичким тумачењем сопствених књига чак и када су о њему говорила похвално, што значи да он није желео да буде „писац хваљен“, већ писац критички прочитан.

1 У разговорима „Савест једне непознате Европе“ (1986), „Пишем своја изабрана дела“ (1989) и „Иронијом против ужаса егзистенције“ (1989) он говори о „методу корекције и аутодеструкције“, који се састоји у неуморном ишчитавању сопствених рукописа и одломака „док се поједине речи и реченице не уморе и не нестану“, јер је „то што преостане било оно што је стварно успело да се одупре мојој машини за досаду“ (*Gorki talog iskustva:* 217, 312, 336).

2 У парентезе које се односе на Кишове књиге, наводићемо само наслове тих књига уместо уобичајеног парентетичког цитирања.

У том контексту и у таквој књижевној клими, Кишови есеји и интервјуи по-етички подупиру његово белетристичко дело, те је разумљиво што је писац са великом пажњом и самокритичношћу компоновао и своје есејистичке књиге.[3] То уочавамо ако се загледамо у избор и распоред текстова, логику њиховог садржаја и кратке, језгровите прологе. У њима се писац обраћа читаоцу у садашњости, али много је индикатора који показују да су ти избори намењени пре „читаоцу у потомству", да се послужимо синтагмом Кишовог духовног и по-етичког сродника Осипа Мандељштама.

ПО-ЕТИКА (1972)

Највише есејистичких текстова Киш је написао у првој деценији свог књижевног рада, између 1957. и 1964. године, а текст „Уводна белешка о есеју" показује да је ову форму и теоријски промишљао (Киш 1959: 31). Након тога је интензивније писање романа заокупило његову пажњу и уједно задовољило потребу за писањем есеја. До објављивања првог избора *Поетика* (1972) он је у оквиру своје преводилачке и редакторске делатности написао или прерадио и низ значајних огледа о мађарским и француским песницима, које је објављивао као поговоре или предговоре својим изборима из њихове лирике (Kiš 1964: 103–107; Kiš 1978: 177–183; Киш 1973: 13–27; *Varia:* 103–321). Ти текстови се тематски, као и проблемски надовезују на есеје посвећене „одбрани поезије".

Из тог плодног есејистичког периода писац је, међутим, само једанаест есеја унео у прву књигу *По-етике*, а још строжим одабиром, свега четири у *Homo poeticus.* Бројни есеји и њихове варијанте, критике и рецензије расуте по новинама и часописима, „све што није прошло кроз густо сито Кишове

3 Будући да је Киш критичар и полемичар када анализира, белетрист када описује, а филозоф кад сумира, увек отворен за бескрајне разговоре, његовој дијалошкој природи одговарала је есејистика у широком смислу – схваћена као наддисцилина која заузима неки сасвим нови простор, изнутра покрећући и дајући виталност савременој књижевности и култури, и у којој су личношћу самога аутора обједињене оне хуманистичке делатности које испитују уметност и људски дух. Кишова есејистика убедљиво показује да је есеј и „хибридни жанр" и посебан „књижевни род" (Aćin 1978; Марић 1979: 7–39), „посебан уметнички род" (Lukač 1973: 33–56), вид критичког мишљења – „критичка форма par excellance" (Adorno 1985: 17–36), „наджанровски систем" (Епштејн 1997), стил писања и „парадигма интртекстуалности" (Томашевић 1989: 723–725), и облик и „поступак мишљења" (Радојчић 1994: 833), „шетајућа форма" (Пантић 1994: 905), „једна врста жанротворног 'квасца', и то у најразличитијим и најнеочекиванијим комбинацијама" (Делић 1994: 900). Не желећи да овом приликом даље продубљујемо сложену дефиницију есеја – о томе смо писали у раду „Прилог теоријском промишљању есеја" (Бечејски 2018: 135–146) – наглашавамо да је дистинкција есејистичких форми, као ширег појма, и есеја схваћеног као жанра, као ужег, у овом случају нужна, јер је писац у своје изборе равноправно уврстио и интервјуе, анкете, реферате са светских скупова књижевника, као и друге есејизоване форме.

селекције у часу када је припремао своја *Дјела* у дест томова" (Miočinović 2007: 559), сакупила је Мирјана Миочиновић и постхумно објавила у књизи *Varia* (2007). Поред тога што истраживачу пружа увид у пишчево интелектуално сазревање, интересовања и заблуде, тренутне и опсесивне тематске преокупације, те развој на плану израза, та књига нам је драгоцена за преиспитивање његових начела и степена објективности приликом селекције појединачних текстова за изборе *По-етика* и *Homo poeticus.*

Већина Кишових раних есеја посвећена је књижевним проблемима, уз неизбежно уплитање естетичких и културолошких тема. Такође је несразмерно више огледа који се баве проблемима поезије него проблемима прозе, одакле закључујемо да је есеј био привилегована форма док је још писао стихове (што се поклапа са „фазом кратких романа" – Делић 1995: 27–32). Упадљиво велики број раних огледа који тематизују проблеме поезије не треба приписивати само младалачком заносу, већ зрелом наслућивању да се у поезији скрива тајна свеукупне белетристике (Miočinović 2007: 562), односно „да су *проблеми поезије* не само *актуелнији* него истовремено и изазовнији и *примеренији* трагању за *есенцијом* поетског говора. Истовремено, она је примеренија *природи* есеја, јер типу есејисте какав је Киш непосредно омогућава примену литеризације и поетизације (нарочито видним у есејистичкој прози)" (Ивановић 1994: 72). Миочиновићева примећује да „оно пак што га је одвојило од поезије (осим питања дара, разумљиво) у његовим је раним есејима управо предмет одбране: њена нејасност и њено интуитивно деловање, у првом реду" (Miočinović 2007: 562–563). Писац је и сâм посведочио постојање неке врсте болног „раскида" с писањем поезије,[4] коју је наставио да „живи" као преводилац. Али оно што је важно, његова белетристичка и есејистичка проза заувек ће сачувати нешто од тог „поетског концентрата": смисао за детаљ, мелодичност, ритам, па чак и рефрен, а најдрагоценије што је понео из песничког искуства јесу лирска сажетост и свест о важности *форме.*

Чак шест огледа у избору *По-етика* посвећено је поезији, док о проблемима прозе, односно науке о књижевности и естетике, говоре по два есеја. Занимљиво је да ниједан од текстова посвећених поезији, па чак ни њеном

4 „Целог свог живота припремао сам се да будем песник; али схватио сам одједном да сам се преварио. Готово сви наши млади песници данас певају боље од мене и поред свих мојих припрема и духовних напора, из једноставног разлога што су бољи песници од мене. […] Ипак, сматрам да, ако хоћеш нешто конкретно да кажеш, не можеш остати на нивоу поезије. Поезија је оно што се не казује, оно што се не може рећи. Ни о себи ни о другима. *То могу евентуално да кажу проза и есеј*" (*Varia*: 485; Подвукла М. Б.), признаје Киш још у једном од својих првих интервјуа. У једном од последњих такође истиче да због изражене рационалности није постао песник: „Треба имати неку маргину нејасног у изражавању и мислима. То заправо јесте поезија, то тражење звука и смисла који се негде допуњују, а који нису ни сасвим звук, ни сасвим смисао. Е то нисам успео да нађем, ту равнотежу" (*Život, literatura*: 188).

превођењу – који у овој књизи за аутора несумњиво представљају важнију целину – није уврштен у избор *Homo poeticus*, за разлику од огледа који расправљају о проблемима наративне прозе и естетике.

Рана есејистика одаје Кишово страсно интересовање за симболизам, које је кулминирало у есеју широког истраживачког захвата „О симболизму" (најпре насловљеном „О неким одликама руског и француског симболизма" – 1961), посвећеном упоредном сагледавању француског и руског симболизма. Писан на постдипломским студијама, текст одаје ауторову одличну упућеност у проблематику, консултовану релевантну литературу на изворним језицима, нескривен афинитет према теми, као и занимљивост и језгровитост излагања коју запажамо у већини његових есеја. Отуда изненађује чињеница да Киш овај оглед није уврстио у свој последњи есејистички избор. Услед наглашеније методолошке доследности у компаративном приступу и чвршће аргументације закључака, Р. Ивановић је овај текст дефинисао као *студију* и признао му научну вредност: „До појаве књиге *Симболизам*, коју је приредио Вујадин Јокић (1967), Кишова студија 'О симболизму' (1961) служила је као једна од најпоузданијих информација о елаборираној тематици" (Ивановић 1994: 67). То одређење прихватљиво нам је ако значење термина *студија* узмемо у ширем смислу.[5]

У књизи *По-етика* нашла су се и два текста настала 1971. године, која откривају већ формираног есејисту и у полемичком тону отварају теме што ће обележити Кишову зрелу есејистику – „Отпори и догма" и „Ми певамо у пустињи". Њима писац започиње своју „одбрану" прозе и заоштрава борбу против баналности, догми, лоших стереотипа у књижевности, култури и друштву, коју ће наставити да води до краја живота. Метанаративни/ аутопоетички коментар „Ми певамо у пустињи" објављен је и у другој књизи експлицитне поетике, којој и генолошки и тематски припада, као и у избору *Homo poeticus*. Текст представља неку врсту резимеа претходне одбране модерне уметности, коју је писац развијао и продубљивао и у потоњим промишљањима књижевности, негујући култ Форме, те је јасно због чега му је толико било стало до ту изречених ставова. У ствари, могло би се рећи да есеји „Отпори и догма" и „Ми певамо у пустињи" отварају опсесивне теме Кишове зреле есејистике и стога су оправдано уврштени у све ауторске изборе. Тим огледима придружује се и есеј/ анкета „За плурализам" (1972), објављен у другој, а затим прештампан и у трећој по-етичкој књизи.

5 Имајући на уму период студирања, као и начин „учења" (студиозни приступ проблему, критички однос према коришћеној литератури, вредност закључака), а не форму научног чланка, Миочиновићева истиче да су Кишови рани есеји резултат *студија* из којих ће писац понети драгоцена теоријска и практична сазнања (Miočinović 2007: 562),

Али, ако је аутопоетичка репрезентативност доминантно начело којим се Киш руководио приликом састављања избора *По-етика* – а наслов недвосмислено на то указује – зашто у тој књизи није било места ни за есеј „Мит о Прометеју“ (1957), када фигура побуњеника против устројства овога света доминира и животном и стваралачком филозофијом Д. Киша?[6] Наше је мишљење да се аутор највише огрешио о овај текст изоставивши га из свих својих есејистичких избора, тим пре што он и формом, и информативношћу, и идејама за које се страсно залаже задовољава његове високе естетске и етичке критеријуме.

Иако данас постоји велики број стручних монографија, зборника и научних чланака посвећених књижевном делу Данила Киша, једини критички рад у коме се експлицитно вреднује и класификује његова рана есејистика (додуше, узимајући у разматрање једино огледе у *По-етици*), јесте текст „’Тешке игре писане речи’ (Свест о модернитету или рана есејистика Данила Киша)“ Радомира Ивановића. Према његовом суду, огледи објављени у овом избору могу се сврстати у три групе. Репрезентативној групи припадају есеји „О симболизму“ (1961), „Одбрана поезије“ (1960) и „Питање перспективе“ (1959). У другу групу, где су смањени број изненадних асоцијација и дистанца према предмету (а тиме и критичка објективност), сврстао је есеје „О превођењу поезије“ (1962), „Верлен“ (1969) и „Отпори и догма“. Будући да је у некима од њих аутор готово физички присутан, критичар их оправдано одређује као *дијатрибе.* Трећој групи, у којој се препознаје „известан есејистички клише“, припадају: „Јабуке, Њутн, поезија“ (1960), „Шарл Бодлер“ (1968), „Пустолина“ (1960) и „Ми певамо у пустињи“, сматра Ивановић, те закључује да је у другој и трећој групи услед непосредне ангажованости и субјективистичке пројекције писца у њима мањи есејистички допринос (Ивановић 1994: 74–75).

С оваквим аксиолошким принципима не бисмо се могли сагласити. Мада наглашава да „утисак да многи од Кишових прилога делују незавршено више сведочи о природи есеја, него о природи есејисте“ (Ивановић 1994: 60), истичући тиме *отвореност форме* као једно од најбитнијих супстанцијалних обележја есеја, критичар Кишову есејистику процењује „строгим књижевнотеоријским и књижевнокритичким мерилима“ која одговарају академској критици у ужем смислу, односно научној студији или расправи. Есеј пак чини особеним „та каприциозно субјективна нота“ (Марић 1979: 10), због које су занимљиви управо огледи „Шарл Бодлер“, „О превођењу поезије“ и „Ми певамо у пустињи“. Нарочито нам је неприхватљиво вредновање последњег наведеног текста, у коме је Киш изложио аутопоетички *credo.* Многи ставови ту изнесени, попут: „Заокупља ме вечни проблем Форме“, постали су његов поетички амблем и истовремено

6 О томе смо писали у раду Прометејске идеје Данила Киша

повод жестоких оспоравања. Судећи према томе које је наслове писац касније уврстио у избор *Homo poeticus*, ни његови се критеријуми не поклапају с критичаровим.

Кишова рана есејистика привлачна је данашњем читаоцу и када су ставови у њој одавно анахронични управо због непосредности у којој постоји јединство „спољашњих" и „унутрашњих" приступа теми, сукобљавања различитих ставова, ослањања есејисте на сопствено искуство, убедљивости и енергичности субјективне визије, и изнад свега стила – а то су својства која одликују есеје и његовог великог претходника и зачетника жанра Мишела де Монтења. У „Прологу" *По-етике* и сâм аутор примећује да је полемичност у неким текстовима већ сувишна, али наглашава да у њима има аргумената до којих му је стало. Ово се пре свега односи на есеј „Отпори и догма", јер „тај текст доказује да се у нас ствари споро крећу и да су многи проблеми које смо сматрали решеним још и те како живи" (*Po-etika:* 5–6). Ту је писац стао у одбрану књиге Станка Ласића *Сукоби на књижевној љевици* као симболу борбе за духовну слободу и тежњу за истином, подвлачећи неке особине догме универзалне за сва времена и тоталитарне режиме.

Иако сматрамо спорним Ивановићево просуђивање појединачних текстова, прихватљив нам је његов општи суд да је „Кишова рана есејистика била много делотворнија у оном граничном подручју које спаја белетристику и есејистику, него у граничном подручју које одваја есејистику и литературологију", чиме се прикључио оним писцима-есејистима радикално модерне оријентације који су допринели стварању најбоље традиције модерног југословенског есеја (Ивановић 1994: 76). У прилог овој тврдњи додаћемо чињеницу да је велики број огледа насталих у првој деценији Кишовог књижевног рада, укључујући и оне који нису ушли у избор *По-етика*, а објављени су постхумно у књизи *Varia*, још ближи белетристици, тачније поетској прози, и да је њихова вредност превасходно литерарна (три есеја о господину Маку, у којима је изложио свој поетички принцип: *не досађивати читаоцу* општим местима,[7] „Излет на светионик", путописно-дневничко-есејистички текст „Излет у Париз", „Космозофијска екскурзија", итд.). Они се одликују метафоричним изразом и аутаркичким симболима разумљивим тек у контексту Кишове белетристике, те неретко захтевају тумачење као и његова проза. То приближавање есеја причи и поетској прози, тј. литеризација есеја, у последњем, новелистичком периоду Кишовог стваралаштва еволуираће у супротан процес – есејизацију приче – чији је резултат борхесовски генолошки феномен којим се до невероватних размера може сажети сижејна грађа: новела-есеј. Но, то је већ тема за неки будући рад.

7 „Ако не бих имао да вам кажем ништа што и ви сами не бисте запазили или осетили, не бих желео да вас замарам" (*Varia:* 37).

ПО-ЕТИКА, КЊИГА ДРУГА (1974)

У есеју „О вештини разговарања“ Монтењ наглашава да „најпробитачније и најприродније вежбање за наш дух јесте разговор“ (Montenj 1990: 136): у њему се искуства одмеравају и сређују, а противуречности подстичу мишљење да се мења и коригује, надрастајући само себе. Да је Киш есеје и књижевне разговоре сматрао комплементарним формама, погодним за експлицирање ставова које из различитих разлога није могао да изнесе у белетристичкој прози, показује чињеница да након 1964. год. огледе све чешће замењује разговорима и да они заузимају око половине његовог поетичког опуса. Одговори на питања интервјуиста најпре постају есејистички фрагменти, а затим и сажети есеји, што потврђује пишчево уверење „да за сваки садржај постоји и идеална форма негде у платонском свету идеја“ (*Gorki talog iskustva*: 232). У овом случају, реч је о есејистичкој форми или „начину мишљења“.

Процес есејизације разговора најбоље илуструју бројне варијације и аутоцитати одређених пасуса из есеја у интервјуе и обрнуто, што значи да их ваља паралелно анализирати, и да интервјуи Данила Киша – као, уосталом, и других светских писаца који су на тај начин промишљали о сопственом и туђем делу – не представљају публицистичку, већ књижевну форму. О жанровском варирању од интервјуа ка есеју најпре је писао Јован Делић, истичући да интервјуи „ако су добри, јесу есеји“ (Делић 1994: 903), а потом и Гојко Божовић, који поводом Кишових дискурзивних текстова такође изводи закључак о дијалошкој природи есеја и књижевној природи разговора с писцима: „Као што су Кишови разговори, заправо, есеји у дијалошкој форми, тако су и његови есеји у класичном облику истинске поетичке расправе, искушавања и самопреиспитивања, полемике и дијалози“ (Božović 2012: 256).

Да је разговор код Киша по-етички облик, као и есеј, најбоље сведочи *По-етика, књига друга*, где је аутор испред једанаест интервјуа настајалих у периоду 1971–1973. уврстио анкете „Ми певамо у пустињи“ и „За плурализам“. Књигу је комплетно прештампао у други део избора *Homo poeticus*, коме је додао још четири разговора вођена 1976–1980, док је поменуте анкете сврстао међу есеје. Једино је изостао цитат Мирослава Крлеже (чији су делови у књизи разговора били распоређени као мото),[8] будући да је пол

8 „Не треба изгубити из вида да су у умјетности апологетика и констестација дијалектички повезане. Дакле, без компоненте радикалне констестације (коју мецене обично игнорирају) игра је унапријед изгубљена! Да би вршио ваљано свој занат, писац мора имати могућност да буде у неку руку дисидент па чак и дефетист у односу на државу и институције, на нацију и ауторитете. Он је ’разметни син’ који се враћа свом очинском огњишту само да би могао од њег поново отићи. Негација је његов фамилијарни облик прихваћања свијета. Само онај тко радикално схвати и прихвати управо ту истину, може истински помоћи писцу, односно умјетности“ (*Po-etika, knjiga druga*).

апологетике о коме он говори касније престао да постоји. Пажњу ћемо усмерити на њихов преглед, опште одлике, као и на сâм процес есејизације.

Киш је у интервјуима страсно расправљао о темама које су у том тренутку биле актуелне у свету књижевности, културе и друштва, али и о тзв. „вечним питањима" филозофије и уметности. Будући да се код њега најчешће преплићу аутобиографска, поетичка, етичка, политичко-идеолошка и различита културолошка питања, Кишове интервјуе је веома тешко разврстати. Једина тематска група која би се могла издвојити јесу разговори посвећени *Пешчанику*. Одговор на последње питање у интервјуу „Моћ и немоћ ангажованости" (1971), трећем тексту у књизи *По-етика, књига друга*, представља алегоричну најаву „антрополошког романа"[9] и као да иницира серију разговора који су му посвећени у целости: „Антрополошки роман" (1972), „Сви гени мојих лектира" (1973), „Писање као терапија" (1973), „Панонија, Панонија" (1973). О том роману говори и трећина обимног интервјуа „Доба сумње" (1973), као и делови разговора „Горки талог искуства" (1972), „Не усуђујем се да измишљам" (1973) и „Пешчаник је савршена пукотина" (1973). Настојаћемо да остваримо увид у главне аспекте пишчевог самотумачења и мистификације самотумачењем, задржавајући се само на неким примерима есејизације теоријских проблема.

Упоређујући „Писмо" или „Садржај" с ископинама, аутор у овим интервјуима и експлицитно објашњава метафоричко значење речи „антрополошки": изумрли средњоевропски Јевреји представљају носиоце „потонулог света" током новог Панонског потопа, чији је дух оживљен у роману. „Писмо" представља „Велико завештање", фрагмент кроз који писац настоји да дешифрује *човекову судбину:* „једино аутентично сведочанство о свету о којем сам писао и које је већ, током година, почело да задобија патину нереалног и ехо митског" (*Homo poeticus*: 204). Он тумачи и значење наслова романа, те метафорично истиче нужност читања редом: у њега је могуће ући једино кроз „уска и мрачна врата" која је аутор оставио на *фасади*. А будући да током стваралачког чина бића и предмети израњају „из библијског мрака", јасно је да писац преузима улогу Малог демијурга.

Киш посебно наглашава формалне новине које *Пешчаник* доноси (умножавање перспектива, тј. „различите планове"), инсистирајући на томе да

9 „Пишем једну антрополошку књигу: на основу једне људске кости, као да је у питању кост каквог Диносауруса или Тираносауруса, покушавам да реконструишем изглед целе те животиње, да сваку кост ставим на своје место, да кости обложим месом, да учиним да кроз месо почне колати крв, да дозовем њен глас (те животиње), њен урлик, да испитам пределе кроз које се та животиња, Тираносаурус или Хомо сапиенс, кретала, шта је јела, шта пила, с ким се сретала, шта је с киме говорила, где је и с ким је спавала, шта је сањала, какви су били климатски услови у време њеног постојања. Та кост је једно писмо које носи датум 5. 4. 1942. године" (*Homo poeticus*: 181–182).

роман представља *структуру* чије значење превазилази збир његових саставних делова. То је став који ће развити у *Часу анатомије,* упућујући ироничну жаоку својим опонентима. Јер тек на нивоу целине/ структуре, *Пешчаник* открива иновацију романескне технике: модернизацију епистоларног поступка у духу *ūлосе* (а епистоларна форма није ништа друго до врста разговора), при чему се захваљујући документарности (којом је ограничено и пишчево „поље фантазија") до неслућених размера сажимају класични романескни сижеи, док иронијско и пародијско представљају „патину поетског". Техника кадрирања примењена је на хронолошки принцип романа, истиче писац, јер у људској свести „владају други закони него хронолошки: закони асоцијације и организације". Дакле, *Пешчаник* је плод „труда и чуда", који је успео да избегне „судбину просечности" захваљујући том другом члану синтагме. Отворено показујући своје незадовољство критиком, Киш у разговору „Доба сумње" наглашава да је идеалан приступ том роману формалистички, што потом сâм језгровито илуструје примерима. Укратко, писац у овим интервјуима износи језгровиту и за то време веома модерну наратолошку анализу свог романа.

Осим самотумачења *Пешчаника,* у интервјуима из *По-етике, књиīе друīе* доминантне теме су и: критика догматског мишљења и стереотипа, антисемитизам, могућност ангажовања кроз литературу и њен смисао *данас и овде,* стваралачка *сумња* (модерна књижевност као чедо *сумње* и *сумња* као призма кроз коју писац гледа на свет литературе); трагање за Формом, борба за право писца на самотумачење. Писац говори и о својој биографији и њеним романескним обележјима, о свету детињства и поступку онеобичавања кроз ишчашену перспективу дечака у својим књигама, о „годинама учења" и себи као побуњенику, те о „горком талогу искуства" који је транспонован у роман *Мансарда;* о моралу боемије, о доживљеном искуству као основу *литерарне истине,* о одговорности писца пред сопственим речима, о писању као нужном избору и литератури као бекству од живота; о односу ТВ медија (намењеног „широј читалачкој публици") и књиге (намењене одабраној публици); о односу писца, критичара и читаоца („Горки талог искуства", „Све мање, све ређе, све опрезније", „Не усуђујем се да измишљам", „Књиге ипак нечему служе" – 1973, „Сви гени мојих лектира").

Најобимнији, а неспорно и најзначајнији Кишов разговор представља „Доба сумње". То је нека врста резимеа, (ауто)по-етичког биланса на размеђи две стваралачке фазе, романескне и новелистичке, па се њиме логично завршава друга по-етичка књига. Кроз двадесет одговора на питања – двадесет есејистичких минијатура у којима се спајају слика и идеја – аутор систематизује своја најважнија стваралачка начела: од става да је учинак литературе „невидљив, далекосежан и ништаван истовремено", да она за писца представља „тотални избор" и „категорички императив слободе", „прибежиште духа", мандељштамовска боца с поруком „која плута по мору,

без адресата" (*Homo poeticus*: 252), преко оштре критике „наше лење и успаване критике", која уместо аналогија по вертикали тражи аналогије по хоризонтали и непознато своди на познато, до свог виђења југословенске књижевности у односу на главне светске токове.[10] Као један од одговора овде је настао и чувени есеј о национализму, који ће аутор касније унети у *Час анатомије.* У ствари, готово све ставове које је изложио у интервјуу „Доба сумње", Киш ће преузети, продубљивати, или варирати у својој полемичкој књизи. Исти разговор етимон је есеја о лицитарском срцу и релативности свих митова (*Čas anatomije:* 31), као и многих ставова о Средњој Европи и средњоевропском писцу, који ће добити своју коначну формулацију у огледу „Варијације на средњоевропске теме" (1986).

Дакле, теме које је Киш развијао у књижевним разговорима разликују се од оних у есејима из тог периода само утолико што је њихова форма спонтанија и што они обухватају нешто шири круг подручја. Али сви одабрани интервјуи штампани у овом избору потврђују релевантност за конституисање његових по-етичких ставова и репрезентативност у погледу формулације тих ставова, те их је писац оправдано све укључио у *Homo poeticus.* То је вероватно и разлог што је ауторски предговор или поговор из избора *По-етика, књиīа друīе* изостао.

HOMO POETICUS (1983)

Последњи ригороз Данила Киша представља селекција текстова за *Дјела* у десет књига која је објавио загребачки „Глобус" 1983. године. Писац наглашава да је захваљујући том издању „прочистио своје рукописе": „Бар нико неће у ово што сам радио моћи да ми се меша, да прави свој распоред" (*Gorki talog iskustva:* 118). У оквиру тих изабраних дела Киш је објавио само једну књигу есеја и интервјуа (ако изузмемо *Час анатомије,* која је по својој структури књига-есеј) – *Homo poeticus*. Већ у „Прологу" он кроз смернице читаоцу образлаже композициона начела и своје критеријуме приликом одабира текстова, показујући висок ниво ауторске самосвести. „Ради формалног јединства" текстове је, како истиче, поделио на есеје – што је „уопштен назив за сваковрсно дискурзивно штиво", и на интервјуе. Дакле, основни принцип поделе је формални, односно *жанровски*, потом *тематски*, и на крају *хронолошки.* Тиме је омогућио „читаоцу да свој суд о ауторовим интересовањима, страстима и заблудама одмерава у времену; и да у тим текстовима види у првом реду дневник једног радозналог читаоца, лектиру једног

10 Подвлачећи да су утицаји „последица тематских афинитета", тј. сродства по избору, писац истиче да се у роману *Пешчаник,* као и у његовој целокупној прози, „укрштају искуства модерног романа уопште", из којих је научио„да треба мењати угао камере, point of view, тачку гледања" (*Homo poeticus*: 239).

писца“ (*Homo poeticus:* 9). Претпостављајући да ће његов читалац бити и читалац његових белетристичких дела, Киш је скренуо пажњу на аутопоетички значај избора.

У првом делу књиге налази се двадесет есеја, од чега проблеме етике, тј. по-етике и културологије тематизује осам текстова (укључујући причу-есеј о Карлу Штајнеру, као и фрагменте „Теме и варијације“), проблеме прозе, теорије прозе и критике четири, аутопоетике један, поезије само два, док је ликовним уметностима посвећено чак пет огледа. По-етичке текстове аутор је распоредио тако да се они налазе и на крају и на почетку ове жанровске целине, одакле закључујемо да их је сматрао репрезентативнијим за своју поетику од оних који отварају посебне проблеме прозе и поезије. Тако су се одмах иза „Пролога“ нашли фрагменти под заједничким насловом „Теме и варијације“ (1978–1983), који представљају оштру критику стаљинизма и полемички „рефлекс“ упућен Д. Јеремићу; потом четири текста преузета из претходних избора, у којима се аутор противи догматском мишљењу и „рашчовечењу литературе“, те образлаже своју по-етичку позицију („Питање перспективе“, „*Пустолина*“ и „Отпори и догма“, „Ми певамо у пустињи“, „За плурализам“). Следе: културолошки есеј „Homo poeticus, упркос свему“ (1980), посвећен критици евроцентризма и односу „барбарских“ и светских језика; преводилачки поговор *Стилским вежбама* Р. Кеноа „Једна пародија француске књижевности“ (1977); генолошка есејизована расправа о проблему дистинкције савремених прозних форми (романа и приче) – „Романи на длану (Уз један хипотетични избор француске кратке приче)“ (1976). Оглед „Жак Превер“, писан као предговор избору из Преверове лирике *Љубав и поезија* (1967), покушај је аутора да се приближи тајни популарности овог „последњег народног песника француске књижевности“, док есеј „Изгнанство и краљевство Марије Чудине“ (1982) представља минуциозну анализу лирике ове гностичке песникиње *par excellance*.

То што је есејима о ликовним уметностима („Сликар Миро Главуртић“ – 1957, „A WINDOW IS A WINDOW IS A WINDOW IS A WINDOW“ – 1973, „Светлост која зари изнутра“ – 1979, „*Коцка* Ивана Пицеља или отворено дело“ – 1983. и „Зашто Величковићеви тркачи немају главу“ – 1981) Киш дао више простора него есејима о поезији може се објаснити чињеницом да у њима мало тога припада стручној, ликовној критици, а много домену аутопоетике. Осим тога, писац се читавог живота дружио са сликарима, поготово члановима Медијале (Л. Шејком, Д. Ђурићем, М. Главуртићем, Љ. Поповићем, В. Радовановићем и др.), чији су програмски ставови веома блиски његовим поетичким принципима: отпор анахронизмима, аутентично виђење света, овладавање техником „до нестварног“, инсистирање на споју традиционалних вредности и савремених токова итд. (Медиала, *Википедија*; Протић 1970: 522; Суботић 2000).

Полемички реферат „Медитеран и златно руно“ (1980), у коме се аутор противи хегемонији СССР-а над медитеранским земљама, лирски интонирани есеј „Париз, велика кухиња идеја (1982), есеј-прича „Сведок оптужбе Карло Штајнер (1981) и Кишов говор приликом пријема награде *Le Grand aigle d'or de la ville de Nice*, „Између наде и безнађа (1980), нашли су се на крају прве целине *Homo poeticusa.* Завршни есеј представља један од најцитиранијих текстова Д. Киша – несумњиво због литерарне вредности и језгровитог изношења по-етичких ставова, посебно оних о дијалектичкој спрези и „узајамном раздирању“ позиција *јоїуја* и *комесара, homo poeticusa* и *homo politicusa* у његовом делу. Тај текст објашњава два наизглед опречна мотоа истакнута на почетку књиге,[11] за које и сâм аутор у „Прологу“ истиче да *„йойуш йарадиїми из каквої лафкадијевскої дневника – сведоче о дилеми која йрожима целу ову књиїу: о йроїивуречносши између homo poeticusa и homo politicusa. (Двојносш која се наслућује, ако се не варам, и у мојим белешрисшичким радовима)“* (*Homo poeticus*: 11).

Као што је већ напоменуто, другу целину избора *Homo poeticus* чини цела прештампана књига *Поешика, књиїа друїа,* којој су додата четири нова интервјуа: „Књижевност и судбина“ (1978), „Опресија може да сломи и наду“ (1980), „О злу и искуству“ (1980) и „Баналност је неуништива као пластична боца“ (1976). Њихове теме везане су за опресивне системе, стереотипе (етноцентризам и национализам), положај писца из малих језичких заједница итд. Поред „Доба сумње“, један од најзначајнијих Кишових интервјуа представља разговор посвећен баналности, те није случајно што се он налази на почасном месту у његовом најстрожем по-етичком избору, а хронолошки претходи полемици око оригиналности *Гробнице за Бориса Давидовича.* О многим питањима која су у њему отворена писац ће говорити и у *Часу анашомије:* трагични неспоразум између писца и света, при чему је писање само ново „умножавање неспоразума“, документарност као гаранција (књижевне) истине, самотумачење, „’метафизичко’ зрачење литературе пред којим стоје беспомоћно све аналитичке теорије“ (*Homo poeticus*: 297), *исшина* и *лаж* у белетристичкој прози итд.[12]

11 *„И осврћући се уназад на свој досадашњи рад, мислим да сам баш шамо їде ми је недосшајало* политичких *йобуда најписао мршва слова на йајиру и да сам се изїубио у йрешерано кићеним и вулїарним одломцима, реченицама без смисла, украсним йридевима, уойшше у брбљању.*

Џорџ Орвел

Говорећи искрено, одувек ме їњавило блажено уверење свих оних који смашрају да један дрхшај сшрујної удара савесши, здраве оїсценосши и малчице комунизма, све шо измешано у било каквој сшароj ноћној йосуди, морају аушомашски и алхемијски да йроизведу неку ултрамодерну лишерашуру; а ја ћу шврдиши, йо цену да будем сшрељан, да се умешносши, чим сшуйи у додир са йолишиком, неминовно сйушша на ниво најобичнијеї идеолошкої бофла.

Владимир Набоков“.

12 „’Тежња за истином’ то је само противтежња баналности, а баналност је неморална“; баналност је „еколошки проблем“, истиче Киш (*Homo poeticus*: 287).

Киш овде доноси изванредну психолошку скицу тројаког односа писца према времену у коме живи: он може „да буде у заостатку за својим временом (погледом на свет, идејом, идеологијом, једном речју, стилом), да буде у свом времену и, најзад, да буде испред свог времена“ (себе је очигледно видео као „писца у свом времену“). „Есеј“ којим се завршава овај интервју посвећен је *ūправој* и *лажној* уметничкој/ књижевној критици и тумачењу става Р. Барта да је књижевно дело увек више него прост збир њене форме и садржине, што није ништа друго до прастара енигма о *умēтничком* у уметности, недостижно за спекулаторе и све оне који „играју таленат“. А то су већ теме које ће продубити у критичком делу *Часа анāтомије.* Речи којима је Киш завршио књигу *Homo poeticus*, односно продужио промишљање у њој отворених тема током процеса рецепције, показују с каквом је интуицијом наслутио погибељно дејство масовних медија на „слух“ за „метафизичност“ дела, на људску душу.

На основу избора текстова, њихове тематике и распореда закључујемо да је аутор желео да се представи као писац изражене стваралачке самосвести, увек у току са савременим збивањима на подручју белетристике и њеног изучавања, али и као интелектуалац високих моралних начела, одговоран пред написаним и изговореним речима, критичар друштва и институција, те активни учесник у јавном културном животу своје нације, Европе и света.

*

Текстови у Кишовим ауторским изборима распоређени су тако да се, поред тематских интересовања и стилских особина карактеристичних за одређени период, могу запазити и његове сталне преокупације. Књига *Поēтика* илуструје да раном есејистиком доминирају огледи о поезији, нарочито о француским и руским симболистима, који су у стилском погледу ближи белетристици него науци. Писац је ту испољио нарочиту радозналост за релације књижевност–музика–сликарство и способност за компаративна интердисциплинарна истраживања, а високе домете остварио је и у огледима који повезују књижевне и културолошке теме. Већ се ту препознају његова главна по-етичка начела: самокритичност, свест о модерности као предуслову књижевног развоја, опседнутост формом, сажимање, документарност, полемички однос према ауторитетима, инсистирање на књижевнотеоријском образовању писца, противљење „рашчовечењу литературе“, општим местима, догматском мишљењу итд.

Избору *По-ēтика, књиīа друīа* снажан печат дала је есејизација разговора, ауторско тумачење *Пешчаника,* те развој оних тема које ће обележити Кишову зрелу есејистику. Есејистички рукопис препознатљив је по израженом индивидуалном ставу, по ерудицији и самосвести с којом се аутор упушта у тумачења својих књига, супротстављајући се књижевној критици и институонализацији књижевности. Писац наставља да трага за Формом

као бићем уметности, што потом шири на етику и друга друштвена и хуманистичка подручја. У центру његовог интересовања, поред теоријских проблема прозе, јесу и упитаност о смислу писања, о могућностима ангажовања кроз уметност, о национализму као идеологији баналности и сл.

У избору *Homo poeticus* истакнут је контекст непрекидног дијалога *homo poeticusa* и *homo politicusa,* те преплитање по-етичких, аутопоетичких, културолошких и политичких тема. Новина у односу на остале изборе јесу текстови у којима се интензивније промишљају политика и идеологија, расправља о евроцентризму и положају писаца из малих језичких заједница чија је судбина и несрећа политика, развија и продубљује теза о нужности сведочења и задатку књижевности да осмишљава историју, а рађа се и идеја о постојању средњоевропске књижевности и културе, која ће обележити Кишове есеје из последњих година живота.

Неспорно је да је Киш био веома самокритичан када је правио своје есејистичке изборе, али се у неким случајевима може расправљати о томе да ли је у њих заиста уврстио своје репрезентативне есеје. Како смо већ нагласили, и у првом и у последњем избору могао се наћи и рани есеј о Прометеју, док место есеја о Жаку Преверу или о *Коцки* Ивана Пицеља, према нашем мишљењу, више заслужује неколико раних огледа о симболистичкој поезији (на пример, „Шарл Бодлер", или „О симболизму"). Потом, есеј изузетне аутопоетичке вредности, у коме је писац презрео све уметничке теорије, али тек пошто их је упознао, писан као предговор каталогу за изложбу Радомира Рељића у Љубљани 1975. године, изостао је из књиге *Homo poeticus* зато што га је аутор сматрао изгубљеним, сведочи М. Миочиновић.[13]

Око тога који би текстови објављени до 1983. заслужили да уђу, а који да изостану из Кишовог најстрожег избора, несумњиво би се спорили и највећи познаваоци његовог дела. У то смо се уверили увидом у садржаје и принципе избора других приређивача, на пример, Иване Миливојевић (*Најлепши есеји Данила Киша* – 2003) и Гојка Божовића (*Последње прибежиште здравог разума* – 2012). Приређивач свих Кишових сабраних дела М. Миочиновић сасвим се оправдано руководила критеријума прегледности и систематичности, те се њој, као ни пишчевом избору тестаментарног наследника права над својом књижевном заоставштином, нема шта замерити.

Осим наведеног текста Р. Ивановића, вредновање есејистичког опуса Данила Киша и његових ауторских избора до сада није било предмет озбиљније расправе, премда је критика углавном била сагласна у томе да је реч о врхунском књижевнику и мислиоцу „чије је име доста значило у свим интелектуалним круговима света" (Палавестра 1990: 230). Судови познатих домаћих и страних писаца, есејиста и критичара најчешће су изречени узгред,

13 Пошто се касније испоставило да је сликар ипак сачувао оригинал, Миочиновићева га је објавила у првом издању књиге *Живот, литература* (Miočinović 2006: 232).

приликом тумачења његове наративне прозе, уопштено и без довољне аргументације. Али једно је несумњиво: Киш је своје есејистичке изборе правио за ону читалачку публику која има високо литерарно и опште образовање и изграђен књижевни укус – за „елитног читаоца" – што је у самој сржи есеја као жанра. А узимајући у обзир аутопоетичку природу и широк културолошки контекст те есејистике, њен би читалац морао да познаје и Кишов белетристички опус. Чињенице неспорно доказују да су многи ставови које је писац изложио у есејима, као и начин на који их је изложио, још увек живи и да они, онако како их је распоредио и вредновао у својим изборима, и даље проналазе пут до својих читалаца и тумача.

ИЗВОРИ

Kiš Danilo. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović.* Beograd: Prosveta 2006–2007:
– *Peščanik*
– *Grobnica za Borisa Davidoviča: sedam poglavlja jedne zajedničke povesti*
– *Čas anatomije*
– *Homo poeticus*
– *Varia*
– *Skladište*
– *Život, iteratura*
– *Gorki talog iskustva*

Po-etika: D. Kiš. *Po-etika.* Beograd: Nolit, 1972.

Po-etika, knjiga druga. D. Kiš. *Po-etika, knjiga druga.* Beograd: Posebno izdanje časopisa *Ideje,* 1974.

Киш 1959: Д. Киш. „Уводна белешка о есеју", *Студенти,* 15. децембар 1959, XXII, 31.

Kiš 1964: D. Kiš. „Endre Adi". U: Endre Adi. *Na čelu mrtvih.* Izbor, prevod i pogovor Danilo Kiš. Beograd: Rad, 103–107.

Киш 1973: Д. Киш. [Предговор] У: Шандор Петефи. *Песме.* Београд – Нови Сад: Нолит – Матица српска, 13–27.

Kiš 1978: D. Kiš. „Endre Adi". U: Endre Adi. *Na čelu mrtvih.* Izbor, prevod i pogovor Danilo Kiš. Sarajevo: Veselin Masleša, 177–183.

Kiš 1990: D. Kiš. „Izlet na svetionik". *Kiš u dijaspori. Vidici*: časopis beogradskih studenata za kulturu, književnost i društvena pitanja, br. 266–267. [tematski broj] 1990/ 4–5, 23–24.

http://www.danilokis.org

ЛИТЕРАТУРА

Adorno 1985: T. W. Adorno. *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti.* Zagreb: Školska knjiga, 17–36.

Aćin 1978: J. Aćin. *Paukova politika: za kritiku književne metafizike.* Beograd: Prosveta.

Бечејски 2018: М. М. Бечејски, „Прилог теоријском промишљању есеја". *Philologia Mediana*: годишњак за српску и компаративну књижевност, год. X, бр. 10. Ур. Ирена Арсић. Ниш: Филозофски факултет, 135–146.

Božović 2012: G. Božović. *Poslednje pribežište zdravog razuma: eseji.* Izbor i pog. Gojko Božović. Beograd: Arhipelag, 255–260.

Делић 1994: Ј. Делић. [ауторизована дискусија]. У разговору: „Есеј на измаку века – превласт или расипање". *Летопис Матице српске,* год. 170, књ. 453, св. 6 (јун 1994), 864–912 [898–903].

Делић 1995: Ј. Делић. *Књижевни погледи Данила Киша: ка поетици Кишове прозе*. Београд: Просвета, 27–32.

Епштејн 1997: М. Н. Епштејн. *Есеј*. Београд: Народна књига/ Алфа.

Ивановић 1994: Р. Ивановић. „'Тешке игре писане речи' (Свест о модернитету или рана есејистика Данила Киша)". У зборнику: *Hommage Данилу Кишу*. Ур. Радомир В. Ивановић. Подгорица–Будва: Културно просвјетна заједница Будва – Средња школа „Данило Киш", 57–77.

Jeftimijević Mihajlović 2020: Marija Jeftimijević Mihajlović. „Mythopoetic algorythms of Boško Suvajdžić". *Баштина,* св. 46/ 2020. Ур. Драган Танчић. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 29–42.

Lukač 1973: G. Lukač. „O suštini i obliku eseja". *Duša i oblici: eseji.* Beograd: Nolit, 33–56.

Марић 1979: С. Марић. „Пропланци есеја". *Пропланци есеја*. Београд: Нолит, 7–39.

Miočinović 2007: M. Miočinović. „Pogovor". U: Danilo Kiš. *Varia*. Prir. Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović,* 2006–2007. Beograd: Prosveta, 559–571.

Milivojević 2003: I. Milivojević. „Predgovor". *Najlepši eseji Danila Kiša*. Izbor i predg. Ivana Milivojević. Beograd: Prosveta, 5–11.

Miočinović 2006: M. Miočinović. „Pogovor". U: Danilo Kiš. *Život, literatura*. Prir. Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović,* 2006–2007. Beograd: Prosveta, 229–235.

Медиала, *Википедија:* https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B0, приступљено 6. 1. 2020.

Монтењ 2013: М. де. Монтењ. *Огледи*. књ. 1. Београд: Српска књижевна задруга.

Montenj 1990: M. de Montenj. *Ogledi.* Valjevo: Beograd: Estetika.

Палавестра 1990: П. Палавестра. „Књижевно наслеђе Данила Киша". *Књижевност* 1990/ 2–3/ 229–233.

Пантић 1994: М. Пантић. [ауторизована дискусија]. „Есеј на измаку века – превласт или расипање". *Летопис Матице српске,* год. 170, књ. 453, св. 6 (јун 1994), 864–912 [903–906].

Протић 1970: П. Протић. *Српско сликарство XX века,* т. II. Београд: Нолит.

Радојчић 1994: С. Радојчић. „Есеј као облик и као поступак (Методологија есеја код Лукача и Адорна)". *Летопис Матице српске,* год. 170, књ. 453, св. 6. (јун 1994), 832–849.

Суботић 2000: И. Суботић. *Од авангарде до Аркадије.* Београд: Клио.

Томашевић 1989: Б. Томашевић. „Есеј као парадигма интертекстуалности". *Летопис Матице српске,* год. 165, књ. 444, св. 6. (децембар 1989), 723–734.

Mirjana M. Bečejski

ESSAYISTIC SELECTIONS OF DANILO KIŠ

Summary

Evaluation of the essayistic opus of Danilo Kiš and his authorial choices, if we exclude one scientific paper by R. Ivanović, dedicated to the book *Po-ethics*, has not been the subject of a serious discussion so far, although the critics mostly agreed that he is a world writer. The subject of interest of this paper are the selections of essay texts that Kiš published during his lifetime in the books *Po-ethics* (1972), *Po-ethics, book two* (1974) and *Homo poeticus* (1983). The research focus is on the composition and structure of books – criteria for the selection and arrangement of texts, the logic of their content, the level of authorial self-criticism and representativeness. When making a judgment about the objectivity of Kiš as the compiler of these selections, essays that for various reasons remained outside the covers of the mentioned books are also taken into consideration – their literary-aesthetic, cognitive, cultural and autopoetic value. The composition of the book Anatomy Lesson, although in the genealogical sense it is a book-essay, deserves a special study, and therefore is not the subject of analysis of this paper.

Key words: essay writing, selection, criterion, self-criticism, representativeness, evaluation, *Po-ethics* (1972), *Po-ethics, book two* (1974), *Homo poeticus* (1983).

Рад је предат 2. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41(091)
821.09-95 Шафарик П. Ј.
doi: 10.5937/bastina30-26307

Прегледни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу–Приштина/Лепосавић

КРИТИКА КАО КУЛТУРА (НАД ПРВОМ *ИСТОРИЈОМ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ* ПАВЕЛА ЈОЗЕФА ШАФАРИКА)**

Апстракт. Рад има за циљ да покаже како је прва *Историја српске књижевности* написана из пера Павела Јозефа Шафарика, странца који није писао на српском језику, утицала на развој историје књижевности и како се у њеној основи налази и књижевна критика као део културе. *Историја* обухвата преглед 289 писаца, међу којима има и припадника других народа, као и оних који нису писали на српском језику. Она доноси и списак штампара, мецена, писара, ћириличку штампу католичких Срба и ћириличку штампу дела протестаната. Обрађује дела из области науке о језику, реторике и поезије, филозофије, историје и географије, педагогије и математике, науке о природи и технологији, медицини, праву и политици, закључно са делима из области теологије. Дакле, *Историја* кроз критику књижевности заправо осветљава историју културе српскога народа.

Кључне речи: историја књижевности, Павел Јозеф Шафарик, књижевна критика, култура, друштво.

Ако желимо да упознамо неку књижевност,
потражићемо најпре књигу
која се зове историја књижевности.

Јован Деретић

Почеци историје књижевности код Срба. Скромни почеци историје књижевности код Срба, као самосталне научне дисциплине, јављају се у првим деценијама XIX века, у доба Доситеја и Вука. О томе говоре радови: Доситеја Обрадовића *Етика* (1803), који пружа кратак осврт на развој новије српске књижевности; Павла Соларића *Поменик књижески* (1810), у којем

* Научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

се афирмише свест о идентитету српске и хрватске књижевности, затим рад Лазара Бојића *Памјатник мужем у славеносербском књижеству славном* (1815), који је дао обрисе прве књижевне биографије, а поједини књижевни теоретичари тврде да је, заправо, ово прва историја књижевности код Срба, као и текст Ђорђа Магарашевића *Писма Филосерба о сербској литератури* (1829). Долазе Доситејеви следбеници и претече Јована Скерлића: Јован Суботић, огледом *Неке черте из повеснице сербскоī књижества* (1846) и Јован Ристић, радом *Новија књижевност Срба* (1852). Прву *Историју српске књижевности* (1867) из пера домаћег критичара Срби добијају од Стојана Новаковића, ученика Ђуре Даничића. *Историја* је добила коначан облик у другом издању 1871. године, када је штампана и *Хистоpија књижевности народа хрватскоī и српскоī* истакнутог филолога Ватрослава Јагића.

Књижевна историја је „прича"[1] о књижевној прошлости једног народа и у њеној основи налази се управо критика. Ова магистрална идеја као аксиом јесте путоказ који води од историје књижевности, која је дуго обављала функције критике, до генезе књижевне критике, као најмлађе гране науке о књижевности, и начина на који је она формулисала и остваривала своје функције у условима када је историја књижевности у извесној мери била и историја народа.[2] Историја књижевности причајући приче утврђује и колективни идентитет народа.

На примеру прве историје српске књижевности, и то је прва парадигма, илуструјемо процес сазревања, формирања и функционисања књижевне критике у српском друштву и култури. Под парадигмом подразумевамо „скуп принципа који се оформио у некој од наука а који се сматрају као стандардни за успешно стицање нових знања" (Константиновић 2008: 131).

Прва историја српске књижевности – Павел Јозеф Шафарик. Прва *Историја српске књижевности* (1865)[3] Павела Јозефа Шафарика (1796–1861), протестанта, немачког ђака и представника немачке науке и књижевности, првог странца који је написао националну историју српске књижевности и утемељивача историје српске књижевности као научне дисциплине,

1 Идејом да је свака историја нека врсте приче и да је, самим тим, и историја књижевности једна таква прича, Предраг Палавестра започиње *Историју модерне српске књижевности: златно доба 1982-1918* (1986).

2 У првом предавању из историје српске књижевности на Великој школи, *Проучавање српске књижевности* (1904), Павле Поповић наводи како је Алекса Вукомановић први постављен 1852. године за „професора историје народа и књижества српског" (Поповић 1979: 58).

3 Године 1865. Шафариков зет Јозеф Јиречек штампао је друго издање *Историје*, која је објављена у три тома у Прагу, а заправо је сав посао завршен у Новом Саду већ 1831. године. Прво издање је штампано 1926. под називом Geshichete der slawischen Sprache und Literatur nauch allen Mundarten (*Историја славенскоī језика и књижевности према свим дијалектима*).

обухвата преглед сачињен од 289 писаца. Она је својим садржајем и методом доказ да је књижевна критика бићем усмерена ка култури и окренута остваривању своје друштвене функције. Историчар обухвата српске писце од Светог Саве, Доментијана, Теодосија, Цамблака, Данила, да набројимо само најпознатије, до оних готово анонимних, када је у питању њихово присуство у српском наслеђу као вредности. Дакле, Шафарик је успоставио принцип који ћеући у књижевну теорију, да књижевну историју чине и велики и средњи и мали писци. Тај принцип налазимо и код Милорада Јеврића, аутора последње парцијалне *Историје српске књижевности: реализам* (2017).[4] Шафарик, такође, обрађује и писце који су писали на страним језицима, доноси списак штампара, мецена, писара, ћириличку штампу католичких Срба и ћириличку штампу дела протестаната, затим дела из области науке о језику, реторике и поезије, филозофије, историје и географије, педагогије и математике, науке о природи и технологији, медицини, праву и политици, закључно са делима из области теологије. Реч је, дакле, о пројекту који кроз критику књижевности заправо осветљава историју културе српскога народа. Методолошки *Историја* је реализована онако како то чине и савремени историчари књижевности. Истичући важност и значај овог пионирског подухвата, који је убухватио српске писце и ствараоце у периоду 1730–1830 Д. Руварац сведочи: „За многе српске списатеље не знамо ми ни данас ништа више него оно, што је Шафарик навео; а за многе и многе не би знали баш ништа, да се он није постарао да опише њихове животе“ (према Стајић 1927: 13).

Шафарикова *Историја*, иако има више облик библиографског приручника, настаје у XIX веку као резултат развоја научног погледа на историју формулисаног у претходном веку. У средишту тог научног метода било је схватање историје као *приче* и као:

– људске прошлости у свом хронолошком и сврховитом развоју и оно се тиче тематског одређења (а) и

– системски и методолошки засновано проучавање, и оно се тиче теоријског приступа (б).

Своју *Историју* Шафарик је поделио на два дела. Први је посвећен југоисточним Словенима, а други северозападним Словенима.[5] Део о југоисточним Словенима поделио је на пет целина: 1. *Историја старословенскоī црквеноī језика и књижевности*, 2. *Историја рускоī језика и књижевности*,

4 Своју *Историју српске књижевности: Реализма* Милорад Јеврић пише следећи исти принцип: „Историја књижевности би требало да буде сложени мозаик, сачињен од крупнијих, средњих и ситнијих комада који заједно чине функционалну целину“ (Јеврић 2017: 68–9).

5 П. Ј. Шафарик је о словенским народима написао и књиге: *О пореклу Словена* (1828), *Словенске старожитности* (1836–37) и *Словенски народопис* (1842).

3. *Историја језика и књижевности Славосрба ῑрчкоῑ обреда*, 4. *Историја језика Славосрба католика* и 5. *Историја словеначкоῑ језика и књижевности*. Део посвећен северозападним Словенима подељен је у четири целине: 1. *Историја чешкоῑ језика и књижевности*, 2. *Историја језика и књижевности Словака*, 3. *Историја ῑољскоῑ језика и књижевности* и 4. *Од Историја језика и књижевности Лужичких Срба*. За нас је од примарног значаја Шафарикова *Историја* и њен приказ развоја српске књижевности који је подељен у два дела. У првом он пише о делима која су у рукописима, а у другом о штампаним издањима. Као чињеница првога реда из које се може извести и вредносни суд јесте сазнање да до појаве Шафарикове *Историје* у европској науци и књижевности није било дела које је дало тако широку основу за проучавање језика, књижевности, културе и цивилизације, нарочито Јужних Словена, „код којих је што се језичко-литерарних и повесно-духовних истраживања тиче, све било још у заметку“ (Пејчић 2009: 215).

Шафариково изучавање, оцењује Јован Скерлић, имало је двоструки циљ: „да код Срба развије осећање словенске свести и солидарности и да западни словенски свет упозна са Србима и Хрватима“ (Скерлић 1997: 194). Његов практични пројекат уклапа се у теоријске принципе на којима се заснива историја књижевности. „Садржина целе историје“, пише Шафарик, „исцрпљује се у судбинама појединачних култура, која једна другој следују, која једна поред друге расту, које се додирују“ (према: Шпенглер 2006: 105).

Нови поглед на историју подразумевао је више осветљавање догађаја по принципу *шῑа се десило*, него по томе *шῑа ῑо значи*. Шафарикова *Историја* је, у том смислу, настала *на идеји* о историчности књижевности по којој је књижевност једног времена производ и сведочанство тог времена и *ῑо начелу* старог историцизма у књижевности – *начелу хронолошке историје*. То начело је, налази модерна теорија историје књижевности, подразумевало две битне концепције:

– претпоставку да су „сви догађаји једног тренутка дио истог а хомогеног историјског времена“ (1) и

– претпоставку да се „идеји периода или епохе придавала не само особина јединства врсте монолитности него и особина објективности“ (Петровић 1986: 36).

Суштина се огледа у чињеници да је „блискост књижевности и историје књижевности не само формална или стилска, него и генеалошка и идеолошко-вредносна“ (Juvan 2011: 63). Да би се разумела улога коју су имале историје књижевности и њихова утицај у друштву од кључног значаја је „чињеница да је настајање књижевности као уметничке метаврсте и историје књижевности као великог жанра текло паралелно и интерактивно“ (Juvan 2011: 63).

Из такве концепције следи Шафариков приступ проблему историјског разумевања српске књижевности. Под појмом српске књижевности он подразумева „литературу Срба грчког ритуала", написану „ћириличким алфабетом", а говорио је и о другим Србима као „католичким Славеносербима".

Теоријске основе историје књижевности. Како бисмо проблемски „лоцирали" тему пре прегледа Шафарикове *Историје* која ће, постављена „на чврсте основе наше политичке и културне историје" (Радојчић 1963; 9), утицати на развој српске књижевне историографије и критике, у теоријској равни разматрамо два главна проблема:

1) методолошки проблем књижевне историје као дијалога са читаоцима историјских епоха и

2) задатак, предмет и циљ историчара књижевности и историје књижевности као изазова науке о књижевности.

Кључни методолошки проблем књижевне историје налази се у односу историчара према прошлости и садашњости. Историчар књижевности не прави историјски резиме минуле књижевности, већ сучељава некадашње вредности и садашња вредновања као однос према наслеђу књижевности. Маркс је тако у Хомеровим еповима видео „облике друштвеног развитка" који „пружају уживање и у извесном смислу важе као норма и као недостижан узор" (према Ignjatović 1992: 98) .

Трагајући за повезаношћу између норме и развитка књижевности, књижевни историчар има на уму паралелно *историјску свест*, какву представља историја књижевности, и *властити свет*, који је усмерава ка будућности. Књижевна историја је, дакле, могућа само у дијалогу са читаоцима историјских епоха, постоји као историја дијалога и ако почива на „искуству читалаца". Писати књижевну историју значи исписати историју тог дијалога – један је од теоријских постулата у знаку којег настаје и егзистира.

Пресудан задатак историчара књижевности јесте представљање историјских норми тумачења и вредновања „бесконачног потенцијала поетског смисла", али и да „историјски условљена тумачења релативизује тако што ће вратити поглед унатраг на објективност историје настанка" дела и свој властити поглед и однос потврдити „као историјски и као важећи". Наиме, у историјско-материјалистичкој методи је јасно да постоји „противуречност између садашњости и прошлости у књижевној историји" (Ignjatović 1992: 98).

У теорији рецепције и естетике историја књижевности подразумева, тврди Мирослав Бекер, да се једно дело контекстуализује у свој књижевни род како би се одредило његово „повјесно место и значење у искуственој књижевности". Исти проблем теорија формалистичке школе решава својим „начелом књижевне еволуције" и она је једна од „најзнатнијих исходишта за

обнову повјести књижевности“ (према Ignjatović 1992: 98), јер се те промене одвијају унутар књижевног система. Опис и свођење развоја историје књижевности као сукоба *новоī* и *ст҃ароī* је једнодимензионалан, јер у том развоју ново постаје и естетичка и историјска категорија.

Као изазов науци о књижевности историја књижевности се појављује и зато што историчар књижевности дело учвршћује у његовој традицији. Историчност и комуникативност дела и дијалог са читаоцем као процес чињенице су првога реда. Историчност значи „поновно оживљавање прошле мисли“ у свести. Историјски приступ књижевном делу подразумева валоризовање више његових слојева: *моралних, социјалних, религијских* и других, који су се некада подразумевали и у чији се контекст „уланчава“ уметничко дело као чињеница. Историја књижевности зато:

– не може метод и поступак свести на регистровање чињеница и описивање,

– мора се усмеравати ка представљању структуре књижевног дела као основне целине књижевне науке,

– усмерава се ка осветљавању историјске функције коју је књижевност, у односу на друге уметности и облике сазнавања света, некада имала у изграђивању друштва и еманциповању човека и

– односи се на класификације књижевних периода и објашњење начина на који су песнички светови претворени у језик, а не само њихово означавање.

* * *

Изложени теоријски принципи недвосмислено показују да пажњу историчара књижевности чини активна оцењивачка свест усмерена на однос читаоца према делу и анализу која има увид у књижевну традицију. Већ први поглед на садржај Шафарикове *Ист҃орије* показује да он полази од таквог схватања историје као науке. У првом одељку под насловом „Политички догађаји: Преглед политичке историје Србије“ уводна је магистрална критичарева мисао: „Пре него што приступимо описивању духовне културе Срба и набрајању њихових књижевних остварења, сврсисходно се чини да се, у кратком прегледу, предоче политичка судбина народа и догађаја“ (Шафарик 2004: 9).

У први план постављена је проблематика односа књижевности и политике, и то из два разлога:

1) српска књижевност тог доба није довољно развијена и није увек естетизовала свој предмет и

2) проблематика односа књижевности и политике је врло сложена, у знаку непрестаног узајамног утицаја.

Сложена проблематика везе и односа књижевности и политике у српском друштву испољава се троструко:

– као политички садржај књижевних дела,

– као деловање стваралаца и њихових организација са циљем да стекну статус и поштовање и

– као веза између ствараоца и државе која одређује ауторска права, права књижевности, самим тим и статус и друштвену улогу књижевне критике не само унутар историје књижевности.

Пред првим страним историчарем српске књижевности као критичарем отворила се категоријална дилема: да ли је књижевност *увек политичка* ако је политика у свему, или *политика није у књижевности* (подв. А. М.), јер увек одступа од праве књижевности? „Прва концепција своди књижевност на политику зато што она испуњава целокупно људско деловање, укључујући и уметничко стваралаштво. Друга концепција своди политику на књижевност, пошто предмет књижевног дела није занимљив у односу на саму књижевност" (Речник 2011: 173).

Шафарикова *Историја* је истовремено и историјско и књижевноисторијско и језичкоисторијско дело и, као таква, критички осветљава део српске културе и успоставља модел писања историје књижевности у којем се полази од опште историје – модел који ће применити сви остали критичари и историчари књижевности. Ђорђе Сп. Радојичић мисли да „све што су доцније радили Ђ. Даничић, В. Јагић, Ст. Новаковић, Св. Вуловић, Павле Поповић и др. почива на тим темељима" (Радојичић 1963: 156).

Полазећи од језичког модела, Шафарик показује да поседује свест о јужнословенском језичком заједништву. Она апсолутно одговара теоријским уопштавањима Миливоја Солара, који, разматрајући *везу* и *однос* историје и историје књижевности, тврди да „повјест књижевности није заправо дио знаности о књижевности него је прије дио повјесне знаности" (Солар 1986: 6). Царство књижевности „увијек на исти начин постоји у нашем искуству, истраживање само проширује његове границе, а поједине концепције повјести књижевности, па тиме и поједине идеје о повјести, само то широко 'царство' увијек редуцирају на овај или онај ужи избор који је то мање изведен из природе саме књижевности што се чвршће држи неке одређене идеје о повјести".[6] На то суштински упућује и наслов другог одељка Шафарикове *Историје* у свом основном значењу и именовању – „Живот и култура. Фрагментарна запажања о држави, цркви, народном животу", у којем се српска историја временски посматра у две равни:

6 Миливој Солар сматра да књижевне чињенице стварно постоје а да се мењају „наши вриједносни судови о њима". Историја књижевности јесте процес прикупљања чињеница, а „одређења као позитивистичка, марксистичка, или формалистичка повјест књижевности односе се једино на синтезе у приказивању резултата који су сада вредновани према нечему што се може одредити као ‚поглед на свијет', као идеологија, као филозофска позиција" (Солар 1986: 7).

– равни политичке самосталности (1) и
– равни подјармљивања и ропства под османлијском влашћу (2).

„Заједничко мишљење свих посленика на историји књижевности културно историјског правца", сумираће слику и процесе књижевна критика век касније, „изражено је и у њиховом односу према народној књижевности као основици за развој српске националне књижевности" (Пејовић 1975: 15). Национална књижевност је у нашем разматрању појам за монолитерарни систем који означава књижевност једне нације, једног језика и једне културе, и у том виду није била позната до XIX века. Иако се у националне књижевности, по неким другим критеријима, убрајају дела настала пре формирања појма нација, национална књижевност је израз за настанак националног идентитета. Битно је одређују: продукција, традиција и аспект утицаја.

Књижевност и критика (која се њоме бави) увек су изведене из живота, језика и културе и засноване на фрагментарном разматрању три битна стуба културе: стварања и уређења државе, цркве и народног живота. Следствено усвојеном историјском методу, Шафарик овако отвара разматрање:

> „Ако већ историчари сматрају да је историја политичких догађаја Србије, због недостатка веродостојних, хронолошки сређених, свеобухватних извора, пуна празнина, неразрешених противуречности и неотклонивих несигурности, онда је ово, у још већој мери, случај с историјом развоја духовног живота Срба, с развојем државе, закона, цркве, народних обичаја и културе" (Шафарик 2004: 29).

Поново је, дакле, с разлогом, потенцирана идеја да је књижевност део културе и да књижевна критика, тумачећи дело, заправо, дефинише специфичну тежину културе као духа народа. Поглавље „Живот и култура. Фрагментарна запажања о држави, цркви, народном животу" завршено је изношењем карактерологије Срба из пера Димитрија Давидовића. Он је у XVIII веку на трагу онога што ће се током следећа два века теоријски свести на следећа сазнања: када је постало јасно да ће теорија потиснути књижевну историју и естетику у компаратистичким проучавањима књижевности (националним и наднационалним), акумулацијом информација, лансиран је појам *култура*. Компаратистичко проучавање делује у интелектуалном, политичком и идеолошком контексту и служи „као пут ка критичким теоријама" које књижевност посматрају „као делатност укључену у сложену мрежу односа унутар културе" и од значаја су за њено формирање (Речник 2011: 196).

На методолошком плану изучавања историје књижевности то значи да се подразумева да историјски догађаји претходе структури дела и сами „производе" логику која је на одређени начин постала кодом хронологије, док у синхронији „теорија књижевности мора претпоставити (да) *логичке структуре претходе догађајима* који тек по тим структурама бивају дохватљиви"

(Солар 1986: 10). Оваквим тумачењем је отворено сложено питање односа и везе историје књижевности и историје. Постало је јасно да, хронолошки посматрана, историја књижевности не решава суштинска питања проучавања и разумевања историје књижевности. Исто тако, јасно је да у историчару књижевности живи специфичан књижевни критичар, што илуструје и пример једног од најбољих српских историчара књижевности. „Поповић (Павле) је био књижевни ерудита, научник, књижевни историчар у ужем смислу, и продужавао је ону традицију чији су главни представници пре њега били Шафарик и Новаковић. Скерлић је био превасходно критичар и његово бављење историјом књижевности јавља се у продужетку његове критичарске делатности" (Деретић 1996: 68–9). Исту вредност има и суд да су „критичари књижевни историчари" на подручју књижевноисторијских систематизација били чак продуктивнији него професионални књижевни историчари, што је показала виталност Скерлићеве традиције стваралачког спајања критике и књижевне историје" (Деретић 1996: 72).

Посматрајући тако у ширем контексту, Шафариков приступ проблему је и данас битан. Он суштински говори, структуирајући познате податке и чињенице о стању српског народа, духовном животу и образовању, о некритичком духу српскога народа и разлозима који су то стање условили. Индикативни су његови ставови и запажања, јер је први почео проучавати српску историју, српски језик, старе српске споменике и прикупљати грађу за српску историју књижевности, а тичу се односа недобронамерних странаца и неуких домаћих писаца, критичара и историчара:

> „Оно што сазнајемо о народном животу Срба састоји се из случајних фрагментарних исказа или напомена полуупућених и потпуно неупућених, често недобронамерних странаца; домаћи, каснији, записи јесу из пера или писаца легенди или од теолошких панегиричара. Морамо, ипак, смело да одвагнемо како бисмо међусобно повезали ове малобројне светле тачке, често сасвим варљиве; оне, међутим, у овој дубокој ноћи могу да пруже по неки одблесак, тако да умном читаоцу препусте могућност за даље закључивање. Немогућно је, притом, применити поступак приказивања одређених хронолошких периода" (Шафарик 2004: 29).

И разматрање питања језика и књижевности Шафарик представља као везу и однос науке, критике, вере и културе:

> „Историја српског језика и књижевности тесно је повезана са историјом словенске литургије и црквеног језика. Не само да словенски црквени језик дугује Србима захвалност за велики део свог обликовања, ширења и богаћења, не само да је он остао вековима језик књижевности Словена који су живели јужно од Дунава у старом Илирику и Мезији, посебно Срба грчке вере, већ је он и данас једини језик литургије, и, већином, саставни део књижевности свих Срба исте вере, у Турској и Угарској" (Шафарик 2004: 69).

И сâм демонстрирајући друштвену функцију књижевне критике као културе на основу расположиве грађе, П. Ј. Шафарик исцрпно осветљава функцију верског преобраћања јужних Словена и мисију Ћирила и Методија. У тој чињеници, коју су Срби прихватили, он види и у претходним напоменама означава услове и узроке развоја новог књижевног српског језика у појединостима. Српски споменици језика и писма нису старији од XII века, „али имају трајну вредност не само за Србе, јер су им то једини остаци духовног живота њихових предака". Они су „важни и за сваког словенског филолога уопште, као корисна грађа за критичку историју словенског и српског језика" (Шафарик 2004: 95).

Закључак. У Шафариковој *Историји српске књижевности* култура је прецизно обухваћена као целокупност ненаследне информације и њене организације, акумулације, чувања и преношења и кодирана је тако да може бити уграђена и у остале историје књижевности. Она изражава заједничку логику српске културе и означава доминантни тип мишљења у књижевности који често није само књижевни.

Ослоњен на актуелну теоријску мисао о суштини књижевне историје, наш кратак преглед и поглед на прву *Историју српске књижевности* из пера једнога странца који је у Новом Саду живео од 1819. до 1833. године и данас показује како се критички и методолошки можемо односити према проблемима и апоријама које нуди изучавање књижевности и критике унутар науке о књижевности као дела културе. На чињеницу да прва српска историја књижевности настаје из пера једног странца указује и П. Поповић у првом предавању, преузимајући катедру на Великој школи и дефинишући начело своје теорије критике укуса као њено примарно својство. „Сваком је познато", апострофира, „и ми нарочито на овом месту имамо да то с пуним поштовањем истакнемо, да су учени слависти, туђи и наши филолози, држећи толико година нашу науку у својим рукама, знатно допринели њеном општем развитку, и специјално разрадили оне партије њене које говоре о старијим периодима наше књижевности" (Поповић 1979: 63).

Шафариков критички метод, по својој објективности и назнаци симбиозе спољашњег и унутрашњег приступа историји књижевности, метода, може и данас, без обзира на мане монографије, бити узор у критичком промишљању српске историје и стварности. И још више: његов метод је доказ како књижевна критика увек има друштвену функцију, ако је научно фундирана и објективна. Улазећи у битна духовна поља српскога народа: државу, језик, цркву, историју, Шафарикова критика, не патећи од недостатка синтезе, то заиста јесте. Није га узалуд *Српски летопис*, вреднује то дело Скерлић, поводом његове смрти „упоредио са словенским апостолима Ћирилом и Методијем" (Скерлић 1997: 194).

Следећи идеју да се „млади пењу старијима на рамена да би боље видели“ и сазнање „наша је мисао стара тачно онолико колико смо ми стари“, Бранко Лазаревић, ватрени национални радник занесен националним оптимизмом и речит проповедник југословенства, критички осветљавајући крајем друге деценије прошлог века културне идеје и југословенску идеју као примарну у политичкој, националној и културној пракси Срба и залажући се за јединствен југословенски покрет и обнову после уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, каже:

> „Једну од специфично најглавнијих улога у нашој земљи у погледу обнове имаће да игра стара српијанска култура: она српијанска култура са којом је наш народ ушао у ратове за ослобођење 1912. године и која се приликом свих великих искушења од 1912. године до данас, показала као солидна, снажна и несаломљива; она култура, која значи чисто словенску и југословенску културу јер се од **половине** осамнаестог века па до данас, правила, стварала, израђивала и челичила на борбама за слободу. На борбама за еманципацију од свих антисловенских и антијугословенских суседних утицаја и на стварању једне чисте искључиво наше културе“ (Лазаревић 2007: 28).

Под културом Лазаревић подразумева следеће чиниоце: осећање слободе, демократију, независност, осећање државе и самодисциплину. Осећање државе има „као злато тврду подлогу“, мислио је критичар, који је почео као експресиониста и застао на промишљању стоичког песимизма, и наводио доказе и дела многих српских, хрватских и словеначких песника: Мажуранића, Гаја, Његоша, Бранка Радичевића и других.

Примери које нуде и Шафарик и Лазаревић у време када, као и данас, влада „конфликт интерпретација културе“, сведоче да је у основи сваке историје књижевности и критике компарација, и то се, с обзиром да је утврђен и феномен „кретања литерарних појава“, уклапа у познату тезу Ж. Текста: „Ко каже наука, каже поређење“. Прва историја српске књижевности показује, такође, да је настала на основу научног погледа који пред собом има на уму познату тријаду нормативне теорије: језик, књижевност, нација, у знаку које се српска књижевност, унутар својих лингвистичких граница које нису сасвим одређене, као једино природних граница међу књижевностима, креће све до појаве авангарде.

Извесно је, такође, да је преко историје Шафарик успоставио књижевну комуникацију којом „подвргава анализи текст“ и његове иманентне особине, законе и елементе, уз претпоставку да су они „елеменат неке комуникације, дакле, друштвене ситуације“; текст учествује и функционише унутар те ситуације и „претпоставља њен својеврстан запис [...] и сам постаје својеврсна комуникациона ситуација“. За њега, могло би се рећи, „књижевна комуникација је једна од форми друштвене комуникације (и) друштвени и историјски елементи представљају њен иманентни елеменат“

(Гловињски 1984: 23). То значи да је Шафарик унутар историје књижевности већ дефинисао критику с јасном националном и друштвеном функцијом и сазнањем да из идеје добра увек извире динамичка интенција критичког мишљења и делања.

Логични закључак и вредносни суд новог читања прве историје српске књижевности јесте чињеница да је Шафариков рад био плодоносан и благотворан за све гране науке о српској прошлости. За његово дело важи Деретићева мисао која стоји као кључ овог рада: „Ако желимо да упознамо неку књижевност, потражићемо најпре књигу која се зове историја књижевности". (Деретић 1996: 41). А историја књижевности као историја народа је извориште књижевне критике, као дела културе.

ИЗВОРИ

Шафарик 2004: Павел Јозеф Шафарик. *Историја српске књижевности* (прев. Мирјана Д. Стефановић, Милана Мразовић). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина. Нови Сад: Матица Српска.

ЛИТЕРАТУРА

Гловињски 1986: Михаил Гловињски. „Од спољашњих и унутрашњих метода до књижевне комуникације". *Теорија историје књижевности.* (ур. Предраг Палавестра). Београд: САНУ, 17–32.

Деретић 1996: Јован Деретић. *Пут српске књижевности. Идентитет, границе, тежње*. Београд. СКЗ.

Ignjatović 1992: Dr Miodrag D. Ignjatović, *Književni pojmovi, izrazi i teorija*. Beograd: Književno društvo prosvetnih radnika Srbije, Književna zajednica Jugoslavije.

Juvan 2011: Marko Juvan. *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*. Beograd: Službeni glasnik.

Константиновић 2008: Зоран Константиновић, „Од интердисциплинарности до културологије (Нова парадигма у науци о књижевности)". *Теорија, естетика, поетика.* (ур. Гојко Тешић). Београд: Институт за књижевност и уметност, 131–137.

Лазаревић 2007: Бранко Лазаревић, *Политичке расправе, Оставштина.* (Прир. Предраг Палавестра). Београд: Завод за уџбенике.

Пејовић 1975: Божидар Пејовић. „Културно-историјски правац у српској историји књижевности". *Стојан Новаковић и „филолошка критика". Српска књижевна критика*. Књ. 4. (Прир. Божидар Пејовић). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 7–41.

Пејчић 2009: Јован Пејчић. „Павел Јозеф Шафарик у српској књижевности и култури (I)". *Philologia Mediana*. бр.1. год. 1. (ур. Ирена Арсић). Ниш: Филозофски факултет, 205–223.

Петровић 1986: Светозар Петровић. „Нови и стари историзам у историји књижевности". *Теорија историје књижевности.* (ур. Предраг Палавестра). Београд: САНУ.

Поповић 1979: Павле Поповић. „Проучавање српске књижевности". *Павле Поповић и историјска критика. Српска књижевна критика*. књ. 11. Прир. Предраг Палавестра. Нови Сад: Матица Српска. Београд: Институт за књижевност и уметност, 58–90.

Речник 2011: *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*. Нови Сад: Академска књига.

Радојчић 1963: Никола Радојчић. „Учитељ наш". *П. Ј. Шафарик (1795-1861)*. Нови Сад: Матица српска, 7–22.

Радојичић 1963: Ђорђе Сп. Радојичић. „На Шафариковим темељима". *П. Ј. Шафарик (1795-1861)*. Нови Сад: Матица српска, 154–159.

Скерлић 1997. Јован Скерлић. *Историја новије српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Солар 1986: Миливој Солар. „Идеја повјести и повјест књижевности". *Теорија историје књижевности*. (ур. Предраг Палавестра). Београд: САНУ, 6–15.

Шпенглер 2006: Освалд Шпенглер, „Пропаст Запада". *Списи о култури*. Београд, 95–113.

Ana M. Mumović

CRITICISM AS CULTURE (ABOVE THE FIRST HISTORY OF SERBIAN LITERATURE PAVEL JOSEF SAFARIK)

Summary

The first *History of Serbian Literature* (1865) was written from the pen of P. J. Safarik (1796-1861), a foreigner, who lived and worked in Novi Sad and did not write in Serbian. The final form was given by Safarik's son-in-law, who made some changes. The first edition was printed in 1826. The monograph includes a review of 289 writers. In addition to Serbian, he also deals writers who have written in foreign languages. The book contain a list of printers, patrons, scribes, a Cyrillic print of Catholic Serbs and a Cyrillic print of Protestants. He deals with works in the field of language science, rhetoric and poetry, philosophy, history and geography, pedagogy and mathematics, science of nature and technology, medicine, law and politics, including works in the field of theology.

It is, therefore, a project that, through its critique of literature, actually illuminates the history of the culture of the Serbian people. Methodologically History is realized as it is done by contemporary historians of literature. Safarik's critical method, is proof that literary criticism always has a social function, if it is scientifically based and objective.

Key words: history of literature, Pavel Jozef Shafarik, literary criticism, culture, society.

Рад је предат 3. марта 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-2 Манојловић Т.
doi: 10.5937/bastina26999

Прегледни рад

*Снежана Р. БУЛАТ**

ИГРА ЛОЛЕ МОНТЕЗ У ДРАМСКОМ ВИЂЕЊУ ТОДОРА МАНОЈЛОВИЋА**

Апстракт: Лола Монтез (Марија Долорес Розана Елиза Жилбер) доминантна је јунакиња литерарног остварења Тодора Манојловића под називом *Опчињени краљ: историјски филм у седам слика и са међуиграм*. У великом сагласју са аутентичним историјским подацима, наш писац је креирао драмски портрет шпанске играчице, која је завела баварског краља Лудвига I, постала његова љубавница и изузетно значајна личност у политичком свету. Игре и авантуре неоспорно представљају саставни део живота Манојловићеве драмске јунакиње, што је на репрезентативним примерима и показано. Посебна истраживачка пажња у раду је посвећена симболици Лолине шпанске игре. Веома важан сегмент овог рада заузима прецизна анализа сцене у којој краљ Лудвиг I и Лола Монтез у потпуности занемарују реалност, посвећују се и препуштају бајковитој игри, те уживају у измаштаним улогама. Сагледан је и начин на који је Тодор Манојловић развио мотив фаталне жене.

Кључне речи: Игра, Лола Монтез, краљ Лудвиг I, фатална жена, историја.

УВОД

Лола Монтез (Марија Долорес Розана Елиза Жилбер) доминантна је јунакиња драмског остварења Тодора Манојловића под називом *Опчињени краљ: историјски филм у седам слика и са међуиграм*[1]. Драма је премијерно

* доктор филолошких наука, bulat.snezana@gmail.com

** Рад је изложен на Међународној научној конференцији *Језик, књижевност и игра*, Алфа БК универзитет, Факултет за стране језике и настао је у оквиру пројекта *Транспозиција историјских догађаја и личности у драмској књижевности* (број 142–451–3444/2018–02) који је финансирао Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

1 „По драматуршким и естетско-етичким литерарним критеријумима читав драмски опус Тодора Манојловића могао би се поделити на три драмске групе (тим пре што је формална и структурална диференцијација виднија од суштинске, садржајно-литерарне концепираности!). Прву групу би чиниле драме: *Центрифугални играч* и *Опчињени краљ*. Надаље, у другу групу би ушли следећи комади: *Катинкини снови*, *Наход Симеон* и *Сан зимске ноћи*. Посебну, последњу групу би чинила драма *Comedia dell' arte*“ (Тополовачки 2001: 132).

изведена 6. X 1936. у Народном позоришту у Београду, у режији Јурија Ракитина, а сложену природу Лоле Монтез, авантуристкиње, темпераментне младе жене, дочарала је Невенка Урбанова. Са много нерава и узбуђења, представила је суптилност духа Лоле Монтез, њену самопоузданост, охолост, њен бунтовни и необуздани темперамент, разбукталу страст жене, омамљене успехом и чулном младошћу (в. Атанасијевић према Марковић 2008: 58). Према мишљењу Тодора Манојловића, Лола Монтез[2] је „једна од најинтересантнијих жена деветнаестог века" (2010: 190). Уочи премијере, Манојловић је о свом драмском остварењу казао:

> „Мој *Ошчињени краљ* је једна љубавна трагедија у оквиру једне историјске драме, или ако хоћете један историјски комад кроз чија се бучна решавања и перипетије провлачи романтична нит једне суморне и дубоко човечанске љубавне повести [...] Према свом основном мотиву *Ошчињени краљ* је једна пасионална и психолошка драма; чудна, романтична авантура једног старијег човека, готово већ старца, у коме напрасно плане огромна љубавна страст према једној заносно лепој, чаробној младој жени и који сагорева у тој љубави [...] Њихова љубав не само да се одиграва у једном знаменитом, великом моменту новије европске историје, тј. у жаркој, револуционарној атмосфери 1848, већ је, уједно и непосредни повод извесним политички важним догађајима тог бурног доба. Лудвигова љубав према Лоли Монтес, која је постала крај њега нека врста баварске Помпадуре, изазвала је, разуме се, у вези са аналогним крупнијим покретима по разним другим земљама Европе – ону чувену минхенску побуну, у којој се одиграва један од најжешћих, најдраматичнијих окршаја између модерног либерализма и клерикалног реакционарства. Занимљиво је да је у тој трагичној борби краљ Лудвиг надахнут идејама своје љубавнице заступао и бранио либерална начела, док су народне масе под сугестијом клерикалаца или, како су онда називани у Немачкој, ултрамонтанаца – устале у знаку реакције против њега и Лоле, која је важила као неки тајни агент тадашњег великог револуционарног покрета" (2010: 190, 191).

У великом сагласју са аутентичним историјским подацима, Манојловић је креирао драмски портрет шпанске играчице, која је завела баварског краља Лудвига I, постала његова љубавница и изузетно значајна личност у политичком свету. Игре и авантуре неоспорно представљају саставни део живота Манојловићеве драмске јунакиње, што је на репрезентативним примерима и показано.

2 Лик Лоле Монтез је пронашао место у многобројним уметничким остварењима. Овом приликом скрећемо пажњу на неке: филм *Лола Монтез, краљева плесачица* (1922) – главна улога: Елен Рихтер; филм *Лола Монтез* (1944) – последња улога Кончите Монтенегро; филм *Лола Монтез* (1955), настао по роману *Необичан живот Лоле Монтез* Жака Лаурента – главна улога: Мартина Керол; лик Ирене Адлер у делу *Скандал у Бохемији* Артура Конана Дојла, инспирисан је Лолом; мјузикл *Лола Монтез*, извођен у Сиднеју, Мелбурну и Бризбејну (1958) – главна улога: Мери Престон и др.

ИСТОРИЈСКИ ФИЛМ

Манојловићев одабир теме неретко је изазивао незадовољство критичара, јер је према њиховом мишљењу, између осталог, „писац побегао од наше историје[3] која пружа драматичне мотиве и посегао за мало познатом епизодом која није била од већег значаја, па чак ни интереса за нашу јавност“ (Шукуљевић Марковић 2004: 131). Радња драме се одвија у Минхену од 1846. до 1848. године. Манојловић је историјске догађаје „интерпретирао слободно, ослањајући се на свој неоромантичарски укус, хумористичко-оперетске стилизације, љубав за декоративну фантастику и на моћ да лаком игром и успешно вођеном конверзацијом ствара сцене магичног очуђења“ (Вучковић 2001: 261). Структура Манојловићевог драмског остварења није класична, слободнија је и динамичнија, није дата у чиновима, већ се радња одвија у сликама и међуиграма, које се одигравају на рампи пред завесом, често и уз музику (в. Манојловић 2010: 191).

3 Милан Јовановић, године 1875. у центар драмске радње на сцену изводи лик чувене Софије Доротеје од Целе, супруге Џорџа I, првог владара из династије Ханover. Софија се појављује у биографији Јовановићевој под називом *Сан и јава*, делу које „излази из уходаних токова тадашње српске драматике [...] Милан Јовановић Морски је био на путу да у српску драмску књижевност уведе светске теме, да је са домаће колотечине скрене на ону којом су се бавили развијеније европске књижевности [...] У време захукталог националног духа у књижевности и култури показује да је било и друкчијих тенденција и инклинација“ (Вученов 1986: 52–53). Ова драма на сцену изводи ауторативног и нетолерантног оца Вилхелма, немачког херцега целског. Његова кћер Софија је занесена, млада девојка, истински заљубљена у грофа Кенингсмарка. Међутим, санак веселог детињства Софијиног, занавек је распршен. На пут њиховој великој љубави, стаће Софијин немилосрдни отац. Када гроф Кенигсмарк затражи Софијину руку, Вилхелм ће му одвратити:
„Кћи моја доби круну херцешку
Те Целе поста њено наследство.
Сада за руку њену захтевам
Владарску круну – поимате л’ ме?
Круну ми дајте, ваша ј’ Софија“ (Јовановић 1875: 26).
Софијином оцу положај и богатство бива далеко значајније од среће властитог детета, те које планове како да је уда за рођака, Ђорђа, наследника ханoверског. У реализацији ових планова, херцегу Вилхелму помаже и његова жена Елеонора, која, зарад мира у кући, у потпуном складу са идеалном женом патријархата, не усуђује се да противуречи жељама свога супруга. Ипак, Софија је све, само не покорна и послушна кћерка. Оштро се супротставља самовољности свога оца и чврсто је уверена да њена срећа лежи у загрљају Кенингсмарковом. Бернсорфове сплетке и подметнуто лажно писмо, окренуће љубавнике једно против другог. Тада Софија постаје законита супруга будућег енглеског краља Ђорђа. Нажалост, други део Јовановићеве биографије није пронађен, но, захваљујући позоришним критикама, јасна је представа о начину Софијиног живота на енглеском двору. Софијина драмска судбина, посве је трагична. „Други део одиграва се три године после. Софија је мајка двоје деце, али је љубав пресуднија [...] Будући краљ Ђорђе Аугуст дат је као представник осионог и похлепног великаша који живи да би уживао [...] који хоће да га жена воли макар и силом. А Софију срце води на другу страну и у животни пораз“ (Вученов 1986: 53–54). „Први се део сврашава удадбом Софијином за Ђорђа, кнежевића ханoверског а други део насилном смрћу Кениксмарковом, кога Ђорђе из љубоморе даје убити“ (Савић 1898: 87).

Музика има велик значај у овом делу. Сви музички прилози „најчешће служе и писцу, и редитељу за илустративно дочаравање атмосферске сценске ситуације или за сценски ефектније представљање појединих ликова“ (Марјановић 2006: 181). Позоришно вештији, чак и од Младеновића, као и Настасијевића, искористио је све могућности да слободним представљањем грађе из баварске историје створи историјски филм. Сва драмска сукобљавања у овом делу Манојловић није постављао и решавао поступком класичне историјске драме, већ је применом технике филма, комбиновањем сцена уличног позоришта и коморне конверзационе драме, што се међусобно смењују, створио епско-историјски спектакл. Као што је напоменуто, дело се састоји из седам слика и пет међуигри. Реч јесте о концепцији историјске драме, али подразумева филмску монтажу и познавање технике модерне позорнице. Слике су коморне сцене – интимни дијалошки диспути у затвореном простору краљевских одаја. Место им је одређено на задњем делу позорнице, а у међуиграма се манифестује глас народа и његово расположење. Примењена је техника говорног симултанизма, сценске покретљивости и масовне спектакуларности. Међуигре су постављене на предњем делу позорнице, одвојеном завесом од задњег дела сцене. На тај начин је потврђена епска техника филмске уметности која није погодна за нијансирање сукоба, међутим, јесте за акциону сугестивност драмског спектакла у историјски богатој костимографији и местимично оперетској стилизованој игри (в. Вучковић 2001: 261–263).

ИСТОРИЈСКИ ПОРТРЕТ МАРИЈЕ ДОЛОРЕС

Марија Долорес Розана Елиза Гилберт је рођена 1824. године у Лимерику. Значајан период свог детињства провела је у Индији, а школовала се у Шкотској и Енглеској. Као шпанска плесачица (мајка Марије Долорес била је шпанског порекла из племићке породице Монталво) под псеудонимом *Лола Монтез*, дебитовала је на сцени Позоришта Њеног величанства у Лондону (в. Burr[4] 1858: 17–41). Плес Лоле Монтез је шест година красио позорнице европских градова, преко Париза, Варшаве, Петербурга, Москве, Дрездена, Берлина, Минхена, Рима и Мадрида. Наступајући на позорницама европских метропола, Лола Монтез је држала у напетости политичку и културну јавност Европе, а захваљујући тријумфалним успесима, ступала је у контакт са многобројним истакнутим личностима, попут Франца Листа, Виктора Игоа, Оноре де Балзака и других. У Минхен је Лола Монтез стигла 1846. и у њему се задржала до пролећа 1848. У значајној мери је утицала на политички и културни живот баварске престонице. Баварски краљ Лудвиг I јој је доделио

4 Делове из књиге *Lectures of Lola Montez (Countess of Landsfeld): including her autobiography* превела је ауторка рада.

титулу грофице са високом државном апанажом (в. Ellermeyer Животић 2004: 359). Када је реч о животу Марије Долорес, највећу пажњу је привлачио њен љубавни однос са баварским краљем, као и њени утицаји, због којих је Лудвиг спроводио снажне реформе, које су потом довеле до револуције и његове абдикације. Да би се разумела природа улоге коју је Лола Монтез имала, потребно је скренути пажњу на карактер краља Лудвига и на политичке прилике у Баварији у време њеног доласка. Лудвиг је био веома интелигентан и један од најобразованијих европских краљева, те у политичком смислу – отац своје домовине. Током његове владавине, Минхен се уздигао са трећеразредног на прворазредни главни град у Европи. Када је Лудвиг дошао на трон, имао је много либералних идеја и првобитна намера му је била да омогући изузетно висок ниво политичких слобода. Лолина лепота и изражени, префињени манири, привукли су краљеву пажњу. Развијањем даљег познанства са њом, постао је заљубљен у оригиналност њеног карактера, њену менталну снагу, храбре и иновативне политичке ставове које му је без страха износила. Приморана да напусти Минхен, Лола Монтез је наставила живот у Сједињеним Америчким Државама и посветила се плесној каријери (в. Burr 1858: 62–82). Лола је затим живела и наступала и у Аустралији. Занимљив је свакако светли тон њеног преображаја, јер две године пред смрт, „Лола се вратила из Аустралије у Америку, поклонила је своју стару одећу и окренула се Богу, те обучена у бело и носећи бели шешир, започела је путовање новим светом проносећи афирмативну мисао о религиозности и женскости“ (Николић 2013: 125).

ПЛЕС ЛОЛЕ МОНТЕЗ

Дидаскалије у Манојловићевом делу заузимају важно место. Амбијент у коме се одвија радња сликовито је представљен. Драмске јунаке јасно видимо, упућени смо у њихов изглед, осећања, начин делања. Дидаскалије су интегрални део драме на нивоу текста и од великог су значаја јер „преко њих писац има директни утицај у драмско дешавање. Карактеристика су драмског литерарног изражавања, у сценској равни оне прелазе у опажајну сферу. Њихово постојање има највише учинка и нужности када је у функцији дијалога, када га синкретично допуњује“ (Јакшић Провчи 2001: 78). *Опчињеног краља* писац управо отвара дидаскалијом у којој је заступљена Лолина шпанска игра. Користећи се разноврсним детаљима, Манојловић осликава Лолин изглед и заносне покрете. „Музика долази ближе, постаје све јаснија и каприциознија, док се са левог краја тамне, замагљене рампе појављује једна заслепљиво осветљена, блештава ШПАНСКА ИГРАЧИЦА“ (Манојловић 1997: 233). У поменутој слици доминира шпанска играчица „која, ношена таласима музике, у страсној и чежљивој игри, у заводљивим ондулацијама, пролази дуж просценијума“ (Манојловић 1997: 233). Иза Лоле, у тами, стоји група мушкараца,

официра, кавалъера, студената, који „жудно и грчевито, као у некој фасцинацији, пружају руке за њом, покушавајући да је ухвате“ (Манојловић 1997: 233). Лола их све време очарава, али исто тако, стално им измиче и то „са ћудљивим осмехом на устима, у очима, титрајући широким чипкастим лепршом своје заталасане сукње, снежном белином својих дубоко разголићених рамена и мушевитим блеском своје црне атлас сјајне косе“ (Манојловић 1997: 233). Посебно је упечатљива сцена у којој један од многобројних мушкараца пружа Лоли краљевску круну, а она му дарује осмехе и „гануто, тајанствено, пружа своје руке за њим, за круном, а затим, уз напрасно појачане, драмски ускомешане звуке музике, нестаје на десном крају рампе, заједно са групом обожавалаца, под једним таласом потпуног мрака који убрзо потапа и музику“ (Манојловић 1997: 233). Стереотипна слика Шпаније, у значајној мери се се уобличава око фигуре Шпањолке која својим плесом открива страст. Путник странац у Шпанији тражи оно што је типично шпанско. Важно је истаћи да Милош Црњански као шпанску културну посебност и највећи израз чувене шпанске страсти наводи плес. Плесачице су плениле пажњу странаца својим покретима, ставом, грациозношћу и лепотом. Њихово превијање тела, ударце потпетицама и дрхтање груди шпанске играчице, Црњански тумачи као страст, чулност и ватру (в. Секулић 2012: 199). Слика Лолиног плеса симболично илуструје њен портрет, те однос према мушкарцима, али уједно осликава и читаву атмосферу која ће завладати у Лудвиговом краљевству. Њен наступ у минхенском позоришту, страствен је и ватрен, он несумњиво јесте у складу са њеним карактером, захваљујући коме ће се лако поигравати са својим жртвама. Поред страствености, заводљивости, плес Лоле Монтез свакако илуструје и њену неприступачност. Није случајност што се иза замагљене рампе појављује заслепљиво осветљена плесачица. Магла је симбол неодређеног, оне развојне фазе у којој се облици још не разликују, или се стари облици што нестају још не замењују новим одређеним облицима (в. *Речник симбола* 2013: 531), те самим тим, ни опчињени краљ не успева да разазна Лолину истинску природу, пружа јој круну, срце и предаје се у потпуности.

Лола Монтез, неодољива шпанска играчица, заплесала је на сцени минхенског позоришта, и да се послужимо речима Милоша Црњанског[5]:

> „Нико у светини која је пунила гледалиште, обнажених рамена и црних, ластавих фракова, међутим, није слутио да ће њене *шпанске народне игре*, како је писало на распореду, бити судбина која је у дивним, црним чипкама, као јато врана, спустила се, после толиких скандала и са толико лешина по Европи, и у Минхен“ (1985: 14, 15).

Уводном дидаскалијом, у којој доминира Лолина игра, јасно је предочен талас потпуног мрака.

5 Црњански Лолу смешта у центар радње свог романа *Кап шпанске крви*.

ИГРЕ ФАТАЛНЕ ЖЕНЕ

Долазак прелепе даме, артисткиње, шпанске играчице у Минхен, Тодор Манојловић је осликао као главну атракцију. Драмски актери коментаришу Лолину игру, мистериозност, изванредну лепоту, али и њене многобројне афере: „О, па то је стварно врло интересантно! – Једна шпанска дива на нашој позорници“ (Манојловић 1997: 242); „Главно да је лепа [...] Ја мислим да мора да је лепа; – Шпањолка“; „После оних вештица из нашег балета, баш не би било згорега видети једном већ и нешто младо, свеже, јужњачке драже и чари“; „Да ли баш тако сјајно игра, то не знам, али што се лепоте тиче – збиља јединствена, чудесна“ (Манојловић 1997: 234); „То је она скандалозна персона што су је прошле године протерали из Петрограда, а затим и из Берлина, па ту скоро и са двора Рајс-Шлајц-Лобенштајнског“; „Једна пустоловка, једна опасна пустоловка“ (Манојловић 1997: 236).

Лола је несумњиво фатална жена „’негативна анима’ како би рекао Јунг, ’хладна и безобзирна као и неки опасни видови природе’, предодређена да заводи, слуђује и уништава, погубна нарочито за супротни пол“ (Цацић 1988: 47). Фаталних жена, било је у миту и књижевности одувек, почевши од мита о Лилит, те бајки о Харпијама, Сиренама, Горгонама, о Сцили, Сфинги и др. (в. Прац 1974: 157–235).

> „Припадати реду *фаталних жена* подразумева одређене архетипске ознаке: пре свега, огромну жељу и моћ да се допадне мушкарцу, способност да се овлада како чулним тако и духовним делом његовог бића, одсуство било каквих етичких норми и небирање средстава за постизање циљева. Прохтеви фаталне жене најчешће немају граница, понекад су сасвим ирационални и бесмислени, но она има неограничену потребу да их задовољи и у том погледу не зна за милост и праштање. Штавише, зло које наноси је хотимично и има сврху само у себи, односно – уопште је нема. Фатална жена оставља за собом жртве, оне мушкарце који су се, свесно или не, исувише приближили њеној мрежи; она у себи оличава принцип *вечноī женскоī* али и демонског, разарајућег и окрутног. У њеним речима и поступцима укрштају се трагизам, мистика и понос. Уз помоћ несвакидашње способности завођења, она чини да мушкарац због ње изгуби главу – најпре у фигуративном, а затим и у дословном смислу“ (Попов 1990: 52–53).

Краљ Лудвиг I није могао ни да слути колике ће промене и недаће Лола унети у његов живот, како приватни, тако и државнички, те услишава њену молбу. Лола добија дозволу да наступи на позорници баварског краљевства: „Ако је та жена лепа и млада, а уме уз то и да игра, зашто да не заигра и у мом позоришту“ (Манојловић 1997: 244, 245). Како је већ наглашено, *Оūчињени краљ* обилује пажљивим описима, па је тако и са Лолиним костима, који свакако „имају наглашено означавајућу функцију“ (Марјановић 2006: 179). Приликом првог сусрета са краљем, Лола

„носи одело од сјајног црног велура, дугих рукава и једва мало изрезано око врата које, тесно приљубљено све до паса, а оданде падајући у широким, таласастим наборима, најефектније истичу класичну витку и бујну лепоту њеног стаса. Њена уска, бела, чипкана, јака закачена је више груди, једном блештавом аграфом од дијаманата и бисера у облику неког цвета у чијој средини пламти један крупан рубин. Око њене глатко-таласасте вране косе лепрша један ореол од танаких црних чипака причвршћен изнад њене десне слепоочнице, једним малим букетом од цакластог бисера исте боје“ (Манојловић 1997: 245).

Занесен и очаран на први поглед, краљ је одушевљено посматрао шпанску играчицу, удељујући јој комплименте: „Збиља, из вас зрачи искреност и природа... дивно, чудна јужњачка природа“ (Манојловић 1997: 246). Занети краљ, посматрао је Лолу „жарким очима од главе до пете“ (Манојловић 1997: 246). Пажњу потом усмерава ка Лолиним грудима: „Је ли природа, чиста природа, – без сваке вештачке примесе или потпоре! – и ова бујна, божански заокругљена красота? (*Показује прстом на њена прса*)“ (Манојловић 1997: 246). Лола тада смело „напрасно, задиже хитрим покретом своју хаљину и извлачи из своје подвезице један мали нож, којим мушевито – сечиво сева – расеца, раздире на грудима своју хаљину да би онда своја смело разголићена прса, насмејано и тријумфално принела Краљу“ (Манојловић 1997: 246). Лола доиста подсећа на Кармен, жену необичне и дивље лепоте, која је била „појава која најпре зачуди али се после више не може заборавити“ (Мериме 1976: 19), чије су власи биле „црне и преливале се у плаво, као гавраново крило“ (Мериме 1976: 19). Фатална Кармен је склањала своју мараму да би показала плећа и велику киту црне рибизле која је вирила из њене кошуље“ (Мериме, 1976: 25), те „играла и цепала наборе на хаљини“ (Мериме 1976: 48).

Манојловић с разлогом у Лолину спаваћу собу смешта камин у коме „тиња ватра“ (1997: 275). Ватра свакако има симболичку функцију, наглашава „стихијску природу јунакиње и доминацију еротског у њеној природи“ (Комленовић 2018: 113), али наговештава и њену деструктивност. Ватра симболизује радњу оплођивања, очишћења и просветљења, међутим, има и свој негативни аспект, она димом замрачује и гуши, пали, гута, те уништава (в. *Речник симбола* 2013: 1028–1029). Из Лолиног погледа севају муње и похотност. Она поседује изузетну лепоту о којој сви непрестано казују, али њена лепота није приказана као чиста и уздржана, то је опасна, бунтовна лепота, која пружа отпор, изазива, пркоси и разара. Почевши од библијске Саломе, покрети тела, начин хода и плес фаталне жене једно су од најважнијих средстава њеног заводништва. Кроз игру она разоткрива тријумфалну еротику свога тела и виталност своје физичке лепоте, док еластични покрети играчице у екстази конотирају кретање змије као отелотворења ђавола (в. Ellermeyer Животић 2004: 365). Користећи различите технике завођења,

Лола краља у потпуности очарава и врло брзо преузима контролу над његовим мислима и делима. Након што је краљ одобрио Лолин наступ у минхенском позоришту, она, искусна заводница, изрећи ће: „Волела бих још – ако је могућно – да и Његово Величанство присуствује представи" (Манојловић 1997: 248). Овом реченицом, Лола је званично отпочела своју игру.

Игре и авантуре неоспорно представљају саставни део живота Манојловићеве драмске јунакиње. Она игра на сцени, али она се уједно поиграва и са људима, жена је која заводи, а потом уништава људске душе. Опчињени краљ Лудвиг постаје лутка на концу ове неодољиве и необуздане жене. „(*Пошто је остао сам, гледа замишљено преда се, осмехне се сетно, затим, у неком тихом, сањалачком заносу изговара речи.*): – Долорес... Лола!... Лолита! – Лолита" (Манојловић 1997: 249). Сензуалношћу, беспрекорном лепотом, али и храброшћу, Лола очарава краља, те постаје његова љубавница. Манојловић Лудвига представља као просвећеног владара који је много учинио за минхенски народ. Сам краљ вели:

> „Када сам срео на престо, тај Минхен био је једна запуштена паланка! – Ја сам у току од двадесетак и неколико година направио од њега најлепшу, најсјајнију немачку престоницу, – изградио сам му нове великоварошке улице и тргове, подигао сам Пинакотеку, Глиптотеку, Лоџу војсковођа, Пропилеје" (Манојловић 1997: 307).

Но, чини се да краљева посвећеност и стремљење ка модерном и либералном преуређењу Баварске остаје у сенци његове посвећености фаталној жени. Лудвигове владарске вештине с временом су слабиле и он је постао искључиво реализатор Лолиних жеља и инструкција. Лудвиг не мари за „мученичке сузе једне благородне краљице, узорите супруге и дичне мајке толиких дичних синова и кћери" (Манојловић 1997: 253). Законита супруга баварског краља, физички се не појављује, узгред се спомиње, и то у контексту приче о неверству њеног мужа: „Јао, стар човек, па да полуди!... А има тако добру, благородну жену, толику децу, па већ и унучад" (Манојловић 1997: 286).

У делу Тодора Манојловића Лола без сумње има улогу владарке из сенке. Политичке игре ове младе жене, никако нису занемарљиве. Лола је на челу нових либералних идеја, неуморно се бори против клерикалаца у Баварској и постаје узрок многих сукобљавања. Жучна противљења професора Јозефа фон Гереса и Патера Алојзиуса, који су свим силама покушавали да убеде краља да никако не додељује Лоли држављанство, била су безуспешна. Чари Лоле Монтез имају изузетну снагу, јер краљ не само да јој додељује држављанство, већ јој дарује и двор, и титулу грофице. Лолину доминацију потврђују многобројни примери. Под њеним утицајем, краљ руши владу фон Абела, мења конзервативне законе, при чему навлачи на себе гнев минхенске буржоазије, универзитетских професора и свештенства, што даље ескалирала

у општу револуцију. Због политичких потеза, магловитог идентитета[6] и њене надмоћи над краљем, број Лолиних непријатеља се невероватном брзином умножавао. Лола је била оптужена да ради према инструкцијама лорда Палмерстона и италијанског терористе Мациниа, „у служби међународне револуционарне и републиканске пропаганде, јакобинаца, масона и карбонараца" (Манојловић 1997: 256). Казивали су о њој: „Добили смо једну Помпадуру[7], драги колега; једну Помпадуру уз то још која је у служби јакубинаца" (Манојловић 1997: 251); „Она сада има мисију да, својим пакленим заводничким вештинама, опојним пехаром разврата и блуди који им пружа, редом занесе, онемогући и обори све немачке владаре" (Манојловић 1997: 256); Лола је „подмукла и безочна интриганткиња" (Манојловић 1997: 264); „Дошла је велика блудница вавилонска и завладала је краљевима земље! – Наш краљ је омађијан, опчињен"; „Обрлатила га је потпуно" (Манојловић 1997: 257). Према мишљењу Лолиних противника, због ње и њене игре краљ је постао „опчињен, омађијан, ухваћен у страховитој и срамној мрежи једне гнусне вештице која је изасланик оних што обарају олтаре и престоле" (Манојловић 1997: 265), „умоболан" (Манојловић 1997: 258), „излапео, па и полудео" (Манојловић 1997: 286). Лола, дакле, упоређена је са „женом" из *Откривења Светог апостола Јована*, која „имаше чашу златну у руци својој, пуну гнусоба и поганштина блуда свога. И на челу њену написано име, тајна: 'Вавилон велики, мати блудница и гнусоба земаљских'" (*Библија: Свето писмо Старог и Новог завета* 2005: 1186–1187). Лолин двор гађају каменицама, уз узвике: „Доле милосница"; „Напоље с туђинком"; „Доле блудница"; „Доле безбожници" (Манојловић 1997: 283). Симболику камена не треба изоставити. Обичај да се баца камење на гроб, врло је распрострањен. Камење се сматра средством против зле заразе смрти (в. *Речник симбола* 2013: 354).

Саветовала је Лола Лудвига: „Дајте да се образује један нови студентски корпус, у коме ће се сабрати, груписати цела либерална омладина да би могла да води снажну, отворену борбу, противу оне мрачне ултрамонтантске руље" (Манојловић 1997: 261). С обзиром на то да су Лолине жеље за Лудвига биле заповести, на њену иницијативу, опчињени краљ оснива студентско удружење *Алеманију*, „бранич правде и слободоумља" (Манојловић 1997: 261). Лола јесте у драми приказана као фатална шпанска играчица, која опчињава мушкарце „широким чипкастим лепршом своје заталасане

6 Алојзијус вели: „Она се и не зове Лола Монтес, већ Елиза Жилбер и ванбрачна је кћерка једног шкотланђанског пропалог официра и једне Креолке, жене са улице" (Манојловић 1997: 256).

7 „Једна од најистакнутијих женских личности осамнаестовековне Француске без двоумљења је Мадам де Помпадур, љубавница, а касније и верна пријатељица Краља Луја XV. Жан Антоан Поасон, право име Мадам де Помпадур, била је девојка из буржоаске породице која је са Краљем започела љубавну романсу 1745. године" (Милић 2015: 14).

сукње, снежном белином својих дубоко разголићених рамена" (Манојловић 1997: 233), али Лола се у драмском остварењу Тодора Манојловића појављује и „у мушком оделу: чизме, јахаће панталоне светле боје, кратак копоран од црног велура са уским белим оковратником и лепршавом краватом, преко рамена трака, а на глави гримизни качкет *Алеманије*, у руци кравашна" (Манојловић 1997: 275). Лола јесте страствена жена, она плеше и заводи[8], али уједно, Лола је и јуначица која се вешто брани корбачем. Њеном очаравајућом лепотом, интелигенцијом, реториком, енергичношћу и политичком делатношћу бива фасциниран и студент Зенгер, вођа *Алеманије*, као и други револуционарни омладинци, присталице Лолине политике. Зенгер ватрено узвикује: „Друже, то није обична жена! – Њу је нека виша судба довела овамо и бацила у наручје нашем краљу! – Он је као преображен, откако је Лола крај њега! – Она га инспирише, светло и срећно" (Манојловић 1997: 250); „...она је одиста донела светлост у нашу земљу" (Манојловић 1997: 269). Зенгеру Лола личи „на генија слободе" (Манојловић 1997: 252). Лола успешно заводи, не само остарелог краља, но и младог Зенгера. Обојица јој дарују своја срца и спремни су да реализују сваки њен наум.

Због ватрене милоснице, долази до побуна и уличних нереда у Минхену и проливања крви. Омађијани краљ свим силама покушава да одбрани вољену, оправдава све њене поступке, чак јој опрашта и прељубу коју је починила са Зенгером, спреман је да се окрене против свог народа и да дигне оружану силу, те проглашава у Минхену опсадно стање.

БАЈКОВИТИ СВЕТ

Доиста се Манојловићева драма приближава „глумљеној бајци у коме је 'принц' (овде остарели, доброћудни, али понекад чак и крволочни краљ) зачаран бајном шпанском лепотицом, изгубио главу и достојанство, па се понаша и пајачки" (Вучковић 2001: 263). За краља је Лола његова „девојка са очима газеле" (Манојловић 1997: 318), „краљица омладине" (Манојловић 1997: 278), „краљица нове светлости која руди над Баварском, над Европом" (Манојловић 1997: 278). Због ње је био спреман на све, па је узвикивао: „Ти си моје све на свету!... Бићу звер према свима онима који тебе хоће да ми отму"

8 У драми се појављује Лолина пратиља, Конча. У младости, чини се, Конча је била веома слична Лоли: „Ето, видите, кад сам ја још била играчица у Севиљи, па ме је ту обожавао – и помагао – о, још како галантно! – такав један стари кавалер – један конте и шпански гранд – кунем вам се! – ја сам му била одана као једна Маварка своме калифу – или, још боље: као једна млада калуђерица пресветом телу Христовом" (Манојловић 1997: 274). „Била сам звезда! – Звезда од Севиље! – Ombre! – то је био живот!... Цвећа, накита, сјајних вечера!... Па тај аплауз, тај урнебес кад сам на рампи овако бацала у вис своју златом извезену сукњу (*Показује.*)" (Манојловић 1997: 275).

(Манојловић 1997: 272); „Разгласили су на сва уста да сам опчињен, неурачунљив и луд! – Нека буде! – Ја сам опчињени Краљ! – Луди Краљ Лудвиг! – Који је дао све за љубав! – Који је прегазио закон и одбацио веру, стид и човечност и своју краљевску круну – ради једне жене“ (Манојловић 1997: 308). Међутим, краљ је успео се ослободи страховито јаке опсесије шпанском плесачицом и да обузда безграничну љубав према њој. Схвативши да је револуција добила огромне размере, моћни Лудвиг ипак ставља државно испред личног. Не желећи да жртвује круну лозе Вителсбаховаца, чврсто и одлучно саопштава: „Лола ће напустити Минхен“ (Манојловић 1997: 309). Добро је запазио Савковић:

> „Тај опчињени краљ није омађијан новим идејама, већ патолошки загрејан старачком љубавном грозницом. У тренутку који нам ова драма снима, дрхти, цепти, бесни, обара министарства, изгони католике с двора, затвара универзитет – и све то ни по каквој историјској нужности или својој моралној величини, већ под температуром тренутне сексуалне вибрације, и када најзад сплахне надувени мехур у њему, он се одриче свих својих подвига“ (1936: 304).

Недуго након краљевог саопштења о Лолином протеривању из Минхена, он видно губи енергију, спушта се „као сломљен у једну фотељу“ (Манојловић 1997: 309). Краљ је у тренуцима занесености Лоли казивао: „Ти си моја младост“ (Манојловић 1997: 272). Некада поносан, одлучан, усхићен краљ, сада, када више нема Лолу крај себе, претвара се у меланхоличног, уморног човека. Без трунке енергије, резигнирано проговара: „Ја сам један болестан старац“ (Манојловић 1997: 309).

С обзиром на примарни предмет истраживања, неопходно је указати на сцену у којој краљ Лудвиг и Лола Монтез, уочи његове абдикације и њеног одласка из Минхена, у потпуности занемарују реалност, посвећују се и препуштају бајковитој игри, те уживају у измаштаним улогама. Овом приликом доносимо слику њихове игре:

> КРАЉ (*најрасно му сине једна идеја*): Лола!... Чекај! Није случајно што су те ствари овде! – (*Склони круну, скиштар и јабуку, затим узима плашт и заогрне њиме Лолу.*)
>
> ЛОЛА (*са слабим осмехом*): – Шта радиш? –
>
> КРАЉ: – Да видим како ти стоји!... О, дивно! – А сада (*Ставља јој круну на главу.*) ... тако!... (*Удешава је.*)
>
> ЛОЛА (*као горе*): – Каква игра!... (*Стоји ту у плашту и с круном на глави као нека средњовековна краљица.*)
>
> [...]
>
> ЛОЛА: – Краљу мој! – Песниче мој!...
>
> КРАЉ (*усхићен*): – Како си дивна!... Чаробна! – Краљице моја! Краљица Марија Долорес!... Млада краљица баварска!...
>
> ЛОЛА (*тихо*): – Твоја Краљица!...

> КРАЉ: – О, да тако ступимо пред свет! – Да се појавимо у пуном сјају под гордим луковима Лоџе војсковођа – а около народ, у недогледаним масама, под лепршом плаво-белих застава и уз фанфаре, да кличе урнебесно својој младој краљици! – Краљици из бајке (Манојловић 1997: 319–320).

Краљ Лолу посматра с дивљењем и занесен казује:

> „Сан је сваког мушкарца да стави круну на главу оној жени коју воли! – Сан који се и самим краљевима само ретко испуњује! – Ја сам га ипак остварио! – Па ма и само овако у игри, за неколико кратких тренутака [...] Види, тамо! – Наш дивни град плива у сјају и радости!... Слави, одушевљено, светли дан твога крунисања!... Цео народ ликује, поздравља, гануто, заљубљено, своју дражесну Краљицу!... Лола!... Погледај и само сунце – ово чудесно пролетње сунце – твој је дворанин и обасипа твој тријумф својим баснословним златом... а овај немирни, бунтовни мартовски ветар који је ове године обарао престоле, срушио Метерниха и прошао као бура преко Европе – он сада овде ћарлија љубазно кроз свеже зелено грање и свечано заталасане заставе – и милује сањалачки твоје румено лице!... Лола! – Фанфаре небеске проглашавају победу наше љубави“ (Манојловић 1997: 320–321).

Лола је сва озарена све време стајала крај Лудвига, са очима упртим, визионарски, у даљину. Пред њима су се приказивали простори чудесне лепоте. *Ошчињени краљ* несумњиво подсећа на Пиранделовог Хенрика. Уживљени у чар дослућеног, они глуме жељу и у тој игри маски и стварности изгледају трагикомично, чак на ивици пиранделовске гротеске (в. Вучковић 2014: 512–514). Лола и Лудвиг су се играли, а заправо су то били последњи трзаји њихове борбе. Игра је у основи симбол борбе, почевши од борбе против смрти (погребне игре), против природних сила (ратарске игре), против непријатељске силе (ратничке игре), па све до игре против самога себе (против страха, слабости, сумње итд.) (в. *Речник симбола* 2013: 283).

ПРЕОБРАЖАЈ ЛОЛИНОГ ЛИКА

Лолини игре су довеле до краљеве абдикације, али и Зенгерове смрти. Важно је истаћи да Манојловићеву драмску јунакињу на делање није покретало користољубље, моћ и новац, но авантуре и игре. Резигнирани краљ, коме је живот промењен из корена, Лоли на крају поставља питање: „Зашто си ми дошла у позну јесен мог живота“[9] (Манојловић 1997: 280)? Одговор Лоле Монтез уједно открива кључне постулате на којима почива њена улога:

9 „Озарена меланхолија бечкеречког песника Тодора Манојловића (1883–1968) и она Лудвига I, наследног краља Баварске, скоро да су исте. Јер очаравање им је резултанта у коју се стичу и из које истичу мисао, тежња ка другачијем, трансценденталном, ка центрифугалности, ка недосегнутости ледених гора, или нежних врхова Урала, што Суматру слуте“ (Радоњић 1998: 33).

„Зашто сам дошла? – Авантуре ради! – И ради оног мог неодољивог борбеног хтења које ме дражи више, дубље него раскош, сјај, па и сама љубав, – које је за мене врховна и најузбудљивија авантура!... Јер је то општа, велика, огромна авантура нашег доба!... На њеним крилима летела сам горе-доле кроз овај мућама и громовима нашети свет!... На њеним крилима долетела сам и једног дана овамо... О! – признајем, отворено! – Не из љубави према теби! – Па ни из неке нарочите радозналости!... Не! – Хтела сам просто да те освојим и да искористим после твоју љубав, твоју моћ, твоје могућности у своје сврхе!... Љубав и мушкарци били су ми, све до сада, увек само средство, а не циљ [...] Волели су ме многи, безумно, лудо, – себично – гинули су за мене, – ја их нисам волела, искоришћавала сам их, прелазила сам преко њихових лешева“ (Манојловић, 1997: 308); „Била сам невешта, необуздана; излишно сам дражила, изазвала људе! – Али шта ћу? – Таква ми је нарав [...] Ударала сам бичем по фукари... То је била глупост – а према теби грех“ (Манојловић 1997: 319).

За разлику од класичног типа фаталне жене, чини се да Лола Монтез ипак показује одређену дозу кајања и самилости, постаје свесна своје кривице и хаоса који је уследио због њене грешне и сурове природе. Краљ Лоли јесте био оруђе и лукавством је планирала да измами од њега све што је наумила, но, он јој је „широког срца и широких руку дао одмах све“ (Манојловић 1997: 281). Краљ је за Лолу постао „свесни, одани и одважни сарадник“, „прави пријатељ, другар и господар“ (Манојловић 1997: 281), човек пред којим се осећа кривом (в. Манојловић 1997: 281). Лола и Зенгеру одаје признање. Пре него што је млади студент издахнуо, из Лолиних уста произашле су неочекиване речи: „Сасвим си другачији него ови људи овде... и зато те волим“ (Манојловић 1997: 310)!

ЗАКЉУЧАК

Истраживање игре у драми показало је да се она може сагледавати са више аспеката. Тодор Манојловић је успешно осликао мистериозну сладострасницу, атрактивну, бескрајно лепу и фаталну плесачицу, која покреће драмску радњу, главни је предмет сукобљавања, што политичких, што љубавних. Лолин плес је магичан, њено је главно оружје путем ког долази до остваривања свих својих намера. Кључни постулати на којима почива улога главне јунакиње Манојловићевог дела јесу игре и авантуре. Лолина игра заводи, али и разара све пред собом. Она се поиграва са људским животима, мушкарце претвара у лутке на концу, којима без савести управља. Када је реч о политичким играма и реторици, Лола је ненадмашна. Међутим, на концу, Лола стоји увијена сва у један црни огртач, са шеширом, на коме трепери једно перо. Последње Лолино појављивање на сцени у драмском остварењу Тодора Манојловића, носи са собом значајну симболику. Лола је у црном огртачу, а добро је познато да црно припада дијаболичним бојама, те се и сам Сотона, назива Кнез таме (в. *Речник симбола* 2013: 111), што указује

на њено демонско деловање. Оно што посебно привлачи пажњу, јесте чињеница да некада блештава плесачица, сада стоји сама и увијена. Лолине игре су окончане. Перо на Лолином шеширу, такође има одређену симболику, јер њу, на крају, ипак стиже правда. Перо је симбол правде. Чак и најмања тежина на тасовима ваге довољна је да се поремети равнотежа правде (в. *Речник симбола* 2013: 694). Усрдно и свечано, Лола нам је саопштила: „Једног сам убила, другог сам одвојила од света, учинила усамљеником... Овде сам изгубила своју игру" (Манојловић 1997: 319). Но, Лола јесте окончала своје плесне наступе, политичке и љубавне игре у Баварији, али се не зауставља. Манојловићева јунакиња Лола Монтез је наставила даље, како и сама каже: „Сире... идем [...] У свет! – У авантуру" (Манојловић 1997: 323).

ЛИТЕРАТУРА

Библија: Свето писмо Старог и Новог завета 2005: Прев. Ђура Даничић – Вук Караџић. Шабац – Ваљево – Београд: Глас Цркве.

Burr 1858: Burr Charles Chauncy. *Lectures of Lola Montez (Countess of Landsfeld): including her autobiography*. New York: Rudd & Carleton. <https://archive. org/details/lecturesoflolmon00burrrich>. [23.09.2019].

Вученов 1986: Димитрије Вученов. „Занемарени драмски писци и њихов допринос репертоару СНП (1861–1914)". *Српском народном позоришту: 1861–1986: (зборник радова)*. Нови Сад: Српско народно позориште, 47–67.

Вучковић 2001: Радован Вучковић. „Тодор Манојловић". *Критичари и писци о Тодору Манојловићу*. Ур. М. Пантић. Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", 238–264.

Вучковић 2014: Вучковић Радован. *Модерна драма*. Београд: Службени гласник.

Ellermeyer Животић 2004: Олга Ellermeyer Животић. „Femme fatale у роману *Кад шпанске крви* Милоша Црњанског". *Прожимање жанрова у српској књижевности. Књижевно дело Милоша Црњанског и поетичке промене у савременој српској књижевности. Научни састанка слависта у Вукове дане*, 33/2. Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 359–373.

Јакшић Провчи 2001: Бранка Јакшић Провчи. „Проучавање дидаскалија у наставном процесу". *Књижевност и језик*, год. 48, бр. 3/4, 77–82.

Јовановић 1875: Јовановић Милан. „Сан и јава: историјска драма у 3 чина". *Летопис Матице српске*, год. 46, књ. 118, 1–76.

Комленовић 2018: Свјетлана Комленовић. *Достојевски и српска модерна: митологема Достојевског „лепота која спасава свијет" у драми Тодора Манојловића „Опчињени крај"*. Нови Сад: Прометеј.

Манојловић 2010: Тодор Манојловић. *Позоришна критика*. Ур. М. Фрајнд. Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин".

Марјановић 2006: Петар Марјановић. *Записи театролога: изабрани и нови текстови*. Нови Сад: Стеријино позорје.

Марковић 2008: Олга Марковић. *Невенка Урбанова, позоришна дива: Музеј позоришне уметности Србије, Београд, децембар 2008 - април 2009*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

Мериме 1976: Проспер Мериме. *Кармен: приповетка*. Превео Д. Милачић. Суботица: Минерва.

Милић 2015: Миомир Милић. „Камеја са ликом Луја XV као средство дефинисања идентитета Мадам де Помпадур на портрету њене тоалете". *Артум* [Електронски извор]: историјско-уметнички часопис, бр. 1, 14–21. <http://147.91.75.9/manage/shares/ARTUM/ARTUM_01_2015.pdf>. [25.09.2019].

Николић 2013: Часлав Николић. „Онтолошки, историјски и роднополитички аспекти романа 'Кап шпанске крви' Милоша Црњанског: Лола Монтез". *Летопис Матице српске*, год. 189, књ. 492, св. 1/2, 123–138.

Попов 1990: Јован Попов. „Клавдија Шоша – лик фаталне жене у времену пародије". *Летопис Матице српске*, књ. 445, год. 166, св. 1, 52–74.

Прац 1974: Марио Прац. *Агонија романтизма*. Београд: Нолит.

Радоњић 1998: Мирослав Радоњић. „Опчињени краљ". *Улазница: часопис за културу, уметност и друштвена питања*, год. 32, књ. 159, 33–37.

Речник симбола: митови, сни, обичаји, гестови, облици, ликови, боје, бројеви 2013: Прир. Ж. Шевалије и А. Гирбран. Нови Сад: Киша, Стилос арт.

Савић 1898: Милан Савић „Др Милан Јовановић". *Летопис Матице српске*, год. 67, књ. 194, св. 2, 79–91.

Савковић 1936: Милош Савковић. „Маскирана историја: Опчињени краљ". *Српски књижевни гласник*, књ. 49, 302–304.

Секулић 2012: Мирјана Секулић. *Слика Шпаније у путописима и новинским чланцима Милоша Црњанског*. Докторска дисертација. <https://fedorakg.kg.ac.rs/fedora/get/o:370/bdef:Content/get>. [03.07.2020].

Тополовачки 2001: Милан Тополовачки. „Драмско дело песника Тодора Манојловића". *Критичари и писци о Тодору Манојловићу*. Ур. М. Пантић. Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин", 129–146.

Црњански 1985: Милош Црњански. *Кап шпанске крви*. Београд: Књижевне новине.

Цацић 1988: Петар Цацић. *Записи*. Нови Сад: Матица српска.

Шукуљевић Марковић 2004: Ксенија Шукуљевић Марковић. „Тодор Манојловић и Народно позориште у Београду 1920–1936". *Живот и дело Тодора Манојловића: зборник радова*. Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин"; Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 122–133.

Snežana R. BULAT

THE PLAY OF LOLA MONTES, DRAMATIC VISION BY TODOR MANOJLOVIĆ

Sammary

Lola Montes (Marie Dolores Eliza Rosanna Gilbert) is a dominant heroin of Todor Manojlović's drama *Fascinated king: historical movie in seven pictures with intermezzo*. Manojlović is one of the many writers who have dedicated a piece to the fatal Lola Montes, whose dance adorned stages of the European cities. Having a great faith on authentic historical data, our playwright has created a drama portrait of the Spanish dancer who seduced Bavarian king Ludwig I and became his mistress and the very important political figure. It has been shown, on adequate examples, that the game and adventure are, without a doubt, the essential components of the Manojlović's drama character. Special research attention is given to the symbol of Lola's Spanish dance. Manojlović's Lola Montes is seductive, with great temper, coquettish, cunning, stunning young woman, the bearer of the new political ideas and a cause of many confrontations. The aged and fascinated king Ludwig I gives this woman a palace, title of countess and eventually he is forced to abdicate. The very important segment of this paper is given to the precise analysis of the scene where Lola Montes and king Ludwig are completely ignore the reality and leave their minds to the fairy-tale game and enjoy in the imaginary roles. The way of Todor Manojlović portraying the femme fatale has also been analyzed.

Key words: The play, Lola Montes, king Ludwig I, femme fatale, history.

Рад је предат 1. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-22 Нушић Б.
821.163.2.09-22 Костов С.
doi: 10.5937/bastina30-28602

Оригинални научни рад

*Ђурђина М. ИСИЋ**

ЖЕНСКИ ЛИКОВИ У ОДАБРАНИМ КОМЕДИЈАМА БРАНИСЛАВА НУШИЋА И СТЕФАНА КОСТОВА

Апстракт: У раду су представљени резултати истраживања које је обухватало упоредно проучавање места и улоге женских ликова у одабраним комедијама Бранислава Нушића и Стефана Костова са циљем да се пронађу сличности и разлике у обликовању женских ликова у комедиографијама двојице аутора. Предмет истраживања сагледан је превасходно из књижевнотеоријског угла, а доминантне методе проучавања биле су упоредна и аналитичко-синтетичка. У току истраживања дошло је до диференцијације женских ликова у складу са њиховим мотивацијским структурама, психолошким склоповима и природом места и улоге коју имају у социјалној средини у којој се налазе. Зато се могу разликовати женски ликови који потичу из паланке и који су у потпуности репрезенти паланачког духа, женски ликови који потичу из града и симбол су модерног доба и женски ликови који обитавају у престоници, али у себи и даље носе паланачки поглед на свет. Закључци до којих се дошло на крају истраживања показују да је представа женских ликова у анализираним комедијама у великој мери слична код оба комедиографа.

Кључне речи: српска књижевност, бугарска књижевност, Бранислав Нушић, Стефан Костов, комедија, женски ликови, *Народни посланик, Госпођа министарка, Големанов, Безимена комедија,* компаративно проучавање књижевности.

Двојица савременика, велики пријатељи и поштоваоци, али и једни од најзначајнијих хумориста у националним књижевностима којима припадају, српски комедиограф Бранислав Нушић и бугарски комедиограф Стефан Костов у својим делима су, сваки у складу са сопственом поетиком, демистификовали одређене појаве у друштву, најчешће у оном малограђанском/ситнобуржоаском, али и у оном високом, путем комике која је често крила у себи дубоку сатиру. Изопачења и несклади који су се јављали у овим друштвима, и у појединцима као деловима тих друштава, нису мимоишли ни

* МА филологије, iisic.djurdjina@yandex.ru

женске ликове у комедиографским остварењима двојице аутора. У репрезентативним комедијама српског и бугарског комедиографа које су одабране за анализу у овом раду,[1] женски ликови се, у складу са њиховим мотивацијским структурама, психолошким склоповима и природом места и улоге коју имају у социјалној средини у којој се налазе, могу поделити у три групе: женски ликови који потичу из паланке и који су у потпуности репрезенти паланачког духа, женски ликови који потичу из града и симбол су модерног доба и женски ликови који обитавају у престоници, али у себи и даље носе паланачки поглед на свет. Мада се не може за све њих рећи да су подједнако рељефни ликови (у том смислу Нушићева Живка Министарка далеко одскаче од осталих женских ликова у остварењима оба комедиографа), оне ипак имају јединствену функцију: осликавају девијације у друштву које су проузроковане тежњама појединаца ка објекту коме по својој природи не припадају. Тај објекат најчешће је власт, за коју су уско везана материјална преимућства.

1. ЖЕНСКИ ЛИКОВИ ИЗ ПАЛАНАЧКОГ МИЉЕА И УПЛИВ ВЛАСТИ У ЊИХОВ ЖИВОТ

Женски ликови репрезенти паланачког друштва и малограђанског погледа на свет у одабраним комедијама Бранислава Нушића и Стефана Костова углавном остају у оквиру патријархално схваћених (или прецизније речено, у оквиру извитопереног патријархалног схватања) родних улога. Индивидуе које су постале оличења малограђанског менталитета за своја мерила вредности узимају мерила окружења у коме се налазе. Веома је важно остати у оквирима вредносних система околине, стога скоро сви женски ликови у комедијама бугарског и српског комедиографа, изразито воде рачуна о томе да њихову породицу „свет не узме на зуб".

У *Народном посланику*, посредством паралеле о некадашњем и садашњем систему вредности, театрализован је проблем честитости девојке пре брака. На мајчине опомене да „свет" неће благонаклоно гледати на „реп" пре удаје, Даница је разуверава: није важно да ли девојка има реп или не, све док има пристојан мираз. У *Сумњивом лицу* Анђа рефлектује ставове патријархалног друштва који не гледају са разумевањем на еманципацију девојака, којима први циљ треба да буду кућа и породица („Ја не знам, бога ми, шта ради ова држава! Зар није боље да девојке уче читати и писати тек

1 Ради се о Нушићевим комедијама *Народни посланик, Сумњиво лице, Госпођа министарка, Ожалошћена породица, Др, Покојник* и *Власт* и о Костовљевим комедијама *Златни рудник* [*Златната мина*], *Скакавци* [*Скакалци*], *Големанов* [*Големанов*] и *Безимена комедија* [*Комедия без име*].

кад се удаду"). У *Големанову* Големанова проводаџишe Чавдарову за своју рођаку Драгијеву, младу удовицу, која је у стању да прежали свог покојног мужа зарад Чавдарова. У корпусу похвала које се традиционално упућују потенцијалној млади, спадају све пожељне особине: добро васпитана, здрава, дивно свира, завршила конзерваторијум. У *Златном руднику* Љубомир се Марији удвара путем књига о љубавима великана књижевности романтизма (Бајрон, Гете). Лик кћерке Хаџијевих, Марије, недоследно је мотивисан. На самом почетку комедије, Миче је представљена као типична размажена девојка која не показује никакву жељу за образовањем и уздизањем духа. Она баш и не чита књиге које јој је позајмио удварач, учитељ Љубенов, нити разуме и оно што је прочитала, а такође има навику да ставља превише пудера, па јој мајка сугерише да то не чини, зато што „скромност не воли пудер". Како се комедија развија, овај лик ће преузети улогу резонера, који ће мудро поступити: сачуваће контакт са учитељем и тако спасити породицу од потпуне пропасти.

У малограђанском друштву извршена је подела „сфера" интересовања и задужења, тако да је јавно деловање додељено мушким ликовима, док приватан, породични и интимни живот представља сферу интересовања и активности женских ликова. Стога догађаји попут прошевине спадају у делокруг женског света, а политичка питања у делокруг мушког, и ту не сме доћи ни до каквог мешања, које може значити само опасност.[2] То јасно стављају до знања и Јеврем („Ово што ја имам много је важније", „говориш као да није реч о твом детету", „нек се стрпи да прођу избори", није реаговао на вест да је Даница испрошена, није се ни обрадовао, „ниси ми више ни кирајџија ни код моје кћерке", рећи ће Ивковићу пошто се предизборна порба захуктала), и Јеротије у *Сумњивом лицу*, када Ђокино писмо, у коме признаје љубав кћерки Јеротија, уноси пометњу у његов дом и бива подстрекач даљих збивања („ствар је врло важна", „има и држава да разговара са мном, а држава је преча"), и Хаџијев у *Златном руднику,* коме је посао важнији од Љубенова и Миче, па зато прво помисли да су њих двоје његови пословни партнери да би, схвативши да се преварио, одгурнуо сваку могућност да се сâм бави судбином своје кћерке („велика мисао", „није ми до ситних послова"). У *Големанову* Јовчо Големанов бива спреман чак и на жртвовање кћерке зарад положаја. Тиме његов примитивни и бескрупулозни опортунизам добија нове димензије, јер девалвира „најсветије човеково осећање – љубав" (Василев 2000б: 157).

2 Индикативно је да Даница мора да напусти просторију када Ивковић помене изборе. Исто тако, у *Сумњивом лицу* Јеротије јасно ставља до знања да „поверљиве ствари нису за жене". Живка Министарка ће, како ће се видети касније у раду, својим понашањем и последицама које је то понашање донело њеном мужу, али и целој кући, само потврдити овакво схватање.

Власт је агенс који упливава међу овај свет и у коме сви ликови виде могућност да се издигну из сопственог бедног положаја. Ипак, моћ власти да преобликује човека до потпуног искривљења његове човечности и нормалности огромна је. Тога су превасходно свесни женски ликови паланачког света, који према власти гаје опортунистички однос (због политичке неписмености не може се ни очекивати да ће их занимати њен племенити карактер), али и једну врсту зазора, утемељеног на чврстом искуству: власт прети да разори њихове породице. Због ове свести Јевремова Павка већ на самом почетку *Народног посланика*, угледавши свог мужа са новинском штампом у рукама и схвативши да се враћа из кафане, исправно закључује да се ради о новим изборима. У Павкиној реплици о обрасцу понашања које Јеврем прихвата у овим „несвакидашњим околностима" („Него се сав предаш и промениш, постанеш други човек"), сигнализира се Јевремово лудило. Сличан ће случај бити и са Хацијевом из *Златног рудника*, која примећује евидентне и махните промене у понашању свог мужа Хацијева, главног лика ове комедије (безумно трчање, скривени и тајни послови, загледање брава, смејање у сну). Понашање које ће породицу на крају довести пред руб пропасти. Случај адвоката Ветрова из истоимене комедије, још је радикалнији и трагичнији у основи: због махнитости којој се предао оставили су га жена и деца, а он у томе не види никакав проблем, те је уверен да ће се они вратити кући!

У *Народном посланику*, театрализован је судар изопачења патријархалног односа мушкарца према жени, оличеном у лику Симе („А ко ће је и испребијати ако неће муж") са таласом еманципације, оличеном у његовој жени (која тражи развод) и адвокату Ивковићу (који је заступа на суду). Жена, макар она нееманципована, нема право ни на самосталну политичку опредељеност: Павка је у Јевремовој партији од кад се за њега удала, мада се уопште не разуме у политику. Лик госпа Мице из Нушићеве незавршене комедије *Власт*, симбол је патријархално-малограђанске свести, и служи да ослика пређашњи карактер министра, који је у потпуном нескладу са садашњим. Та реминисценција заправо је њен кључни аргумент који оправдава важност молбе са којом долази. Комика се огледа у њеној збуњености и неприхватању ове промене (уопштено говорећи, малограђански миље из кога она потиче нерадо гледа на било какве промене), која се темељи на радикалним опозицијама: љубазно : нељубазно, срдачно : круто, увиђавно : безобзирно, приземно : надмено (в. Пејчић 2016б: 92). Тако обе жене одликује политичка неписменост из које произилази опортунистички однос према власти зарад остварења сопствених интереса или очувања породичног угледа. С друге стране, адвокат Ивковић успева да Јевремову кћерку Даницу придобије на своју страну, што се делом може приписати Даничином искуству стеченом током боравака код рођака у Београду (дакле, мрвицама еманципације).

Због таквог поретка ствари и уређења друштва, где јавни, политички живот представља „вишу“ и „важију“ инстанцу, наспрам „неважности“ интимног и породичног живота, женски ликови често доживљавају ниподаштавајући третман од мушких ликова. Овај образац понашања огледаће се у Јевремовом односу према својој жени и госпа Марини оног тренутка када се буде повела расправа о актуелним догађајима у њиховом месту, које воде ка женском преиспитивању власти и закона. Међутим, та је „узвишеност“ и те како пародирана. Читава мала епизода око читања новинских чланака и појашњења речи „индивидуа“, коју Јеврем нешто касније користи у коментару на те приче о „скандалозним“ догађајима из чаршије, у жељи да потенцира своју супериорност над женским ликовима, иако споља комична, заправо крије дубоку сатиру. Јевремова жеља да посредством штампе „образује себе“, мада и даље остаје полуписмен („Не могу да разумем шта је казао, ал` види се, лепо је казао“), то малограђанско хтење да се доспе тамо где се суштински не припада, истовремено је скрнављење племенитости, труда и пожртвованости које претендент на место народног посланика, барем у теорији, мора да покаже, и у крајњој тачки Нушићево указивање на изопачења идеја, појава и односа у друштву, која је својом сатиром настојао да разобличи.

Од свих женских ликова у анализираним комедијама двојице комедиографа, највише чистоће, скромности и неискварености показују служавка Даница и њена тетка у комедији *Ожалошћена породица*. Међутим, ови нерељефни ликови првенствено имају улогу да што више нагласе алавост и похлепу покојникове фамилије, тако да, бивајући без дубље и комплексније мотивације, остају скрајнути и у извесној мери неубедљиви.

2. ЖЕНСКИ ЛИКОВИ ИЗ ПРЕСТОНИЦЕ И МЕСТО ВЛАСТИ У ЊИХОВОМ ЖИВОТУ

Ликови еманципованих градских жена нису често били у фокусу пажње српског и бугарског комедиографа. Када јесу, били су репрезент дегенерације модерног доба. Тако у другом чину незавршене комедије *Власт*, Нушићев Милоје има прилику и да окуси како изгледа бити на жељеном положају на власти. Задивљено посматрање и испитивање министровог радног окружења помаже му да касније уђе у улогу министра, онда када буде „примио странку“ – раскалашну Нину, представницу еманципованог слоја жена, слоја који је Нушић овом приликом подвргао сатири. Долази до комичног сукоба малограђанског и модерног менталитета. У разговору са Нином, Милоје се суочава са непосредним, наметљивим и превише интимним односом према власти, којим је изненађен, који му нимало не прија

и који је, у суштини, у потпуној супротности са сопственим страхопоштовањем и идолатријско-аутоматизованим односом према власти. Лик Нине тако има функцију да, осим што демаскира стварни механизам власти, исто тако открије и не баш тако крут и аутоматизован однос према њој, подривајући ауторитет на коме почива Милојева идеализована представа власти (Пејчић 2016б: 105).

Поред ликова еманципованих градских жена које се појављују у функцији демистификације механизама на којима почива власт, постоје и такви еманциповани женски ликови, који се појављују као директна „продужена рука" ових механизама. Тако се тема власти у Костовљевој комедији *Златни рудник,* иако није експлицитно театрализована као у *Големанову*, ипак налази у позадини радње и невидљивим силама управља њеним током. Отелотворена је првенствено у лику Ангелијеве, министрове снахе, која користи свој мистични шарм да наведе Хаџијева да уђе у сумњиве послове и узме му велики новац. Њене везе са министром чине да Хаџијев поверује у поузданост и исплативост посла (рудник има политички каракер, „а све што зависи од владе лако се решава"). Када Хаџијев почиње да сумња у поузданост посла, Ангелијева ударом на његову сујету омогућава да овај остане у рискантном послу.

Има неке сличности између лика Ангелијеве и лика „председниковице" Илијеве из *Големанова*. Обе су слаткоречиве и својим мистичним шармом и лажном скромношћу успевају да наговоре своје „жртве" да се повинује њиховим захтевима, на које је врло упитно да ли би пристали у „нормалним" преговорима. Тако у комедији бугарског аутора разговор између Илијеве и Јовча Големанова започиње Илијева притворним наративом о својој скромности када је реч о утицају који има у партији. Големанов одговор је у потпуном сагласју са природом његове умишљене импозантности: према нижима од себе је супериорно постављен, према вишима од себе удворнички покоран до потпуног губљења достојанства. Баш као и Милоје из *Власти,* и он се клања симболу моћи, оличеном у Илијевој, али овај пут на похвале и захвалности које му она упућује. Аутоматизам са којим то чини ствара комични ефекат, који својом сатиричном подлогом демаскира ништавност Големанове природе. Наративом о (неисправном) коришћењу квалитетних људи, Илијева припрема терен за остварење свог циља: Големанов треба да пристане да дâ своме опоненту Чавдарову руку своје кћери Вене, како би они отишли у дипломатску службу, а Големанову остало место министра. Пре него што чује предлог Илијеве, Големанов је спреман да изрекне све могуће похвале за Чаварова, кога је до малопре кудио, јер коначно нестају препреке између њега и министарске фотеље. Чувши од Илијеве да за тај циљ треба жртвовати кћерку, Големанов се у први мах противи, кудивши рођено дете, али и указујући на чињеницу да је Чавдаров

старији од Големанове. Ипак на крају пристаје на „жртвовање" кћерке, која се у овом контексту изједначава са робом.

Улога женских ликова из престонице у одабраним комедијама не мора стриктно бити везана за власт. Заправо, ови ликови у великој мери осликавају и какве односе високо друштво има према новцу и браку. Тако је у комедији *Покојник* однос између Спасоја и његове сестре Агније, богате удовице, заснован на новцу, али је тај однос дубљи и сложенији, зато што захвата идејну и мотивацијску структуру ова два лика. Спасојева огрезлост у новцу не трпи сестрине идеале (ма колико и они сами у комедији били пародирани), сматрајући да је њен хуманизам „болест од које болују све маторе девојке", те да су идеали, услед своје недостижности, одраз човекове слабости. Па ипак, он ју је прихватио у свој дом, надајући се да ће Вукица, његова кћерка, наследити богатство своје тетке. С друге стране, Вукица је представљена као типична размажена богаташица. Она, такав идеал подређује својим себичним потребама: никакви идеали, посебно не туђи, нису довољни да би Вукица због њих испаштала. Порука је јасна. Присуство новца у оваквом друштву онемогућава постојање чистих идеала.

У *Др*-у је Милорадова жена, швајцаркиња Клара, репрезент становишта по коме је љубав заснована на материјалној ситуираности, пре него на лепршавој и пролазној осећајности. Овакво схватање делиће и Големанов, и Хаџијев и Живка Поповић. Када је у питању „спашавање посла" корупционашким активностима у Костовљевој комедији *Скакавци*, Проданов је у стању и сопствену супругу да искористи уместо новца, предлажући јој да одведе ревизора Јаначкова на пецање у периоду када ће комисија прегледати његове прагове, потпуно несвестан опасности којој би у том случају изложио своју жену, иако му и она сама на њу сугерише, отворено алудирајући на нескромне погледе и помисли овог ревизора парних котлова.

У *Власти* брак више није никаква светиња: Нина тражи премештај мужа у унутрашњост, зато што јој је досадио и зато што не воли да јој „стоји над главом". Нимало јој не смета да бескрупулозно кокетира са Милојем. У *Големанову* долази до свађе брачног пара Петранових око Горилкова, љубавника Петранове, који је титулу заслужио својим положајем. У *Златном руднику* лоше односе и незадовољство између Хаџијевих, Ангелијева потпирује и користи за своје циљеве.

Наизглед срећан брак Рине и Милана Новаковића у *Покојнику*, обливен слаткоречивошћу и претераним изливима нежности („никакав облачак, хоћу да ми је све ведро"), кваре монограми на сребрним кашичицама који је подсећају на први брак. Открива се систем по коме функционише истинска брачна срећа. Новаковић не сме ни да наслути да Рина зна за његову аферу, јер суштина њихове брачне среће лежи у томе да „једно друго не узнемиравају". Рина Марићеву исповест у новинама о болу који му је приредила и

о љубави коју је према њој гајио, оцењује као баналност, а Спасоје је теши тврдњом да преотимање туђе жене више није кривично дело, већ само један обичан спорт, и да не постоји закон који руши срећне бракове. Упитна је и „снага љубави" између Љубомира и Вукице: питање је да ли би Вукица и даље желела да буде верена за Љубомира ако овај изгуби звање професора универзитета и углед научника. Да је брак једна од основа друштва, сетиће се тек министров брат Ђурић у говору о Марићу као антивладином елементу, рушилачкој претњи по њихов поредак, у који спада и „срећан брак" Новаковићевих, што је још једна сатирична представа брака између чланова вишег друтва.

3. ЖЕНСКИ ЛИКОВИ У СУДАРУ ПАЛАНАЧКОГ И ПРЕСТОНИЧКОГ СВЕТА ОБАВИЈЕНОГ ВЕЛОМ ВЛАСТИ И МАТЕРИЈАЛНОГ СТАТУСА

Међу женским ликовима Нушићевих и Костољевих комедија појављује се и она скупина ликова који и поред свог боравка у престоници и евидентне или мање евидентне тежње да се модернизују, ипак чувају у себи дубоко укорењен малограђански светоназор. Из тог сукоба настаје прегршт комичних ситуација, које у својој сржи крију дубоку сатиру.

Живка Поповић је још један у низу Нушићевих ликова који је „нагло, неочекивано и изненадно" изведен из нормалног живота паланке који се креће по равној линији малодушности, усидреног у сигурној луци, у коме је главни оријентир усмерен ка томе „шта ће свет казати", иако формално живи у самој престоници. Међутим, у *Госпођи министарки* направљен је преседан: у питању је једина Нушићева комедија са женским ликом у главној улози.

Видели смо да се женски ликови у пређашњим Нушићевим комедијама нису бавили „озбиљним политичким питањима". Поприште њиховог рада била је кућа: водити домаћинство, збринути децу, разговарати о тричаријама без већег значаја, поредити се и надметати са „пријатељицама" и бринути да породица не изађе на лош глас у свету паланке. Живка и даље има те задатке, али она иде корак даље, прави искорак у „озбиљан свет", дотада намерен искључиво мушкарцима, и допушта да је воља за моћ обузме и одведе у висине којима не припада. Комично на граници гротескног види се управо у судару та два света у њеном лику: користећи се влашћу која јој је неочекивано припала она покушава да реши „проблеме" на нивоу породице, али њена сујета, која се све више разуздава, само доводи до настанка нових проблема. С друге стране, Сима, њен муж и министар, жели да остане чист и поштен, што се тумачи као недостатак талента за политику. Поредак ове комедије, према неким проучаваоцима, прошао је кроз „ритуалну, карневалску инверзију", јер „жена долази на власт и влада по мери своје 'кратке памети',

да би се на крају мудрим *мушким* делањем све вратило на своје место" (Пешикан-Љуштановић 2009: 116).

Грандиозност Живкиних прохтева увећава се геометријском прогресијом. На самом почетку комада, њене су жеље и даље скромне и своде се само на то да муж Сима, услед министарске кризе, задобије мало бољи положај. Када први пут постане свесна могућности да јој муж постане министар, циљ јој је само да госпа Дару „свуче са фијакера": свест о моћи коју власт са собом носи још увек није продрла до ње. Битно јој је само да се освети за „муке" које је морала да подноси због госпа Дариног (покондиреног) истицања супериорности. Фијакер је за њу и даље главни домет моћи коју власт има.

Те жеље постају све веће оног тренутка када Живка осети укус моћи, иако је свест о сопственој супериорости неадекватна реалном стању. Тако би због псовке која је упућена неваспитаном и на револуцију увек спремном сину Раки, псовке која у основи омаловажава њен положај, она из Београда протерала у унутрашњост „и децу и разред и учитеља". Новопечена министарка жели да се отараси свега што је подсећа на прећашњи живот, труди се да се на сваки начин приближи монденском друштву. Несагласје између њених тежњи и њене примитивности извор је комичних ситуација. Врхунац жеље да се издигне из своје малограђанштине јесте тренутак када жели да уда већ удату кћер за почасног конзула Никарагве. Мења се и начин њеног изражавања, почиње да говори „званичним језиком".

Махнитост ужарене министарке одражава се на њен дом („ово је постала луда кућа откако је отац министар"). Врхунац развоја тог лудила била је сцена забуне са служавком и конзулом Ристом, уместо кога је, према Живкиној замисли, морао бити Чеда. План помоћу кога је желела да се отараси зета, обио јој се о главу. Овим потезом Живка је „осрамотила целу кућу", а да је наставила са својим нереалним идејама и плановима, „упадала би у све веће глупости". На крају, и сопственог је мужа „онемогућила за политику и јавни живот".

Чињеницу да више није министарка, Живка доживљава трагично и не мири се са њом. После једном окушане сласти коју пружа боравак на власти, бивша министарка више није у стању да се врати свом прећашњем животу. Жеља за влашћу, попут облика зависности, усадила се у њено биће, и она више не може, а да не планира како да је се поново домогне.

Грубост и безосећајност сцене у којој Големанов бива *радосно изненађен* примивши вест о изненадној смрти свог политичког опонента, министра Ангелева, донекле ублажују женски ликови Големанове и кћерке Вене, које показују устаљено, пре него истинско, сажаљење над смрћу Ангелева[3],

3 Големанова ће имати функцију да испуни очекиване обавезе, односно да „поштује ред" какав налаже ситуација одавања последње почасти преминулом. Големанов је

али и оно траје само док, услед своје „кратке женске памети“, не постану свесне онога чега је Големанов постао свестан одмах по пријему новости: могућности да Големанов добије упражњено министарско место. Поставши свесна чињенице да њен отац *најзад* може постати министар, Вена то свесрдно користи. Ословљавајући га са „господине министре“, и тиме провоцирајући најдубље жеље Големанова, уверавајући га да су оне већ остварене, на новац лакома кћерка покушава да сломи очеву шкртост и окористи се, тако што ће од њега узети потребан новац. Ипак, цицијашлук Големанова не познаје границе, па Вена не успева у својој намери.

Без обзира на старост и здравствено стање, неки женски ликови имају готово пресудну улогу у одређеним политичким активностима. Виспрени хумор настао на забуни и мешању ликова у сцени када Големанов објашњава Горликову ко је баба Гицка („жива карика“ између њега и председника странке), сакрива апсурдну ситуацију: наглува и „зарђала“ старица држи у својим рукама конце за управљање читавом земљом.

Лик Лапарске у Костовљевој *Безименој комедији* у функцији је демаскирања корените мотивације њеног мужа, пропалог адвоката и вечитог опозиционара-политиканта Лапарског, мотивације која услед његових високопарних говора, остаје понекад замагљена чак и њој самој. Тако ће она, насупрот „увијеном“ говору свога мужа, јасно и гласно рећи „други се богате кроз политику, а ми све сиромашнији“. Њен опортунизам је отворен и делује кроз комедију као подстрекач и катализатор радњи које предузима Лапарски: сугерише да онај ко само чека, а ништа не предузима, због тога ни не долази до жељене позиције. Лапарска преиспитује принципијелност и сврху „верности“ партији кроз призму сопствене користи. Резигнирана због мужевљевог „непрактичног идеализма“, она ће се очајно питати „има ли краја тој опозицији“, а наративе Лапарског о вери у блок Народног спаса јасно ће демаскирати и спустити на ниво личног („какво ће спасење донети нама и нашој деци?“). Лапарска управља одлукама Лапарског чак и када освоје власт, бивајући, услед незајажљивих претензија, један од главних „криваца“ за потоњу пропаст. Она је, међутим, исто тако у стању да „подигне породицу из пепела“ низом савета и наређења Лапарском, која укључују „гажење“ непрактичних принципа: добробит породице, посебно од када се осетила моћ власти, мора бити сачувана по сваку цену!

Лапарска изражава негодовање због чињенице да је Божидаров постављен за министра, иако није имао никаквих заслуга око избора, сматрајући

шаље испред себе код удове Ангелеве, а начином на који је испраћа („Иди, облачи се и жури код Ангелевих, а тамо љубазности, саучешћа и тако даље“) осликава своју безосећајност и формално исказивање саучешћа и саосећајности типично приписано женском свету.

да то треба да буде њен супруг,[4] који овакав избор правда политичким комбинацијама, а неразумевање те сложене ситуације, које испољава његова жена, имплицитно тумачи њеном „кратком памећу". Аспирације расту: прво Лапарска, а потом и сви сарадници Лапарског, инсистирају на томе да добију веће и значајније министарство – чин који у основи представља комичку кривицу, која ће и довести до коначног пада целе породице на политичкој лествици.

Опортунизам оличен у Лапарској, представља суштину њихове политичке борбе: коначни долазак Лапарских на власт треба да прекине њихову економску и стамбену неизвесност, те бесомучно задуживање пред изборе („За срамоту пред светом, уместо да имамо своју кућу, ми после сваких изгубљених избора све на јефтинију кућу прелазимо, док се једног дана не нађемо чак у Коњовици" и „Ах, душа ми жуди за једним лепим, луксузним станом у центру града, с парним грејањем").

Могу се повући извесне паралеле између ликова Живке Министарке и Лапарске, посебно уколико се тумаче у пару са њиховим мужевима. Контрасти у начелима: безобзирност/(претерана) обзирност, лични интереси/(псеудо)општи интереси, корисност власти и окоришћење о њу/идеали политике, отаџбине, народа, старање о угледу партије и борба против напада опозиције, отелотворили су се у овим паровима ликова.

Размаженост и духовну плиткост девојке надомешћује економско-политички статус њене породице, а од ње прави погодну робу за трговину и размену.[5] Зато је просидба Цанке, кћерке Лапарских, иницијализована новостеченим политичким статусом њене породице. Из тог разлога, њен први просац има све пожељне карактеристике (образовање, педигре, родољубље, не пије, не пуши, „није циција, али зна рачун", скроман је и срамежљив, не прави неозбиљна познанства, не додворава се, велики идеалиста, прави витез), али у нади за запослењем бива принуђен да проси Цанке, која, према сведочењу Кичке, породичне пријатељице Лапарских, може да се уда „или уз новац, или уз власт", а највише уз могућност да просцу нађе место у служби. Цанке, с друге стране, показује прилично модерна схватања брака.

---

4 Комичност ситуације огледа се у репликама Лапарске упућеним Лапарском, где она, у свом отвореном маниру, указује на бескорисност обављања државничких дужности *de facto*, уколико те дужности нису уређене *de jure*: иако Лапарски суштински обавља дужности, Божидаров прима министарску плату, има возача и чувара. Потреба за служавком, коју истичу Лапарска и кћерка Цанка, потреба је за сигнализирањем друштву да је статус породице промењен. Служавка Безценка, проста жена из народа, која отворено говори оно што мисли, уноће у комедију ведрину народне простодушности и здравог разума, мада ни сама није имуна на опортунистичке прилике које јој се отварају када сазна да су Лапарски на власти: у стању је да преговара око своје плате, уколико јој Лапарски запосле брата.

5 О трговинском карактеру девојачке части, поштења и брачних договора, отворено ће говорити и Живота у Нушићевом *Др*-у.

Кичкина појава у овој комедији има сличну функцију као појава госпа Мице у Нушићевој *Власти*. Обе кроз своје приче извештавају о извесним догађајима, али док је прича Нушићеве госпа Мице у функцији карактеризације министровог лика, дотле поновљена Кичкина прича има значајније место у структури Костовљеве комедије. Прва њена прича, ситуирана на почетак комедије, говориће о породичном пријатељу Николову. Њоме се осликава користољубље оних који се домогну власти и њихово арогантно опхођење према другима. Наредна прича, при крају комедије, има исту поруку, али је у центру понашање Лапарских када су се домогли власти. Додатна функција је манифестативна: Кичка у заносу говори о програму непартијске власти која ће избрисати све неправде својих претходника. Репетитивност модела који осликава властољубље и користољубље упарена са заслепљеним и клишетираним наративима о бољитку после формалне промене владајућих структура, фокализована кроз женски лик који и даље остаје у оквирима личног-паланачког, сугеришу цикличност и јединственост поруке саме комедије: без обзира на формалну страну, суштина власти и моћ коју она са собом носи остају исти.

Има и женских ликова који се, без обзира на искушења у која их баца боравак у престоници, опиру било каквим променама, али не осликавају малограђански менталитет. Таква је, на пример, Живкина кћерка Дара. У Костовљевој *Безименој комедији*, такав је лик баба Куне. Њен супруг дедо Гуњо и она оличавају два супротна односа према наступајућим променама. Дедо Гуњо је вољан да се отвори ка новитетима модерног живота које му пружа престоница, док га баба Куна грди, потежући као аргумент традиционална схватања („шта ће стар човек без бркова“). Однос према модерности огледа се и у ставу према кинематографији. И док дедо Гуњо радо одлази у биоскоп, дотле баба Куна више воли позориште: цени укус и није јој по вољи нагост глумаца. Поприште њихове расправе води се око питања славе, укуса, срама и стида. Кроз реплике баба Куне просијава и Костовљев тихи ламент над минулим временима и новитетима модерног доба, која убијају прошлост народа, његово наслеђе, а на крају и његову душу.

*

Свим женским ликовима у комедијама Нушића и Костова, било да они по свом духу осликавају дух средине у којој живе или не, заједнички су место и улога коју имају у склопу комедије. У највећем броју случајева, на ефектан начин осликавају изопачења у појединцу и друштву проузрокована нереално утемељеном жељом за влашћу, материјалним статусом и положајем на социјалној лествици. Мањи број њих остао је поштеђен етичке девијације и дескрупулације, али у склопу комедије такви женски ликови или индиректно осликавају став аутора, или само снажније осликавају девијантни карактер негативних ликова. Сами за себе, углавном су слабо мотивисани и зато често неубедљиви.

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

Костов 1928: Ст. Л. Костов, *Г'олемановъ*, комедия въ три действия, София, 1928.

Костовъ 1929: Ст. Л. Костовъ, *Златната мина*, комедия въ четири действия, София, 1929.

Костов 1931: Стефан Л. Костов, *Скакалци: комедия въ три действия*, Хр. Г. ДановЪ, София, 1931.

Костов 1935: Стефан Костов, *Г'оламанов*, комедија у три чина, превео С. Пауновић, Београд, 1935.

Костовъ, Божиновъ б.г.: *Комедия безъ име* въ петъ картини, отъ Ст. Л. Костовъ и Ал. Божиновъ, съ характеристика на лицата и режисьорски упжтвания, Театрална библиотека „Хемусъ", под редакцията на Боянъ Дановски, Хемусъ, София, б.г.

Nušić 1958a: Branislav Nušić, *Narodni poslanik, Sumnjivo lice, Protekcija*, Dela Branislava Nušića, knj. IV, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Beograd, 1958.

Nušić 1958b: Branislav Nušić, *Put oko sveta, Gospođa Ministarka*, Dela Branislava Nušića, knj. VI, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Beograd, 1958.

Nušić 1958c: Branislav Nušić, *Ožalošćena porodica, Opasna igra, Dr*, Dela Branislava Nušića, knj. VII, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Beograd, 1958.

Нушић 1983: Бранислав Нушић, *Покојник*, Југословенско драмско позориште, Београд, 1983.

Нушић 2016: Бранислав Ђ. Нушић, *Власт*, критичко издање, приредио, студију и коментаре написао др Александар Пејчић, Београд, 2016.

ЛИТЕРАТУРА

Богданов 2000: Иван Богданов (из *Блъгарската комедия*, С. 1961 г.) у: *Българската драма между двете световни войни: Рачо Стоянов „Майстори", Ст. л. Костов „Г'оламанов"*, предговор, съставителство и приложение Сава Василев, Слово, Велико Търново, 2000, стр.171-172.

Василев 2000а: Сава Василев, „Българската драма между двете световни войни", у: *Българската драма между двете световни войни: Рачо Стоянов „Майстори", Ст. л. Костов „Г'оламанов"*, предговор, съставителство и приложение Сава Василев, Слово, Велико Търново, 2000, стр. 5-14.

Василев 2000б: Сава Василев, „Големанов или възкресенията на Бай Ганя", у: *Българската драма между двете световни войни: Рачо Стоянов „Майстори", Ст. л. Костов „Г'оламанов"*, предговор, съставителство и приложение Сава Василев, Слово, Велико Търново, 2000, стр. 155-166.

Василев 2000в: Сава Василев, „Малко тъжна предистория за една комедия", у: *Българската драма между двете световни войни: Рачо Стоянов „Майстори", Ст. л. Костов „Г'оламанов"*, предговор, съставителство и приложение Сава Василев, Слово, Велико Търново, 2000, стр. 169-171.

Ђоковић 2012: Милан Ђоковић, *Бранислав Нушић*, Алтера, Београд, 2012.

Игов 2004: Светлозар Игов, *Историја нове буīарске књижевности*, прев. Мила Васов, ред. Михајло Пантић, Филип Вишњић, Београд, 2004.

Канушев 2000: Дмитр Канушев (из „Театралните постижения на Големанов" – Литературен фронт, 1978 г., No. 35) у: *Българската драма между двете световни войни: Рачо Стоянов „Майстори", Ст. л. Костов „Г'оламанов"*, предговор, съставителство и приложение Сава Василев, Слово, Велико Търново, 2000, стр. 177.

Клајн 1965: Хуго Клајн, *О Нушићевој озбиљној комици,* у: *Бранислав Нушић 1864-1904 – зборник*, уредник Милена Николић, Музеј позоришне уметности, Београд, 1965, стр. 11-17.

Константинов 1960: Георги Константинов, *Писатели реалисти*, книга втора, Народна култура, София, 1960, 195-201.

Misailović 1983: Milenko Misailović, *Komediografija Branislava Nušića*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1983.

Панова 1987: Снежана Панова, *Стефан Л. Костов - поредица - творчески портрети*, Народна просвета, София, 1987.

Пејчић 2012: Александар Пејчић, *Театрализација власти – комедије Бранисалва Нушића*, Чигоја, Београд, 2012.

Пејчић 2016а: Александар Пејчић, *Заплетена игра*, Нови Сад, 2016.

Пејчић 2016б: Александар Пејчић, „Нушић и *Власт*", у: Бранислав Нушић, *Власт*, критичко издање, приредио, студију и коментаре написао др Александар Пејчић, Neopress design&print, Београд 2016, стр. 79-115.

Пешикан-Љуштановић 2009: Љиљана Пешикан-Љуштановић „Морални кодекс веселе дружине – „Госпођа министарка" – безазлена шала или сатира?" у: *Позоришни Нушић*, зборник радова, приредила Биљана Нишкановић, Позорини музеј Војводине, Нови Сад, 2009. стр. 114-117.

Sarazak 2009: *Leksika moderne i savremene drame,* prir. Žan-Pjer Sarazak, prev. Mirjana Miočinović, KOV- Književna opština Vršac, Vršac, 2009.

Станчева 2000: Лиляна Станчева, *Търсения и изкуство: българската драматургия на сцената на народния театър (1904-1944)*, Академично издателство „Проф. Марин Дринов", Издателство „Идея", София, 2000.

Цанев 1973: Героги Цанев, *Страници от историята на българската литература*, в 4 тома, том трети, По нови пътища, Наука и изкуство, София, 1973.

Đurđina M. ISIĆ

THE FEMALE CHARACTERS IN BRANISLAV NUŠIĆ'S AND STEFAN KOSTOV'S SELECTED COMEDIES

Summary

The paper presents the results of research that included comparative study of the place and role of female characters in selected and representative comedies by serbian comedigrapher Branislav Nušić (eng. *MP, Suspicious person, Mrs Minister, Bereaved family, Dr, Deceased*; srb. *Народни посланик, Сумњиво лице, Ожалошћена породица, Др, Покојник, Власт*) and bulgarian comedigrapher Stefan Kostov (eng. *Gold mine, Golemanov, Grasshoppers, Nameless comedy*; blg. *Златната мина, Големанов, Скакалци, Комедия без име*) in order to find similarities and differences in the process of comedigraphic shaping of female characters in the work of these two authors. The subject of the research was viewed primarily from a literary-theoretical point of view, and the dominant methods of study were comparative and analytical-synthetic. During the research, there was a differentition of female characters in accordance with their motivational structures, psychological assemblies and the nature of the place and the role they play in the social environment in which they are located. Therefore, we can distinguish female characters who live in the province and who are fully representative of the small-town spirit, female characters who live in the capital and are a symbol of the modern age and female characters who dwell in the capital, but in fact, deeply down still carry a small-town view of the world. The structure of this paper is in line with this distinction. Conclusions made at the end of the study show that the representation of female characters in analyzed comedies of both comedigaphers is highly similar in its nature.

Key words: Serbian literature, Bulgarian literature, Branislav Nušić, Stefan Kostov, comedy, female characters, *MP, Mrs Minister, Golemanov, Nameless comedy,* comparative study of literature.

Рад је предат 29. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'373.45:811.111
811.163.41'276.3-057.874(497.11)
doi: 10.5937/bastina30-27001

Оригинални научни рад

*Валентина М. ГАВРАНОВИЋ**
Универзитет Сингидунум у Београду

*Марија М. ПРОДАНОВИЋ***
Универзитет Сингидунум у Београду

СТАТУС НОВИЈИХ АНГЛИЦИЗАМА У ЛЕКСИЧКОМ ФОНДУ УЧЕНИКА СРЕДЊОШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Апстракт: Језичке промене важно су обележје свих живих језика, и оне су најуочљивије у структури и изгледу речника. Лексикон српског језика мења се услед различитих творбених процеса, али на њега знатно утиче и процес позајмљивања речи из других језика, посебно из енглеског језика који је данас доминантан и продире у све сфере човекове делатности. Речи позајмљене из енглеског језика, англицизми, имају значајну улогу у промени структуре лексикона српског језика, и млађа популација је посебно склона прихватању нових речи и њиховој употреби у свом говору и писању. Овај рад се бави статусом англицизама и њиховим утицајем на лексички фонд ученика средњошколског узраста. Истраживање се заснива на анализи ученичких одговора на питања која садрже корпус одабраних речи преузетих из *Речника новијих анлицизама* (Васић-Ирић и др. 2001), и која за циљ имају да утврде које англицизме ученици осећају као позајмљенице, а које речи су већ довољно одомаћене да их ученици не препознају као стране елементе у домаћем лексичком фонду. Рад се бави и семантичким карактеристикама позајмљеница и односом употребе датих речи и разумевањем њиховог изворног значења. Анализа ученичких одговора доприноси бољем разумевању статуса позајмљеница у језику како време пролази и оне се у њему дуже користе.

Кључне речи: англицизми, српски језик, асимилација, преводни еквивалент, промена значења, језички контакт.

УВОД

Лексикон српског језика, поред речи домаћег порекла, садржи и бројне речи које су позајмљене из других језика, међу којима речи које потичу из енглеског језика, или англицизми, заузимају веома значајан удео у односу на целокупан речнички фонд. Утицај енглеског језика на српски, пре свега

* Доцент, vgavranovic@singidunum.ac.rs
** Доцент, mprodanovic@singidunum.ac.rs

у лексичком домену, све је изразитији и присутнији услед бројних и брзих промена које се дешавају у свим сферама човековог деловања, на које језик покушава да одговори изналазећи одговарајуће термине који ће именовати нове појаве у друштву. Промене најбрже прихвата млађа популација, која такође усваја и нове речи без обзира на њихово порекло.

Однос према позајмљивању речи из других језика није јединствен, и постоје различити ставови који се тичу питања корисности, односно штетности позајмљивања страних речи на речнички фонд једног језика. Без обзира на то каква се аргументација понудила у одбрану ових ставова, не може се занемарити чињеница да су промене неизбежне и да се не могу зауставити. Међутим, поставља се питање да ли су све позајмљенице неопходне, и да ли је у потпуности исцрпљен домаћи речнички фонд у циљу проналажења одговарајућег лексичког облика који ће одговорити свим семантичким карактеристикама стране речи.

Када једна реч страног порекла нађе свој пут до језика примаоца, она може да настави свој развој и да се прилагођава систему новог језика и његових граматичких, правописних и изговорних облика (Васић-Прћић и др. 2001: 7), као и да добије нека нова, додатна значења која није имала имала у језику из којег потиче, или, пак да изгуби неке своје значењске елементе у овом процесу прилагођавања. Када се реч страног порекла у потпуности прилагоди свим наведеним принципима, и почне користити у више различитих контекста, од стране већег броја говорника, за дату реч кажемо да је асимилована, и након одређеног времена многи говорници је више не препознају као позајмљеницу – једино се лингивсти и етимолози баве пореклом ових речи.

Овај рад се бави анализом одабраних речи позајмљених из енглеског језика које су преузете из *Речника новијих анūлицизама* (Васић-Прћић и др. 2001), и њиховим статусом међу члановима млађе популације коју чине ученици трећег разреда средње школе, који у одређеној мери већ поседују оформљен лексички фонд, као и језичке навике, односно манир употребе и прихватања речи које су нове у језику. Спроведено истраживање за циљ има да испита став ученика према употреби речи страног порекла, и да утврди које речи енглеског порекла ученици и даље сматрају позајмљеним елементима у српском језику. Овим радом такође се жели показати у којој мери су испитиване речи асимиловане, и да ли постоји склад у употреби страних речи и познавању њиховог тачног значења.

ЈЕЗИЧКИ КОНТАКТИ И ПОЗАЈМЉИВАЊЕ ЈЕЗИЧКОГ МАТЕРИЈАЛА

Није необично то што се језици света додирују, међусобно комуницирају, те размењују садржаје; контакти су уобичајена појава и тешко да постоји језик који своје особености није укрстио са особеностима неког другог језика (више о контактима – Филиповић 1986).

Током векова свог развитка, енглески језик је, природним током, мењао своју форму, стога бисмо се, у садашњости, сусрели са значајним потешкоћама, уколико би, чак и ако се сматрамо врлим познаваоцима наведеног језика, требало да протумачимо садржај изречен или написан на староенглеском.

Поред неокласичног утицаја који је, без двојбе, видљив, чак и на плану језичког материјала који користимо за потребе свакодневне комуникације, утицај романских језика такође је изразит и значајан за развој енглеског језика. Важно је напоменути да траг у енглеском језику којим се данас служимо нису оставили само поменути језици, но и мноштво других, те тако данас можемо да увидимо утицај више стотина језика на језик који, без сумње, и даље може бити назван језиком са највећим бројем говорника (не укључујући, свакако, само изворне говорнике језика).

Страх од превише снажног утицаја страних језика на домаћи језик (о којим год језицима да је реч) обузимао је многе језике света – као последица, долазило је и до увођења својеврсних забрана употребе сегмената који не припадају или не одсликавају домаћи језички израз – са циљем вакуумског очувања, односно изолације. Међутим, кретања народа доводе и до кретања језика, као једног од атрибута које, где год да крену, носе са собом. Приликом таквих кретања, која су подстакнута разноликим потребама – говорници некада проналазе заједнички језик, језик којим ће се послужити за потребе размене информација. Савремена средства комуникације чине да је проток информација којем смо сведоци (било да их емитујемо или, пак, користимо) данас бржи но што је био икада у прошлости.

Као категорија која је жива, која, све време, еволуира, и подложна је обликовању – језик лако и брзо одсликава у каквом стању се, у датој епохи, налази највећи број његових говорника (на првом месту, оних који га користе као матерњи језик, на датој територији), колико прате савремена кретања у различитим областима људског деловања, да ли познају нове изуме, користе ли их, те како их називају. У циљу именовања појава које су новоуведене у разноликим областима живота (нпр. технологија, мода, спорт, политика, економија и сл.), језици некада теже да појму што пре дају име, како би се и њихови говорници, у што краћем временском оквиру, упознали са истим – при чему се некада одлучују на употребу оригиналног имениоца како би сачували препознатљивост новоуведеног појма на општем плану (нпр. од свог настанка, *компјутер* је преузет у значајном броју језика на различитим меридијанима, а његова се природа, до данас, употребом термина који је постао међународни, лако препознаје).

С друге стране, плурилингвализам и плурикултурализам представљају једну од тежњи Европе и света – те се учење више страних језика, на свим нивоима образовања не само подржава, но и препоручује (Заједнички европски референтни оквир за језике 2017). У епохи/-ама глобализације

– која свој траг оставља у свим сферама живота и деловања и која је, током последњих неколико деценија, потпомогнута савременим средствима комуникације и транспорта – постизање наведеног циља се чини подједнако лаким, али и, услед доминације језика којим се преносе поруке – наведеним средствима, никад тежим.

Језик је, несумњиво, саставни чинилац глобализације – брисања граница или, пак, умањивања разлика у различитим сферама – културолошкој, друштвеној, политичкој, спортској, сфери пословања и многим другим (Блок-Камерон 2002; Бломерт 2010). Како би се намеравана порука пренела што пре – те како би се нпр. купопродаја, потписивање уговора, рекламирање и сл. спровело без губитака – потреба за употребом униформог средства споразумевања не треба да чуди. На светском плану – данас та улога припада енглеском језику – чије познавање, а у светлу глобализације, омогућава, не само лакши приступ тржишту (рада), но и приступ образовању, усавршавању, као и другим облицима унапређења друштвено-културолошког живота појединца.

И поред тога што су језици попут кинеског, арапског, руског, шпанског – језици са великим бројем говорника (изворних, али и оних који их уче као други или страни језик), чини се да, још увек, нису достигли интересовање које влада за енглеским језиком, а када је у питању улога у миљеу глобализације (не треба, свакако, изоставити чињеницу да, управо за различите намене и захтеве пословања, образовања и сл. – у одређеним деловима света и сферама живота – и ови језици постају све траженији и видљивији).

У вези са наведеним, још 1997, Дејвид Кристал је увео термин, заправо именовао – варијетет – *светски стандардни говорени енглески* (енг. world standard spoken English, односно WSSE), чији је циљ већа униформност енглеског језика који се говори широм света; међутим, пратећи живу природу језика, достизање поменутог, хибридног, варијетета – се чини тешким (Мафвин 2010: 46).

У вези са тим, а супротно трендовима који су учење (енглеског) језика пратили у прошлости – када је било важно одабрати да ли се, као говорници којима језик није матерњи одлучујемо за најраспрострањеније – амерички или британски варијетет – новије доба подржава употребу тзв. светских енглеских форми-варијетета (енг. W*orld Englishes*). Наиме, сем изворних варијетета – уз горенаведене, ту су и оне које су у потреби нпр. у Аустралији или на Новом Зеланду – немали је број варијетета енглеског језика широм света – оних које су, управо као последица тесних контаката са новим говорницима, почеле да одступају од поменутих, изворних, мењају свје облике и прилагођавају се, не само потребама, но и језичким навикама и могућностима говорног апарата нових говорника овог језика (Мафвин 2010: 43).

Премда колонизација јесте учврстила позиције неких језика – чини се да је, међу њима, енглески језик – управо из разлога који јесу повезани са

освајањем тржишта, пословањем у ширем смислу – основним људским потребама – заузео највише простора и, као језик којим се данас служи више од милијарду и по људи, и даље може бити описан синтагмом језик са највећим бројем говорника икада (Кристал користи опис за почетак двадесетог века, а и последње две деценије сведоче истоветном тренду (Кристал 2006: 6; Градол 2006). Нису неуобичајене дебате о томе који говорници треба да буду побројани, а када је реч о говорницима енглеског језика, међутим, када се у обзир узму тзв. ужи, шири, те круг говорника који расте, односно – других говорника – који не припадају групи изворних, у чијим земљама енглески није у употреби као један од званичних језика, те који нису искусили, кроз своју историју, доба колонизације, а која би оставила трага и на плану језика (енг. *inner, outer and expanding circle*, Качру 1985), наведени бројеви не могу да изненаде.

У оваквом оквиру језичких додира, ни српски језик није изузетак, и утицај енглеског језика на структуру и изглед лексикона српског језика изразито је присутан и значајан, и без англицизама, односно речи које се преузете из енглеског језика „тешко би се могле замислити целе области модерног живота“ (Бугарски 1996: 135).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање се заснива на анализи ученичких одговора на питања која се односе на употребу англицизама у српском језику код млађе популације. Главни циљ истраживања је да се утврди у којој мери су тинејџери свесни порекла речи које користе у свакодневном говору, и да ли познају значења речи речи које употребљавају. Истраживање је обављено на корпусу од 143 упитника који садрже циљане речи одабране и преузете из *Речника новијих англицизама* (Васић-Пршић и др. 2001).

Групу испитаника чине ученици трећег разреда средње школе, и укупан број ученика који је учествовао у овом истраживању је 143. Свим ученицима је, у тренутку учествовања у истраживању, ово била једанаеста година учења енглеског језика. Основни критеријум одабира дате старосне популације односи се на претпоставку да ученици овог узраста у великој мери поседују оформљен лексички фонд, језичке навике, и да су током школовања били изложени речима страног порекла које потичу из енглеског језика, кроз различите предмете и наставне програме.

У овом истраживању кренули смо од става да енглески језик „врши огроман утицај на матерње језике који с њим долазе у контакт, на њихове говорнике и на њихову културу (Пршић 2005: 181), и сходно томе сачинили упитник чији резултати могу дати одговор на питање у којој мери ученици

користе речи енглеског порекла у свакодневном говору, и да ли знају њихова адекватна значења. Упитник на који су ученици одговарали састоји се од 5 питања или целина. Прво питање тиче се става ученика према употреби англицизама у српском језику, наиме, да ли су они свесни порекла речи које користе у свакодневном говору, и ако јесу, какав је њихов став према томе. У другом питању налази се 20 речи преузетих из *Речника новијих анīлицизама*, и ученици су имали задатак да заокруже речи које сматрају да припадају групи речи које воде порекло из енглеског језика. Треће, четврто и пето питање садрже корпус од 10 истих речи, али са различитим задацима. У трећем питању задатак на који је требало ученици да одговоре односи се на пасивну употребу датих лексичких јединица, наиме, тиче се самог препознавања речи – да ли су дате речи ученицима познате, односно да ли су изложени тим речима у говору или читању писаних текстова. У четвртом задатку ученици су одговарали на питање да ли они сами користе дате речи у говору и писању. И, најзад, пети задатак је од ученика захтевао да напишу преводни еквивалент датих англицизама на српском језику. Оваква подела задатака захтева одговоре који пружају боље разумевање и јаснију слику о томе на који начин тинејџери користе англицизме у свом говору – од пасивне, преко активне употребе, до познавања адекватног значења датих речи.

Речи које се налазе у упитнику и које су ученици анализирали одабране су сходно два критеријума:

– Релевантност описа извора речи. Наиме, све речи су преузете из *Речника новијих анīлицизама*, који садржи око 950 одредница које су бележене највећим делом током 1998. и 1999. године на „корпусу примера из дневне, недељне и месечне штампе, радијских и телевизијских емисија, те разговорног језика (углавном младих)“ (Васић-Прћић и др. 2001: 8).

– Учесталости употребе датих речи којима су ученици изложени, као што су речи *фајл, īрезенīација, īерформанс, инīро*, или на основу разговорног језика присутног код млађе популације, као што су речи *мобилан, фавориī, фер-īлеј, īребукиран*, и сл.

Метод истраживања који је примењен у овом раду је квалитативно-квантитативан. Поред анализе и описа ученичких одговора сходно карактеристикама које се тичу употреба датих англицизама, рад пружа и квантитативне податке учесталости употребе датих лексичких јединица.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Од укупног броја испитаних ученика, 52,6% радије користи речи домаћег порекла у свом говору, 13,1% радије посеже за речју страног порекла, док чак њих 34,3% уопште није свесно порекла речи које користе.

На питање да заокруже речи које сматрају да потичу из енглеског језика, од укупно 20 понуђених речи, и у односу на добијени проценат препознавања исправног порекла сваке појединачне речи, коначан добијен резултат за дато питање јесте да половина одговора, тачније 50,1%, упућује да су дате речи препознате као стране, односно да припадају групи англицизама. Највећи број ученика, преко 80%, препознало је порекло речи као што су *фаворит, агент, тост*. Мало мањи проценат, 50-80%, препознало је порекло речи као што су *микс, бизнис, тренинг, ресурс, опција*, док су речи као што су *дерби, контејнер, мобилан* код већине ученика (скоро 2/3) препознате као речи домаћег порекла.

Ученици су на питање да заокруже речи које су им познате, односно које често, или понекад, чују у говору или налазе у писаним текстовима, дали одговоре који указују на веома висок проценат учесталости датих речи у говорном и писаном језичком контексту којем су ученици свакодневно изложени. Наиме, свака појединачна наведена реч из упитника позната је барем 90% ученика, а речи које су сви ученици навели као познате су *фајл, презентација, фер-плеј, фаворит* и *перформанс*.

На основу анализе одговора добијених на питање да ли често, или понекад, користе дате речи у свом говору или писању, анализиране речи можемо сврстати у три категорије: речи које ученици често користе (према резултатима упитника више од 2/3 ученика), као што су речи *презентација* (скоро 95%), *фаворит* и *пребукиран*; речи које су повремено у употреби (према резултатима упитника проценат варира између 34% и 45%), као што су речи *перформанс, интро, фер-плеј*; и неколико речи, као што су *мобилан, ресурс* и *едитовати*, заокружено је у мање од 20% упитника, што указује на њихову ређу употребу.

За разлику од претходна два задатка, у којима се од ученика захтевало да заокруже речи на основу свог мишљења, а у циљу добијања слике о пасивној употреби (када су ученици у улози примаоца информација), и активној употреби (на основу субјективног мишљења ученика о употреби ових речи), последње питање на које су ученици давали одговор односи се на познавање значења датих речи, и ученици су имали задатак да упишу њихове преводне еквиваленте. Анализа резултата показује да су за неке речи дати тачни преводни еквиваленти у радовима великог броја ученика, али и да има речи које су многима, или великом проценту ученика у потпуности непознате – ученици су пружали одговор „Не знам“, или су давали нетачне преводне варијанте. Добијене резултате сврстаћемо у три групе, и за сваку ћемо пружити детаљан опис кроз пример преводних еквивалената које су ученици наводили.

На основу анализираних резултата, у прву групу бисмо сврстали речи за које су дати тачни преводни еквиваленти у више од две трећине ученичких одговора. На пример, најчешћи преводни еквивалент који су ученици дали за реч *перформанс* су „извођење“ или „представа“, што је у складу са понуђеним преводом који се наводи у *Речнику новијих англицизама*

„представа с импровизацијама, заснована на комбиновању елемената драмске, музичке, плесне, филмске или ликовне уметности“ (Васић-Пршић и др. 2001: 182). Само у неколико радова налазе се нетачни одговори, као што су „достигнуће“, „успех“, „амбијент“, „спецификација“. Поред речи *перформанс*, ученици су показали висок степен познавања тачног значења и речи *интро, презентација* и *фер-плеј*. Анализа полусложенице *фер-плеј* указује на појаву да многи ученици (око 25%) преводе само реч *плеј*, док задржавају придев *фер*, тако да преводна варијанта коју су дали гласи „фер игра“.

Другу групу чине оне речи за које је између једне и две трећине ученика дало тачан, или приближно тачан преводни еквивалент. У овој групи налазе се речи *фаворит, пребукиран, мобилан*. На пример, скоро 60% ученика за реч *мобилан* наводи преводни еквивалент „покретан“ или „преносив“ што је у складу са понуђеним преводом који се наводи у *Речнику новијих анлицизама* „преносив“, „преносан“ (Васић-Пршић и др. 2001: 164). Поред тачних одговора, неколико ученика је одговорило са „Не знам“ а одређен број је дао потпуно погрешне преводе, на пример „покретљив“, „заузет“, „као лаган, једноставан за употребу“. Последњи пример превода показује да ученици ову реч пре свега вежу за именицу телефон, и сходно тој специфичној употреби приписују и одређена значења придеву *мобилан*.

У последњу групу су сврстане речи за које је мање од једне трећине ученика дало тачан преводни еквивалент, односно речи чија је семантика за већину ученика била непозната. Те речи су *ресурс* и *едитовати*. Тако, на пример, превод речи *ресурси* који се наводи у *Речнику новијих анлицизама* гласи „укупни природни, привредни, политички, људски и сл. потенцијали којима располаже нека држава, регија и сл.“ (Васић-Пршић и др. 2001: 182). Иако ниједан ученик није написао овако детаљан превод, или дефиницију, око 25% ученика је дало опис или пример како се ова реч комбинује са другим речима. Одговори који указују на познавање семантичких компоненти речи *ресурс* су, на пример, „природно богатство једне земље“, „природни извори“, „снага у људима“. Многи ученици су за преводни еквивалент написали „Не знам“, а у неким одговорима се налазе семантички потпуно немотивисани облици, као што су „резервоар“, „моћ“, „способност“.

ДИСКУСИЈА

На основу резултата и анализе добијених ученичких одговора може се уочити да употребу англицизама у српском језику карактерише неколико токова. Пре свега, занимљив је став испитаних ученика према употреби страних речи – само 13,1% ученика у свом говору или писању свесно користи речи пореклом из енглеског језика, док 52,6% ученика предност даје

речима домаћег порекла. Такође је велики проценат ученика који уопште није свестан порекла речи које користе у свом говору или писању, и тај број износи нешто више од једне трећине испитаника, односно 34,3%. Овако висок проценат ученика који немају јасну слику о пореклу речи које користе указује на значајно велики простор у којем се може деловати у циљу, пре свега освешћивања ученика о постојању и значењу англицизама у српском језику, а затим, што је веома важно, и о томе да ли је њихова употреба увек неопходна.

На основу добијених одговора који се односе на препознавање англицизама, може се закључити да ученици само половину датих речи препознају као стране, док за остале сматрају да су домаћег порекла. Уочава се и тенденција да неке речи, као што су *фаворит, агент, тост*, већина ученика сматра речима домаћег порекла, што указује на висок степен асимилације ових речи. Уколико се у обзир узме и време издања *Речника новијих англицизама*, а то је 2001. година, у којем се наводе све ове речи, временски период потпуне асимилације неких англицизама је веома кратак, и указује на брзу промену изгледа речника услед утицаја другог језика.

На још изразитији утицај енглеског језика указују и резултати одговора на питање да ли су дате речи ученицима познате, односно да ли их често, или повремено, чују у говору или налазе записане у текстовима које читају. Веома висок степен потврдних одговора које су ученици дали показује да се дати англицизми у свакодневном језичком контексту веома често користе, и да је њихово присуство довољно заступљено да их ученици препознају као речнички фонд српског језика.

Међутим, иако је већина ученика навела да су им речи као што су *фаворит* или *мобилан* познате, да их често чују, и да су њима изложени у свакодневном језичком контексту, резултати добијени на основу анализираних преводних еквивалената које су ученици навели у својим одговорима указују да ученици нису увек свесни правог значења тих речи. Тако, на пример, за реч *фаворит*, коју је 92,3% ученика обележило као реч која им је позната, и коју чак 76,7% ученика активно користи у свом говору, у задатку који је захтевао преводни еквивалент налазимо објашњења као што су „омиљени", „миљеник", „ривал", „љубитељ", „узор", „нешто утицајно, идол". Само је неколико ученика дало превод „неко ко има највеће шансе за победу" и тиме дало најпрецизнији превод који је сличан преводу који се наводи у *Речнику новијих англицизама*, и гласи „особа, дело и сл. које има највише изгледа на успех, нарочито у неком такмичењу" (Васић-Ирић и др. 2001: 89). Иако већина понуђених преводних варијанти указује на одређену врсту мотивисаности коју су ученици повезали са правим значењем речи *фаворит*, право значење није у потпуности јасно многим ученицима. Изразито висок број ученика који је навео значење „омиљени" указује на померање првобитног

значења речи страног порекла како се реч почиње чешће користити у језику примаоцу, у већем броју контекста, а тиме и добијати додатне значењске карактеристике. Ово указује на несклад, не само пасивне, већ и активне употребе англицизама с једне стране, и правилног поимања значења и њихове адекватне употребе с друге стране.

Слична тенденција може се уочити и у преводним еквивалентима које су ученици наводили за друге речи. Наиме, ученици су свесни одређених карактеристика значења дате речи, али у многим ситуацијама такође показују да то знање није у потпуности тачно. Тако се за реч *презентација* могу наћи одговори као што су „представљање", „излагање", али и „рекламирање", „опис", „филм који садржи само слике", или за реч *интро*, за коју су ученици наводили преводне еквиваленте као што су „увод", „унутар", „почетак", „затворено".

Занимљиви су одговори који се односе на преводни еквивалент за реч *интро* коју је дало око 10% ученика, а који у свом саставу, поред речи „увод" садрже и објашњење, као што је, рецимо, „увод у нешто са кратким описом", или „увод у нешто, одређени вид најаве за неки видео". Ови примери указују на извор из којег ученици добијају ову реч, а то је Интернет и видео клипови, а у време када је ова реч преузета из енглеског језика свакако се налазила у другом контексту, али са истим значењем.

Пример речи *фер-плеј* указује на још једну тенденцију приликом употребе речи страног порекла – а то је да се речи страног порекла нису асимиловане на исти начин, што се може видети и из преводних еквивалената које су ученици дали. Наиме, анализа полусложенице *фер-плеј* указује да одређени број ученика реч *фер* не сматра страном речју, већ само реч *плеј*, тако да преводи само потоњу реч, користећи преводни еквивалент „фер игра".

Анализа одговора показала је и један неочекиван резултат, а то је да је само 16,3% ученика навело да користи реч *мобилан*. Међутим, значење ове речи је ученицима добро познато, и са високим процентом тачности наводе преводни еквивалент, „покретан" или „преносив". Неки примери анализираних превода указују да ученици ову реч пре свега вежу за именицу *телефон*, и у тој специфичној употреби можемо наћи разлог зашто ученици наводе да не користе реч *мобилан*, можда мислећи да је не користе као придев ван комбинације *мобилни телефон*. Други разлог можда лежи у самом наведеном неодређеном виду придева *мобилан* (Станојчић-Поповић 1997), док ученици углавном користе одређени вид придева, који гласи *мобилни*, у комбинацији *мобилни телефон*, и стога нису навели да овај облик припада њиховом лексичком репертоару.

Речи са којима су ученици имали највише потешкоћа када је било потребно дати преводни еквивалент јесу речи *ресурси* и *едитовати*. Ово су речи које припадају одређеним специфичним регистрима, и често се користе

у тим облицима, тако да припадају оној категорији позајмљеница за које се обично не трудимо да пронађемо одговарајућу реч домаћег порекла, и стога не излажемо ученике преводним еквивалентима, који онда немају језички узор на који се могу ослонити и касније их користити у свом говору.

ЗАКЉУЧАК

Позајмљивање речи је природан процес развоја и богаћења лексикона једног језика. Промене, без обзира на ком континенту и држави се одвијају, често се брзо шире и захватају цео свет, и неизоставно намећу потребу да се нове појаве именују, што директно утиче и на сам речнички фонд једног језика. Промене које се прихватају у једном друштву обично са собом носе и прихватање речи које описују новонасталу ситуацију. Често, услед лењости, немара, или неког другог разлога, не посвећује се довољна пажња проналажењу тачних и примерених преводних еквивалената сачињених од домаћег речничког фонда. Неке речи је тешко превести због саме природе језика примаоца и могућности које тај језик поседује, а некада ове речи припадају специфичном регистру који се користи у специфичном контексту, и представља интернационализам, па је практичније да се прилагоди само ортографски и фонетски аспект ових речи. Међутим, немали је број примера позајмљеница које у домаћем фонду имају лепе, одговарајуће и тачне преводне еквиваленте, а који се занемарују уколико се довољно често користе само позајмљенице.

Овим радом настојали смо показати какав је статус одређених речи које потичу из енглеског језика које се у *Речнику новијих англицизама* управо тако и третирају. Резултати показују да су одређене речи, као што су *дерби, контејнер, мобилан* у потпуности одомаћене, и већина ученика их не препознаје као стране речи. У ову групу спадају и оне речи које ученици често користе и познају њихово тачно значење. Међутим, анализа ученичких одговора такође указује да неке речи, као што су *фаворит, презентација*, ученици често чују у говору или их налазе у писаним текстовима, да их и сами користе, али да нису свесни њиховог правог значења. Овај резултат указује на несклад употребе речи и познавања њиховог тачног значења. Неке речи, као што су *фаворит, перформанс* показале су да их већина ученика разуме на исти начин, наводећи за њих иста или слична значења, али да су она померена у односу на значења које су речи имале у тренутку позајмљивања. Ученици су показали да одређене речи везују углавном за устаљене комбинације које су им познате, а да им при томе није сасвим јасно њихово значење. Ови резултати наводе на закључак да је неопходно радити на едукацији младих, и пружати им преводне еквиваленте и објашњења за многе речи за које погрешно сматрамо да ученици знају њихово знањење.

Важан је и резултат који се тиче става ученика према употреби страних речи, који је веома охрабрујући јер показује да мало више од половине ученика има наклоњеност према домаћем лексичком фонду, што указује на њихову спремност да подрже очување матерњег језика. Други важан резултат проистекао из истраживања указује на то да велики број ученика, нешто више од једне трећине, уопште није свестан порекла речи које користе. То даје широк простор за деловање и могућност да се свесним напорима ради на умереном и рационалном позајмљивању страних речи, и неговању освешћене језичке навике.

ЛИТЕРАТУРА

Blommaert 2010: Jan Blommaert. *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Бугарски 1996: Ранко Бугарски. *Увод у општу лингвистику*. Београд: Чигоја штампа.

Васић, Ирић, Нејгебауер 2001: Вера Васић, Тврто Ирић и Гордана Нејгебауер. *Ду ју спеак енглосрпски? Речник новијих енглицизама*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Graddol 2006: David Graddol. *English Next: Why Global English May Mean the End of 'English as a Foreign Language'*. London: The British Council.

Kachru 1985: Braj Kachru. Institutionalized second-language varieties. In Sidney Greenbaum (ed.), *The English language today*. Oxford: Pergamon, 211–26.

Mufwene 2010: Salikoko S. Mufwene. Globalization, Global English, World English(es): Myths and Facts. In Coupland, N. (Ed.). *The Handbook of Language and Globalization*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 30-56.

Филиповић 1986: Рудолф Филиповић. *Теорија језика у контакту*. Загреб: ЈАЗУ.

CEFR – Companion Volume with New Descriptors. Council of Europe, 2017.

Block, Cameron 2002: David Block & Deborah Cameron (eds.). *Globalization and Language Teaching*. London: Routledge.

Ирић 2005: Тврто Ирић. *Енглески у српском*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Crystal 2003: David Crystal. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Станојчић, Поповић 1997: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић. Граматика српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Valentina M. GAVRANOVIĆ
Marijana M. PRODANIOVIĆ

THE STATUS OF NEW ENGLISH LOANWORDS IN THE LANGUAGE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Summary

Language change is an important characteristic of any language, and its manifestations are most obvious in the structure and content of the lexicon. The lexicon of the Serbian language has been changing not only as a result of various word formation processes, but also under the influence of the process of borrowing, particularly from the English language, nowadays a dominant global language which permeates all areas of human activity. English loanwords play a significant role in the change of the lexicon of the Serbian language, and are being adopted and used in everyday oral and written communication, particularly by younger people, who are more open to accept these changes. This paper investigates the status of some English loanwords among secondary school students, and how these words affect their lexicon. The research focuses on the analysis of students' answers to the questions containing a corpus of selected loanwords taken from the dictionary 'Rečnik novijih anglicizama' (Vasić et al., 2001), whose aim is to determine which English loanwords have already been assimilated and perceived as words of domestic origin, and which words are still felt as foreign by the students. This paper also investigates semantic characteristics of these loanwords, and how the students use them and understand their original meaning. The analysis of the answers casts a deeper insight into the way loanwords are used in the target language the longer they stay therein.

Key words: English loanwords, the Serbian language, assimilation, translation equivalent, semantic change, language contact.

Рад је предат 31. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.09:305-055.2
821.111-31'255.4=163.41
81'38
81'42
doi: 10.5937/bastina30-26947

Оригинални научни рад

*Јелена Б. БАБИЋ-АНТИЋ**

Никола Н. ДАНЧЕТОВИЋ **
Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Катедра за Енглески језик и књижевност

ЖЕНСКИ ЈЕЗИК У КЊИЖЕВНОМ ДИСКУРСУ: ОСВРТ НА МОДАЛНОСТ***

Апстракт: Одређена језичка средства сматрају се одликама женског језика и представљена су јавности 70-их година прошлог века. Пионирска студија која је по први пут на систематичан и критички начин приступила женском језику је дело Робин Лејкоф из 1975. год. Реч је о књизи која се сматра зачетком новог поља интердисциплинарних „студија рода". Данас женски језик представља значајну област социолингвистичких истраживања релација језика и рода.

Предмет овог рада представља анализа облика за изражавање модалности у женском језику на примерима из књижевног дискурса. Корпус се састоји од седам делова романа о Харију Потеру на енглеском и у преводу на српски језик. По мишљењу теоретичара језика и рода међу којима су Коатс, Милс, Ливиа и други, честа употреба епистемичке модалности представља значајну одлику женског језичког обрасца.

Под претпоставком да се женски језик од 70-их година до данас променио и да модалност у њиховом језику није одраз слабости и несигурности, већ да она представља њихов начин да се позиционирају у комуникацијском процесу

* доцент др jbabicantic@gmail.com

** доцент др nikola.dancetovic@yahoo.com

*** Рад представља проширено истраживање проистекло из докторске дисертације под називом „Родни стереотипи и језичка средства у функцији формирања родних идеологија деце као читалачке публике романа Хари Потер Џоане Ролинг на енглеском и у преводу на српски језик", др. Јелене Бабић-Антић, одбрањене под менторством проф. др. Јелене Филиповић на Филолошком факултету у Београду. Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција" који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Слична идеја под насловом „Модалност у књижевном дискурсу: модални глаголи у говору жена" је представљен на међународном научном скупу „Наука без граница" на Филозофском факултету у Косовској Митровици, септембра 2017. године. Рад је требало да се бави модалношћу, али са потпуно другачијег аспекта. Он, међутим, није реализован и није објављен у зборнику са конференције.

и заузму став, претпостављамо да женски језик у књижевном дискурсу може осликавати различите ставове и идеологије. Циљ овог рада је да се контрастивном лингвистичком анализом модалних конструкција у енглеском и српском упореди њихово значење, утврди да ли има разлика и које су, а могуће идеолошке импликације образложе са становишта критичке анализе дискурса.

Кључне речи: модалност, језик и род, женски језик, књижевни дискурс, критичка анализа дискурса.

ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Положај и улога жене у друштву је предмет интердисциплинарних истраживања многих научних дисциплина, а посебно социологије и социолингвистике. Социолингвистичка истраживања односа језика и рода чине теоријско утемељење ове анализе и сведоче о променама у положају жена у друштву, које се поред осталог огледају и у њиховом језику. Положајем жена и њиховом приступу јавном дискурсу бави се и критичка анализа дискурса (у наставку текста КАД) која језик посматра као један облик или вид друштвене праксе. Она, између осталог, има за циљ да идентификује и разоткрије прикривена значења у дискурсу који преко језика неприметно врши утицај на друштво. Зачетником КАД као методе и лингвистичке анализе се сматра Норман Ферклаф (Norman Fairclough). Једна од најсажетијих дефиниција критичке анализе дискурса је „да се она бави проучавањем односа између дискурса, моћи и доминације, као и неправде и социјалне неједнакости које из тог односа произилазе“ (Van Dijk 1993: 252). С обзиром на то да дискурс неприметно мења друштво и да је њихов однос дијалектички, критичка анализа често има за циљ да „открије везе између језика, моћи и идеологије описујући начин на који се доминација шири у друштвеној пракси посредством дискурзивних структура“ (Mayerhoff и Holmes 2003: 13).

Предмет овог рада је модалност у *женском језику* (women's language) на примеру књижевног дискурса. С обзиром на различите функције које модали могу имати, полазимо од претпоставке да њихово значење може имати утицаја на дискурзивно конструисање различитих идеологија. Норман Ферклаф сматра да се модалност као језичко средство односи на ауторитет говорника или писца, а принципе критичке анализе дискурса види као начин да се утврди како се говорници односе према истини (у случају епистемичке модалности), односно какав став заузимају према обавези (у случају деонтичке модалности) (Fairclough 2003: 194). Палмер наводи да епистемичком модалношћу говорници изражавају свој став о истинитости (фактулности) исказа, док се деонтичка модалност односи на обавезу или дозволу које произилазе из неког спољашњег извора (Palmer 2001: 8-9).

О типовима модалности пише и Трбојевић-Милошевић и истиче да у случају епистемичке модалности, говорници модализују пропозицију и на тај начин се опредељују према истинитости исказа. С друге стране, деонтичка модалност води порекло од грчке речи *deon* која значи *оно што обавезује* и односи се на нужност и могућност чинова које говорници намећу онима којима упућују своје исказе (Lyons 1977 према Трбојевић-Милошевић 2004: 20).

Ми ћемо се у овом раду превасходно бавити примерима епистемичке модалности. Циљ истраживања је да се идентификују модалне конструкције у женском говорном обрасцу у енглеском и преводу на српски, да се они упореде и објасне разлике, уколико постоје, као и да се установи функција и могуће друштвене импликације модалних исказа у анализираном дискурсу.

ЖЕНСКИ ЈЕЗИК

Одлике женског језика прва је идентификовала Робин Лејкоф 1975. године у монографији под називом *Језик и место жене* (Language and woman's place). Ова студија представља пионирско дело тада новог интердисциплинарног поља „студија рода" и истраживања односа језика и рода. Њену класификацију су у каснијим студијама надограђивали остали теоретичари релација језика и рода (Edwards 2009; Sunderland 2006; Eckert & McConnel-Ginnet 2003; Coates 2011,1996; Livia 2003; Holmes 1995 и др.). Многи од њих су се у својим истраживањима ослањали на језичке елементе које је идентификовала Лејкоф, и мада су је неки од њих критиковали због приступа, нису одступали од класификације, већ су нудили мање или више различита тумачења функција тих језичких средстава. У одлике женског језика Лејкофова је уврстила љубазне фразе, граматичку „хипер-коректност" (у коју се сврставају употреба модалних глагола, кондиционала, контрафактуала, глаголских облика и др.), ограде, упитне фразе (енг. „tag-questions"), емпатију, одсуство хумора, еуфемизме, емотивне фразе, „празне придеве", боје и директиве.

Истраживања језика и рода се из данашње перспективе могу поделити у три фазе. Прву фазу представља период 70-их година 20. века у коме је и настала поменута студија о женском језику, а позната је као теорија дефицита или доминације. Ову фазу карактерише претпоставка да је језик мушкараца кључни механизам за успостављање доминације над женама. У другом периоду, који траје током наредне деценије, развија се теорија различитости (модел две културе) чија је основна претпоставка да жене и мушкарци говоре различитим дијалектима, што се објашњавало њиховом различитом социјализацијом. Коначно, трећи период почиње 90-их година прошлог века

и траје и данас, са новином која подразумева третирање рода као динамичке категорије коју сваки појединац изграђује током читавог живота.

МОДАЛНОСТ

Различита схватања појма модалности присутна су у делима аутора који пишу о модалности као категорији. Џоан Бајби (Bybee 1985) истиче да је модалност све оно што говорник чини са пропозицијом. Суштином система модалности Палмер сматра појмове могућности и нужности (Palmer 1979: 8). Гордон и Крилова модалност дефинишу као однос садржаја исказа према стварности (Гордон и Крилова 1968 према Милошевић-Трбојевић 2004: 12). Портнер је назива лингвистичким феноменом у коме граматичке опције омогућавају да се говори о нечему, или на основу нечега, што у основи не мора бити реално (Portner 2009: 2). Оно што је заједничко већини дефиниција модалности јесте то да се односе на исказе који могу, али не морају имати објективно утемељење у реалности.

Робин Лејкоф је била прва која је класификовала одлике *женског језика*. Студије које су уследиле, посматрају одлике женског језика као значајне лингвистичке ресурсе. О модалности као значајном дискурзивном оруђу у женском језику пишу Милс (1995), Коатс (1987, 2003), Ливиа (2003), и други. Ливиа је истакла став Милсове (1995) по коме једну од битних одлика женског језика представља „обилна употреба епистемичке модалности“ (Mills 1995 према Livia 2003: 144). У свом виђењу модалности као елементу женског језика, Лејкоф је истакла да жене знатно више користе епистемичку модалност у свом језичком обрасцу него што је то случај са мушкарцима. Њену опсервацију осликава став да жене модалност користе зарад изражавања неасертивности и слабости, док би се свака другачија употреба сматрала ружном и непримереном (Lakoff 1975: 54). Касније студије су њену тврдњу оповргле (Holmes 1984, Cameron & Coates 1989, и др.) Коатс такође наводи да је све више студија које потврђују да жене у свом језику епистемичку модалност користе знатно више него мушкарци, али у свом истраживању долази до закључка, да употребом епистемичке модалности жене заправо изражавају своју јачину и храброст да се упусте у најсензитивније теме у којима често морају да трагају за правим речима, задрже одређену дистанцу и избегавају ригидне ставове, а све у циљу стварања услова за отворени разговор (Coates 2011: 347). Да жене модалност користе асертивно и да њом често изражавају ауторитет и моћ, као и чињеницу да могу бити у потпуности равноправне саговорнице у специјалној врсти конфронтационог дискурса, показују и резултати истраживања женског језика у медијском дискурсу ауторки Николић и

Бабић-Антић (Николић и Бабић-Антић 2019: 1401). Усвим поменутим моментима су епистемички модални облици драгоцени ресурс.

КОРПУС И МЕТОДОЛОГИЈА

Услед ограничености обимом овог рада одлучили смо се да посебну пажњу обратимо на примере модалности у језику три централна женска лика у роману *Хари Потер* британске списатељице Џоане Ролинг. Корпус који смо користили за анализу састоји се од седам делова романа на енглеском као и превода романа на српски језик[1]. Примери које смо из корпуса уврстили у анализу садрже модалне конструкције у језику три најистакнутија женска лика у роману и то Минерве МекГонагал, Хермионе Гренџер и Моли Визли.

Квалитативни методолошки приступ представља језичка анализа модалности у језику женских ликова у роману. Питање односа језика и рода представља све популарнију област у бројним научним дисциплинама. Са становишта КАД-а у којој су родно језичка истраживања честа истаживачка проблематика, Норман Ферклаф истиче значај формалне лингвистичке анализе текста. Она по њему представља предуслов за успешну и свеобухватну анализу дискурса и начин да се да одговор на питање како лингвистички избори могу бити одраз идеологије и става у тексту. Ферклаф је у ту сврху предложио тродимензионални модел анализе корпуса као: (1) текста, (2) дискурзивне праксе, и (3) друштвене праксе. Полазимо од идентификације и анализе лингвистичких елемената женског језика (текст), што представља први ниво анализе. Друга два нивоа се односе на производњу, употребу, дистрибуцију и идеолошке ефекте датог дискурса на одређено друштво (Fairclough 1995). Ми ћемо се у овом чланку задржати на првом нивоу тродимензионалног оквира, на лингвистичкој текстуалној анализи.

АНАЛИЗА

Анализом језичких средстава у *женском језику* у романима о Харију Потеру утврдили смо присуство модалних израза. Модалност у језику обухвата не само модалне глаголе, у оквиру којих такође постоје поделе, већ и модалне идиоме (полумодале или квази-модале), лексико-модале и метафоричне модалне изразе, а сви скупа представљају маркере модалности у језику (Fairclough 2001). Реч је о веома широкој области која поставља обиље истраживачких питања.

1 Романе са енглеског превели Весна и Драшко Рогановић.

Систем модалних глагола у енглеском је веома комплексан и представља област о којој се нашироко дискутује и пише. Класификацију модалних глагола налазимо код Кверка и др. (1985) по коме је: 1. *Модалне глаголе* даље могуће поделити на: а. *Централне* модалне глаголе (енг. central modals) (*can, could, may, might, will, would, shall, should, must*) и б. *Маргиналне* (периферне)[2] модале (енг. marginal modals) (*ought to, need to, dare, used to*), 2. *Модалне идиоме* или *полумодале* (енг. semi-modals).[3] У њих спадају изрази *had better, would rather, be to, have got to, may/might as well (Collins 2009: 151),* 3. *Лексико-модали*[4] (енг. lexico-modals) у које спадају *be able to, be about to, be bound to, be going to, be meant to,* и 4. *Метафорични модални изрази* (енг. metaphorical modal expressions) *I think, I'm certain, There can be no doubt,* итд.

Модални глаголи у граматици српског језика нису третирани као засебан систем, из разлога што нису формално издвојени од осталих чланова глаголског система, као што је случај у енглеском. На неопходност јасније дистинкције и промене приступа модалним глаголима у српској граматици указала је Трбојевић-Милошевић (2004). Семантички потенцијал модалних глагола је веома широк, па је по њеном мишљењу пожељно макар прецизирати врсту и домен њихове модалности. Централним носиоцима епистемичке модалности сматрају се глаголи *морати* и *моћи,* док се периферним сматрају *требати, сметати, хтети* и *умети* (Трбојевић-Милошевић 2004: 156). Модалним лингвистичким формама се могу изразити и увереност и сумња, чему могу послужити основни модални облици, модални адверби, модализовани изрази и други дискурзивни облици.

За потребе ове анализе фокусирамо се на модале у говору поменута три женска лика из седам делова романа о Харију Потеру. Примере модалних конструкција на енглеском упоредићемо са примерима у преводу на српски језик па ћемо их у наставку бележити наизменично.[5]

(1) can / could

HG[6]: "I hope you're pleased with yourself. We *could* all have been killed- or worse, expelled. Now, if you don't mind, I'm going to bed." (HP1, p. 122)

ХГ: „Надам се да сте задовољни собом. *Могли* смо сви да будемо мртви – или још горе, искључени. Сада, ако немате ништа против, идем у кревет.?" (ХП1, стр. 141)

2 Термине су на српски језик превели аутори чланка.

3 Термине semi-modals *и* lexico-modals користи Питер Колинс (Collins 2009).

4 *Ibid.*

5 Примере из корпуса означићемо у загради скраћено са HP за пример на енглеском и ХП за пример на српском, затим бројем књиге и бројем стране (пример: ХП2, стр. 12).

6 Иницијали HG и ХГ представљају пример језика Хермионе Гренџер; MV и МВ су иницијали Моли Визли, мајке Рона Визлија, Харијевог најбољег пријатеља; MMcG и ММкГ су иницијали Минерве МекГонагал, професорке у Хогвортсу.

HG: "That's terrible! You *could* have been killed!" (HP1, p. 184)

ХГ: „То је страшно! *Могли* су да те убију!" (ХП1, стр. 159)

Један од правих представника модалних глагола је *can* који има све одлике модалних глагола (само један облик, не слажу се са субјектом у реченици, имају додатак у крњем инфинитиву, обавезни су у прошлим кондиционалима и имају облик претерита са изаженом модалном дистанцом)[7]. Облици *can* и *could* могу означавати способност, дозволу и теоретску могућност да се нешто учини (Quirk 1985: 53). Као модални перфекат, облик *could* се може употребити као осврт на прошле радње како би изразио критику или жаљење. У претходна два примера, Хермиона је употребом прошлог глагола *could,* тј. конструкцијом *could have + past particip* упутила критику Харију и Рону у вези са ситуацијом у којој су се нашли, и за коју је постојала могућност да постане још гора, али се на срећу није завршила трагично.

Међутим, у примеру који следи је модал *could* употребљен у значењу *моћи, бити способан за,* потпомогнуто периферним обликом *need to* које у овом случају има значење слично облицима *should* и *ought to* и изражава потребу или неопходност. Хермиона је на тај начин успешно предочила свој план и у његову остваривост убедила Харија и Рона. Примећујемо да реченица на српском садржи облик глагола *моћи (могли)* који представља централни глагол епистемичке модалности у српском. Налазимо и глагол *требати* који је превод енглеског облика *need to,* овде употребљеног у функцији лексичког (главног) глагола. То је уочљиво јер дистинкцију између модалног и лексичког глагола чини присуство или одсуство глаголског додатка *to*. У поменутом случају глагол *need* садржи додатак *to,* те га можемо сматрати главним глаголом (Quirk et al. 1985). Ипак, у српској реченици глагол *требати* доприноси јачини целог исказа, јер се по савременим анализама модалности његово значење у одређеним ситуацијама може објаснити и као облик унутрашње моралне принуде. Потенцијал у реченици показује да се Хермиона упустила у спекулације и претпоставке о догађају који је заправо хипотетичан и нереализован, што представља модалну епистемичку употребу потенцијала: „Један од најизразитијих случајева модалности је претпоставка да ће се нека радња (из)вршити, несигурност у то да ли ће се (из)вршити, тј. сумња да ли ће до њеног извршења доћи" (Стевановић 1979 према Трбојевић-Милошевић 2004: 149).

HG: "What we *need to do* is to get inside the Slytherin common room, and ask Malfoy a few questions without him realizing it is us. We ***could*** change into three of the Slytherins. No one *would* know it was us. Malfoy *would* probably tell us anything." (HP2, p. 158)

7 Одлике модала према Хадлстон и Пулум (2002) превела ауторка Ј.Б.А.

ХГ: „Добро, *треба да* уђемо у Слитеринский дневни боравак и питамо Мелфоја пар питања, а да не схвати да смо то ми. *Моīли бисмо* да се претворимо у три Слитеринца. Нико не би имао појма да смо то ми. Мелфој би нам највероватније штошта рекао." (ХП2, стр. 125)

Све ово говори у прилог Хермионине одлике као главног женског лика у роману, а која се односи на њену тенденцију да шефује. Асертивност у њеном обраћању и поменуто шефовање (енг. bossiness) препознају и аутори који су се бавили анализом родних односа у роману.[8]

У наредном примеру Хермиона на сличан начин намеће своје идеје и обликом *can* истиче способност и спремност на подвиг као што је упад у канцеларију професора Снејпа. Такође, своју убедљивост је свакако постигла и употребивши глагол *need* два пута, који у конкретном примеру има функцију лексичког а не модалног глагола. У преводу реченице на српски примећујемо најпре глагол *требати,* а потом и глагол *моћи* у потенцијалу *моīли бисмо*. Потенцијалом се увек означава нереализована радња према чијем се обистињењу говорник (субјекат) опредељује. Из тог разлога, поменути глаголи у потенцијалу имају епистемичко модално значење јер су њима изражене нужност (глаголом *треба да*) и могућност (*моīли бисмо*).

HG: "What we *need*", said Hermione "is a diversion! Then one of us ***can*** sneak into Snape's office and take what we *need*." (HP2, p. 186)

ХГ: „Оно што треба", рече Хермиона, „је диверзија! Онда неко од нас ***може*** да се ушуња у Снејпов кабинет и узме све што нам је потребно." (ХП2, стр. 146)

У следећа два примера Моли Визли употребљава облик *could have* којим се указује на нереализовану прошлу могућност или прилику, а у овом случају прошлом догађају који се могао завршити на одређени неповољан начин. Негацијом *wouldn't have* она износи свој став који је заснован на чињеницама које представљају несташлуци и кршење школских правила од стране Рона и Харија, те на овај начин изражава своју љутњу. Обликом *we'll bring you straight home* указује на вољност и решеност да те проблеме реши тако што ће Рона исписати из школе за чаробњаке. У преводу примера налазимо облик *моīли сте+да* што представља прошлу хипотетичку радњу која није реализована. Реч је о облику потенцијала који се односи на хипотетичу прошлост и као моћно средство модализације, у овом примеру означава Молин субјективни суд о хипотетичкој околности која се у прошлости није остварила.

8 Опширније о томе, као и о родним односима у Хогвортсу видети код Сандерленд (2011).

MW: "You *could* have died, you *could* have been seen you *could* have lost your father a job!" (HP2, p. 33)

МВ: „*Могли* сте да погинете, *могли* су да вас виде, отац је *могао* да изгуби посао због вас!" (ХП2, стр. 30)

MW: "Stealing the car, I *wouldn't have* been surprised if they'd expelled you…you and Harry *could* both *have died*… If you put another toe out of line *we'll* be bring you straight back home." (HP2, p. 88)

МВ: „Украсти кола, *не бих* се изненадила да су те избацили... ти и Хари сте *могли* да погинете, ако направиш још једну глупост довешћемо те право кући." (ХП2, стр. 71)

Употребом конструкције претерита и прошлог партиципа у енглеском (*could have …*) и потенцијала који се односи на хипотетичку прошлост у српском, у функцији изражавања озбиљне критике, језички образац Моли Визли указује на мајчинску фигуру, увек забринуту и често оштру према несташлуцима своје деце.

2) will / would

Као и глагол *can*, глагол *will* (срп. *хтети*) је један од централних представника модала. У наредна три примера професорка МекГонагал је глагол *will* употребила са значењем наредбе. Употребљен уз личну заменицу *you* (једнине и множине) и неодређену заменицу *anyone* (срп. *ко год*) не подразумева вољност да се радња изврши, већ професоркин асертивни начин да ђацима предочи правила понашања на њеним предавањима. О овој употреби глагола *will* пише и Трбојевић-Милошевић (2004) која истиче да се *will* на епистемичком градијенту позиционира у непосредној близини глагола *must* (срп. *морати*).

MMcG: "Anyone messing around in my class *will* leave and not come back. You have been warned." (HP1, p. 147)

ММекГ: „Ко год се буде глупирао и измотавао на мојим часовима, *мораће* га изаћи и више неће моћи да се врати. Упозорила сам вас." (ХП1, стр. 118)

MMcG: "All three of you *will* receive detentions!" (HP1, p. 264)

ММекГ: „Сво троје ћете *морати* на казнену наставу!" (ХП1, стр. 210)

MMcG: "Professor McGonagall was walking toward them, looking stern. "You *will* both do your detentions this evening. You *will* be polishing the silver in the trophy room with Mr. Filch. And you, Potter, *will* be helping professor Lockhart answer his fan mail", said professor McGonagall." (HP2, p. 118)

ММкГ: „Ка њима је ишла професорка МекГонагал делујући строго. „Вечерас *ћете* обојица *одслужити* казну. Ти *ћеш ћланцати* сребро у соби са трофејима са господином Филчом. А ти *ћеш*, Потеру, *ћомаћати* професору Локхарту да одговори на писма обожавателља“, рече професорка МекГонагал.“ (ХП2, стр. 94)

У првом и другом примеру на српском глагол *will* је преведен глаголом *морати* који је и формално модални глагол и доприноси да реченица има модализовано значење. У трећем примеру који се односи на будући моменат, МекГонагалова издаје наредбе. Модални глагол *will* је преведен будућим глаголским обликом на српски (*ћете одслужити, ћеш ћланцати, ћеш ћомаћати*). С обзиром на то да будућност представља нешто што још увек није реализовано, то сваком футуру даје нијансу модалности. По мишљењу Трбојевић-Милошевић то футур сврстава у сам центар начина за изражавање епистемичке модалности у српском језику (2004: 139). Језички образац професорке МекГонагал углавном садржи модалне конструкције у функцији изражавања наредби, што њеном ауторитативном лику додаје значајан асертивни тон.

3) shall / should

Глагол *shall* (срп. *ћреба*) представља централни модал и има све одлике које га у ту групу сврставају. Његов прошли облик *should* у неким значењима му није близак, те је његово значење често идиоматско и захтева објашњење.

MW: “You are still at school and adults responsible for you *should not* forget it!” (HP5, p. 89)

МВ: „Још увек идеш у школу и одрасли који су одговорни за тебе то *не би ћребало* да забораве!“ (ХП5, стр. 86)

MMcG: “I *shall* return when we are ready for you.” (HP1, p. 126)

ММкГ: „*Враћићу* се чим будемо спремни за вас.“ (ХП1, стр. 102)

У првом примеру је глагол *should* (срп. *ћребаћи)* употребљен као мање снажан синоним за *must* (срп. *морати*). У вези са тим, Трбојевић-Милошевић истиче да је *should* семантички више повезан са *must* а не са *shall*, и да се може сматрати „тентативном формом за означавање епистемичке нужности“ (Милошевић-Трбојевић 2004: 84). Овим обликом је Моли изразила епистемички суд са високим степеном уверења у истинитост свог исказа. У преводу на српски наилазимо на глагол *ћребаћи* (*не би ћребало*) у потенцијалу. На тај начин је изражен субјективан став али и критика старијима од стране Моли Визли, па је могуће закључити да је реч о употреби потенцијала за изражавање епистемичке модалности, што не представља реткост. Са друге стране, глаголом *shall* у другом примеру је професорка МекГонагал

ауторитативно наговестила своје будуће интенције, те је *shall* употребљено у основном значењу изражавања будућности, попут *will*. У преводу примера модализовању исказа доприноси футур (*вратићу се*) а не глагол који би било могуће сврстати у модалне.

4) must

MW: "You *must* speak clearly, dear." (HP2, p. 48)

MV: „*Мораш* да говориш јасно, душо." (ХП2, стр. 41)

MMcG: "*I must* also return to the feast." (HP2, p. 83)

ММкГ: „И ја *морам* да се вратим на гозбу." (ХП2, стр. 67)

5) have (got) to

MW: "All you *have to* do is walk straight at the barrier between platforms nine and ten. Don't stop and don't be scared you'll crush into it, that's very important." (HP1, p. 93)

МВ: „Само *иди* право до преграде између деветог и десетог перона. *Не заустављај* се и *немој да се препаднеш* ако се сударишс њом, то је врло важно." (ХП1, стр. 84)

Глаголи *must* и *have* (*got*) *to* представљени су бројевима 4 и 5. Реч је о готово синонимним облицима када су у афирмативном облику. Оба изражавају обавезу и морање, са разликом што *must* у том значењу изражава ауторитативност самог говорника, док је облик *have (got) to* заснован на неком правилу, најчешће институционалном. Такав је случај са обликом *must* у првом примеру у коме означава личну увереност говорнице, док би у примеру у коме Моли саветује Харија могао бити замењен обликом *have to*, јер је реч о правилу које налажу спољне силе или институције, а не њено лично уверење. Пример оцртава њену мајчинску и саветодавну црту личности. Глагол *морати*, који налазимо у преводу обе реченице, представља централни епистемички модал у српском језику.

У примеру бр. 5 налазимо глагол *have to* (срп. *морати, требати*) који се сврстава у централне представнике модала и у потврдном облику је скоро па заменљив глаголом *must* (срп. *морати*). Моли употребљава глагол *have to* (срп. *морати*) и предочава Харију нужност да поступи како га она саветује, а на основу постојећих правила. У преводу реченице употребљен је глагол у императиву (*само иди)* који се као начин везује за деонтичку модалност. Ипак, са становишта анализе дискурса императивне конструкције се посматрају као говорни чинови, те се овај пример може сматрати и директивом тј. сугерисањем које треба да резултира вршењем радње. Међутим, у следећем

примеру она корити облик *you've got to* (срп. *мораш*) у функцији наредбе. *Have got to* се од облика *have to* разликује јер је углавном присутно у неформалној комуникацији и у највећем броју случајева се јавља у презенту. Оба облика су носиоци епистемичке или деонтичке нужности, и у том смислу су блиски глаголу *must*. У поменутом примеру значење је додатно појачано изразом *won't permit* (срп. *нећу дозволити*), а негацијом волитивног *will* изражен је недостатак вољности. Овде је значење облика *have got to* јако обавезујуће и представља Молину наредбу кћерци. Преводиоци су се определили за превод императивом (*ти иди*) па се не може говорити о епистемичкој модалности у преводу, али се императив може сматрати обликом директива, чиме је истакнута ауторитативност овог женског лика:

> MW: "You're underage!" Mrs. Weasley shouted at her daughter as Harry approached. "I *won't* permit it! The boys yes, but you, *you've got to* go home!" (HP7, p. 604)
>
> МВ: „Ти си малолетна!" – викала је госпођа Визли на своју кћерку док је Хари прилазио. „Нећу то да дозволим! Дечаци да, али ти, ти *идеш* кући!" (ХП7, стр. 504)

Негација облика *have (got) to* изражава могућност избора што га знатно разликује од негације облика *must* (*mustn't*) која има значење строге забране. Њиме је Хермиона у следећем примеру саопштила да нису у журби када је у питању справљање чаробног напитка, за шта је потребан известан временски период, што је објаснила употребивши облик *have got to* (срп. *мора, морати*). Коначно, завршава кондиционалном реченицом и глаголом *would* (срп. *требало би*) предвиђа исход у зависности од њихове способности да прибаве потребне састојке, што је изразила модалом *can* (срп. *моћи*), овде употребљеним да се истакне способност да се нешто учини. Негација глагола *морати* у српском такође има епистемичко значење и по значењу је најближе облику *don't have to* у енглеском, јер оба представљају одсуство принуде и нужности, као и могућност избора (Трбојевић-Милошевић 2004: 158). Два глагола *морати* у презенту и Хермионин спекулативни суд о остваривости плана, представљају епистемичку модалност у српском примеру:

> HG: "We *don't have to* worry about that yet, though, because we add those bits last. Well, since the flux weed *has got to* be picked at the full moon and the lacewings *have got to* be stewed for twenty one days… I'd say *It'd be* ready in about a month, if we *can* get all the ingredients." (HP2, p. 165)
>
> ХГ: „*Не морамо* још да бринемо о томе, те ствари се додају последње. Па, жидак коров *мора* да се убере кад је пун месец, а муве чипкастих крила *морају* да се крчкају двадесет и један дан...рекла бих да ће бити готово за отприлике месец дана, ако набавимо све састојке." (ХП2, стр. 130)

6) may / might

MW: "What's wrong, Harry, is that you are not your father, however much you *might* look like him!" said Mrs. Weasley. (HP5, p. 89)

МВ: „Проблем је у томе што ти ниси твој отац, Хари, *ма колико* личио на њега!" (ХП5, стр. 86)

HG: "There *might* be a way", said Hermione slowly. (HP2, p. 158)

ХГ: „Можда постоји начин", рече Хермиона полако. (ХП2, стр. 125)

Глаголе *may* и *might* употребљавамо када истичемо могућност да ће се нешто догодити или се догађа , али са задршком и одређеном дистанцом јер нисмо у стању да категорички тврдимо (Swan 2016). Тентативни облик *might* носи мање одлучности у поређењу са *may* и ређе се употребљава као прошли облик глагола, те чешће указује на садашњи или тренутак у будућности. У првом примеру Моли је љута јер одрасли чланови Реда Феникса на Харија гледају као на одраслу особу, доводећи га тако у непосредну опасност. Не желећи да буде груба према њему али јасно критикујући одрасле, она глаголом *might* наглашава да његова „могућа" сличност покојном оцу није разлог да одрасли забораве на одговорност коју према њему имају. Међутим, реченица у преводу не садржи модални глагол, али садржи прилог *колико* и уз њега речцу *ма (ма колико)* који се односе на степен или количину нечега (могућа парафраза *колико год*). Овим прилогом је означен Молин став и одређеност према чињеници да Хари личи на свог покојног оца. У следећем примеру Хермиона користи тентативни облик *might* и са дозом резерве наговештава да ипак постоји начин да успеју у још једној планираној намери. Њену промишљеност и опрез запажамо и у језику, о чему сведочи избор модала. У преводу реченице налазимо прилог *можда*, који се сврстава у епистемичке модалне прилоге (поред *тешко, вероватно* и *сигурно*) који показују различит степен говорниковог опредељења према обистињењу пропозиционог садржаја (Трбојевић-Милошевић 2004: 170). На тај начин је епистемичка модалност уз дозу резерве и нешто слабијим степеном уверености задржана и у преводу реченице.

7) need to

HG: "What we *need* is get inside the Slytherin common room, and ask Malfoy a few questions without him realizing it is us." (HP2, p. 158)

ХГ: „Добро, *треба* да уђемо у Слитеринski дневни боравак и питамо Мелфоја пар питања, а да не схвати да смо то ми." (ХП2, стр. 125)

Периферним модалима се сматрају облици *ought to, need to, dare to* и *used to* (Quirk et al. 1985). Облици *need* и *dare* деле заједничку особину, јер могу да се јаве као главни или модални глагол у реченици. У томе се разликују по

наставку –s у трећем лицу, као и тиме што су у случају значења главног глагола праћени са *to* (Quirk et al.1985: 40). У корпусу смо пронашли пример глагола *need* (срп. *треба*) који у основном модалном значењу изражава потребу или неопходност, али је такође близак облицима *should* и *ought to*. Хермиона га у примеру употребљава како би истакла потребу да се нешто учини, тј. њен план спроведе у дело. Трбојевић-Милошевић наводи да неки граматичари српског језика глагол *требати* виде као начин за изражавање потребе, док га новија схватања модалности повезују са означавањем моралне обавезе или принуде, која је заправо под утицајем интерне силе. Додаје да је он у основи глагол који изражава деонтичку модалност, али и слабију епистемичку модалност, уколико би је упоредили са оном која је изражена глаголом *морати* (Трбојевић-Милошевић 2004: 162). У случају примера бр. 7 може се рећи да је њиме Хермиона изразила свој лични суд у вези са потребом, за коју у овом случају можемо рећи да је постала и обавеза наметнута изнутра. Реч је о још једном доказу њене сналажљивости и моћи убеђивања, као и утицаја који има над Харијем и Роном.

8) had better

HG: "Anyway, we *better* go and look for Neville's toad. You two *had better* change, you know, I expect *we'll* be there soon. You better hurry up and put your robes on." (HP1, p. 118)

ХГ: „Ипак, *боље* да одемо и потражимо Невиловог жаба. А ви се пресвуците, ускоро стижемо. *Боље* пожурите и обуците одоре." (ХП1, стр. 98)

Полу-модали (енг. *semi-modals*) је термин који налазимо код Колинса и којим се означавају облици попут *had better, be to, may/might as well, would rather* (Collins 2009 према Николић 2012: 168). Облик *had better* у претходно наведеном примеру представља говорничин (Хермионин) савет Харију и Рону. У овом значењу стоји импликација да је говорник убеђен у исправност својих инструкција, и могуће неповољне последице уколико онај коме је савет био упућен не поступи како му је саветовано. У наставку она употребљава и предиктиван облик *will* којим појачава интензитет исказа. У преводу на српски примећујемо облик компаратива придева *добар* (*бољи*) чија функција може бити модализовање исказа. Облик *had better* је у преводу изгубљен, али је прилогом *ускоро* уз глагол *стижемо* који је у презенту, наговештена њена увереност у извршење још нереализоване радње. Међутим, глаголи *пресвући, пожурити* и *обући* су у императиву који је као начин везан за деонтичку модалност, која није фокус ове анализе. Са друге стране, у анализи дискурса се искази у императиву могу третирати и као говорни чинови, што би значило да су у питању директиви. С обзиром на то да су присутни у Хермионином језичком обрасцу, то само додатно појачава слику о њој као о веома асертивној особи.[9]

9 О директивима у Хермионином језичком обрасцу детаљније у Сандерленд (2011).

9) be to

MMcG: "All students *are to* make their way back to the House common rooms." (HP2, p. 256)

ММкГ: „Сви ученици *морају да се врате* у дневни боравак својих кућа." (ХП2, стр. 200)

MMcG: "No student *is to* leave the dormitories after that time. No student *is to* use the bathroom unaccompanied by a teacher. All further Quidditch training and matches *are to* be postponed." (HP2, p. 257)

ММкГ: „Ниједан ученик *не сме да напусти* спаваоницу после тог времена. Ниједан ученик *не сме да иде* ни у купатило без пратње наставника. Сви даљи квидички тренинзи и утакмице су одложени." (ХП2, стр. 202)

Полу-модалом или „квази-модалом"[10] сматра се и глагол *be* (срп. *бити*) који има јасне семантичке афинитете ка централним модалним глагола, али од одлика које модале квалификују задовољава само једну (има само један облик) (Huddleston и Pullum 2002: 113). Пример бр. 9 представља полу-модале *is to* и *are to*, тј. облике глагола *be* за једнину и множину. Формално сматран модалним овај облик може имати модално и темпорално значење. У наведена два примера можемо рећи да је реч о оба, темпоралном и модалном значењу и то из два разлога. Најпре, употребом презента у реченицама упућује се на планирани будући тренутак, тј. још увек нереализовану радњу, док су у модалном значењу облици *is to* и *are to* у функцији команде коју је професорка МекГонагал изрекла свим студентима у Хогвортсу. У преводу примера налазимо модалне глаголе *морати* и *смети*, који су уз глаголе *вратити, напустити* и *ићи* сви у презенту. На тај начин је изражена нереализована радња, а професоркин став према нереализованој радњи појачан наредбом и стогом забраном, израженим глаголима *морати* и *смети*. Њена ауторитативност и асертивност су приметне и дочаране избором модала (*will, should, must, is to, are to*) у њеном језичком обрасцу, углавном у функцији да изразе строгу обавезу, строгу забрану и наредбу. У том смислу је њеним језичким обрасцем дочарана веома ауторитативна и утицајна жена.

ЗАКЉУЧАК

Критичка анализа дискурса представља метод и приступ који може пружити значајне одговоре у испитивањима бројних недоумица у пољу модалности и дискурса, а и шире. Резултати овог и сличних истраживања показују

10 Термин „квази-модал" дају Хадлстон и Пулум (2002).

да (епистемичка) модалност представља драгоцени дискурзивни ресурс и могу се користити у оквиру других научних дисциплина и интердисциплинарних приступа проблему односа језика и рода.

Представљеном анализом смо доказали да је почетна хипотеза о начину на који жене употребљавају модалност потврђена. Без обзира да ли се ради о централним, периферним или квази-модалним конструкцијама у језичком обрасцу три женска лика која смо анализирали, закључили смо да је њихова функција далеко од изражавања слабости и несигурности. Епистемичком модалношћу у анализираним примерима су у највећем броју случајева изражене асертивност, ауторитативност и чврст став. Функција модалних облика креће се од сугестија и савета ка обавезујућим наредбама и строгим забранама. У анализираном корпусу смо пронашли тек по неки пример изражавања тентативности или неодлучности у женском језичком обрасцу.

Када је реч о контрастивној анализи енглеског и српског корпуса, разлике које смо уочили су последица другачијег третирања система модалности у два језика. У неколицини примера на српском није пронађен формално модални глагол, али је исказ модализован употребом глаголских облика, модализујућих адверба или модалних прилога. Ипак, суштинске разлике у значењу и могућим импликацијама између два корпуса нисмо пронашли.

Одлике женских језичких образаца које су уочљиве након представљене анализе књижевног дискурса, шаљу поруку о јаким и одлучним, асертивним и ауторитативним женама. Перцепција оваквих вредности и идеологија које оне представљају, имају далекосежне импликације на читалачку публику, у нејвећој мери дечју, у виду усвајања позитивних родних стереотипа.

ИЗВОРИ

Бајби 1985 и др.: Bybee Joan, "*The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*", Chicago: University of Chicago Press

Колинс 2009: Collins, P., "*Modals and Quazi-modals in English*", Amsterdam: Rodopi

Екерт & МекК.Гинет 2003: Eckert, P. & McConnell-Ginet, S., "*Language and Gender*", Cambridge: Cambridge University Press

Едвардс 2009: Edwards, J., "*Language and identity. Key topics in sociolinguistics*", Cambridge: Cambridge University Press

Ферклаф 2001: Fairclough, N., "Language and Power " (2nd edition), New York: Routledge

Холмс 1995: Janet Holmes, "*Women, men and politeness*", London: Longman

Камерон и Коатс 1989: Cameron Deborah и Coates Jennifer, "*Women in their speech communities: New perspectives on language and sex*", London: Longman

Сандерленд 2011: Sunderland, Jane, "*Language, Gender and Children's Fiction*", Continuum International Publishing Group

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Коатс 1996: Coats, J., "*Women talk: Conversation between women friends*", Blackwell, Oxford

Коатс 2011: Coats, J., "*Language and Gender : A Reader*", Oxford : Blackwell

Ферклаф 1995: Fairclough Norman, "*Critical discourse analysis: The critical study of language*", London: Longman

Ферклаф 2003: Fairclough, N., "*Analysing discourse. Textual analysis for social research*", New York : Routledge

Хадлстон и Пулам 2002: Huddlestone & Pullum, "*The Cambridge Grammar of the English language*", Cambridge University Press

Лејкоф 1975: Lakoff Robin, "*Language and woman's place*", Oxford University Press

Ливиа 2003: Livia, A., "One man in a two is a woman: Linguistic approaches to gender in literary texts" In: M. Mayerhoff & Holmes (Eds.), *The handbook of language and gender*, Oxford: Blackwell Publishing ,142–158

Мајерхоф и Холмс 2003: Mayerhoff M. & Holmes, M. (Eds.), "*The handbook of language and gender*", Oxford: Blackwell Publishing

Милошевић-Трбојевић 2004: Ивана Трбојевић-Милошевић, *Modalnost, sud, iskaz. Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*, Beograd: Čigoja štampa

Николић и Бабић-Анрић 2019: Николић, Мелина и Бабић-Антић, Јелена, „Друштвене импликације женског језика у медијском дискурсу" (ур. Урош Шуваковић) *Социолошки йреїлед* Vol. LIII, no. 4

Палмер 1979: Palmer, F.R., "*Modality and the English Modals*", London: Longman

Палмер 2001: Palmer, F.R., "*Mood And Modality*". Cambridge: Cambridge University Press

Портнер 2009: Portner, Paul, "*Modality*", Oxford: Oxford University Press

Квирк и др. 1985: Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. & Svartvik, J., "*A Comprehensive Grammar of the English Language*" , London: Longman

Свон 2016, Swan Michael, "*Practical English usage*", Oxford: Oxford University Press

Ван Дајк 1993: Van Dijk, T.A., "Principles of critical discourse analysis. Discourse and society", Vol. 4, 249–283

Jelena B. BABIĆ-ANTIĆ
Nikola N. DANČETOVIĆ

WOMEN'S LANGUAGE IN LITERARY DISCOURSE: THE FOCUS ON MODALITY

Summary

Various linguistic means characterizing women's language were presented to the public in the 70-s. The first systematic and critical approach t linguistic features of women's language was presented in a pioneering study by Robin Lakoff in 1975. Since then, it has been considered as a beginning of a new interdisciplinary field of "gender studies". Nowadays, women's language presents an important issue of sociolinguistic studies of language and gender.

This paper analyzes the means for expressing modality in women's language found in literary discourse. The corpora are comprised of seven novels about Harry Potter in English and Serbian. According to some theoreticians of language and gender, among whom are Coates, Mills, Livia and others, frequent use of epistemic modality presents a significant trait of women's linguistic pattern.

If we assume that attitudes and ideologies could be expressed by linguistic features such as modality, this paper aims to compare the modal forms and their meaning in English and Serbian by using contrastive linguistic analysis, determine the differences in linguistic patterns between the two, and attempt to explain possible ideological implications from the CDA perspective.

Key words: modality, language and gender, women's language, literary discourse, critical discourse analysis

Рад је предат 31. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Настасијевић М.
doi: 10.5937/bastina30-26915

Оригинални научни рад

*Снежана М. КАДИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ТЕЛЕСНОСТИ У ПЕСНИЧКОМ ДИСКУРСУ МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА

Апстракт: У раду се семантички анализира телесност у поезији Момчила Настасијевића. Циљ рада је појмовна анализа телесности и утврђивање њеног значења кроз трихотомну семантичку структуру коју чине осетна, осећајна и онтолошка компонента. У концептуалним представама телесност је у Настасијевићевом песничком искуству диференцирана у односу на тело, она надилази биофизичку (осетну) појавност тела и испољава трансцендентну континуалну природу јер се остварује тек у *плоти* – додиру/континуитету са другим (телом), односно другим бићем. Тако телесност постаје проширена могућност тела на друго тело и простор за постојање тела на нетелесан и нематеријалан начин, као и за испољавање љубави – осећајне значењске компоненте телесности. Тело је као концептуални ентитет доведено у метафоричке асоцијативне везе са биљним светом, пупољцима, цветовима и плодовима биљака, а представа телесности се семантички испољава у радњама пупљења, цветања и плођења. Увођењем жеље (појма с негативном конотацијом) у појам телесности песник наглашава и њену онтолошку компоненту значења, подједнако вредну као што су осетна и осећајна. Стога ћемо овде указати и на то да је из перспективе лирског субјекта телесност и метафизичка претпоставка човечјег бића.

Кључне речи: појам телесност, семантичка анализа, концептуализација, тело, плот, жеља, осећање, биће, поезија, Настасијевић.

Телесност представља безграничну појаву у ограничености тела.
Михаил Епштејн

ПОЈАМ ТЕЛЕСНОСТИ У НАСТАСИЈЕВИЋЕВИМ ПЕСМАМА

У поезији Момчила Настасијевића телесност се збива згуснуто, сабијено. Такво засићено збивање у тексту нужно еруптира кроз пукотине језичког организма. Телесност овде прераста искуство посматрања и додиривања

* асистент, snezana.kadic@pr.ac.rs

физички конкретног тела, у којем је започета, и испољава се као плод једне сензибилне контемплације и метафизичке жеђи лирског субјекта. Овакав еротизам у поезији ствар је много виша од естетичке, реч је о кондензацији, у батајевском смислу, непосредног унутарњег искуства и једног суптилног себезнања, које је у снажној спрези са стваралачким, лирским идентитетом песника. То унутрашње стање, заправо врење, у тексту и не трпи представе статичне и довршене физичке датости, већ га прераста, те га осећамо као стихију врелине, трзаја, бризгања, у којој тело, како Епштејн каже, „постаје плот, односно континуум чије су све тачке повезане непрекидношћу прелаза, пулсација и резонанци" (2009: 190–191). Реч је особеној естетици еротизма у којој се телесност (плот) појављује као проводник у мрежи густих односа између чулног, чувственог и бићевног. Конституишући се у узајамној обгрљености чулних флуида и осећања, телесност се удаљава од основног значења појма тело и добија нове вредности. У појам телесности (плоти) Настасијевић уноси више значења која се сливају и муте. Од *отварања*, *пламсања*, *пуцања*, преко сувишног *цветања*, *пупљења* и *зрења*, плот обузима и бива обузета, што значи да настаје у корелацији двају тела, а у магми еротизираног текста и језика лирско биће непрестано тражи кроз тело другог телесну и нетелесну потврду о себи. Плотно искуство је овде у ствари *плотно знање*, а „плотно знање је знање тела онаквог каквог нас прима у себе, обухвата нас" (Епштејн 2009: 121). Плот је у флуидним а не коначним границама тела. Она кружи у гејзирима и слаповима низ телесне превоје и прегибе у тексту Настасијевићевих песама, постајући тако језик тела у телу језика. Док тело налази лексичке залихе у богатим метафорама, опојмљујући се кроз биљне органе, плодове, пупољке и цветове, телесност (која је и тело и много више од њега) се смешта у синкретичну смешу њихових сокова, мириса, укуса и боја.

Као грађа за појмовну анализу телесности послужиле су песме из прве књиге *Сабраних дела* М. Настасијевића у редакцији Новице Петковића. Пре него што се укаже на конкретне примере концептуалних представа тела и значењско конституисање телесности у стиховима, треба истаћи да није само тело, односно телесност као појмовни домен семантички сближен са доменом биљног света. У целокупном књижевном стваралаштву (не само у поезији) овог песника биљна стварност служи као област с којом се метафорички једначе многобројни појмови, а разлог зашто је то тако треба тражити у „особинама уметничког света који је моделован у Настасијевићевим књижевним остварењима, односно у поетичким идејама које условљавају те особине" (Јовић 1994: 81). За ово испитивање послужили су коначни текстови песама из „Пет лирских кругова", „Магновења" и „Одјека", али и верзије тих текстова. Тако је у читалачком процесу олакшано разумевање текста на плану значења јер верзије делимично помажу чувајући „извесна стања, такорећи на извесноме размаку фиксиране тачке у непрекинутом току пишчевога уобличавања текста" (Петковић 1995: 142).

Стихови указују на то да се тело концептуализује као бибни плод (грозд, смоква, поморанџа), а телесност, поимана у свом неопипљивом и увек динамичном значењу, као сазревање плода, његово пуцање, померање и комешање течности. Треба најпре погледати песму „Грозд" из циклуса „Јутрење".

И златан облак, драган,
натопи земљу пијанством.

Љушкају воде коритима,
И пуца плод.
И твоје тело, драган,
љубављу презри, напукне.

Ни смоква слађи не цеди сок,
ни грозд из присоја.

У генези ова песма у првој верзији носи назив „Грожђе", а стихови друге строфе су следећи:

Тело ти цеди соком напукле воћке
зреле на грани.

Испод текста прве верзије ове песме, према коментарима Новице Петковића, дописан је и прецртан стих *Тело је да зрело напукне и буде љубав*, а уметнут *Тело ти цеди соком напукле воћке зреле на грани.* У другој верзији исте песме овај стих гласи: *Тело ти цеди сок напукле смокве* (прецртано *и мирис поморанже*). У четвртој верзији *Љубављу напукне тело*: // *ни смоква слађи не цеди сок*. И у осталим верзијама је уз незнатне варијације тело воћни плод, или грожђа (што је сугерисано и насловом), или смокве, или поморанџе. Телесност је пак оно што настаје у чулној корелацији и комуникацији телâ. Као квалитетно нови спецификум, телесност (плот) настаје у потенцијалу тела за трансгресију и непрекидност у додиру с другим телом. Прелаз преко ивица путене конкретности и опипљивости - то је телесност (плот). Она трансцендира емпиријско тело и надраста аутоматизам обичне телесне збижености. Разлику између тела и плоти Епштејн је објаснио послуживши се паралелом са књижевнотеоријским разликовањем термина *фабула* и *сиже*: „Разлика између тела и плоти је отприлике иста као између фабуле и сижеа" (2009: 121). Тело је физичка и биолошки ограничена стварност, а телесност (плот) је она стварност која се конституише у двоједном телу, односно у сплету једног тела с другим, додиру једног бића с другим. Књижевнотеоријски, „плот је", дакле, „лигатура која бескрајно плете опипљиву причу о телу" (Епштејн 2009*:* 121*)*. Она је у *бујању*, *пупљењу* и у *бризгању*, описмљује се изнутра а не споља. Њен континуум непрекинута је телесна присност. И што је пунији „садржином појам, све блискији додир, све шире отварање, све дубље утапање" (Настасијевић 1991: 47).

Поред тога што је биљни плод, тело се опојмљује и у виду цвета или пупољка. У дефинитивном тексту песме „Сан у подне“ („Јутрење“) затичемо раскошну естетско-чулну слику лирског субјекта у чијој је идентификацији са природом (дашком пролећног ветра у ђурђевској ноћи) вољена жена наговештена као пупољак, а потом утеловљена у цвет:

Топал сам ћув,
пролећем ти подунем.

Ђурђевска ноћ
над пупољима тако,
пупи ми, пупила, мала.

Пламено ми се извијаш у цвет.
По коси ројем ти пале звезде,
ил' зраку сунца у витице оплела.

Врелини овој
Бризгај о бризгај, врела.

У трећој верзији поменуте песме вољена жена (њено тело) је пупољак: *Пупољу мој, топал ти будем ћув*. Ако се погледа пак прва верзија исте песме, љубљена жена није само супстанцијални део биљке (цвет, пупољак) већ је поистовећена са вегетативним обликом у целини: *Под мојим дахом кô биљка развила се у цвет*[1]. Задржавајући природу ентитета који превазилази тело, чини се да телесност и овде у екстази и динамици језичких могућности тражи речи чији је семантички садржај динамичан, те је песник смешта у глаголске лексеме *пупити, извијати се* и *бризгати*. Лирски субјекат и његова љубљена су скопчани, осетно и осећајно, а само у таквој сплетености ствара се телесност: *Пут мене извила се* (*извијаш се*) (I верзија песме „Сан у подне“).

Тело и биљке се повезују и у другима песмама. На грудима вољене жене мирише цвет у песми „Јутро“ у „Одјецима“: *И гле, // у плаветни дан, // вејала сном и вејала, // са таласавих груди // нељубљене девојке // љубица смерна*. Верзије ове песме показују да је женско тело централни мотив песме. Лирски субјекат у доживљају љубљене девојке истиче управо њено тело; поред груди, помињу се њена нога и њена рука: *Што боса твоја нога // разбија косу, лепојко?; // Шта рука твоја тражи // шипражјем по пропланку*? (II верзија песме „Јутро“ која се зове „Плаветни дан“). Коса љубљене девојке лепрша као што се врба њише: *Сетно ти прамен косе // залелује ко врби // где нам се даде целови*? („Врбе“, „Вечерње“). Настасијевић телесности не раскида старе, архаичне органске везе с природом. Зато песма „Врба“

1 Према текстолошком коментару Новице Петковића који се налази испод прве верзије овом глаголском облику претходио је презент – *извијаш се*.

сензуални телесни однос смешта у шумски амбијент. У доживљају лирског субјекта су уста и чело вољене девојке: *Вазда се волимо у шуми, // Што ми кад вазда волимо се у шуми // Што волећи се вазда у шуми, // Дан доданимо на реци? // Да не целујем уста ни чело невеселој, // Текло нам, текло на вале* (I верзија песме „Врба" насловљена „Фрагменти").

ПОЈАМ ТЕЛЕСНОСТИ У ЕРОТИЗМУ ТЕЛА И ОСЕЋАЊА

Еротизам који затичемо у Настасијевићевим песмама има поливалентну структуру. Стварност ероса коју конфигурише неразређен и језгровити песнички језик нимало није штедљива, а свакако нипошто вулгарна. Она је језгровита и сублимна, меких облика и пламсавих боја. У структури таквог еротизма телесност се своди на еротеме[2] – у овом случају метафоричке јединице које служе као средство концептуализације телесности – *цветања и зрења*:

С голубицом би да заиче.
Уснама иуйоль у цветање мами,
недрима трешње у зрење.

(„Зора", „Јутарње")

Телесност је мрежа чулних надражаја у којој се делови женског тела (грло, усне и недра) значењски повезују са певушењем голубице, цветањем (пламсањем, бујањем) руже и црвенилом трешања. Оваква естетизација тела у језику неодољиво подсећа на стихове старозаветне *Песме над песмама*. „Песма над песмама" је изузетан пример литерарног текста у којем се језик тела путем метафоричких асоцијација доводи у везу са биљним светом, телесност је ту синестезија и синтеза у оквиру којих „зрење се претвара у додир, додир у чуло мириса, чуло мириса у слух, певање постаје мирис, а цветање постаје певање" (Епштејн 2010: 123). Њен стил и тон се осећају у наставку наведене Настасијевићеве песме „Зора", посебно у стиху у којем се глас вољене жене метонимијски путем грла повезује са певушењем голубице[3].

Из грла да ти голубица заиче,
зайламти са усана ружа,
у недрима ти две трешње заруде,
хеј, срца два кад иолуде.

2 Михаил Н. Епштејн у књизи *Филозофија тела*, по угледу на Лотманов приступ уметности, предлаже за структурно-тематску јединицу ероса *еротему*. Еротема је јединица чулног доживљаја (Епштејн 2009: 116).

3 *Лейа ли си, драга моја, лейа ли си! // Очи су ти као у голубице* (Песма над песмама 1: 15); *Лейа ли си, драга моја, лейа ли си, // очи су ти као у голубице између витица твојих* (Песма над песмама 4: 1).

Врло је интересантно поменути да песнички текст „Зоре“ има тринаест верзија. Наслови верзија и овде упућују на то да се својства телесности формирају неразлучиво од природе. Прве две верзије носе назив „Песма пролећа“, трећа, четврта и пета „Песма у пролеће“, шеста „Песма с пролећа“, седма и осма „Јутарња песма“, девета верзија је ненасловљена, десета носи назив „Трешње“, једанаеста „Девојци“, дванаеста „Песма на уранку“ и тринаеста „Чобан“. Путем верзија се може пратити генеза песничке естетичке идеје о телу и процес концептуализације телесности: усне су као један од најеротичнијих делова тела појмовно представљене цветом, односно ружом, затим пупољком; недра (груди) су у свим верзијама или трешњин плод или трешњин цвет (цваст), а само тело је обележено као нешто снажно, витално и зрачно. Те тако у претходно наведеној (последњој) строфи прве верзије песме „Зора“ стоји: *У грлу да ти заиче голубица, // уснама да ти зацрвени ружа, // дахом да ти заруде трешње, // и крейким да ти шелом // засйрући одјек далеких корачања*. У неким верзијама ове песме Настасијевић је уместо лексеме *тело*, поменуте у овом стиху, уметао лексему *срце*, што само показује да је у песничкој стварности присутно поистовећивање између тела (схваћеног у физичко-физиолошком смислу) и срца – средишта човечјег унутрашњег живота и извора осећања.

То наводи читаоце да у семантици настасијевићевског еротизма не препознају само осетну компоненту телесности. Значење телесности обухвата и осећајност као вредност. Тако је еротизам у Настасијевићевом лирском тексту преплитање осета и осећајности, он је „еротизам тела“ колико и „еротизам срца“ (Батај 1972: 12). На то указују стихови из поменутих песама, како из коначних текстова, тако и из њихових верзија: прецртани стих из прве верзије песме „Грозд“ – *Тело је да зрело найукне и буде љубав* у трећој верзији исте песме гласи *Тело је да зрело найукне* (прецртано *љубављу*); у четвртој верзији стоји *Љубављу найукне шело*; у петој *Од љубави сазри шело и найукне;* у осмој *И швоје шело, драгано, // Љубављу йрезре, найукне.* Варијације овог стиха јасно упућују на то да између тела и срца (душе) не постоји парцелација. Тело и душа су комплементарне супстанције у човековој природи. Осећајност је у човеку, бићу које је психосоматски целовито, супстрат и сегмент телесности. Тело није само „материјалност човековог организма и његова форма, него укупно устројство као психофизичке целине“ (Лазић 2008: 33). Отуда у лирском тексту тело сазрева тек у љубави, зри љубављу, пуца љубављу, сувишно сазрева и коначно бива сама љубав. Како се запажа, ова поезија тематизује телесно искуство које није само огољени додир двају тела, нити обична тактилна корелација лишена сублимата љубавног осећања. Поред тога што стихови непрестано намећу читаоцу обавезу појмовне диференцијације између чулноопажајног тела и телесности која је виши квалитет телесног односа, они упућују и на психофизичку повезаност тела и душе. У таквом разумевању

се наслућује и крај Настасијевићеве већ наведене песме „Сан у подне“: *И у пољупцу // презреле бресквe сласти. // Зри љубав. Подне.*

ПОЈАМ ЖЕЉЕ И ЗНАЧЕЊЕ ТЕЛЕСНОСТИ

У појам телесности Настасијевић уноси идеју жеље: *С голубицом се натпијева, // уснама пупољке мами, // трешњама китти груди, - // плаветни дан пије // и жељу моју* (IV верзија песме „Зора“). Жеља и њене потенције су свакако један од најзанимљивијих фрагмената структуре еротизма у Настасијевићевој поезији. Жеља је присутна (љубљена жена је носилац жеђи, она пије *плаветни дан и жељу* лирског субјекта), стога је потребно бар иоле расветлити однос лирског бића према жељи. У есејистичком запису „О жељи“ М. Настасијевић о жељи пише уопштено (што и јесте нормативно значење жеље и њено поимање у еросном смислу): „У појави жеље, дакле, видим поуздани знак да се у механизму унутрашњег живота нешто пореметило; видим неодложну потребу за даљем преуређајем себе“ (1991: 63). Жеља је аномалија човековог унутрашњег живота и мана људске природе. Она је дисхармонизација човекове личности. У даљем тексту песник каже:

> „Задовољити у стварности своје ниске нагоне - најкраћи пут ка преступу; у имагинацији - ка духовној унакажености; сузбијати их - дражење опасног себе против безопасног. Назирем један једини излаз (као што и бива у све што је спасоносно): апокалиптичног звера себе, као укротитељ, пустити с ланца, али не пустити из ока; осамити се - једини случај осаме - очи у очи с њиме, док од вољног напора, тиме што ослепи укротитељ, не прогледа звер, и спрег је омогућен: јавно у мени затамнело је силом тајности; тајно забистрило јавношћу“ (1991: 66).

Може се казати да је Настасијевићева теорија жеље умногоме теоцентрична. У таквој, настасијевићевској перспективи теологије жеља није само антропогена, она је анимални ентитет, незауздана и замамна сила, утеловљена у апокалиптичну звер. Она је, као што је већ запажено, показатељ неравнотеже, те Настасијевић потврђује: „Жеља је израз пољуљаног, неуравнотеженог, непотпуног хотења, прохтева“ (1991: 63). Међутим, у даљим рефлексијама он изводи суд да је не треба сузбијати кад је већ ту, јер би то било исто што и поткресивати коров: „Те, по пропису искони, радије оставим жељу да је пуста“ (1991: 63). Дакле: не дражити жељу, не хранити је, не појити је. Настасијевић прави један духовни отклон од жеље, верујући да се човек мора дистанцирати од ње јер потенције жеље превасходе људске моћи. Несумњиво је овакав ригоризам у есејистичкој контемплацији жеље плод утицаја хришћанских тумачења овог појма. У овом есеју за истраживање телесности је значајан још један фокус: „Указати појединцу пут који води и његовом и општем спасу, пут свођења себе, и као тела и као духа“ (1991: 69),

као и његова асоцијација на исказ у есеју „У одбрану човека“: „Од свих тежњи једна је искључиво човечја, ослободити се; од свих путева, један искључиво човечји, пут забране [...]: ослободити се путем забране“ (1991: 73). Наиме, семантика жеље раслојава се у три правца: жеља треба да је пустошна (неостварена), појединац себе и човечанство може спасти путем самосавладавања (свођења тела и духа), а ослободити се може једино путем забране. Настасијевићева рефлексија пустошне жеље је рефлексија тактилне забране - *зрачної недира (недодира)*. Природа жеље је у непосредној вези са суштином човековог бића, са његовом личношћу. Ако је ова природа метежна и доводи лирско „ја“ у унутарњи личносни несклад, жељу треба укинути, али не: у лирском субјекту није видљива тежња за укидањем. Постоји само дистанца према жељи. Недоумица се јавља између две супротности: свести о супремацији жеље и уздржању од њеног испуњења. У овом смислу, еротофобно значење жеље предодређује значење телесног односа и телесности. Тако се резонанца ове специфичне аскетске перспективе жеље примећује и у концептуализацији телесности. Враћањем на стихове песме „Грозд“: *Да л' напити се вина? // Или од зрачна недира // у златну мајлу да пресханемо // за нове златне облаке?*, рефлексија тактилне забране (телесног, путеног недодира) постаје јаснија. У песничком доживљају опречност се јавља између уживања у јасном испуњењу телесне жеље и телесности (искуству превирања, додиривања, сласти и врелине) и свести о уздржању од тог уживања:

Целовом да ли да пређе сласт
у вино за будућу гозбу;
или без врелих додира
да пресахнемо у тихом растајању?

Из неопложеної сока, над јаловим чокоћем
руја да испари мајла за нове златне облаке.

(I верзија песме „Грозд“)

За лирско биће телесност остаје неостварена, она је *неоплођена, јалова* течност, или је *лудо коло плођења* (II верзија) према којем се успоставља однос апстиненције и самозабране. Међутим, самозабрана је и услов постојања жеље по себи. У односу према вољеној песнички субјекат је хипотетички „присутан као забрана (без које не би ни било праве жеље)“ (Bart 2015: 171). У III верзији песме „Грозд“ песник тактилну забрану представља условом одуховљења човека: *Али сулудо, за одуховљење,*[4] *// ни озареним прстом да не дирнем // твоје зрачно тело*. Овим се разоткрива још један аспект телесности, гледиште према којем је телесно искуство за човека вредно и у метафизичком смислу.

4 Према напомени Н. Петковића иза стиха *Али сулудо, за одуховљење* наредни стих је прецртан и гласи *Озарено да се не додирну пути*. Верзије ове песме показују да је у процесу њеног настајања мисао о телесном дистанцирању и уздржању стално присутна.

ОНТОЛОШКА КОМПОНЕНТА ПОЈМА ТЕЛЕСНОСТИ

У значењску структуру телесности у Настасијевићевој лирици је поред осетног (чулноопажајног) и осећајног фрагмента интегрисан и онтолошки. У песничкој визури човечје тело превазилази властиту ограниченост и физиолошко-физичке каракатеристике у спајању са другим телом, синтетишући тако телесност, неограничен и недодирљиви простор у којем тело ипак постоји на неки нефизички и нематеријалан начин. Нешто материјално је у служби транспозиције у нешто апстрактно – љубав. С тим у вези је тајна телесности. Она је у мистици двоједног тела, према библијској: *Зато ће оставити човек оца своја и матер своју, и прилиће се уз жену своју, и биће двоје једно тело* (Пост. 2: 24). Телесност је много више од биолошког нивоа човечјег постојања. Читањем стихова песме „Траг“ (Бдења“) ближе се разуме суштина ероса и онтолошка предорећеност телесности у њему:

Чудно ли ме слободи ово,
чудније ли веза.

Букнем у теби, врео се уливам,
језа је ово, ох, језа.
И траг путањама твој,
Па ме пали.

А чудно застрепи срце,
А студим.
Љубећи шта ли то убијам,
Шта ли будим?

Ова песма је у ствари дијалог између физике и физиологије, с једне стране, и онтологије, с друге стране. Посредник у том дијалогу је тело, односно телесност. У каквим су везама заправо физиологија и онтологија? У екстази спајања тела сустичу се и слобода и ропство, и тријумф и страх. Песник телесни однос помера из емпиријске равни у раван апстракције. Телесни однос је дефинисан антитетски, путем противречности у контемплативним осећањима песничког бића: ватра спајања – језа, стрепња срца – хладна бојазан, љубљењем се нешто убија (укида, поништава) – љубљењем се нешто буди (освешћује успавано у бићу). Тела „додиривањем постају ватра“ (Епштејн 2001: 190), али додиривање другог тела је реверзибилан процес који побуђује страх у телу онога који додирује. Језа која се појављује у чину телесног сједињења потврђује да ерос није огољен, у фројдовском смислу, на libido sexualis. Дакле: жудња коју осећа лирско биће, опет се показује, није телесна жеља, једнака некој другој физиолошкој људској потреби, већ жудња за онтолошком стабилношћу бића. За човека су тело и телесност онтолошке основе његовог постојања и трајања.

За човека, према Јанарасу, „телесна индивидуалност чини конкретном и непосредно доступном личност, односно личне елементе човековог бића“ (2000: 50). У телесном сједињењу човек има могућност самоспознаје бића, сазнање личне особености и самосвести о постојању. Сусрет и веза с другим, његовим телом и личношћу, искуство су у којем се човек самоидентификује. Човек нема самосвест, свест о личној посебности без другог. Други – виђен, додирнут, препознат и поиман у свом психосоматском јединству – увек је услов онтолошке самосталности човековог „ја“. Теологија телесне везе значи да се личност кроз њу самопревазилази и остварује у непоновљивости тек у сусрету с другом личношћу. То „познање посебности личности достиже своју коначну пуноћу у самонадилажењу и давању себе у сексуалној љубави“ (Јанарас 2007: 14). Отуда се овде очитује „еротизам који је прво и пре свега жеђ за другошћу“ (Paz 1993: 15). Језа и студен као да одјекују из дубине бића лирског субјекта, de profundis, упућујући на мистичку дијалектику телесне љубави, јер „тело је исто тако метафизично и трансцендентно као и дух - телесна, полна љубав има свој трансцендентно-метафизички корен“ (Берђајев 2001: 220). Песнички субјекат наслућује и интуитивно осећа илузију потпуности телесног сједињења, оно га онтолошки не упостојава и не чини целим, али ни жудња за њим није утажива. Из овога можемо да судимо како настасијевићевски еротизам има и једну димензију светости и хришћанске етичности. Телесност се показује као онтолошка неопходност, потреба човека да потврди у себи оно што је нетелесно, духовно – суштину свог бића. Хришћанска перспектива телесност у лирском тексту конотира и негативно. Тако она представља и непостојани квалитет људског бића, односно извесност смрти. Песнички субјекат у телесности носи бреме потенцијално за наказност, духовну извитопереност, in ultima linea - за грех, за расточење, за блуд, изопачење, за смрт. Отуда је тело (телесност) у Настасијевићевим стиховима естетизовано и на основу строгог старозаветног схватања тела као земаљског сегмента људског бића, насупрот сегменту који је духован и по пореклу божански. Тако у стиховима стоји: *Залайим тойло из ойорине тела* („Молитва“, „Бдења“); тело је земља: *Земља ми тело* („Божјак“, „Бдења“); тело се може огубати (постати прокажено, лепрозно): *И стойом то, и скутем, // врелини врео, // усна кад усну // исйијајући йрокази* („Пут“, „Магновења“); тело (додир) има могућност онечишћења у духовном смислу, десакрализације: *И додир йокајни мој // светињу те йрокази. // Небожан, йозна, // йо мрља греха остане. // Прости за грех* („Позној“, „Вечерње“); иако је ерос у човечјем бићу неутољив, а према томе и метафизички условљен, у лирској стварности он постоји у контексту греха (блуда): *Дај да за кайљом тебе // жеђа ме без утола на веки, // За бол, за грех, за блуд* („Позној“, „Вечерње“). Подложна болести, греху и смрти, телесност овде представља „стање раздвојености од Бога,

самосталност и аполутизацију човека" (Јанарас 2005: 20). Амбивалентна природа телесности се види у томе што телесни однос као чин „има за последицу нови живот, али у перспективи и смрт" (Hans-Georg 2009: 17), зато је у поменутим стиховима наговештено да је у природи телесног односа непорецив знак смрти. Сласт еросног гледања и *проглеђа* (у суштини трагања и жеђи човечјег бића за интегралнијим, самосвеснијим собом) садржи предукус смрти, а тако и људске утробе преносе смрт: *И љубим ја, // и љуби, на очи ће // из утробе је утроби // смртна ова // проглеђа сласт* („Поглед", „Магновења").

ЗАКЉУЧАК

Телесно искуство, а у њему тело и телесност, у песничким текстовима и песничком језику Момчила Настасијевића тематизује се у задовољству и за читаоца који такав текст жели. Отуда је присутност ероса у песничком дискурсу Момчила Настасијевића потврда његове стваралачке личности колико и њена еманација. У песмама овог песника језик тела и телесности надахнуће налази у организму језика, потврђујући истинитост Бартовог књижевнотеоријског гледишта: „Писање је наука о насладама језика" (Барт 2000: 101). Појмови тела и телесности су у семантичкој симбиози, али се између њих увек уочава појмовна дистинкција. У стиховима се телесност појмовно помера од тела. Тело лирског „ја" се препознаје у физичкој датости, а телесност увек у простору корелације двају тела. Телесност се не одељује од тела, већ га истовремено и обухвата и трансцендира, стварајући се у фузији међутелесне комуникације. Пошто је Настасијевићева важна поетичка преокупација, тело је увек некако уведено у језик песме, оживљено или начињено опипљивим. За разлику од тела, телесност продире кроз језик песничког текста и улази у језик читалачког разумевања. Њена природа је неухватљива, па је тако ни језик у речима не може сасвим укротити. Ипак, постоје песници чије песничко стваралаштво са дрскошћу третира вербални материјал, па се отуда телесност као концептуална категорија у таквој песничкој стварности са смелошћу и ствара. Телесност је овде прекомерна више због интензитета појмовног значења које носи, него због учестале заступљености у песмама, зато заслужује додатна семантичка истраживања.

ИЗВОРИ

Настасијевић (1991): Момчило Настасијевић. *Есеји*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине, Српска књижевна задруга.

Настасијевић (1991): Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине, Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Библија, Свето писмо Старог и Новог завета (2007): Ваљево: Глас цркве.
Барт (2010): Ролан Барт. *Варијације о писму. Задовољство у тексту*. Београд: Службени гласник.
Bart (2015): Rolan Bart. *Fragmenti ljubavnog govora*. Loznica: KARPOS.
Батај (1972): Жорж Батај. *Еротизам. Сузе Еросове*. Београд: Савремена администрација.
Берђајев (2014): Николај Берђајев. *Смисао стваралаштва*. Београд: Логос.
Епштејн (2001): Михаил Епштејн. *Блуд рада: есеји, каталози и мали трактати*. Нови Сад: Stylos.
Епштејн (2010): Михаил Епштејн. *Sola amore* (*Љубављу само*). Београд: Центар за медије комуникације: Bibliotheca Artistica.
Епштејн (2009): Михаил Наумович Епштејн. *Филозофија тела*. Београд: Геопоетика.
Јанарас (2010): Христо Јанарас. *Азбучник вере*. Нови Сад: Беседа.
Јанарас (2005): Христо Јанарас. *Метафизика тела*. Нови Сад: Беседа.
Јанарас (2007): Христо Јанарас: *Слобода морала*. Крагујевац: Каленић.
Hans-Georg (2009): Hans-Georg Bek. *Vizantijski erotikon*. Loznica: KARPOS.
Paz (1993): Octavio Paz. *The Double Flame. Love and Eroticism*. New York: San Diego: London: Harcourt Brace & Company.
Лазић (2008): Милорад М. Лазић. *Православна естетика тела и тајна полности*. Београд: Отачник.
Петковић (1995): Новица Петковић. *Настасијевићева песма у настајању*. Београд: БИГЗ.
Петковић (1994): Новица Петковић (ур.). *Поетика Момчила Настасијевића*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Snežana M. KADIĆ

SEMANTIC ANALYSIS OF CORPOREALITY IN THE POETIC DISCOURSE OF MOMČILO NASTASIJEVIĆ

Summary

The paper semantically analyzes the corporeality in the poetic discourse of Momčilo Nastasijević. The verses indicate the semantic structure of the body through its sensuous, affective and ontological segment. The conceptual distinction between the body and corporeality is emphasized, by pointing to the body as a conceptual domain that is conceptualized through the plant world and corporeality as a quality that arises in bodily intercommunication. Corporeality is semantically formed in the fusion of bodily relationship and the dynamics of its meaning finds the words whose semantic content is dynamic, and in most cases these words are lexemes that denote processes in the vegetative world. Corporeality is not limited to the material appearance of the body, but is recognized as a space in which the body exists incorporeal and immaterial. Corporeality arises in the human physical-physiological substance of the body, but at the same time it is in the human being an inseparable form with the soul (feelings). There is an ontological component of meaning of the corporeality based on Christian ethical theses. Corporeality is also a metaphysical presupposition of human existence. It is confirmed in the songs with verses about the insatiability of thirst, i.e., eros, which is not bare libido sexualis, but longing and necessity for another being, i.e., the necessity to know the spiritual and divine principle through another body (another being). The function of desire is also shown in conceptual representations of corporeality. According to the poet's essays, desire is the disharmonization of the human personality, and that connotation predetermines the negative meaning of corporeality. In that sense, the body is a state of death and carries the potential for perversion. Hence, the thought of bodily renunciation and prohibition of bodily desire appears in the verses, which is also the influence of Christian views on Nastasijević's poetics and semantics of corporality.

Key words: notion of corporeality, body, semantic analysis, poetry, desire, physiology, ontology, Momčilo Nastasijevic.

Рад је предат 1. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.091.3::811.111
373.51.214.11(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-26741

Оригинални научни рад

*Јелена Д. РАЈОВИЋ**
Висока техничка школа струковних студија из Урошевца,
са привременим седиштем у Лепосавићу

*Милица М. СПАСИЋ-СТОЈКОВИЋ***
Висока пословна школа струковних студија Блаце

ЗАСТУПЉЕНОСТ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА СТРУКЕ У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА СРЕДЊИХ СТРУЧНИХ ШКОЛА

Апстракт: Наставни план и програм представља полазну тачку ефикасног планирања наставе. Исход наставног процеса у средњим стручним школама у великој мери зависи од концепције плана и програма који прописују државни органи, што је случај са већином земаља Западног Балкана па и са Србијом. Рад се бави питањем енглеског као језика струке у средњим стручним школама, заступљеношћу енглеског језика струке у наставном плану и програму средњих стручних школа техничког усмерења које се налазе на Косову и Метохији а које су под надлежношћу Министарства просвете, науке и технолошког развоје Републике Србије. Истраживање описују приступе развоју и планирању наставног плана и програма за енглески као језик струке. Анализа планова и програма за предмет енглески језик показала је да потребе ученика средњих стручних школа техничког усмерења у погледу енглеског као језика струке нису у потпуности задовољене. Истраживање дефинише компоненте које је важно уврстити ради усклађивања циљева, форми и образовних активности које ће унапредити знање ученика и припремити их за будуће професионалне улоге.

Кључне речи: енглески језик струке, наставни план и програм, средња стручна школа.

УВОД

Енглески језик струке (EJC)[1] (English for specific purposes) је грана изучавања енглеског језика, чија је афирмација започела шездесетих година прошлог века. Потреба за издвајањем енглеског језика струке из контекста

* предавач, gvozdena2001@yahoo.com
** предавач, aidnimspasic@yahoo.com

1 У радовима на српском језику (Đolić 2013; Ignjačević 2008; Mićić 2003) који се баве страним језиком струке наилазимо на различите називе као што су: језик струке, стручни језик, језик за посебне намене. Сви називи су преводи назива *English for specific purposes* који се користи у литератури на енглеском језику. У овом раду користићемо термин енглески језик струке, односно скраћеницу EJC.

општег енглеског језика јавила се услед светских тенденција и кретања после II светског рата, посебно на економском и техничком пољу. Догађаји у свету и продор иновација са енглеског говорног подручја условили су да енглески језик постане међународни медијум споразумевања и комуникације. Управо ти догађаји су довели до издвајања ЕЈС као посебног лингвистичког поља, иако је чињеница да се енглески језик струке дуго година изучавао у контексту општег енглеског језика. Најважнија карактеристика ЕЈС која га издваја из наведеног контекста јесу ученици и сврха због које они уче енглески језик. Наиме, опште је познато да свака струка, занимање има свој сопствени језик, терминологију, својствену наменама за које се користи те отуда и потреба да се енглески језик струке изучава као засебна целина. Претпоставка је да је ЕЈС намењен одраслим ученицима (пре свега студентима) који поседују одређено предзнање енглеског језика и да уче језик ради задовољења потреба које се тичу комуникације у домену струке, односно професије (Mackay–Mountford 1978; Dudley Evans, 1994; Anthony 1997; Hyland 2006; Basturkmen, 2010a). Међутим, енглески језик струке се може изучавати и учити и на секундарном нивоу образовања, односно у средњим стручним школама и може бити усклађен са потребама ученика средњих школа (Hutchinson–Waters 1987; Robins 1991; Stikić 2015). Енглески језик се у средњим стручним школама може се учити из различитих разлога, што у већини случајева зависи од система образовања одређене земље. Сходно томе, један од разлога учења енглеског језика на секундарном нивоу може бити зато што је то прописано системом образовања (Broughton–Brumfit и др. 2002:176), што је карактеристично за већину земаља Западног Балкана, укључујући и Србију а тиме и Косово и Метохију. Сврха средњих стручних школа јесте оспособљавање ученика за будуће занимање али и пружање могућности наставка школовања на високим школама струковних студија и факултетима. Сваки образовни профил, дефинисан законом, има прописан план и програм којим се стичу знања и вештине неопходне за обављање посла у струци (Члан 4, Закон о средњем образовању и васпитању, „Службени гласник РС“, бр. 55/2013, 101/2017 и 27/2018).

Предмет овог истраживања је анализа заступљености елемената језика струке у наставном плану и програму енглеског језика средњих стручних школа техничког усмерења на Косову и Метохији, првенствено због тога што су управо ученици који похађају средње школе на просторима Косова и Метохија „циљна група“ свих факултета и високих школа на овим просторима, у нашем случају техничког усмерења[2]. Да би ученике мотивисали

2 У просеку, око 75% свршених ученика средњих стручних школа техничког усмерења са простора Косова и Метохије уписује Факултет техничких наука у Косовској Митровици и две Високе техничке школе струковних студија у Лепосавићу и Звечану. Подаци добијени усменом консултацијом са надлежним службама наведених установа. Прим. аут.

да школовање наставе на овим просторима, потребно је, између осталог, понудити им квалитетне, занимљиве и смисаоне наставне садржаје. Сходно томе, један од циљева овог истраживања је и да се укаже на могућност унапређења наставног плана и програма у складу са потребама ученика, односно струке.

Након ових уводних разматрања, рад је методолошки организован у следећа структурална поглавља: прво поглавље даје основне карактеристике наставног плана и програма ЕЈС у средњим стручним школама; друго поглавље уз преглед литературе представља потенцијалне моделе наставног плана и програма ЕЈС; треће поглавље дефинише методе, инструмент и корпус истраживања; четврто и пето поглаље приказују резултате спроведених истраживања, односно анализу и тумачење резултата; закључна разматрања представљена су у шестом поглављу.

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА НАСТАВНОГ ПЛАНА И ПРОГРАМА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА СТРУКЕ У СРЕДЊИМ СТРУЧНИМ ШКОЛАМА

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године указује да мисија средњег стручног образовања и васпитања има за циљ да „обезбеди могућности и услове сваком појединцу да стекне знања, вештине, способности и ставове - стручне компетенције ради ефикасног укључивања у свет рада и наставак школовања“ (Службени гласник Републике Србије, бр. 107/2012), а за задатак да одговори на тренутне и будуће захтеве тршишта рада и припреми ученике за континуирано усавршавање. (Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године. Службени гласник Републике Србије, бр. 107/2012). Дакле, средње стручно образовање има за задатак да оспособи ученике из домена струке, где спадају стручни предмети и из општеобразовних домена који су такође битни за будуће занимање, где спадају општеобразовни предмети. Енглески језик који се учи у средњим стручним школама у Србији део је групе општеобразовних предмета[3]. Национални план и програм за средње стручне школе обухвата све елементе неопходне за спровођење наставе; он одређује који ће предмети бити заступљени у школама (на основу типа школе), како ће бити расподељени по разредима као и број часова сваког предмета (Vilotijević 1999:23). Настава у средњим стручним школама на Косову и Метохији темељи се на наставним плановима и програмима које доноси Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (у даљем тексту: Министарство). Члан 60 Закона о основама система васпитања и образовања Републике Србије

3 Члан 2 Правилника о општим стандардима постигнућа за крај општег средњег образовања и средњег стручног образовања у делу општеобразовних предмета, „Службении гласник РС“, бр. 117/2013.

(„Сл. гласник РС“, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закони и 10/2019) каже да планови наставе и учења садрже, између осталог, листу обавезних и изборних предмета, годишњи и недељни фонд часова, опште предметне компетенције, специфичне предметне компетенције, исходе учења, и томе слично. Планом су обухваћени како стручни тако и општеобразовни предмети. План и програм средњег стручног образовања обухвата 40% општег и 55% стручног образовања за четворогодишње школовање, односно 65% стручног и 30% општег за трогодишње (Закон о средњем образовању Републике Србије, Члан 6).

Национални план и програм исти је за све средње стручне школе и основа је за одређивање плана и програма на основу типа школе и образовних профила. На основу овог плана израђује се годишњи план и програм који, између осталог, дефинише теме, наставне јединице и методе. Годишњи план и програм затим служи као основа за израду месечног плана и програма који израђују наставници. План и програм енглеског језика израђује се на истим принципима.

Настава енглеског језика струке има дугу традицију у Србији; предмет као такав први пут је уведен у систем образовања током друге половине 19. века, управо када су и основане прве средње стручне школе у Србији (Ignjačević 2011:938). Међутим, овако дуга традиција није гарант за квалитет (Đolić 2013: 72), посебно када говоримо о контексту енглеског језика у средњим стручним школама техничког усмерења.

Израда плана и програма ЕЈС за средње стручне школе процес је који укључује многе факторе као што су циљеви и исходи наставе, садржај предмета, ток наставе и евалуацију наставног процеса. Овако конципиран наставни план и програм суштински се не разликује од плана и програма којим се тренутно руководи настава енглеског језика, али је у овом случају од великог значаја да се у израду уврсте и фактори као што су потребе ученике, наставника и евентуално будућих послодаваца. То значи да пре него се приступи изради плана и програма потребно је спровести анализу потреба свих актера који су укључени у процес наставе. Опште је познато да се планови и програми израђују у складу са типом школе за коју су намењени. Према томе, разликују се планови и програми за економску, медицинску, техничку струку. Разлика се огледа, пре свега, у избору стручних предмета те сходно томе и садржај наставног плана и програма енглеског језика мора бити у складу са потребама дате струке. Свака струка има себи својствен начин изражавања и језичке потребе економисте нису исте као и језичке потребе инжењера и у складу с тим морају се изучавати и дефинисати. „Страни језик је одиста општеобразовни предмет, но, у одређеним условима, је исто толико важан за сваку струку, нарочито за технику исто као и неки „прави“ стручни предмет“ (Đolić 2013: 74).

Анализа потреба саставни је део ЕЈС. Лингвисти који се баве питањем енглеског језика струке деле мишљење да је анализа потреба предуслов за успешно спровођење наставе енглеског као језика струке која почиње израдом прикладних планова и програма (Hutchinson–Waters 1987; Dudley Evans–Saint John 1998; Brown 2016). Наставни план ЕЈС обухвата оне језичке вештине које ће ученицима омогућити да језик користе у практичне сврхе. Према томе, енглески језик струке обухвата унапређење комуникативних компетенција, док је лингвистичка компетенција и употреба стављена у други план (Widowson 1979:39). Анализа потреба се у литератури наставе страног језика, између осталог и дефинише као поступак прикупљања релевантних информација о датом језику и језичким вештинама, које су неопходне за организовање наставе страног језика одређене струке (Basturkmen 2010: 17б). Циљ овако дефинисаног плана и програма јесте едукација ученика који ће енглески језик користити у конкретним, аутентичним ситуацијама у будућем занимању.

МОДЕЛИ НАСТАВНОГ ПЛАНА И ПРОГРАМА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА СТРУКЕ У СРЕДЊИМ СТРУЧНИМ ШКОЛАМА

Као што је претходно речено, анализа потреба представља први корак наставног процеса који омогућава дефинисање циљева наставе, израду плана и програма и одабир наставног материјала. Кључне особине плана и програма ЕЈС, према Свејлзу (Swales 1989) су: посебни задаци и фокусираност на језик у контексту; предзнање ученика (претпоставља се да ученици поседују одређено предзнање енглеског језика); оперативни и комуникативни план и програм; усмереност на ученике. У зависности од дефинисаних потреба, план и програм енглеског језика струке може бити заснован на садржају, вештинама или методама (Martin 2010). На пример, план и програм заснован на садржају бави се специфичним темама у језичким конструкцијама и обухвата циљну ситуацију употребе језика. Овде се ради о настави страног језика за потребе стицања знања из области струке којом ће се ученик након завршетка школовања бавити професионално. У питању су посебне потребе ученика за учење енглеског језика и у овом случају се односи на ученике средњих школа у којима се школује кадар за рад у привреди и индустрији. Овај модел подразумева појмовно-функционални наставни програм који се ослања на комуникативни приступ наставе језика и усмерена је на језичке функције које ученици користе у различитим ситуацијама (Đolić 2013: 69, 71). Језичке вештине спадају у домен наставног плана и програма заснованог на развијању језичких вештина. План и програм заснован на методама организован је у складу са задацима и активностима

које ће ученици обављати а који захтевају употребу енглеског језика. Пример за овакву примену језика су контролори летова, који имају посебан вид комуникације која захтева вештине извештавања и реаговања у хитним ситуацијама (Belyaeva 2015).

Ричардс (Richards 2013:8) предлаже три стратегије креирања плана и програма: предњи концепт (forward design), централни концепт (central design) и повратни концепт (backward design), при чему разликујемо инпут (лингвистичке садржаје), процес (методологије које користе) и исходе (како ће ученици користи језик након завршене наставе - исход учења). Предњи концепт подразумева да су инпут, процес и исход линеарно повезани. Овај концепт полази од планирања плана и програма, иде ка методологији и праћен је исходом учења. Исход ученика се односи на постигнућа ученика као резултат наставе коју су похађали. За овакав концепт плана и програма важан је садржај и редослед задатака на основу сложености, што је карактеристично за план и програм језика. Пример плана дају Вигинс–Мектај (Wiggins–McTighe 2015:15), наставник одабере наставну тему, изабере извор (уџбеник, књигу, новински чланак), затим на основу теме и извора одреди наставне методе и на крају се определи за питања која ће му омогућити да оцени у којој мери су ученици разумели тему. Овакав приступ карактеристичан је за наставу општег енглеског језика у настави на секундарном нивоу где се циљеви учења односе на савладавање језика за употребу у свакодневним ситуацијама или на развој четири језичке вештине. Централни концепт почиње одабиром наставних активности, техника и метода, при чему инпут и исходи учења нису детаљно наведени, већ се дефинишу током имплементације плана и програма, односно у току саме наставе. Повратни концепт почиње одређивањем исхода учења на основу којег се одређују инпут и методологија. Овај приступ карактеристичан је за традиционални план и програм општег образовања, и последњих година постао је водећи приступ у планирању наставе језика (Richards 2013: 21). Процес обухвата неколико корака: одређивање потреба, формулисање циљева, одабир и организацију садржаја, селекцију и организацију искустава учења и одређивање предмета и начине евалуације (Taba 1962, према Richards 2013:21).

Пракса је показала да план и програм енглеског језика није увек заснован на једном моделу, већ се користи комбинација више модела. За који план и програм ће се надлежни органи одлучити, између осталог, зависи од потреба ученика, циљева предмета као и образовних профила које дата институција нуди (Robinson, 1991). Важно је да они који се баве израдом плана и програма обрате пажњу на три кључна питања која предлажу Хачинсон и Вотерс (Hutchinson-Waters 1989): које лингвистичке елементе треба уврстити у план и програм, у које сврхе ће ученик користити језик и које наставне активности ће стимулисати и промовисати учење језика.

СТРУКТУРА ИСТРАЖИВАЊА

Члан 9 Закона о средњем образовању и васпитању каже да ученик у средњој школи наставља са учењем страних језика које је учио у основној школи. Међутим, анализа наставних планова и програма показала је да нема значајног напретка у погледу модернизације наставног процеса те да се довољно пажње не посвећује усклађивању наставе енглеског језика струке са трендовима који постоје у свету у погледу важности енглеског језика (Đolić 2013: 33-34). Поставља се питање колико планови и програми испуњавају пре свега очекивања ученика, да ли „наставак учења страних језика" у средњој стручној школи подразумева наставак учења општег енглеског језика или је акценат стављен на енглески језик струке. Предмет овог истраживања је наставни план и програм енглеског језика који се примењује у средњим стручним школама техничког усмерења које се налазе на територији Косова и Метохије, а које раде по систему Министарства просвете, науке и технологије Републике Србије. Имајући у виду специфичну ситуацију на Косову и Метохији, а зарад унапређења наставе на овим просторима, циљ овог истраживања је да утврдимо у којој мери се наставни план и програм енглеског језика у средњим стручним школама бави језиком струке, да ли је и у коликој мери заступљен језик струке и да ли је прилагођен потребама ученика у односу на струку.

У складу са циљевима истраживања, примењене су дескриптивна и метода анализе садржаја (Nešković 2014; Hsieh – Shannon 2005; Bachman – Davidson и др. 1996). Инструмент којим су прикупљени подаци је интервју отвореног типа са наставницима енглеског језика у средњим стручним школама техничког усмерења на Косову и Метохији[4]. Осим ових података, корпус је допуњен нормативним актима, односно следећим правилницима: Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама („Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године), Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, („Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *6/1990* од *17.8.1990.* године), Правилник о општим стандардима постигнућа за крај општег средњег образовања и средњег стручног образовања у делу општеобразовних предмета („Службени гласник Републике Србије", бр. 117/2013), Правилнику о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања („Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник", 2/2010-13, 3/2011-129 (др. правилник), 8/2013-7, 5/2014-85, 11/2016-505, 11/2016-586, 7/2017-12, 12/2018-64, 10/2019-1), Правилник о плану и програму наставе и учења стручних

4 Техничка школа „Никола Тесла" - Прилужје; Гимназија и техничка школа Вучитрн; Средња школа „Григорије Божовић" - Зубин Поток; Средња техничка школа „Никола Тесла" - Лепосавић; Техничка школа „Михајло Петровић-Алас" - Косовска Митровица.

предмета средњег стручног образовања у подручју рада Електротехника („Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник“, 11/2018-367, 7/2019-148, 9/2019-1, 13/2019-1), Правилник о плану и програму наставе и учења стручних предмета средњег стручног образовања у подручју рада Машинство и обрада метала („Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник“, 6/2014-1, 11/2015-1, 1/2016-147, 5/2016-1, 10/2016-5, 13/2016-8, 4/2017-325, 4/2017-593, 1/2018-296, 4/2018-1, 2/2020-2), Правилник о плану уџбеника, („Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник“, 9/2016-161, 10/2016-276 (исправка), 10/2017-51, 11/2019-206). Анализа је урађена са аспекта макро нивоа, док микро нивои, као што су језичке вештине и остали фактори у погледу језика струке нису анализирани.

Интервју са наставницима, имао је за циљ да се прибаве подаци о нормативним актима којима се они руководе у настави али и да се чује њихово мишљење и ставови према садржају предмета енглеског језика и наставном материјалу који користе у настави. Интервјуисано је укупно 10 наставника.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У овом делу рада биће приказани резултати истраживања до којих се дошло анализом Правилника о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама („Службени гласник РС - Просветни гласник“, бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године)[5] (у даљем тексту: Правилник) са посебним освртом на део Правилника који се односи на наставни план и програм предмета Енглески језик као и мишљења и ставови наставника о наведеном наставном плану и програму. Циљ ове анализе је да се утврди заступљеност енглеског као језика струке у средњим стручним школама техничког усмерења.

Резултати су сврстани у групе у односу на анализиране категорије: структура и садржај Правилника, тематске области, уџбеници и наставни материјал и комуникативна функција језика у наставном плану и програму.

А) СТРУКТУРА И САДРЖАЈ ПРАВИЛНИКА

Правилник о наставном плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама у које спадају планови и програми за стране језике, донесен је 1990. године („Службени гласник РС - Просветни гласник“, бр. *6/1990* од *17.8.1990.* године) и од тада имао је неколико измена. Структура Правилника („Службени гласник РС - Просветни гласник“, бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године) анализираног у раду обухвата наставне планове и програме заједничких предмета за све четири,

5 https://zuov.gov.rs/nastavni-planovi-i-programi/#1557128435959-aaba5be0-1eed

односно, три године трајања средњег стручног образовања, док садржај обухвата описе предмета, оперативне задатке, садржај предмета. Сва нормативна која се односи на прописивање и доношење Правилника у надлежности је Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. На основу овог Правилника, односно плана и програма, наставници енглеског језика у средњим стручним школама креирају годишњи и месечни план рада. Годишњи план рада, између осталог обухвата назив наставне теме, број часова за наставну тему и број часова за обраду. Месечни план рада обухвата дидактичко-методичку елаборацију наставних тема на наставне јединице на основу редоследа реализације предмета.

Правилник („Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године) који анализирамо у раду, дефинише заједнички део програма свих страних језика (енглески, италијански, немачки, руски, француски и шпански), који се састоји од циљева предмета, задатака наставе, тематских области, комуникативне функције, детаљно објашњење програма (са детаљним описом све четири језичке вештине), упутство за тумачење граматичких садржаја и начин остваривања програма. Заједнички део програма класификован је на основу година учења језика те имамо: Први страни језик за образовне профиле у трогодишњем и четворогодишњем трајању; Први страни језик за образовне профиле у четворогодишњем трајању са недељним фондом часова 3; Страни језик за образовне профиле у трогодишњем и четворогодишњем образовању; Први страни језик за образовне профиле у трогодишњем трајању; Први страни језик за образовне профиле у четворогодишњем трајању - 2 часа недељно, итд. Затим следи детаљан опис оперативних задатака на нивоу језичких вештина за сваки разред понаособ, у зависности од групе којој припадају и броја часова (нпр. I разред - девета година учења (2 часа недељно); III разред - једанаеста година учења (3 часа недељно). Оперативни задаци односе се на језичке вештине слушања, читања, говора, писања, социокултурну компетенцију, медијацију и граматичке садржаје. Сви оперативни задаци, изузев граматичких садржаја, општег су карактера и исти за све горе наведене језике. Детаљан опис уз наведене примера за сваку годину учења имају граматички садржаји, који су представљени за сваки језик посебно.

Б) ТЕМАТСКЕ ОБЛАСТИ, УЏБЕНИЦИ И НАСТАВНИ МАТЕРИЈАЛ

Настава енглеског језика у средњим стручним школама почиње од прве године и прати наставни план и програм. Правилник („Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године) прописује задатке наставе енглеског језика који се односе на оспособљавање ученика да усмено и писмено користе језик, проширују и продубљују комуникативне способности, у циљу коришћења језика након завршетка средњег образовања,

за студије, или будућем послу; упознају текстове погодне за праћење тематике из струке. Исти Правилник налаже тематске области, које су исте за сва четири разреда и обухватају теме из свакодневног живота, свет рада (перспективе и образовни системи), генерацијске разлике и вршњачка питања, интересантне животне приче и догађаје, заштиту животне средине, научна достигнућа и свет компјутера, медије, спортове, познате градове, регионе и земље, Европу и заједнички живот народа, живот и дела славних људи. Као последња ставка у наводу тематских области налази се Језик струке са освртом на процес рада, праћење новина у области струке, описи послова, пословна комуникација. Наставник је у обавези да обради пет оквирних тема

Сврха учења страног језика у средњим стручним школама, како прописује Правилник је „овладавање језиком струке и то у оноликој мери која је неопходна да се језик користи ради информисаности и оспособљавања за једноставну комуникацију у усменом и писаном облику на страном језику“ (Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама - „Службени гласник РС - Просветни гласник“, бр. *3/2015*). Овоме иде у прилог да се садржаји који се односе на језик струке прогресивно увећавају од 20% до 50%, и Правилник препоручује да стручна тематика која се обрађује на страном језику прати исходе стручних предмета и буде у корелацији са њима. Правилник такође препоручује да се текстовима обухвате шематски прикази, упутства о примени апарата, инструмената, материјала, декларације, затим краћи стручни текстови који се односе на тематске садржаје стручних предмета, уз адекватну дидактичку подршку. План и програм се саставља на основу уџбеника који наставник бира са листе одобрених уџбеника коју прописује Министарство. Избор уџбеника, дакле зависи од самог наставника. Сва питања која се односе на квалитет и квантитет одобрених уџбеника регулисана су Законом о уџбеницима („Службени гласник РС“, број 27 од 6. априла 2018.) и Планом уџбеника за општеобразовне предмете у средњим стручним школама (Национални просветни савет, 2016)[6].

В) КОМУНИКАТИВНА ФУНКЦИЈЕ ЈЕЗИКА У НАСТАВНОМ ПЛАНУ И ПРОГРАМУ

Правилник посебно истиче значај комуникативне функције језика, при чему се комуникативне функције прожимају и исте су за сва четири разреда. Неке од комуникативних функција наведених у Правилнику су: представљање себе и других, поздрављање, идентификација и именовање особа,

6 На основу Правилника о плану уџбеника „Службени гласник РС - Просветни гласник“,9/2016-161, 10/2016-276 (исправка), 10/2017-51, 11/2019-206. Правилник је ступио на снагу осмог дана од дана објављивања у „Службеном гласнику РС – Просветни гласник“, односно 9. јула 2016. године а примењује се од школске 2016/2017. године.

објеката, боја, бројева, давање једноставних упутстава и команди, изражавање молби, захвалности, извињења, допадања, недопадања, просторних и временских односа, давање и тражење информација и обавештења, и др. Ако упоредимо комуникативне функције у Правилнику са комуникативним функцијама које су представљене рецимо у Правилнику о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања („Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник", 2/2010-13, 3/2011-129 (др. правилник), 8/2013-7, 5/2014-85, 11/2016-505, 11/2016-586, 7/2017-12, 12/2018-64, 10/2019-1), видећемо да су оне готово исте, те да нема неких великих разлика. Мора постојати разлика у дефинисању комуникативних функција, пре свега између основне и средње школе а затим између средњих школа у односу на образовне профиле и језичких потреба. Комуникативној функцији језика се у последње време придаје доста пажње, али се она не треба узимати здраво за готово. Евидентно је да ученици располажу врло оскудним речником, и у наставној пракси је учестала појава да ученици не разумеју чак и речи које се најчешће користе (Михајловић 2019:87). Наиме, ученик по завршетку основног образовања, односно након 8 година учења енглеског језика[7] треба да достигне ниво А2 језичке компетенције, на основу Заједничког европског оквира за учење, наставу и евалуацију језика (Council of Europe. Council for Cultural Co-operation. Education Committee. Modern Languages Division, 2001). То значи да је ученик оспособљен да: може да разуме реченице и често коришћене изразе који се односе на подручја која су од непосредне важности - основне личне и породичне информације, куповина, запослење; може да комуницира у једноставним и рутинским задацима који захтевају једноставну и директну размену информација о познатим и рутинским стварима; може да опише себе као и своје непосредно окружења и поставља питања у оквиру личних потреба (Council of Europe. Council for Cultural Co-operation. Education Committee. Modern Languages Division, 200: 24). Ако на крају средњег образовања ученици четвртог разреда средње стручне школе треба да савладају енглески језик до нивоа Б2 (Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама - „Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *3/2015*), поставља се питање да ли се и у средњој школи, посебно стручној школи комуникативна функција језика треба сводити на теме општег карактера или се треба фокусирати на теме које су битне за језик струке а које се тичу потреба ученика у погледу језика. Комуникативни приступ настави у потпуности је прикладан за наставу

7 У образовном систему Републике Србије, енглески језик се од школске 2002/2003 учи од првог разреда основне школе, као обавезан предмет. У другом образовном циклусу, од петог разреда уводи се други страни језик, који се бира у зависности од могућности школа. Прим.аут.

енглеског језика струке (Nitu 2002), и ученицима средњих струковних школа техничког усмерења главни приоритет је ефективна комуникација, стога би се и комуникативна функција требало изучавати на нивоу коришћења језика струке, у зависности од образовног профила.

Г) ИНТЕРВЈУ СА НАСТАВНИЦИМА

Разговор са наставницима обављен је почетком другог полугодишта школске 2019/2020. године. На почетку разговора, наставницима је предочена сврха и циљ истраживања.

Просечан радни стаж свих наставника је 15,4 године, при чему је најдужи радни стаж међу наставницима 40, а најмањи 5 година. Укупан радни стаж који су наставници остварили у средњим школама техничког усмерења износи 12,3 године, са најдужим стажом од 36 и најмањим од 5 година; од овог броја 2 наставника су од почетка своје каријере у овим школама, док су остали радна искуства стицали у основој школи (5 наставника) и средњој стручној школи економског усмерења (3 наставника). Податак о радном стажу наставника оствареном у стручним школама важан је за истраживање из разлога што нам је омогућио да стекнемо увид у њихово искуство у раду са нормативом коју преписује Правилник а који је предмет нашег истраживања.

Даље, резултати су показали да наставници нису били укључени у израду Правилника, односно плана програма којим се руководе у настави. 10 од 10 наставника (100%) изјавило је да ни у једном тренутку током каријере нико од надлежних органа није консултовао нити тражио мишљење о наставном плану и програму (чак ни наставника са 40, односно 36 година стажа). Сви наставници су се изјаснили да од Министарства добијају Национални план и програм, односно Правилник на основу којег они имају обавезу да израде годишњи односно месечни план рада. Тематске области и наставне јединице дате су у уџбеницима. Иако им је омогућено да се сами определе за уџбеник који ће користити у настави, 8 од 10 наставника сматра да уџбеници који користе у настави не задовољавају потребе њихових ученика у погледу језика струке. Како тврде, у уџбеницима текстови из општег енглеског језика имају примат над текстовима струке. Поред тога, сви наставници су изјавили да никада нису спровели никакав вид анализе потреба међу својим ученицима на основу које би одредили њихове потребе у погледу језика струке.

Наставници, свих 10, изјаснило се да је прогресивно увећање градива позитиван концепт који даје добре резултате. Наставници (70%) такође имају примедбу на ограниченост примене аутентичног наставног материјала. Исти број наставника сматра да је употреба оваквог материјала важна и нужна за језик струке али како је број наставних активности које су они у

обавези да испуне прописан Правилником, који суштински нису повезани са језиком струке, не оставља им много могућности за употребу додатног наставног материјала.

Детаљнију анализу и дискусију резултата добијених из разговора са наставницима представљена је у наредном поглављу. Добијени резултати интегрисани су са осталим резултатима приказаним у раду и као такви и дискутовани.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Резултати добијени у овом истраживању указују да делови Правилника који се односе на енглески језик струке нису дефнисани у довољној мери. Правилник је првенствено општег карактера и једино су граматички садржаји детаљно представљени за сваки страни језик, укључујући енглески. Конкретно за енглески језик, препоруке правилника су да се кроз наставу обнављају језичке структуре проширивањем знања о новим употребама, функцијама, значењем (Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама - „Службени гласник РС - Просветни гласник“, бр. 3/2015). Међутим, и овде се доводи у питање одабир граматичких садржаја, на основу којих критеријума су одређени и да ли се приликом њиховог одабира водило рачуна о потребама ученика и саме струке[8]. Неопходно је да се граматичке јединице обрађују у складу са њиховом употребом у смислу њихове релевантности и заступљености у ситуацијама које диктира струка. По мишљењу Елиса (Ellis, 2014:109) „граматика се најбоље учи док се ученици боре да би остварили комуникацију јер се на тај начин откривају граматичке форме које су им потребне да искажу жељена значења“. Даље, да се при изради наставног плана и програма нису узимали у обзир ни мишљења, ставови и потребе наставника енглеског језика указује и то да се свих 10 наставника изјаснило да никада нису консултовани нити да су учествовали у изради наставног плана и програма прописаног од стране Министарства. Неопходно је у процес креирања наставног плана и програма укључити саме наставнике и уважити њихове ставове, јер су они најбољи познаваоци ситуације на терену.

Неодређене тематске области, неадекватност уџбеника и примена аутентичних материјала следеће су ставке у којима се огледају недостаци садашњих наставних планова. Иако Правилник прописује да стручна тематика која се обрађује на страном прати исходе стручних предмета, дискутабилно код овакве поставке је, пре свега неодређеност, недовољна дефинисаност

8 Више о граматичким особеностима језика струке видети у: Chen 2016; Igrutinović 2015; Dudley Evans – Saint John 1998.

самог садржаја језика струке. Узмимо за пример образовни профил Пословни администратор, где су садржаји енглеског језика јасно дефинисани и у складу са образовним профилом: „Наставним планом су препоручене стручне теме и граматички садржаји који произилазе из описа стандарда занимања и који се обрађују током четворогодишњег образовања узимајући у обзир програм стручних предмета ради корелације са тематиком из страног језика“ (Đukić 2017). Недостатак тачно дефинисаног броја часова, као и саме тема у наставним плановима за општеобразовне предмете, укључујући енглески језик, за средње стручне школе намеће додатно оптерећење наставницима. Ако су детаљи у погледу начина остваривања наставног плана и програма за стручне предмете, рецимо за образовне профиле из области Електротехнике или Машинства (Правилник о плану и програму наставе и учења стручних предмета средњег стручног образовања у подручју рада Електротехника, „Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник“, 11/2018-367, 7/2019-148, 9/2019-1, 13/2019-1; Правилник о плану и програму наставе и учења стручних предмета средњег стручног образовања у подручју рада Машинство и обрада метала, „Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник“ 6/2014-1, 11/2015-1, 1/2016-147, 5/2016-1, 10/2016-5, 13/2016-8 , 4/2017-325, 4/2017-593, 1/2018-296, 4/2018-1, 2/2020-23) детаљно представљени за сваки предмет у погледу обима, броја часова, тема и наставних јединица, нема разлога да се на исти начин не дефинише и план и програм за извођење наставе страних, односно енглеског језика. Ако се ученици оспособљавају да прате стручну литературу „у циљу информисања, праћења иновација и достигнућа у области струке“ (Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама - „Службени гласник РС - Просветни гласник“, бр. *3/2015*), онда се свакако акценат треба ставити на језик струке а не на општи језик. Такође, теме које се прожимају кроз све четири године учења језика и које су исте за све нивое, а које спадају у домен општег језика, неоправдано имају примат по броју часова над енглеским језиком струке. Наиме, када ученици заврше средње стручне школе језик струке могу користити у два контекста, у раду - ако се не одлуче да наставе школовање, или ако наставе школовање на вишем нивоу где ће даље усавршавати језик струке.

Недефинисаност тематских области отвара и питање адекватности уџбеника, на основу којих се и дефинише план и програм. Иако је наставници имају могућност да изаберу уџбеник који ће користити у настави, из интервјуа са наставницима средњих стручних школа техничког усмерења на Косову и Метохији установили смо да уџбеници нису примерени струци за коју се користе. Разлог оваквог стања, по мишљењу 80% наставника, јесте недоступност, односно непостојање адекватних уџбеника енглеског језика за реализовање наставе у средњим стручним школама техничког усмерења

(видети: Каталог и Допуна каталога за уџбенике за средње школе, Гимназије и средње стручне школе - општеобразовни предмети, „Службени гласник РС - Просветни гласник“ бр. 9/16, 4/19 и 13/19). Недостаци на које смо овде указали у погледу оскудности тематских области и уџбеника одражавају се пре свега на језичка постигнуће ученика средњих стручних школа техничког усмерења а затим касније на терцијарном нивоу образовања. Ово је и приказано у истраживању (Рајовић 2019) које је спроведено међу студентима прве године Високе техничке школе струковних студија Урошевац са привременим седиштем у Лепосавићу (у наставку ВТШССУ), који енглески језик струке изучавају на првој години студија. Истраживање је показало да ученици који заврше средње стручне школе техничког профила, на даљи наставак школовања долазе са недовољним предзнањем језика струке, и као разлог се наводи управо неадекватна припремљеност у средњој школи. Након анализе ставова студената прве године ВТШССУ дошло се до сазнања да испитаници нису у довољној мери изучавали језик струке у средњој школи те да већина њих сматра да уџбеници које су користили нису били примерени језику струке (Рајовић 2019). Такође, у обзир се мора узети и то да одређени број ученика након завршетка средње стручне школе техничког усмерења налази запослење у струци, које такође изискује знање енглеског језика струке.

Прогресивно увећање наставног садржаја (од 20% до 50%) језика струке је оправдано али ипак недовољно за примену аутентичног материјала у настави. Наставници сматрају да немају довољно простора за употребу аутентичног наставног материјала, а већина сматра (7 од 10 наставника) да је са оваквим планом и програмом, где је фокус стављен на општи енглески језик, употреба аутентичног материјала готово и неизводљива.Занимљиво је да три наставника имају супротно мишљење од осталих. Два наставника сматрају да аутентични текстови не могу бити од велике помоћи, док један наставник није желео да се изјасни о овој теми (што можемо приписати, делимичо, неискуству с обзиром да се радило о наставнику са најмањим бројем година исксутва у настави). Ово указује да традиционална настава још увек има примат над савременим наставним методама, и како тврде Кулић-Савковић (2019:140) није у стању да одговори на многобројне сложене захтеве савременог друштва . Делимично, ово се може приписати и чињеници да планови и програми, по структури не прате кретања у друштву, у смислу развоја оних способности које ће ученицима омогућити боље сналажење у радном окружењу.

Анализирајући формат комуникативних функција представљеног у Правилнику установљено је да се он своди само на оне функције које се тичу употребе општег језика. Евидентно је да комуникативна функција мора да обухвата и аспекте струке, јер како Правилник и дефинише „Сврха учења

страног језика у средњим стручним школама је овладавање језиком струке, и то у оноликој мери која је неопходна да се језик користи ради информисаности и оспособљености за једноставну комуникацију у усменом и писаном облику на страном језику" (Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама - „Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *3/2015*). Како свака струка има себи својствен језик комуникације, са тог аспекта се треба приступити и комуникативној функцији, односно комуникативној компетенцији ученика узимајући у обзир и њихове потребе у погледу језика струке. Такође, различите области људске делатности од ученика захтевају различите комуникативне компетенције и исте се морају дефинисати и учити са посебним нагласком на дату област, односно струку (Nunan 1988:21). Свакако да у комуникативне функције треба уврстити и аспекте свакодневних, животних ситуација, али оне не би требале да имају примат над комуникативним функцијама са аспекта ЕЈС. Језик струке обухвата потребе које се не односе само на лингвистичко знање већ подразумева и знање које се односи на комуникативни контекст у којем ће ученици радити, односно, студирати (Douglas 2013:371).

Ако се план и програм наставе енглеског језика за средње школе техничког усмерења базира на принципима изучавања и учења комуникативне функције језика, онда је важно да се ти принципи одражавају у самом плану и програму, кроз јасно дефинисане функције и кроз јасно дефинисан наставни материјал, теме и наставне јединице за сваку струку понаособ. То би значило да енглески језик током наставе представља средство комуникације а не предмет проучавања, да ученици не уче о језику већ да га уче кроз практичну примену, да наставници уводе аутентични језик у наставу у истом облику који се користи у стварној комуникацији (Nitu, 2002).

ЗАКЉУЧАК

Анализирајући План и програм енглеског језика за средње стручне школе техничког усмерења (Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама - „Службени гласник РС - Просветни гласник", бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године.) дошли смо до закључка да у потпуности не испуњава чак и оне критеријуме у погледу језика који су у њему наведени. Овде пре свега мислимо на тематику која се обрађује у средњој школи, на непостојање јасно дефинисаних тема и наставних јединица и осталих аспеката којима се дефинише језик струке. Евидентно је да се приликом креирања плана и програма није водило рачуна о потребама ученика које се односе на језик струке,

о потребама наставника као и о потребама саме струке. Овако генерализован план и програм делује недовршено и намеће доста посла самим наставницима, који на основу њега и у уџбеника креирају годишње и месечне планове. Осим тога, недоступност одговарајућег наставног материјала и непропорционална заступљеност општег и језика струке у наставним плановима и програмима, додатно оптерећују наставнике што свакако утиче на квалитете и исход наставе.

Приликом израде Наставног плана и програма енглеског језика за средње стручне школе техничког усмерења, неопходно је извршити анализу потреба како ученика тако и наставника. Анализом потреба дефинишу се ставови, мишљења и потребе ученика који су важни за дефинисање плана и програма који одговара њиховим потребама (Richterich–Chanceler 1980: 4–5). Потребно је јасно дефинисати теме и наставне јединице у односу на потребе струке, и дати простора да се наставне јединице мењају у зависности од промена у свету науке и технологије. У нашем систему образовања, са реформом се кренуло од вишег нивоа, уместо да се кренуло од нижег ка вишем. Како се већина истраживања у овом домену бави питањима наставе језика на универзитетском нивоу, то никако не доприноси унапређењу наставе на секундарном нивоу образовања, где проблем постоји.

Како је анализа у овом раду урађена са аспекта макро нивоа, неопходно је да се изврши детаљна анализа и микро нивоа (језичке вештине и остали фактори у погледу језика струке) наставног плана и програма енглеског језика у средњим стручним школама техничког усмерења не само на просторима Косова и Метохије већ и шире, како би се добила јасна слика о детаљнијој структури плана и програма али и указало на нове смернице у погледу планирања наставе са највишег нивоа.

ЛИТЕРАТУРА

Anthony 1997: Anthony Laurence. „Defining English for specific purposes and the role of the ESP practitioner". *Center for language research 1997 Annual review*, 115-120. <http://www.laurenceanthony.net/abstracts/Aizukiyo97.pdf> [30.05.2020]

Bachman–Davidson–Milanovic 1996: Lyle F. Bachman–Fred Davidson–Michael Milanovic „The use of test method characteristics in the content analysis and design of EFL proficiency tests". *Language Testing*, 13(2), 125-150.

Basturkmen 2010a: Helen Basturkmen. *Developing courses in English for specific purposes*. Basingstoke, UK : Palgrave/ Macmillan.

Basturkmen 2010б: Helen Basturkmen. „Analysing needs". У *Developing courses in English for specific purposes*. London: Palgrave Macmillan, 17-35.

Belyaeva 2015: Anastasiia Belyaeva. „English for specific purposes: characteristic features and curriculum planning steps". *Sustainable Multilingualism*, (7), 73-91.

Broughton–Brumfit–Pincas–Wilde 2002: Geoffrey Broughton–Christopher Brumfit–Anita Pincas–Roger D. Wilde. *Teaching English as a foreign language*. London: Routledge.

Brown 2016: James Dean Brown. *Introducing needs analysis and English for specific purposes*. New York, NY: Routledge.

Chen 2016: Zhaojun Chen. „Grammar learning strategies applied to ESP teaching". *Theory and Practice in Language Studies*, 6(3), 617-621.

Council of Europe 2001: *Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment.* Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge.

Đolić 2013: Slobodanka Đolić. *Globalizacija i menadžment u nastavi stranih jezika: Engleski jezik na početku III milenijuma*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.

Đukić 2017: Dušica Đukić. *Engleski kao jezik struke u srednjim stručnim školama u kontekstu jezičkih obrazovnih politika u Srbiji u periodu od 1990. do 2012. godine*. Doktorski rad. Beograd: Filološki fakultet.

Douglas 2013: Dan Douglas. „ESP and Assessment". *The handbook of English for specific purposes*. Ур. Paltridge Brian – Sue Starfield. Oxford: Wiley-Blackwell, 367-383.

Dudley-Evans 1994: English for Specific Purposes: a European perspective. *Cahiers de l'APLIUT, 13*(4), 51-60.

Dudley Evans–Saint John 1998: Tony Dudley Evans–Maggie Jo Saint John. *Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ellis 2014: „Evaluating and researching grammar consciousness-raising tasks". *Managing Evaluation and Innovation in Language Teaching: Building Bridges*. Ур. Pauline Rea Dickins – Kevin Germaine. London: Routledge, 220-252

Hsieh, H. F., & Shannon, S. E 2005: Hsiu-Fang Hsieh – Sarah E. Shannon. „Three approaches to qualitative content analysis". *Qualitative health research*, 15(9), 1277-1288.

Hutchinson–Waters 1987: Tom Hutchinson–Alan Waters. *English for Specific Purposes: A Learning Centered Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hutchinson–Waters 1989: Tom Hutchinson–Alan Waters. *English for specific purposes: approaches and methods*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hyland 2006: Ken Hyland. *English for academic purposes: An advanced resource book*. London: Routledge.

Ignjačević 2008: Anđelka Ignjačević. „Specifičnosti nastave stranog jezika struke". *Nastava i vaspitanje*, 57(2), 152-156.

Ignjačević 2011: Anđelka Ignjačević. „University of Belgrade: Reality of LSP teaching challenge in Serbia". *Jezik struke, izazovi i perspective*. Ур. Ignjačević i saradnici. Beograd: Društvo za strane jezike i književnost Srbije, 938-942.

Igrutinović, S. (2015). Gramatičke i leksičke osobenosti jezika struke. *XXI Skup Trendovi razvoja: „Univerzitet u promenama..."* .Zlatibor, 23-26.02.2015. <http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2015/radovi/T2.4/T2.4-4.pdf>. [9.03.2017].

Кулић–Савковић 2019. Данијела Кулић–Катарина Савковић. „Употреба Јутјуба у настави енглеског језика на средњошколском нивоу". *Баштина*, (49), 129-143.

Mackay–Mountford 1978: Ronald Mackay–Mountford J. Alan. *English for Specific Purposes: A case Study Approach*. London: Longman.

Martin 2010: Elizabeth Martin. „Designing and Implementing a French-for-Specific-Purposes (FSP) program: lessons learned from ESP". *Global Business Languages*, 5(1), 3.

Mićić 2003: Sofija Mićić. „Osobenosti jezika za naučne i stručne namene". *Stomatološki glasnik Srbije, 50*, 97-101.

Михајловић 2019: Милица Михајловић. „Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима". *Баштина*, (47), 85-102.

Nešković 2014: Radomir Nešković. „Metod analize sadržaja – praktična iskustva u analizi štampe". *Defendologija* 1, br.35. 63-70.

Nitu 2002: Raluca Nitu. „Designing an ESP course–a case study". *Dialogos*, *3*(6), 154-158 <https://www.scribd.com/document/214493780/27c-Nitu-Design> [30.03.2020].

Nunan 1988: David Nunan. *Syllabus design*. Oxford: Oxford University Press.

Richards 2013: Jack C. Richards. „Curriculum approaches in language teaching: Forward, central, and backward design". *RELC Journal*, *44*(1), 5-33.

Richterich–Chancerel 1978: René Richterich–Jean-Louis Chancerel. *Identifying the Needs of Adults Learning a Foreign Language*. Oxford: Pergamon Press.

Robinson 1991: Pauline C. Robinson. *ESP today: A practitioner's guide*. Hemel Hempstead: Prentice Hall.

Stikić 2015: Biljana Stikić. „Nastava stranih jezika i srednje stručno obrazovanje u Srbiji tokom međuratnog perioda". *Nastava i vaspitanje*, *64*(2), 357-369.

Swales 1989: John Swales. „Service English program design and opportunity cost". *The second language curriculum*. Ур. Robert Keith Johnson . Cambridge, England: Cambridge University Press, 79-90.

Taba 1962: Hilda Taba. *Curriculum Development: Theory and Practice*. New York: Harcourt Brace and World. Ипрема Richards 2013: Jack C. Richards, „Curriculum approaches in language teaching: Forward, central, and backward design". *RELC Journal*, *44*(1), 5-33.

Vilotijević 1999: Mladen Vilotijević. *Didaktika: Organizacija nastave*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Beograd: Učiteljski fakultet.

Widdowson 1979: Henry George Widdowson. *Explorations in applied linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Wiggins–McTighe 2005: Grant Wiggins–Jay McTighe. *Understanding by design (2nd ed.)*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development ASCD.

Закон о средњем образовању и васпитању, „Службени гласник РС", бр. 55/2013, 101/2017 и 27/2018.

Законом о уџбеницима. Службени гласник Републике Србије, број 27 од 6. априла 2018.

Правилник о плану уџбеника, Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник, 9/2016-161, 10/2016-276 (исправка), 10/2017-51, 11/2019-206).

Правилнику о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања, Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник, 2/2010-13, 3/2011-129 (др. правилник), 8/2013-7, 5/2014-85, 11/2016-505, 11/2016-586, 7/2017-12, 12/2018-64, 10/2019-1.

Правилник о општим стандардима постигнућа за крај општег средњег образовања и средњег стручног образовања у делу општеобразовних предмета, Службени гласник Републике Србије, бр. 117/2013.

Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, Службени гласник РС - Просветни гласник, бр. *6/1990* од *17.8.1990.* године

Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, Службени гласник РС - Просветни гласник, бр. *3/2015* од *7.5.2015.* године.

Правилник о плану и програму наставе и учења стручних предмета средњег стручног образовања у подручју рада Електротехника, Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник, 11/2018-367, 7/2019-148, 9/2019-1, 13/2019-1.

Правилник о плану и програму наставе и учења стручних предмета средњег стручног образовања у подручју рада Машинство и обрада метала, Службени гласник Републике Србије - Просветни гласник 6/2014-1, 11/2015-1, 1/2016-147, 5/2016-1, 10/2016-5, 13/2016-8 , 4/2017-325, 4/2017-593, 1/2018-296, 4/2018-1, 2/2020-23.

Рајовић 2019: Рајовић Јелена. „Важност енглеског језика струке за будуће занимање студената на високим школама струковних студија: анализа потреба". Зборник резимеа међународног научног скупа Наука без граница 3. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. 21–22. септембар 2019. године, 194-195.

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године. Службени гласник Републике Србије, бр. 107/2012.

Jelena D. RAJOVIĆ
Milica M. SPASIĆ-STOJKOVIĆ

ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES IN THE CURRICULUM OF VOCATIONAL SECONDARY SCHOOLS

Summary

The curriculum is the starting point for effective teaching planning. The outcome of the teaching process in secondary vocational schools depends, to a large extent, on the conception of the curriculum prescribed by state bodies, which is the case with most countries of the Western Balkans, including Serbia. The paper deals with the issue of English for specific purposes in secondary vocational schools, the representation of English for specific purposes in the curriculum of secondary vocational schools in Kosovo and Metohija, which are under the jurisdiction of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. The research describes approaches to curriculum development and planning for English for specific purposes. The analysis of plans and programs for the English language showed that the needs of students of vocational secondary schools of technical orientation in terms of English for specific purposes are not fully met. The research defines the components that are important to include in order to harmonize goals, forms and educational activities that will improve students' knowledge and prepare them for future professional roles.

Key words: English for specific purposes, curriculum, vocational secondary school.

Рад је предат 12. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 811.163.41´373.45:811.111
37.018.43:004(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-26971

Прегледни рад

*Миљан Д. МИЉКОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет у Призрену-Лепосавићу

УТИЦАЈ ПОЈАВЕ АНГЛИЦИЗАМА И ЕНГЛЕСКИХ РЕЧИ У МЕДИЈИМА НА УПОТРЕБУ АНГЛИЦИЗАМА У СВАКОДНЕВНОМ ГОВОРУ КОД ДЕЦЕ ШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Апстракт: Свакодневна изложеност утицајима енглеског језика у српској говорној средини природно доводи до веће употребе енглеских речи што се манифестује коришћењем англицизама као замена за речи изворног српског језика. Популација која потпада под утицај страног, енглеског језика, између осталих социјалних група, обухвата и децу школског узраста која трагају за информацијама различитог садржаја које су им доступне на интернету. Овде, пре свега, мислимо на друштвене мреже попут Фејсбука, Инстаграма или Тик Тока, али имамо у виду и Јутјуб који је веома популаран медиј на којем се приказују разноразни садржаји како за потребе онлајн наставе тако и за информисање из света науке, културе, друштвеног живота младих и слично. Имајући у виду поменуте чињенице, истраживање, чије ћемо резултате приказати у овом раду, бави се питањем условно-последичне везе коришћења англицизама код ученика трећег, четвртог и петог разреда основне школе „Бранко Радичевић“ у Косовској Митровици и наставног и другог садржаја у оквиру онлајн наставе, података за потребе наставе из извора дневне штампе у Србији, садржаја одређених телевизијских програма као и поменутих извора интернет страница за потребе сакупљања информација. У циљу добијања релевантних података сачињена је и урађена онлајн анкета у оквиру које су понуђене речи из српског и енглеског изворног вокабулара у датом контексту исказа из српског језика. Задатак ученика састојао се у избору понуђених речи: изворног енглеског или српског порекла. Циљ испитивања је да се испита фреквенција употребе англицизама, односно речи страног, енглеског, порекла, и да се одреди узрочно-последична веза са понуђеним интернет медијима и њихових садржајима. Показаћемо у раду да је наше испитивање показало да је употреба англицизама у позитивној корелацији са временом које учесници у истраживању проводе на друштвеним мрежама, а да је негативна корелација употребе англицизама у односу на време проведено у оквиру онлајн наставе која се организовала у време ванредног стања у Србији у првим месецима епидемије вируса Ковид 19.

Кључне речи: англицизми, онлајн настава, основна школа, ученици

* Наставник страног језика, miljan_miljkovic@hotmail.com

УВОД

Опште је прихваћено да живимо у информатичком добу у коме су све информације доступне на интернету. Самим тим све оно што је доступно одраслима кроз средстава информисања доступно је и деци.

Трка за напредком има цену, језик је тај који трпи, можда и један од највећих, спољашњих утицаја. Некад због краткоће времена у потрази са српским преводним еквивалентом, некад због лажног осећања друштвеног престижа и „показивања" знања страног, енглеског, језика, некад из незнања или недовољног познавања значења и употребе речи енглеског порекла, итд. Често у исказима на матерњем српском језику, стране речи се не замењују српским еквивалентима већ се остављају у изворном облику или незнатно промењене, те се, на тај начин, настоји да се преобликују тек толико да личе на српске изворне речи. Примере преобликовања изворних енглеских речи видимо у речима попут „делетовати", „сурфовати интернетом", „гуглати" за информацијама како би постали „транспарентни" итд. Речи из енглеских извора постају „одомаћене" и преузете на овај начин из страног језика бивају прихваћене да би временом постале део језичког система српског језика.

Све дневне новине имају своја онлајн издања, телевизијски програм се може пратити путем лајв преноса. Велико је интересовање за ТикТок-ом, Инстаграмом и осталим платформама за дељење садржаја. Ово су све извори медија који, према нашем иницијалном мишљењу и добијеним резултатима испитивања које смо спровели са ученицима трећег, четвртог и петог разреда основне школе „Бранко Радичевић" из Косовске Митровице, су потврдили утицаје које интернет садржаји врше у раној доби ученика основне школе.

Јутјуб, који представља платформу за видео садржаје свих формата, намеће се као први пример могућности у процесу усвајања знања, у овом случају страног језика. Иако се још увек не даје довољно простора Јутјубу у процесу наставе у школама, има назнака да ће се то променити, иако за сада се ова веома популарна платформа махом држи ван школа (Кулић, Савковић, 2019).

Позајмљенице, у овом случају се мисли на англицизме, настају као резултат контакта једног језика са другим. Као последица језичког контакта развија се двојезичност или вишејезичност, стварају се механизми за адаптацију и асимилацију нових речи, а језичка политика и језичко планирање добијају нове основе на којима се даље развијају. Проблемом језичког контакта и утицајима које говорници датих језика врше један на други предмет је проучавања контактне лингвистике. Ради се о језичкој интеракцији и трансферу лингвистичких особености. Језички контакт представља „главни разлог језичких промена" сматра Гремли (Gramley 2004). Први лингвисти који су запазили и објаснили појаву језичког контакта су Уриел Вајнрајх (Uriel Weinreich, *Languages in Contact,* 1953) и Ајнар Хауген (Einar Haugen,

The Norwegian Language in America, 1953). Сара Томасон сматра да је језички контакт у ствари језичка норма (Thomason 2013).

Будући да је енглески језик доминантан у свету, постао је водећи инструмент у јавном, друштвеном и пословном животу људи англицизми у српском језику се не могу избећи. Џенифер Џенкинс (Jenkins, 2003) у својој књизи *English as a Lingua Franca*[1] *(ELF))* говори о енглеском језику као *Lingua Franca* који се јавља као последица огромног раста употребе енглеског језика међу људима којима енглески језик није матерњи језик, и који су учили енглески језик по свом сопственом избору. Уколико се на било ком говорном подручју наиђе на честу и систематичну употребу већег броја ELF говорника, тада би тај облик енглеског језика требало сматрати исправним обликом, а не би га требало одбацивати као грешку само зато што се његов облик разликује од стандардног енглеског језика. Англицизми се позајмљују у српски језик у великом броју случајева када не постоји српска реч за дати термин у модерном свету као што су то речи интернет, таблет, мобилни (телефон) и др. До примања енглеских речи на овакав начин долази због попуњавања празнина, празног простора који се створио у лексичком систему јер српски језик нема реч за дати термин.

Језици у контакту имају и ограничења својих утицаја. Ради се о језичкој политици када се штити језик од претераних утицаја другог језика. Примере налазимо у српској лексици за рачунар уместо компјутер (англицизам), видљиво, прозирно уместо транспарентно (англицизам), за брисање уместо делетовање (англицизам), за додатак уместо атачмент (англицизам) итд. Стране речи у српском језику, а пореклом из енглеског језика, називају се англицизми.

Бројни су разлози због којих долази до усвајања енглеских речи. Поред наведених разлога само присуство енглеског језика свуда око нас доводи до тога да се лако усвајају стране речи. Зечевић наводи да су аутори многих дела су у великој дилеми да ли да пишу на матерњем језику који није енглески или на енглеском. Уколико буду писали језиком који није њихов матерњи, њихов рад ће бити доступан широком светском тржишту (Зечевић, С. 2013-23). Доступност енглеског језика преко интернета, интернет платформи, телевизије, радија, онлајн издања дневне штампе само доприносе лакшем ступању у контакт са страним речима од малих ногу.

---

1 ***Lingua franca*** је израз који се појавио у 17. веку у подручју Медитерана и означавао је језик, који је у основи имао италијански са доста речи и утицаја шпанског, француског, турског и грчког језика. То је био оперативни језик за комуникацију који су из разних разлога били упућени да путују подручјем Медитерана, па самим тим и да комуницирају и остварују контакте

Lingua - lat, говор; *Franca* – не зна се тачно порекло али се претпоставља да вуче корене од Франака који су учествовали у крсташким ратовима и као такви остали запамћени у колективном сећању Арапа.

Англицизми се различито дефинишу и своде се на дефиницију да су англицизми речи преузете из енглеског језика у својству позајмљеница (borrowings or loanwords). Тврtко Прћић дефинише англицизме као речи „које су преузете из енглеског језика као језика даваоца и које су уклопљене у систем српског, као језика примаоца" (Прћић 2005: 154). Поменути аутор тврди да постоје две групе англицизама у српском језику. Прву групу сачињавају лексичке јединице (мисли се на речи и афиксе) које су или директно преузете из енглеског језика и као такве се употребљавају у српском језику или долазе из енглеског језика, а заправо су изворно најчешће латинског порекла. За прву групу англицизама Прћић даје следеће примере: мониторинг, припејд, даунлодовати, док су примери за другу групу англицизама – едукација, евалуација, хармонизација, итд (Прћић 2004:114).

Највећи допринос проучавању англицизама на овим просторима дао је Рудолф Филиповић, проучавајући позајмљенице у хрватскосрпском језику. Поменути аутор их дефинише као „енглеске ријечи преузете из енглеског језика као стране ријечи које се, да би се могле интегрирати у сустав језика примаоца и тако постати посуђенице, у току трансфера мора адаптирати према суставу језика примаоца" (Филиповић 1990:16). Даље, у својој књизи „Англицизми у хрватском или српском језику" Филиповић наводи: „Англицизам је свака ријеч преузета из енглеског језика која означава неки предмет, идеју или појам као суставне дијелове енглеске цивилизације; она мора бити енглеског поријекла, али мора бити адаптирана према суставу енглеског језика и интегрирана у енглески вокабулар" (Филиповић 1990:17).

Горе поменути професор Филозофског факултета у Новом Саду, Тврtко Прћић, у својој књизи под насловом „Енглески у српском" (2019) класификује англицизме на три врсте:

– очигледни англицизми,
– скривени англицизми и
– сирови англицизми.

Под *очиīледним анīлицизмима* Прћић наводи примере: милкшејк, роминг, хамбургер, бодибилдер, скенер, ДВД. Према Прћићу *скривене анīлицизме* чине: *дефиниīшивно* у значењу сигурно, извесно итд. *Сирови анīлицизами*: пример *e-mail, attachment, air-bag*[2].

У савременом добу нисмо изложени само страним речима, у овом случају из енглеског језика, већ је свет постао много комплексније окружење. Окружење где се све шири муњевитом брзином, као информације и нове технологије тако и вируси. Тако је и нашу земљу задесила страхота корона вируса (Covid-19)[3]. Једна од наметнутих околности у наставном процесу

2 Сви примери англицизама које наводимо у овом делу рада су преузети од Прћића.
3 Coronavirus disease (COVID-19) is an infectious disease caused by a newly discovered coronavirus.

је онлајн настава која је условила ученике и њихове наставнике да се прилагоде новонасталој ситуацији. Учење на даљину је подразумевало употребу телевизије, софтвера за наставу као и многих образовних емисија са јутјуба.

МЕТОД

Основни проблем којим се бави ово истраживање је коришћење англицизама, код ученика трећег, четвртог и петог разреда основне школе у Косовској Митровици, као и повезаност њиховог коришћења и садржаја који ученици прате (онлајн настава, штампа, телевизијски садржај, интернет садржај (Јутјуб, Фејсбук, Инстаграм, ТикТок).

ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Општи задатак истраживања је утврдити степен коришћења англицизама, код ученика трећег, четвртог и петог разреда основне школе у Косовској Митровици, као и повезаност њиховог коришћења и садржаја који ученици прате (онлајн настава, штампа, телевизијски садржај, интернет садржај (Јутјуб, Фејсбук, Инстаграм, ТикТок).

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза истраживања: ученици у великој мери користе англицизме у свом свакодневном говору, такође постоји и статистички значајна повезаност између коришћење англицизама код ученика трећег, четвртог и петог разреда основне школе „Бранко Радичевић“ у Косовској Митровици и садржаја који ученици прате (онлајн настава, штампа, телевизијски садржај, интернет садржај (Јутјуб, Фејсбук, Инстаграм, ТикТок).

Варијабле истраживања

Зависна варијабла:

- коришћење англицизама – операционализована преко упитника креираног за потребе овог истраживања, где ученик између српске речи и англицизма бира ону коју у свакодневном говору користи.

Независне варијабла:

- садржај пласиран кроз онлајн наставу – операционализован кроз време проведено у усвајању тог садржаја и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја (доступан на https://rtsplaneta.rs/video/list/category/517/);

- садржај пласиран кроз штампу – операционализован кроз учесталост читања штампе и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја;
- садржај пласиран кроз телевизијски садржај – операционализован кроз време проведено у усвајању тог садржаја, врсте телевизијског садржаја и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја;
- садржај пласиран кроз Јутјуб платформу – операционализован кроз време проведено у усвајању тог садржаја, врсте канала кроз који се садржај пласира и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја;
- садржај пласиран кроз Фејсбук платформу – операционализован кроз време проведено у усвајању тог садржаја, врсте профила/група и страница чији се садржај прати и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја;
- садржај пласиран кроз Инстаграм платформу – операционализован кроз време проведено у усвајању тог садржаја, профиле који се прате и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја;
- садржај пласиран кроз ТикТок платформу – операционализован кроз време проведено у усвајању тог садржаја, профиле који се прате и појаву енглеских речи или англицизама у излагању тог садржаја:

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Истраживањем је обухваћено 125 ученика трећег (30; 24,3%), четвртог (42; 33,6%) и петог (53; 42,4%) разреда основне школе „Бранко Радичевић“ из Косовске Митровице, узраста од 9 до 12 година. Дечака је било 48 (38,4%), док је било 77 (61,6%) девојчица. Највећи проценат ученка бележи одличан успех (99; 79,2%), затим врло добар (23; 18,4%). Један ученик је на полугођу бележио добар успех (1; 0,8%), док су двоје њих на полугођу имало недовољан успех (2; 1,6%). Ученика са довољним школским успехом на полугођу, није било.

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Опис инструмента

Инструмент коришћен у спроведеном истраживању конструисан је за потребе овог истраживања за проверу психометријских карактеристика на испитиваном узорку, показао је да је скала поуздана (Кромбах алфа коефинцијент већи је од 0,7; $\alpha = 0,75$). Инструмент се састоји од 10 парова

речи (англицизам насупрот речи из српског језика), ученици бирају једну од те две речи (ону коју чешће користе у свом свакодневном говору). За сваки употребљени англицизам ученик добија 1 поен. Одговори на свих 10 питања се сабирају и већи скор на скали означава већу тенденцију употребе англицизама. Упитник је био задаван у форми онлајн упитника, а подаци су након тога били обрађени у статистичком програму за обраду података (SPSS).

Дистрибуција резултата одговора ученика на скали одабира речи, статистички се значајно разликује од нормалне дистрибуције ($p<0,05$), па су технике којима је рачуната повезаност непараметријске (Спирманов коефицијент корелације).

Инструментом су прикупљени подаци о проведеном времену уз садржај онлајн наставе, дневне штампе и телевизијски и интернет садржај (Јутјуб, Фејсбук, Инстаграм, ТикТок).

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА

У истраживању спроведеном на 125 испитаника, ученика од трећег до петог разреда основне школе, добијено је да се скор употребе англицизама креће од 0 до 9, са средњом вредношћу од 3,24 (СД = 2,49) – Табела 1.

Добијени подаци показују да у узорку има ученика који у свом говору не би употребили ниједан од наведених англицизама, до оних који који би то учинили у 9 од 10 случајева. У просеку ученици из узорка ретко посежу за употребом англицизама (АС = 3,24).

Табела 1 Дескриптивни приказ скале употребе англицизама

Минималан број одабира англизама	Максималан број одабира англицизама	Аритметичка средина	Стандардна девијација
0	9	3,24	2,49

Осим што је упитник тестирао склоност ка коришћењу англицизама, испитиване су и навике ученика о провођењу времена уз онлајн наставу, писане и телевизијске медије и интернет платформе; о томе који језик на тим медијумима усвајају и квалитативно су анализирани садржају три најучесталија садржаја за сваки медијум (посматрана је употреба англицизама у тим садржајима). Ученици обавезну онлајн наставу најчешће гледају једном дневно (87; 69,9%), не читају штампу (103; 82,4%), бар једном дневно гледају телевизијске програме (85; 68%) и сат времена дневно гледају неки садржај на Јутјубу (53; 42,4%). Најчешће немају профил на Фејсбуку (110; 88%), нити Инстаграму (84; 67,2%), док је са ТикТоком ситуација мало другачија.

Од свих ученика, њих 61 (48,8%) нема профил, 19 (13,6%) посети ТикТок између једном месечно и неколико пута недељно, а 48 (38,4%) је чешће од једном дневно на тој платформи.

Анализа одговора о језику којим се садржај пласира кроз медије показала је да када је садржај онлајн наставе у питању у 97,6% случајева је на српском језику. Писани медији, с којима су ученици имали додир су у 97,5% случајева, а телевизијски садржај је у 92,1% случаја, на српском језику, док је на платформама као што су, Фејсбук, Јутјуб, Инстаграм и ТикТок, заступљен и енглески. Садржај на српском језику, који је интересантан ученицима, је на платформи Фејсбук заступљен у 83,8% случаја; Јутјуб, у 58,9%; Инстаграм, 66% и ТикТок 44,3%.

Анализа 10 садржаја, 3 најучесталија материјала у оквиру сваког медија, који су ученици наводили, довела је до закључка да што је садржај неформалнији он је богатији англицизмима. Тако у 30 лекција сва три разреда из узорка (трећи, четврти и пети) има 46 речи преузетих из енглеског језика; у 10 чланка, 2 тинејџерска магазина и 10 дневних издања листа Курир има 449 англицизама; телевизијски садржај, који су ученици наводили као садржај који гледају су цртани филмови, који су или адекватно преведени на српски језик, или цртани филмови без превода (на енглеском). Фреквенција јављања енглеских речи (англицизама, али и читавих енглеских фраза) на омиљеним каналима и профилима ученика повећава се како се садржај помера са сајта Јутјуб ка ТикТок-у, а време репродукције садржаја се по једном видеу смањује. На сајту Јутјтуб у 10 клипова који трају десетак минута јавља се 85 пута реч која је преузета из енглеског језика или енглеска реч, на Инстаграму у клиповима који трају пар минута јављају се на једном профилу 8 пута, док су у осталим случајевима профили на енглеском језику и на ТикТок-у у оквиру садржаја који трају пар секунди јавља се 14 пута, док је на осталим наведеним профилима садржај на енглеском.

Статистичка анализа повезаности времена проведеног уз одређене медије и тенденције одабира англицизма показала је (Табела 2) да се статистички значајна повезаност, негативног смера, јавља између употребе англицизма и праћења онлајн наставе (-0,20; $p<0,05$) и дневних новина (-0,26; $p<0,01$). Статистички значајна позитивна корелација јавља се између употребе англицизама и провођења времена уз Јутјуб (0,35; $p<0,05$) и Инстаграм (0,32; $p<0,05$). Статистички значајни добијени подаци говоре о томе да је употреба англицизама код ученика мања уколико они више времена проводе уз онлајн наставу и дневне новине, а већа ако то своје време посвете Јутјубу и Инстаграму. Ови подаци иду у прилог постављене хипотезе истраживања, те је делимично потврђују. Статистички значајна повезаност није добијена између употребе англицизама и провођења времена уз телевизијски садржај, Фејсбук и ТикТок. Добијени подаци не иду у прилог постављене хипотезе.

Табела 2 Приказ повезаности провођења времена уз медије и тенденције одабира англицизама

		Употреба англицизама
праћење онлајн наставе	Спирманов коефицијент	**–0,20**
	p	**0,02**
праћење дневних новина	Спирманов коефицијент	**–0,26**
	p	**0,00**
праћење телевизијског садржаја	Спирманов коефицијент	0,02
	p	0,85
провођење времена уз Јутјуб	Спирманов коефицијент	**0,35**
	p	**0,00**
провођење времена на Фејсбуку	Спирманов коефицијент	0,05
	p	0,61
провођење времена на Инстаграму	Спирманов коефицијент	**0,32**
	p	**0,00**
провођење времена на ТикТок-у	Спирманов коефицијент	0,16
	p	0,07

p – статистичка значајност

Анализа повезаности употребе англицизама и језика који су се ученици изјаснили да прате на посматраним медијима, показала је да статистички значајна повезаност постоји између употребе англицизама и језика усвојеног преко ТикТок-а (0,39; p<0,05). Корелација позитивног смера указује на то да је употреба англицизама код ученика већа уколико они садржај на ТикТок-у усвајају на енглеском. Овако добијен податак иде у прилог постављене хипотезе, али је чини делимично потврђеном, јер повезаност у Табели 2 када је о ТикТок-у реч, није добијена.

Табела 3 Приказ повезаности језика који се пласира кроз медије и тенденције одабира англицизама

		Употреба англицизама
праћење онлајн наставе	Спирманов коефицијент	0,01
	p	0,88
праћење дневних новина	Спирманов коефицијент	–0,71
	p	0,53
праћењетелевизијског садржаја	Спирманов коефицијент	0,12
	p	0,22
провођење времена уз Јутјуб	Спирманов коефицијент	0,18
	p	0,06
провођење времена на Фејсбуку	Спирманов коефицијент	0,12
	p	0,47
провођење времена на Инстаграму	Спирманов коефицијент	0,13
	p	0,36
провођење времена на ТикТок-у	Спирманов коефицијент	**0,39**
	p	**0,01**

p – статистичка значајност

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Како истиче амерички романописац Лари Војвуд (према Михајловић, 2019) медији имају погубно дејство на језик. С тога полазни циљ истраживања било је испитивање коришћења англицизама, као и повезаност коришћења англицизама код ученика трећег, четвртог и петог разреда основне школе „Бранко Радичевић“ у Косовској Митровици и садржаја који ученици прате (онлајн настава, штампа, телевизијски садржај, интернет садржај (Јутјуб, Фејсбук, Инстаграм, ТикТок). Изабране платформе ученици углавном користе за дружење и размену снимака, слика и аудио садржаја. Било је посебно занимљиво видети да ли се наведене платформе више користе у условима карантина, због тада настале ситуације око Ковид 19 епидемије, као и започете онлајн наставе. Полазна претпоставка, која је креирана на освнову искустава практичара у раду са децом била је да деца учестало у свом говору употребљавају англицизме. Анализа прикупљених података у оквиру овог истраживања показала је да ученици из посматраног узорка посежу за употребом англицизама. У узорку има ученика који у свом говору не би употребили ниједан од наведених англицизама али и оних који који би то учинили у 9 од 10 случајева. Добијена ниска просечна вредност је нешто што није очекивано те није постављено као хипотеза овог истраживања. Како је већ наведено, због тада настале епидемиолошке ситуације, настава се одвијала код куће. Деца су од самих учитеља и учитељица добијала линк упитника, а решавала су га код куће, највероватније уз присуство својих родитеља. Решавање теста у таквим условима отвара могућност учествовања родитеља и сугерисања да се неаутентично изабере реч, која се не би иначе, у свакодневном говору, користила. Наравно, оваква тврдња може се посматрати само на нивоу претпоставке и отвара простор за наредна истраживања. Осим што је упитник тестирао склоност ка коришћењу англицизама, испитиване су и навике ученика у односу на њима доступне медије - онлајн настава, која им је била обавезна; писане и телевизијске медије и интернет платформе. Садржај наведених медија био је и квалитативно анализиран. Анализа навика ученика открила је да ученици обавезну онлајн наставу најчешће прате једном дневно, не читају штампу; бар једном дневно гледају телевизијске садржаје; док бар сат времена дневно гледају нешто на Јутјубу; најчешће немају профил на Фејсбуку, нити Инстаграму, док је случај са апликацијом ТикТок мало другачији. Новонастала платформа ТикТок, представља простор где адолесценти узраста од 9 до 12 година, који су учествовали у истраживању, проводе време. Паралелно са испитивањем навика ученика, испитиван су и садржаји који се кроз те платформе пласирају Приликом те анализе примећено је да што је медијум неформалнији (или је део новије технологије),

садржаји који се кроз њега пласирају су више на енглеском језику него на српском или има више англицизама у репродукованом садржају. Материја, која се усваја кроз онлајн наставни програм и телевизијски и штампани програм је на српском језику, док је садржај интернет платформи (Фејсбук, Инстаграм, Јутјуб и ТикТок) углавном на енглеском језику. Учесталост јављања англицизама у јединци времена се повећава како се посматрани садржај сели од Јутјуба, преко Инстаграма, ка ТикТоку. Закључак који се извлачи, упоређујући анализе проведеног времена и квалитативну анализу садржаја, јесте да се деца највише задржавају на последње две платформе (Јутјуб и ТикТок), где и усвајају материју, која је или богата англицизмима или целокупна на енглеском језику. И на крају, имајући податке о резултату на тесту употребе англицизма, квалитативне анализе садржаја и испитаних навика у односу на тај садржај, спроведена је корелациона анализа. Добијени подаци казују да је употреба англицизама мања уколико они проводе више времена уз онлајн наставу и новине, а већа ако своје време посвете Јутјубу и Инстаграму. Добијени подаци у складу су са постављеном хипотезом делимично је потврђују, а њихово објашњење лежи, управо, у садржају, који сваки од наведених медијума пласира. Подаци који нису у складу са постављеном хипотезом јесу ти да се статистички значајна повезаност није добила између, гледања телевизијских програма, употребе Фејсбука и ТикТока и одабира англицизама. Неке од овде недобијених веза нису биле очекиване, али је анализа у којој је откривено да деца ретко гледај телевизијске програме, немају Фејсбук то оправдала (не посматрају или ретко посматрају садржај на тим медијумима, па садржај не може да утиче на формирање језичког стила те деце). Такође квалитативна анализа, која говори о великој заступљености англицизама или целог садржаја на енглеском на платформи ТикТок не може утицати на обликовање језика у смеру да се више употребљавају српске речи. Димензија која у случају апликације ТикТок може моделирати то како ће језик ученика да изгледа, јесте сам употребни језик на тој апликацији, што је и добијено кроз даље анализе. Наиме, статистички значајна повезаност је добијена између језика на ком је садржај на апликацији ТикТок и одабира англицизама. Што је садржај који се кроз ТикТок пласира деци, више на енглеском, употреба, односно скор на тесту одабира англицизма, је већи. Овако добијени податак говори у прилог постављене хипотезе.

ЗАКЉУЧАК

Спроведено истраживање делимично је потврдило почетну претпоставку. Ученици ретко посежу за одабиром англицизама, али је њихов одабир повезан са временом и садржајем којем су током дана изложени.

Ограничење спроведеног истраживања условљено је начином на који се испитивање спровело. Било би занимљиво провести истраживање са сличном тематиком спровести у мање формалним условима, где би се применом експерименталне методе, бележило како деца говоре у свакодневним условима.

Посебан значај овог истраживања, заправо је у сазнању да деца старости од 9 до 12 година из истраживања скоро не употребљавају платформе Фејсбук и Инстаграм, нити читају новине. Њихова пажња усмерена је ка апликацији ТикТок где је садржај који се емитује, гласан, кратак и интезиван. Ово сазнање даје информацију о начину усвајања података којем деца данас теже и скреће пажњу наставницима о могућностима организације предавања. Управо, због промене тога како деца перципирају изложен садржај, у раду са наставницима свих профила треба радити на изградњи свести и начина очувања српског језика. Ово се посебно односи на наставнике српског и енглеског језика. Први зато што су својеврсни чувари нашег језика и традиције, а други да, иако преносе страни језик и страну, енглеску, традицију, имају у виду да један језик није супериоран у односу на други само зато што је тренутно *lingua franca.*

Постоји идеја да се ово истраживање понови у другим школама на овом простору или у другим градовима, да би се стекао увид да ли се код деце школског узраста мање или више користе англицизми у току онлајн наставе и употребе интернет платформи. Посебно би било занимљиво урадити компаративно истраживање где би се проверила употреба англицизама када се ради онлајн настава и класична настава, користећи већ наведену експерименталну методу.

ЛИТЕРАТУРА

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. „Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва". file:///C:/Users/Home/Desktop/Bastina%20-%20Leposavic/Bastina-broj-35.pdf.

Кулић-Савковић 2019: Кулић Данијела, Савковић Катарина. „Употреба Јутјуба у настави енглеског језика на средњошколском нивоу". file:///C:/Users/Home/Desktop/Bastina%20-%20Leposavic/BASTINA-49-za-biblioteku.pdf.

Михајловић 2019: Михајловић Милица „Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима"http://www.iskp.co.rs/wp-content/upload/2019/06/Bastina-47.pdf

Ирћић 2019: Ирћић Тврtко. *Енīлески у срūском*. Треће електронско издање. Филозофски факултет: Нови Сад.

Ирћић 2005. Ирћић Тврtко. *Енīлески у срūском*. Нови Сад: Змај.

Филиповић 1990: Филиповић Рудолф. *Анīлицизми у хрваūском или срūском језику: ūорūекло, развој, значење*, Загреб: Југославенска академија знаности умјетности: Школска књига.

https://www.dictionary.com/e/tech-science/tiktok/

Jenkins 2003: Jenkins Jennifer. *World Englishes: A Resource Book for Students*. New York: Routledge

Gramley S. and Pätzold 2004: Gramley Stephan and Pätzold Kurt-Michael. *A Survey of Modern English*. London: Routledge.

Thomason G. S. 2013: Thomason Grey Sarah. Contact Explanations in Linguistics. In: *The Handbook of Language Contact,* ed. byRaymond Hickey. UK:Wiley-Blackwell.

Miljan D. MILJKOVIĆ

THE INFLUENCE OF THE APPEARANCE OF ENGLISHISM AND ENGLISH WORDS IN THE MEDIA ON THE USE OF ENGLISHISM IN EVERYDAY SPEECH IN SCHOOL-AGE CHILDREN

Summary

Everyday exposure to the influences of the English language in the Serbian-speaking environment naturally leads to a greater use of English words, which is manifested by the use of English as a substitute for words of the original Serbian language. The population that falls under the influence of a foreign, English language, among other groups of Serbian society, includes school-age children because they search for information of various contents that are available to them with the help of the Internet. Here, first of all, we mean social networks such as Facebook, Instagram or Tik Tok, but we also have in mind YouTube, which is a very popular medium where various contents are shown for the purposes of online teaching and information from the world of science, culture, social life of young people. Having in mind the mentioned facts, the research, the results of which will be presented in this paper, deals with the issue of conditional-consequential connection between the use of English in third, fourth and fifth grade students of elementary school "Branko Radičević" in Kosovska Mitrovica and teaching and other content within online teaching, data for teaching purposes from the sources of the daily press in Serbia, the content of certain television programs as well as the mentioned sources of websites for the purposes of collecting information. In order to obtain relevant data, an online survey was made and conducted, within which words from the Serbian and English original vocabulary were offered in the given context of statements from the Serbian language. The aim of the study is to examine the frequency of use of anglicisms, ie words of foreign, English, origin, and to determine the cause-and-effect relationship with the offered internet media and their contents. We will show in the paper that the results of our study showed that the use of anglicisms is positively correlated with the time spent in research on social networks, and that the negative correlation of the use of anglicisms in relation to time spent in online classes organized during the state of emergency in Serbia in the first months of the Kovid virus epidemic 19.

Key words: anglicisms, online teaching, primary school, students

Рад је предат 1. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 316.722(520:497.11)
004.738.5:930.83(520)
doi: 10.5937/bastina30-27508

Оригинални научни рад

*Адам М. СОФРОНИЈЕВИЋ**
Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Београд

*Светлана В. ГРУБОР***

КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СРБИЈЕ И ЈАПАНА: ИНТЕРНЕТ ИСТРАЖИВАЊЕ

Апстракт: У раду је презентовано интнернет истраживање културних веза Србије и Јапана. Истраживање је спроведено помоћу расположивих дигиталних алата који омогућавају увид у културне везе Јапана и простора Републике Србије, али не и интегралног српског културног простора, па је стога рад и својверстан позив да се овакви алати у будућнсти развију како би омогућили научна истраживања и сагледавања целина односа српског културног простора и других култура и народа. У раду су презентовани резултати истраживања историјске штампе базирани на претраживој дигиталној библиотеци претражив.срб, новинском архиву Ебарт и сервисима компаније Гугл - Напредна претрага и Гугл трендови. Сви резлутати указују у правцу постојања јаких међусобних односа култура Јапана и Србије у континуитету од краја 19. века до данас. Рад показје да ови односи прате могућности технолошке основе на којој је примарно заснована комуникација две културе и два народа, а компаративним анализама веза са другим народима и државама покаује се да односи култура Јапана и Србије имају изузетно висок ниво, имајући у виду географску удаљеност и традиционалну вековну удаљеност ове две културе у периоду пре првих глобализацијских процеса који су омогућили њихово упознавање, мешање и међусобне утицаје.

Кључне речи: културне везе, Србија, Јапан, Интернет истраживање, Српски културни простор, историјска штампа.

УВОД

Јапан и Србију деле хиљаде километара и векови развоја током којих нису имали међусобних додира, ни културних, а ни у другим сферама људског делања. Упркос овим околностима данас су културе Србије и Јапана повезане, постоје изражени међусобни утицаји, а културна размена која се

* доцент, sofronijevic@unilib.rs
** Докторанд на Филолошком факултету Универзитета у Београду, svetlana.grubor83@gmail.com

сваке године одиграва завређује епитете значајне и важне. Оваква културна размена, двеју земаља које су географски веома удаљене, омогућена је најновијим процесима глобализације који су засновани на дигиталним технологијама. Интернет је донео незамислив напредак у повезивању људи и култура у последњих двадесет година. Овај напредак нема увек позитивне карактеристике, много тога је што бисмо могли окарактерисати као негативно, можда чак и опасно за даљи развитак човека као врсте, а посебно народа са малим бројем говорника матерњег језика и економијама са малим бројем потрошача, тако да је позитиван развој за који је Интернет основа у културним везама Србије и Јапана тиме важнији феномен и чињеница вредна проучавања, сагледавања и анализирања, како бисмо са једне стране, можда могли да сазнања о оваквом развоју искористимо како бисмо унапредили друге односе засноване на Интернету, а са друге стране како бисмо још даље унапредили културне везе Србије и Јапана.

У овом чланку бавићемо се анализом утицаја који култура Јапана остварује на културу Србије, путем Интернет истраживања које смо спровели помоћу расположивих алата који дају увид у релевантне сегменте културног утицаја Јапана на Србију. Алати које смо користили су стандардна и напредна Интернет претрага компаније Гугл која даје релевантне резултате у оквирима дигиталног света, док смо за истраживање резултата у савременим штампаним новинским медијима искористили сервис новински архив компаније Ебарт, док смо за истраживање резултата у историјској штампи искористили претраживу дигиталну библиотеку на адреси претражива.срб. Културне везе Србије и Јапана свакако су двосмерне, али проучавање њихове целине у глобализованом, динамичном свету излази из оквира оваквог чланка и захтева публикацију већег обима. Утицај културе Јапана на Србији свакако је важан, а разултати које презентујемо указују и на постојање обрнутих утицаја - Србије и културе Србије на Јапан. Као индикацију неспорности оваквих утицаја навешћемо само пример спорта, као специфичног дела опште културе. У овој области неоспоран је утицај Србије на Јапан, посебно у области мушког фудабала, а овакав закључак није тешко извући, чак и на основу увида у новинске чланке који говоре о утицају јапанског спорта на Србију, о чему ће више речи бити у једном од наредних делова текста.

Проблематика анализе међусобних утицаја култура Јапана и Србије лежи и у недовољној дефинисаности и готово поптуној недостатности алата за истраживање српског културног простора. Уколико желимо да сагледамо целину односа култура Србије и Јапана не можемо се ограничити само на културне артефакте, утицаје културе и културне феномене који настају и који делују са простора Републике Србије. Географски простор који обухвата Република Србија само је један део спрског културног простора

који је дефинисан у Повеља о српском културном простору http://www.kultura.gov.rs/cyr/aktuelnosti/otvoren-skup-srpski-kulturni-prostor:-ustrojstvo-problemi-i-vrednostiи који обухвата простор на коме настаје култура релевантна за Српски народ. Чињеница да је концептуализација српског културног простора релативно нова и датира из 2019. године, када је потписана Повеља о српском културном простору између релевантних државних организација држава које обухватају најважније делове овог културног простора може нам бити индикација да овај концепт није у потпуности заокружен детаљнијим дефиницијама, научним и стручним радовима. Са друге стране алати, концепти и процедуре, а посебно они засновани на дигиталним технологијама, без којих је анализа српског културног простора, и у нашем случају његовог међусобног утицаја са културом Јапана, готово немогућа, су готово сви у заметку или у фази идејног развоја, па се за једно овакво истраживање у овом тренутку морамо служити алатима и концептима који су развијени и осмишљени да прикажу резултате и утицаје културних активности, пре свега на простору Републике Србије.

ПОТЕНЦИЈАЛИ МЕЂУСОБНИХ УТИЦАЈА ДВЕ КУЛТУРЕ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

Култура се сматра кључним термином у многим научним областима, пре свега антропологији, а њен утицај је изузетан у готово свим областима људског делања (Hutnyk, 2006). Лако је из тога извести закључак о великим потенцијалима који постоје у међусобним утицајима две културе у савременом свету. Феномен међусобног утицаја две културе у савременом свету омеђен је схватањем и реалним дометима глобалне културе и култура које се могу сматрати корсеподнетним превасходно са географским регионима, нацијама, државним или другим политичким ентитетима. Однос националног и интернационалног у савременој култури свакако утиче и на домете и потенцијале међусобних утицаја две културе какаве су оне које се везују за Јапан и Србију. Иако на први поглед глобална култура узима све већи примат, фрагментација културних образаца, утицаја и феномена који проистичу из сфере културе узима све више маха (Chaney, 2002) и у том смислу, а имајући у виду савремена комуникациона средства и медије, анализа међусобног утицаја две географски удаљене културе, какве су оне Јапана и Србије има смисла.

Оно што се донедавно сматрало глобалнм културом, чије је формирање и ширење нарочито подстицао брзи успон савремених информационих и комуникационих технологија, у двадесетом веку се свакако везивало пре свега за утицаје из Сједињених Америчких Држава и говорно подручје енглеског језика. Све већи интензитет међусобних комуникациних капацитета у свим

деловима света, као и све већи културни капацитети различитих политичких и надполитичких ентитета мењају већ неколико деценија ову слику и данас имамо слику света мултиплициране глобализације која долази из различитих центара, од којих је један важан свакако Јапан (Goldstein-Gidoni, 2005). Одличан пример глобалног и локалног, страног и домаћег, у културној сфери глобално, а и у Јапану и Србији локално, представља кафа, угоститељски објекти који пуржај услуге припремања напитака на основама кафе, као и читавниза културних феномена који окружују већ неколико векова ову биљку и производе од ње. Кафа је и у Јапан и у Србију стигла из иностранства, тј. представљала је у феноменолошком смислу део глобализацијског процеса. Током векова конзумирања производа од кафе, креирања читаве мреже култруних образаца и институција, као што су кафане у случају Србије у 19. и првој половини 20. века (Stanojević, 2010) и Јапану од 19. века (Grinshpun, 2014), ова биљка и пратећи производи оличавала је однос локалних заједница Јапан и Србије према глобализацијским процесима, али можда и у већој мери капацитете локалних заједница да ове процесе прилагоде својм потребама и „локализују их". Колики је данас утицај културних модела и образаца везаних за кафу, а који су настали модификацијом глобалних трендова у Јапану, и њиховим преношењем у Србију тешко је, готово јенемогуће одредити, пре свега због комплексности самог процеса настајања глобалних културних модела и образаца у мултикултурном, глобализованом свету чија динамика је изузетно велика, а брзина пормена коју омогућавају дигиталне технологије чини да се ови модели и обрасци могу мењати темпом који је увек бржи од оног којим се спроводи научно истраживање. Као илустрацију овог навешћемо чињеницу да је велики број Јапанаца емигрирао у Бразил почетком двадесетог века како би радили у индустријама везаним за кафу (Assmann, 2013). Њихов утицај на формирање глобалних модела и образаца везаних за кафу тешко је проценити, али свакако није мали, а део који се преко глобалних културних токова пренео у Србију такође је готово извесно значајан. Овим примером илуструјемо потешкоће које могу да настану у покушају да се свеобухватно опишу и квантификују међусобни утицаји две кулруе у савременом свету и стога ће у овом тексту бити презентовани конкретни резултати и примери утицаја културе Јапана на ону културу Србије до којих је могуће доћу путем савремених дигиталних алата и сервиса.

Јапан има особену културу која се самостално развијала вековима, а од друге половине 19. века је под знатним утицајем Западне цивлизације. Специфичност јапанске културе огледа се у томе што је успешно прихватила многе моделе и обрасце који су унети глобализацијским процесима, али их је у највећем броју прилагодила и успела да сачува особености и карактеристике које је чини и данас препознатиљивима у целом свету. Специфичност Јапана у овом погледу изражена је у многим областима, а као добар пример

издваја се сагледавање суштине потрошачког друштва у Јапану, у оквиру кога припадници јапанског друштва, једног од најбогатијих на свету, задржавају локлану перспективу и како је обајшњено у (Okazaki et al, 2019. 737) „јапански потрошачи могу бити етноцентрични, али и даље ценити културу глобалног конзумеризма". Као важна издваја се и специфичност јапанске привреде, као основе и можда најважнијег дела потрошачког друштва данас. Емпиријски докази да врхунски доносиоци одлука у јапанској привреди сагледавају иделане бизнис стурктуре другачије него они у Немачкој или САД презентовани у (Witt & Redding, 2009) указују на ову важну специфичност јапанског друштва која је последица специфичности јапанске културе и њеног прихватања глобалних културних образаца и модела и њиховог прилагођавања јапанским посебностима. Из овога је произашао и специфичан стил менаџмента, организациона култура и многи специфични пословни модели и обрасци који доминирају јапанском привредом и чине је важним делом специфичне културе Јапана која је препознатљива широм света, па и у Србији. Карактеристике образовног система Јапана су поред специфичности привреде један од најважнијих фактора који чине културу Јапана данас препознатљивом свуда у свету. Важан аспект образовног система који издваја Јапан од других земаља је тзв. морално образовање, које је заступљено у основним и средњим школама. Циљ ове врсте наставе је да формира карактер јапанских грађана у оквирима школског система, са двоструким, понекад и опречним потенцијалним циљевима државне индоктринације и развијања капацитета појединаца за развој савременог демократског друштва (Bamkin, 2019). Са друге стране образовни систем Јапана има традицију високог квалитета, као и динамичности и успешних реформи. Најновије реформе почетком 21. века унеле су још већи квалитет у образовање Јапана, чак и за оне ученике који немају висок материјални и друштвени статус (Motegi & Oikawa, 2019), чинећи тако јапански образовни систем још препознатљивијим у целом свету, и као део јапанске културе чиниоцем који врши утицај на друге културе, па и на ону на српском културном простору и у Републици Србији. Важност технологија за развој јапанске културе најбоље се огледа у развоју креативних индустрија које у спрези са технологијама чине можда и највидљивији део јапанског савременог културног стваралаштва и тиме важан део гобално дистинктне јапанске културе. Један од најуспешнијих примера споја локалног културног наслеђа и глобланих културних трендова који се прихватају и прилагођавањем постају део супстанце специфичне јапанске културе је креативни град Јокохама. Од 2004. године када је усвојен стратешки документ „Креативни град Јокохама" ова, претходно позната лука, постаје један од најуспешнијих креативних градова Источне Азије (Kim, 2019). Креативне индустрије Јокохаме данас су одличан пирмер специфичности јапанске културе која у спрју трациионалних вредности,

најновијих технологија и прихваћених и локалним условима прилагођених глобалних културних модал и образаца успева да изнедри, већ више од деценије, неке од најуспешнијих примера креативних производа, и покаже у пракси да пројектни менаџмент може и заиста и игра важну улогу у креативним индустријама, када се правилно примене његова правила и законитости (Petrović et al, 2017). Најзад једна важна одлика савремене културе Јапана је везана за преовлађујућу старосну доб његових грађана. Јапан је у глобалним размерама друштво са највећим бројем старих људи и та специфичност повлачи многе консеквенце за културу која се глобално препознаје као јапанска и која као таква врши утицај на културу Србије. Једна последица промењене старосне структуре становништва Јапана је и прерасподела рапосложивих радних места у смислу веће пожељности старијих радника и радника женског пола у односу на друге средине и друге културе (Kitao & Mikoshiba, 2020). Ово свакако има последице на све сфере жвота и последично културе, куповну моћ, расположиво слободно време, могућонсти организовања породичног живота, међугенерацијске односе и читав низ других аспеката који непосредно и посредно утичу на све области културе.

Као што смо видели из предочених примера, потенцијали утицаја две културе у саврмееном глобалном свету су велики, чак и када су у питању две културе које деле велико физичко растојање и велике разлике у сагледавању многих културних концепата и модела, као што је то случај са културама Јапана и Србије. Такође смо сагледали неке специфичности културе Јапана и показали да је у глобализованом, динамичном окружењу савременог светакултура Јапана дистинктна и један од центара ширења вишеслојне глобализације која данас преовладава у свим регионима па и оним који обухватају српски културни простори простор Републике Србије.

ЈАПАН У САВРЕМЕНОЈ И ИСТОРИЈСКОЈ СРПСКОЈ ШТАМПИ

Преглед конкретних утицаја културе Јапана на културу Србије започињемо прегледом штампе, историјске и савремене и појављивања различитих тема и утицаја који из Јапана улазе у чланке и остале садржаје дневних новина, часописа и осталих материјала штампе у Србији.

Преглед историјске штампе вршимо уз помоћ претраживе дигиталне библиотеке на адреси претражива.срб. Ова библиотека која презентује материјале највећих библиотека из Србије и региона и обухвата преко 600.000 страница библиотечких материјала, претежно историјске штампе из период друге половине 19. и прве половине 20. века представља релевантан извор за увид у штампу која је објављивана на територији Кнежевине и Краљевине Србије, а касније истог подручја у оквиру Југославије (Smolenski et al, 2018).

Ова библиотека омогућава функционалност претраге по било којој речи и приказ страница на којима се реч за претрагу појављује. Примењујући ову функционалност установили смо број страница на којима се појављују називи појединих држава, што је приказано у Табели 1. Овај број свакако је релавентан као индикатор општег интереса јавности за догађања сваке врсте у датој држави и у том смислу добар је индикатор општег утицаја који је култура Јапана имала у датом периоду на културу Србије у најопштијем смислу.

Табела 1. Број појављивања имена државе у историјској штампи у претражива.срб

Име државе	Број страница на којима се појављује име државе
Јапан	5.335
Кина	2.682
Индија	1.184
Немачка	26.056
Француска	25.293
Русија	10.956
Енглеска	19.035
Италија	11.696
Шпанија	2.179

Овакав општи преглед сврстава Јапан на шесто место, одмах иза пет европских држава за које се и претпоставља да услед географске блискости, повезаности култура, политичких, привредних и војних система, заузимају висока места у интересовању тада доминантних штампаних медија, а суштински, из те слике и друштва као целине и друштвеног дискурса. На основу овог резултата доносимо општи закључак да Јапан и у периоду прве и делом друге глобализације, крајем 19. и у првој половини 20. века врши релевантан утицај на културу Србије. Наравно у читавом овом периоду интензитет утицаја се разликује. У периоду од 1. јануара 1868. па до 1. јануара 1919. године, а период је омеђен годинама које су веома значајни за историју Јапана и Србије, као године у којима су се одиграле занчајне друштвене промене - 1868. година и Мејџи реформација у Јапану и почетак његове убрзане модернизације и 1919. година која означава крај Првог светског рата и почетак нове државе Југославије, број страница на којима се појављују имена држава је релативно мањи, свакако услед нижег интензитета који има прва глобализација у односу на оне наредне, а што је приказано у Табели 2. Занимљиво је испратити који су то садржаји, и у којим периодима најинтересантнији читаоцима у Србији, односно који су утицаји културе Јапана најјачи у Србији у датим врменским интервалима.

Табела 2. Број појављивања имена државе у историјској штампи у претражива.срб у периоду 1868–1919.

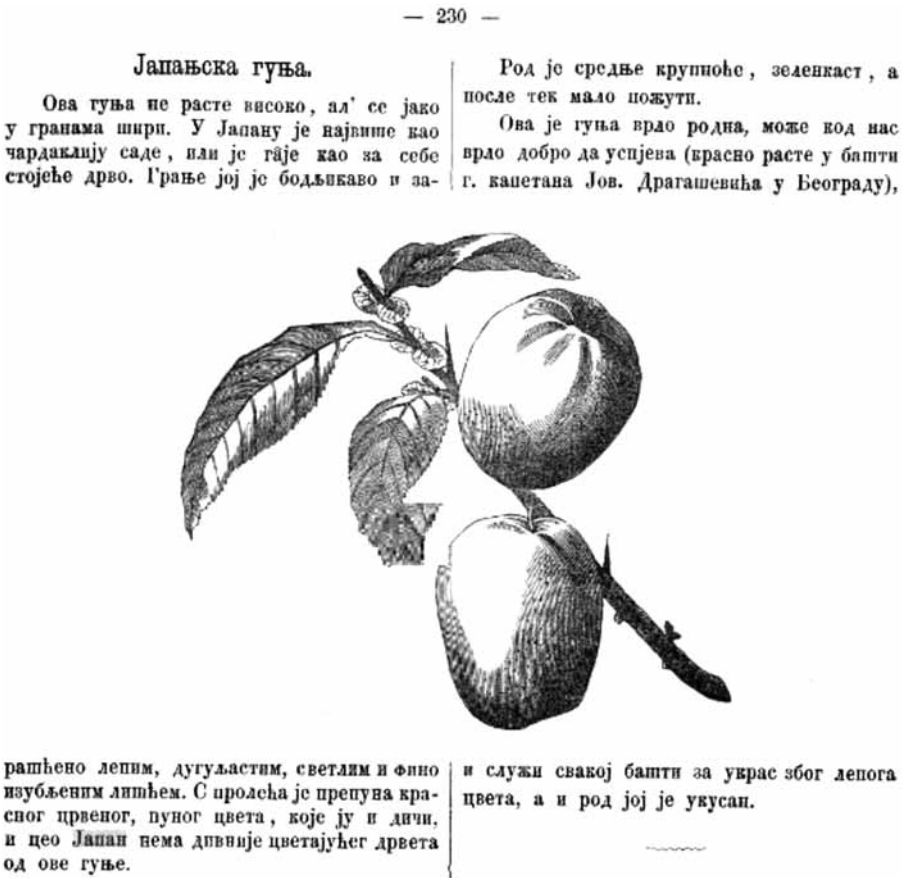
Име државе	Број страница на којима се појављује име државе
Јапан	744
Кина	477
Индија	195
Немачка	8.101
Француска	7.456
Русија	5.974
Енглеска	5.150
Италија	2.912
Шпанија	400

Најстарији чланак у коме се помиње Јапан у претраживој дигиталној библиотеци претражива.срб је чланак „Јапанска гуња" из часописа Тежак, на страни 230 у броју од 15. августа 1870, Слика 1. Овај часопис намењен пољопривредницима доноси текст о специфичној врсти биљке гуње, односно дуње, која се гаји у Јапану, а коју овај часопис препоручује за узгајање у Србији због одличних квалитета и наводи пример да једно стабло јапанске дуње већ успешно доноси плодове у Београду.

Теме које се понављају у тадашњој српској штампи, а везане су за Јапан, односе се на просвету. Одличан пример овога представља чланак „Просвета Јапана" објављен 25. фебруара 1873, године у часопису Глас народа у коме се преносе мере јапанске владе да се подстакне образовање, као и детаљи стипендирања јапанских студената на европским универзитетима и висине стипендија, преузето са http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00028_18730225|page:8|query:%D1%98%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD1. јуна 2020. године. Можемо закључити да овај чланак покушава да оствариутицај на просветну политику тадашње Кнежевине Србије, у којој су програми стипендирања студената на иностраним универзитетима били у зачетку. Тема просвете Јапана и могућности да се Србија угледа на пример Јапана наставља се кроз чланак штампан у Просветном гласнику 15. октобра 1884. године у коме се доносе конкретни подаци о броју ученика у јапанским школама, штампаних уџбеника и књига, и „образованост у женскиња", по којма се Јапан може мерити са „многим државама јевропским". http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00008_18841015|page:62|query:%D1%98%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD преузето 1. јуна 2020. године.

Пољопривреда и приказ ове за тадашњу Србију најважније привредне гране и њеног стања у далеком Јапану тема је низа чланака у часопису Тежак, од првог, већ поменутог чланка из 1970. године, па до чланака штампаних

15. маја 1874. и 30. маја 1878. који доносе опсежније приказе ове теме. http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00021_18740515|page:4|query:%D1%98%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD и http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00021_18780530|page:7|query:%D1%98%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD преузети 1. јуна 2020. године.

— 230 —

Јапањска гуња.

Ова гуња не расте високо, ал' се јако у гранама шири. У Јапану је највише као чардаклију саде, или је тăје као за себе стојеће дрво. Грање јој је бодљикаво и зарашћено лепим, дугуљастим, светлим и фино изубљеним лишћем. С пролећа је препуна красног црвеног, пуног цвета, које ју и дичи, и цео Јапан нема дивније цветајућег дрвета од ове гуње.

Род је средње крупноће, зеленкаст, а после тек мало пожути.

Ова је гуња врло родна, може код нас врло добро да успјева (красно расте у башти г. капетана Јов. Драгашевића у Београду), и служи свакој башти за украс због лепога цвета, а и род јој је укусан.

Слика 1. Најстарији текст о Јапану у претражива.срб – часопис Тежак 1870. година преузето са http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#issue:UB_00021_18700815 1. јуна 2020.

Путописи из далеког Јапана, описи земље, људи, привреде и културе заузимају важно место по броју чланака и њиховом обиму. Одличан пример оваквих текстова је чланак под називом „Јапанска култура" објављен 1. јула 1895. године у часопису „Дело". Чланак врло детаљно и на основу увида у француску штампу, преноси новости из Јапана и анализира стање у овој за Србију у то време посебно далекој земљи, уз неизоставне инсинуације

на могућности примене решења која воде Јапан напред ка месту велике силе. http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00048_18950701|page:106|query:%D1%98%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD преузето 1. јуна 2020.

Јапан у ратовима је наравно, неизоставна тема током ратних година 1905. и у периоду Првог светског рата. Добар пример текстова овакве садржине је чланак под називом „Руско-јапански рат" објављен 1. априла 1905. године у часопису „Српско коло". Чланак готово уживо преноси детаље рата на далеком крај усвета и најављује велику поморску битку која ће одлучити исход рата, а која непосредно предстоји, везујући њен исход за ликове главнокомандујућих капетана руске и јапанске флоте Рожественског и Тогоа. http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00002_19050401|page:3|query:%D1%98%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD преузето 1. јуна 2020.

Преглед тема и писања историјске српске штампе о Јапану завршавамо општим увидом у период после првог светског рата, када Јапан, као већ етаблирана велика сила привлачи пажњу српских новина, пре свега на међународној политичкој сцени. Друштво народа, билатерални односи великих сила и наравно односи Јапана и Кине најважније су теме међународне политике када се говори о Јапану у српској штампи тога периода. Наравно и даље су заступљени афирмативни текстови о јапанској пољопривреди, образном систему и култури, али њихов број је у поређењу са бројем текстова посвећених политичким садржајима много мањи.

Недостатност дигиталних архива српске историјске штампе за период после 1950. године, тј. за период у оквиру кога је потребно обезбедити сагласност носиоца ауторских права за објављиавање садржаја, утиче и на обим претраге коју презентујемо за тај период, али не и на њену релевантност. На примеру неколико периодичних издања која су доступан у континуитету или парцијално у овом периоду, можемо видети да интересовање штампаних медија у Србији за Јапан не јењава, напротив. Српски читаоци, барем по броју штампаних текстова показују све веће интересовање за Јапан, после Другог светског рата, односно јапанска култура је у прилици да путам текстова у српској штампи врши још већи утицај у овом периоду на српску културу, него што је то био случај у периоду прве половине 20. века.

Увид у архиву каталога фестивала БИТЕФ открива да се готово сваке године, од оснивања фестивала, па до онога одржаног 2019. године, Јапан помиње најмање неколико пута. У питању су представе из Јапана, јапански позоришни глумци, режисери и многе друге референце на јапанско савремено позориште друге половине 20. века и почетка 21. века што је документовано на адреси https://xn--80aafkgm9bibt.xn--90a3ac/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4/%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%84којој је присутпљено 1. јуна 2020.

Парцијални увид у расположива издања дневнних новина Данас и часописа Свет из из деведесетих година 20. века, доступних преко претраживе дигиталне библиотеке претражива.срб указују такође на велико интересовање за широк опсег тема везаних за Јапан и културу Јапана, пре свега кроз еманације ове културе у сегментима привреде, образовања и савременог културног стваралаштва. Такође је интересентно испратити многобројна појављивања речи Јапан у бројевима часописа „Студент" са почекта педесетих година 20. века. У овом периоду социјалистичког развоја Србије, претпоставили бисмо да интересовање за далеки Јапан, као земљу која наставља свој пут капиталистичког развоја и убрзаног опоравка после уништавања које је доживела током Другог светског рата не привлачи велику пажњу. Управо је супротно, и млади уредници и новинари часописа Студент, тадашњи студенти Универзитета у Београду, од којих ће многи постати утицајни и угледни чланови друштва и дефинисати развојне правце српског друштва у другој половини 20. века, показују велико интересовање за теме из Јапана, од привреде, савременог култруног стваралаштва, па до неизбежних тема међународних односа и политке Хладног рата који је у пуном јеку у овом периоду.

Анализа утицаја културе Јапана на културу Србије увидом у штампана издања српских новинских медија у периоду од 2003. године до данас олакшана је постојањем новинске архиве Ебарт на адреси http://www.arhiv.rs/strana/8/novinski-arhiv којој је у сврхе истраживања приступљено 8. јуна 2020. године. Претрага на реч Јапан, као и у случају претраге историсјке штампе, дала је велики број резултата. Више стотина чланака који садрже реч Јапан претежно се детаљно баве темама везаним за Јапан или преносе вести из ове земље објављивано је у српским штампаним медијима сваке године у овом периоду. Опсег тема је развноврстан. Велики је број чланака који преносе вести из домена професионалног спорта. У питању су текстови о сусретима националних репрезентација Србије и Јапана, спортских тимова из ових земаља или пак вести о међународним такмичењима која су одржана у Јапану или вести о нашим спортистима који наступају за Јапанске клубове. Као занимљивост и важан део двостраног културног утицаја Јапана и Србије издвајамо из прегледа ових текстова закључак о великом значају који су фудбалери из Србије остварили у Јапанском професионалном фудбалу. Такође бројни су текстови о јапанским компанијама у Србији, пре свихЈапанској дуванској индустрији, као и у каснијем периоду донацијама и грантовима за културно стваралаштво, уметност и образовање које су ове компаније додељивале институцијама и појединцима у Србији. На ово се тематски надовезују и бројни чланци о државним и приватним односно компанијским донацијама које Јапан и организације из Јапана чине Србији и грађанима Србије. Посебно се истичу донације аутобуса за јавни саобраћај у Београду и донације за школовање ученика и студената.

Важно је истаћи и велики број текстова о јапанској књижевности, који српски штампани медији доносе у овом периоду. Неколико јапанских писаца, пре свега они овенчани Нобеловом наградом, чија су издања на српском језику бројна и честа, имају рубрике у српским штампаним медијима, која прате обавезно свако ново издање и посебно гостовања јапанских писаца у Србији. На овај начин, уз друге медијске утицаје које ћемо обрадити у наредном делу текста, можемо рећи да је јапанска књижевност постала веома добро позната у Србији, и да су јапански писци, пре свих Мураками, Ишигуро и Кавабата постали веома читани и утицајни у Србији.

Штампани медији у Србији свакако су у периоду од 2003. године до данас редовно извештавали о политичким и другим догађајима у Јапану, посебно када су у питању ванредни догађаји или они од светског значаја, каква је била катастрофа у нуклеарној електрани Фукушима код града Окума 2011. године. Штампани медији су у читавом периоду пратили и догађаје локалног значаја у Србији, а који су имали везе са Јапаном. Ово се може захвалити првенствено позитивној слици Јапана у српксој најширој јавности који Јапан, последично захваљујући управо и оваквим текстовима о „малим" догађајима везује пре свега за позитивне вести и подршку коју народ и држава Јапан пружају Србији. Донације књига, наступи савремених уметника, нова издања јапанских стрипова- популарних Манги, дани јапанске културе и дани Јапана организовани су континуирано током овог периода у мањим градовима Србије, као и у Београду, мале донације и стипендије научницима, студентима и средњошколцима су догађаји о којима смо могли редовно читати у српској штами у овом периоду. Имајући ово у виду закључујемо да је утицај јапанске културе на српску у периоду последњих 17 година интензивиран, диверзификован на различите области, од привреде, савременог културног стваралаштва и образовања, па до спорта и међународне полтиике.

СЛИКА ЈАПАНА НА СРПСКОМ ИНТЕРНЕТУ

Интернет као најмоћније комуникационо средство данашњице, истовремено и платформа и алат, данас у највећој мери дефинише комуникационе канале и токове, посебно у глобалном и опште друштвеном дискурсу. Део Интенрета који бисмо могли дефинисати као национални јако је тешко омеђити, а у случају Српског народа и културног простора који је релевантан за стваралаштво и конзумацију културних садржаја његових припадника, односно српског култруног простора како је дефинисан у Повељи о српском културном простору поменутој у Уводу овог чланка, овај задатак постаје готово немогућ, са тренутно расположивим дигиталним алатима и платформама. Стога ћемо за потребе овог чланка презентовати парцијални преглед

Интернет страница на основу сервиса које пружа компанија Гугл, пре свега онога за напредну претрагу и аналитику речи коришћених за претрагу.

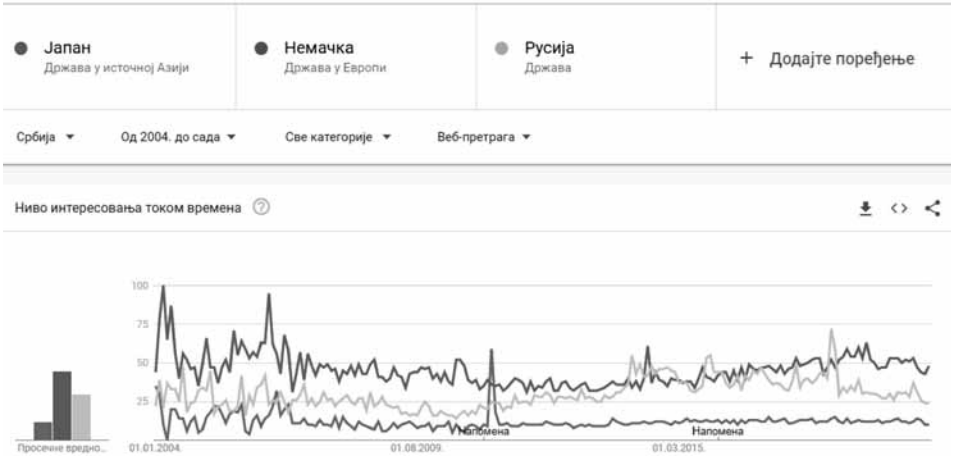
Уколико применимо напредну претрагу компаније Гугл на Интернет странице које су дефинисане као странције на српском језику и дефинишемо период од 1. јануара 2001. до 1. јануара 2010. године добићемо низ сраница које се доносе на најразличитије теме. Ту странице српске Википедије, јавног сервиса РТС, српских медија, издавачких кућа из Србије које најављују догађаје са гостујућим писцима из Јапана и нова издања преведене јапанске књижевности, као и многе друге које покривају велики опсег тема од спорта и савремене културне продукције, па до економије, политике и међународних односа. На основу овога закључујемо да је већ у првој декади 21. века утицај јапанске културе на српску путем Интернета био свеобухватан по броју и опсегу тема, количини понуђених материјала и изворима које су ове материјале нудили.

Упитом за исту кључну реч, путем истог сервиса, али за период од 2010. до 2015. долазимо до закључка да преовлађују странице медија, али сада већ и појединаца који пишу блогове или имају странице на друштвеним мрежама, које се односе на велику технолошку несрећу у нуклеарној електрани Фукушима 2011. године. Приметан је и повећан број страница јапанског дипломатског представништва у Србији, као и путничких агенција која нуде путовања у Јапан.

Понављањем упита за период после 2016. године долазимо до резултата који у први план истичу технолошке иновације, вештачку интелигенцију, 5Г мобилну мрежу, али пре свега пандемију Корона вируса и њене последице у Јапану. Остале теме и даље имају своју заступљеност, спорт, туризам, привреда и образовање, а уколико размотримо изворе садржаја закључићемо да је све већа количина садржаја креираног од стране појединаца и путем друштвених мрежа.

Генерерални трендови развоја Интернета које пратим последњих 20 година могу се готово осликати на претраге које смо урадили. Раст друштвених мрежа у другој деценији 21. века, феномен дугачког репа који одређене доминантне догађаје ставља у фокус пажње уз задржавање могућности да се и остали догађаји прате по систему интересовања, пораст значаја видео садржаја и слика у односу на писане текстове, сви ови феномени врло су видно приметни ако пратимо историјат Интернет присуства теме Јапана на делу Интернета који на основама које даје компанија Гугл дефинишемо као српски. Закључујемо да су односи српске и јапанске културе у потпуности уклопљни у глобалне токове, да их следе и да стога постоји јака повезаност ове две културе иако физичке тероторије на којима се развијају и на којима остварују примарни утицај раздвајају хиљаде километара и векови различитих традиција.

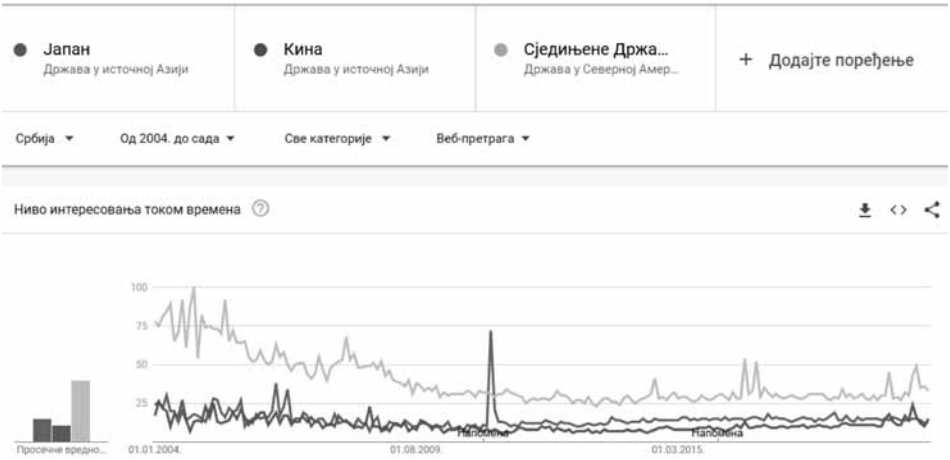
Сервис Гугл тендови на адреси https://trends.google.com/trends/ омогућава поређење фреквенције коришћења појединих речи у претрагама компаније Гугл које су вршили корисници са одређених територија. Да бисмо додатно испитали утицај Јапанске културе на Србију направили смо два поређења, оба за период од 2004. године до данас. На Слици 2. приказано је поређење фреквенције коришћења имена држава Јапан, Немачка и Русија, а на слици 3. имена држава Јапан, Кина и САД. Као што смо могли да претроставимо интересовање корисника Интернета из Србије за Немачку и Русију надилази интересовање за Јапан, али не у мери у којој би то оправдала географска и удаљеност традиционалних културних образаца ове две земље. Занимљиво је приметити да интересовање Интернет корисника за Јапан опстаје на једном константном нивоу који није мали, осим у случају 2011. године и несреће у нуклеарној електрани Фукушима, када је интересовање за Јапан премашило сва остала, док интересовање за две можда најинтересантније земље у Европи, са становишта српског Интернет корисника - Немачку и Русију поприлично варирају, мада задржавају увек висок ниво.

Слика 2. Сервис Гугл трендови – поређење коришћења кључних речи имена држава Јапан, Немачка и Русија од стране корисника Гугл претраге у Србији од 2004. до данас

Помало изненађује Слика 3. на којој видимо да интересовање српских Интернет корисника за Јапан, константно надмашује оно везано за Кину, осим у месецима избијања светске пандемије вируса Корона која је потекла из Кине. Изненађује чињеница да је константно интересовање за Јапан, које смо уочили на претходној слици, на довољно високом ниову, да надмашује благе осцилације које постоје у интересовању српских корисника за Кину у периоду од 2004. до данас. И још једна интересантна

ситуација везана за степен интересовања српских корисника за несрећу у нуклеарној електрани Фукушима 2011. године - ово интересовање је осликано у таквом скоку претрага на реч Јапан да је у том периоду делеко надмашило чак и интересовање за САД које је на константно високом нивоу. Из овога закључујемо о постојању великог сентимента међу Интернет корисницима у Србији за Јапан и јапански народ јер је ова велика несрећа изазвала практично незапамћено интересовање за једну земљу међу српским Интернет корисницима.

Слика 3. Сервис Гугл трендови – поређење коришћења кључних речи имена држава Јапан, Кина и САД од стране корисника Гугл претраге у Србији од 2004. до данас

Слика Јапана на Интернету који можемо дефинисати као странице везане за Србију је свеобухватна и по квалитету и квантитету надилази слику земаља са сличним бројем становника које су много ближе Србији географски и које су можда културно сродније Србије у периоду пре глобализацијских процеса. Интересовање корисника Интернета у Србији за Јапан је константно и прилично велико, а ванредни догађаји глобалних размера у Јапану, какава је била несрећа у нуклеарној електрани Фукушима могу да изазову незапамћено интересовање корисника Интернета у Србији и да тиме покажу привржености наших људи Јапану и јапанском народу и култури.

ЗАКЉУЧАК

Утицај културе Јапана на Србију и културу у Србији и на српском културном простору је неспоран и значајан. Од краја 19. века па до данас овај утицај ширио се заједно са таласима глобализацијских процеса. Прва глобализација, преношена технологијама штампе, телеграфа и железнице довела је

до упознавања ширих кругова образованог становништва Србије са културом Јапана и привих утицаја који су кретали природним токовима преовлађујућих друштвених интересовања - у случају Србије од пољопривреде и образовања. Стални развој комуникационих технологија, унапређења штампаних медија и увећење њиховог броја доводи све више људи у Србији у контакт са јапанском културом, а опсег тема везаних за Јапан се шири како друштвена интересовања у Србји бивају разуђенија, а друштво сложеније. Утицај јапанске културе се шири како тематски, тако и по јачини, закључујући по присутности тема о Јапану и јапанској култури у најширем смислу те речи у штампаним медијима у Србији у другој половини 20. века и у 21. веку. Успон Интернета и могућност приступа Интернету који данас остварује већина становника Србије омогућила је да се културни односи Јапана и Србије и тиме утицај јапанске културе на Србију умногостручи, разграна и прати развојне путеве дигиталних технологија које данас у највећој мери омогућавају везу ове две културе и два народа. Врхунци интересовања српске јавности за најважније догађаје у Јапану, праћени су константно високим нивом интересовања за најшири спектар тема јапанске културе, од привреде, образовања и савременог културног стваралаштва, па до спорта, политике и међународних односа Јапана.

Сложеност саврмених технолошких основа, алата и модела комуникација чини сплет односа култура Јапана и Србије непрегледним пољем истраживања, а резутлати које смо презентовали су само најопштији поглед који омогућава најважније увиде, док појединачни прецизни увиди захтевају посебна даља истраживања и додатне истраживачке алате које вреди развити како би се спознали не само односи култура Јапана и Србије, већ и много шири сплетови културних веза које српски културни простор и Србија као његов интегрални и инајважнији део гради глобално са различитим културама и народима.

СПИСАК ИЗВОРА И ЦИТИРАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Assmann 2013: Assmann, Stephanie. „Review of Coffee Life in Japan". *The Journal of Asian Studies*. 72 (3), 728–729.

Bamkin 2019: Bamkin, Sam. „Moral education in Japan: The disjoint between research on policy and research on practice". *Social Science Japan Journal* 22(2), 247-260.

Chaney 2002: Chaney, David. „Cosmopolitan Art and Cultural Citizenship". *Theory, Culture & Society*, 19(1–2), 157–174.

Goldstein-Gidoni 2005: Goldstein-Gidoni, Ofra. „The Production and Consumption of 'Japanese Culture' in the Global Cultural Market". *Journal of Consumer Culture*, 5(2), 155–179.

Grinshpun 2014: Grinshpun, Helena. „Deconstructing a global commodity: Coffee, culture, and consumption in Japan". *Journal of Consumer Culture*, 14(3), 343–364.

Hutnyk 2006: Hutnyk, John. „Culture". *Theory, Culture & Society*. 23(2–3), 351–358.

Changwook 2019: Changwook, Kim. „Creative labor as moral and ethical subjects and its limitation: Creative City Yokohama, Japan". *Inter-Asia Cultural Studies*, 20(1), 39-55.

Sagiri-Mikoshiba 2020: Kitao Sagiri-Minamo Mikoshiba. „Females, the elderly, and also males: Demographic aging and macroeconomy in Japan". *Journal of the Japanese and International Economies* 56, 101064.

Hiroyuki- Oikawa 2019: Motegi Hiroyuki-Masato Oikawa. „The effect of instructional quality on student achievement: Evidence from Japan". *Japan and the World Economy* 52, 100961.

Shintaro et al. 2019: Okazaki Shintaro et al. „Disasters, hope and globalization: exploring self-identification with global consumer culture in Japan". *International marketing review*, 36(5), 726-747.

Petrović et al. 2017: Petrović Dejan et al. „Application of Project Management in Creative Industry". *European Project Management Journal* 7(2), 59-66.

Smolenski et al. 2018: Smolenski Nikola, et al. „Intrapreneurship and Enterprise 2.0 as Grounds for Developing In-House Digital Tools for Handling METS/ALTO Files at the University Library Belgrade". In *Developing In-House Digital Tools in Library Spaces*, 92-116, IGI Global.

Stanojević 2010: Stanojević Milena. „Institucija kafane u Srbiji i razvoj modernog društva: funkcije kafane". *Teme-Časopis za Društvene Nauke* 3, 821-837.

Witt- Redding 2009: Witt Michael-Gordon Redding. „Culture, meaning, and institutions: Executive rationale in Germany and Japan". *Journal of International Business Studies* 40(5), 859-885.

Adam M. SOFRONIJEVIĆ
Svetlana V. GRUBOR

CULTURE RELATIONSHIPS BETWEEN SERBIA AND JAPAN: AN INTERNET RESEARCH

Summary

Paper present Internet research into culture relationships between Serbia and Japan. The research has been conducted within the framework of available digital tools that allow for insights into culture relationships between Japan and geographical area of Republic of Serbia, but not between Japan and integral Serbian culture area, and in this regards the paper is specific call for action for such tools to be produced in the future that will provide for possibilities for scientific research and insights into complete sphere of relationships between Serbian culture area and other cultures and peoples. Paper presents the research into historic newspapers based on keyword searchable digital library pretraziva.rs , newspaper archives Ebart and Google services of Advanced search and Google Trends. All the results point into the direction of establishing the fact that strong culture relations exist between Japan and Serbia from the end of 19th century until today. Paper shows that these relationships follow the path of development of technological basis that grounds communication among two peoples and two cultures, and comparative analysis of relationships with other nations and states show that relationships between Japan and Serbia have unusual high level considering geographical distance and traditional gap between these two cultures in the centuries before the period of globalization allowed for their meeting, mixing and mutual influences.

Key words: Culture relations, Serbia, Japan, Internet research, Serbian culture area, Historic newspapers.

Рад је предат 5. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.521.09 Кавабата Ј.
doi: 10.5937/bastina30-27507

Оригинални научни рад

*Светлана В. ГРУБОР**

ПРИРОДА У ДЕЛИМА ЈАСУНАРИ КАВАБАТЕ

Апстракт: Постоји јака веза између јапанске културе и природе, до те мере да се могу сматрати синонимима. Величанствена и окрутна природа, неумољиво је становницима наметнула да своје слабости и беспомоћност умање културним радом, да острва постану место где се живот претвара у уметност и где се омогућује стварање културне традиције у којој су изражене различите и фасцинантне уметничке форме. У овом раду анализаран је култ природе који у делима Јасунари Кавабате заузима посебно место. У фокусу су романи *Снежна земља* и *Хиљаду ждралова* у којима се перцепција природе даје кроз призму Кавабатиног погледа на крхку лепоту људског живота пред страхом од вртлога пролазности. Однос човека према природи у делима Кавабате огледа се и у тајанственој улози коју појаве у природи имају у формирању ликова. Стапање човека са природом и хармонија човека и природе главни су аспекти тумачења природе у делима Кавабате и из њих израња мултидимензионалност његове нарације.

Кључне речи: Јасунари Кавабата, култ природе, хармонија човека и природе, *Снежна земља, Хиљаду ждралова.*

УВОД

Јасунари Кавабата као класик модерне јапанске књижевности, изузетан писац, који је 1968. године награђен Нобеловом наградом „због приповедачког мајсторства, које са великом осећајношћу изражава суштину јапанског духа.“ Његов таленат истовремено приказује и традиционално и ново у животу јапанског народа. Симбиозу тих супротних погледа на јапанску културу он савршено обликује најприроднијим изражајним формама. Кавабатину прозу сматрају литературом хаику поезије. Она подсећа на стихове у прози али нас и учи да схватимо снагу коју може исказати један елемент у мноштву. Минимлаизам је нешто на чему Кавабата инсистира и у жељи да објасни европском читаоцу шта је то, он каже:

„Један једини цвет садржи више сјаја него стотину цветова“ (Кавабата 1989:12).

* Докторанд на Филолошком факултету Универзитета у Београду, svetlana.grubor83@gmail.com

Европски читалац тешко разуме тај осећај целовитости и могућности да се испуни празнина у којој стоји један цвет, као и слободу креирања предивних форми. Дескрипција природе, која је увек окарактерисана као симбол непролазног и вечног, емоционални и мисаони спектар, граде препознатљив стил овог маестралног писца и истиче блискост човека и природе. Природу треба разумети не само као планине, реке, траву и дрвеће, већ као свеукупност која укључује и човека и његова осећања, то јест, целокупно мноштво ствари. Слике природе и ствари у његовим делима значајне су карике у разумевању јапанске културе.

КУЛТ ПРИРОДЕ У ЈАПАНСКОЈ КУЛТУРИ

Култ природе је наслеђе шинтоизма, сачувано у јапанској култури због специфичности јапанског размишљања које се изражава у принципијелној неспремности Јапанаца да се супротставе околини. Упркос лепотама острва тај простор је прилично опасан за живот због сталних земљотреса и цунамија. Јапански став према природи није агресиван и спознаја природе остварује се сензуалном идентификацијом која се одражава у јапанској естетици.

Духовни извори порекла посебног става јапанске културе и Јапанаца према природи која их окружује биле су националне религије – шинтоизам и будизам, митолошке идеје, као и естетски концепти. Још у древној религији шинтоизма и митологији повезаној с њом, постављена је идеја о поштовању и обожавању природе. У ствари, шинтоизам се заснива на култу живе и неживе природе у њеним најразличитијим облицима и манифестацијама. Религија шинто, настала је у праисторији на јапанским острвима и добила је статус државне религије у периоду ране јапанске државе, обдарила је посебним смислом и душом све природне објекте и појаве - камење, стене, водопаде, језера, дрвеће, кишу и грмљавину, снег итд. Идеја обожавања природе није била страна ни будизму, који је дошао на јапанска острва у VI-VII веку. Није случајно да су се локални шинтоизам и „увезени“ будизам прилично мирно и органски слагали и формирали религиозни синкретизам специфичан за Јапан (Крутова 2009). Веома важан фактор који је утицао на развој јапанске уметности, а нарочито на рефлексију природе у њој, било је формирање естетских канона и принципа.

Анализа културно-историјских споменика и књижевних дела VI-XI века. - антологије лирике *„Ман`јошу“*[1] и прозе списатељице Сеи Шонагон[2]

1 Ман`јошу“ -збирка прикупљена око 760. године, најстарија је и највећа збирка старе јапанске поезије, садржи 4500 песама.

2 Сеи Шонагон (966-1017?)-знаменита средњовековна јапанска књижевница и дворска дама перода Хејан. Аутор је јединствене књиге „Записи пред сан“ која представља њен интимни дневник.

(„Записи пред сан“)- омогућава да се идентификују и систематизују слике природе које су произвеле најјачи утисак на људе тог времена и које су они приказали у књижевном и уметничком облику. Ове слике се могу груписати у следеће категорије: слике годишњих доба, слике пејзажа, слике биљног света, слике елемената мора. Управо су те слике пронашле најсликовитију и најизразитију рефлексију, како у раном песничком народном стваралаштву, тако и у класичној прози, насталој у периоду Хејан и представљају врхунац раносредњовековне јапанске културе (Крутова 2009).

Природа се стално мења и те промене доносе процват живота, буде дубока осећања и уметничке катарзе и уздижу све облике јапанске уметности до мистичних висина које свако цивилизовано биће вратају лепоти космичке мистерије и неухватљивог кретања (Вилсон 2014:61). Повезаност са природом представља посредну карику међуљудске комуникације, а древна поезија имала је и магијске функције, служећи успостављању комуникације човека са божанствима. Емоције су обично изражене у сликама прелепих природних појава и феномена. Многе слике природе првобитно су биле испуњене одређеном културном симболиком, унутрашњим смислом. Најразноврснија и најфасцинантнија симболика карактеристична је за слике биљног света, које су укључивале цвеће, дрвеће, траве (биље). Многе слике пејзажа, пре свега, планина, слике водених лепота: река, водопада, језера, мора, такође су имале светла симболичка значења (Крутова 2009).

Традиционални типови декоративне и примењене уметности Јапана - икебана и бонсеки - формирани су у контексту посебног места природе у духовној култури. У икебани, где су биљке главно средство уметничке слике, комуникација с природом постала је најважнији услов и садржај уметности. Правилан избор цвета или гране, способност да се распореди у простору и у комбинацији са другим елементима одредио је расположење читаве композиције. И традиционална ликовна уметност Јапана представљена је сликама на којима већина тема јесу различите импресије природе (Крутова 2009).

Безброј божанстава - *ками* живе у свим стварима природног или културног свемира. *Ками* је немогуће видети, ако они сами не желе, али је могуће да се осете у стварима као енергија, исказана у неком облику. Духовне основе рефлексије природе у јапанској уметности су један од основних принципа на којима се темељи поглед на свет и представља идеализоване идеје блиске хармоније која постоји између људи, *камија* и природе. Богови *ками* су прародитељи, али не људског рода уопште, него Јапанаца, који су стога имали јединствен карактер. Такође, *ками,* или само место које одражава њихов свети карактер, може се сматрати нечим изузетним, страшним, планином Фуџи, моћним водопадом, или само најближим брдом или потоком.

У древном Јапану, симболи божанства били су природни објекти и феномени у којима, према јапанском дубоком уверењу, живе духови: врхови невероватно лепих планина, иза којих излази и крије се сунце; грозни тајфуни који бришу све на свом путу; глицинија са ненадмашним каскадама боја; бескрајне дубине мора, застрашујуће и привлачне истовремено; водопади изузетне лепоте, као дар са неба. Све то шинтоизам је уздигао и претворио у објекте обожавања. Управо ту лежи главна разлика шинтоизма од других религија: не само одушевљавање природом, већ и њено обожавање (Крутова 2009).

Природа има своју сопствену естетску вредност. Сопствена лепота природе је тема многих песама где осећај служи као начин разумевања лепоте, а емоције су, по својој суштини, у поезији и прози често исказане као тужна лепота. Сва традиционална јапанска поезија обавезно је повезана са природом. За Јапанце, природа је нешто емоционално блиско, али у уметности нема хуманизације природе јер уметник мора заборавити на себе и потпуно уронити у дешавања и приказане природне лепоте и објекте (Тарнапољскаја 2008: 11).

Природа је за Јапанце главни извор креативне инспирације, водич кроз свет лепоте. Природа то је лепота у свом најприроднијем и најскладнијем испољавању. У јапанској традиционалној култури, појмови „природа“ и „лепота“ су, у ствари, синоними. Отуда, естетске вредности Јапана надилазе филозофске идеје о уметности и лепоти, оне формирају културни поглед на свет, усредсређен на концепт живљења у хармонији са природом, што јапанску културу чини тако јединственом и изузетном.

Лепота се препознаје у суптилним, често превиђеним детаљима или празнини између њих. Скромна, префињена једноставност се сматра највишим обликом лепоте. То се разликује од западне перцепције где лепота најчешће истиче младост, раскош и успех мерен статусом и материјалним постигнућима.

Квалитете као што су једноставност, празнина и неодређеност често у западним друштвима тумаче погрешно као негативне и нејасне, амбијенталне. У Јапану, елиминација жеље за непотребном имовином сугерише зрелост и духовно богатство. Страх од природе, блискост са њеним узвишеним лепотама и додир нестварне тајановитости и пролазности обликовали су такав однос према лакомости и неумерености.

Узмимо за пример приказ цвећа - на западу, масе цвећа у пуном цвату чврсто се држе у вази са гранчицама лишћа да попуне размаке између њих. Насупрот томе, у Јапану нагласак се ставља на истицање индивидуалних особина једног цвета, листа или гране. Околни празан простор је једнако релевантан као и сам цвет. Празан простор не поставља оквире и омогућава раст, адаптацију и промену. Празан простор је испуњен могућностима.

Несавршености, као што су изломљене стабљике или избледеле латице су цењене и прихваћене, изазивају захвалност за лепоту живота у свим његовим фазама.

У књизи „Основе традиционалне и модерне филозофије Јапана" Остоја Ђукић истиче да у основи јапанске естетике „лежи дубоко укорењен однос према природи", а „етика је била заокупљена пролазношћу и одговарала је самурајском духу". О повезаности лепоте и туге, о тузи која се може јавити пред фасцинантним феноменима природе он каже: „Јапанци знају да уоче лепе призоре у природи као и тужно у лепом. У сваком случају природа је величанствена и напаја увек новом снагом и заносом, преливима боја и јављањем тонова који остављају непоновљив утисак. У лепе појаве Јапанци убрајају музику и залазак сунца, ноћ, ведро небо, бистру воду, разноврсно цветање и листање, те колорит боја природе у пролеће и јесен. Туга која може да се јави у разним тренуцима приликом боравка у природи је најчешће тренутна и одлази пред шинтоистичким поимањем природе. Тајанствена туга која се понекад код Јапанаца јави „повезана са осећањем лепоте засигурно не припада овом постојању, већ безбројним претходним животима и стога је одиста туга успомена" (Ђукић 2013:268).

Данашњи Јапан је, упркос променама под утицајем запада, успео да развије и сачува своје карактеристичне традиционалне вредности. Контраст између технологије и природе, западног утицаја потрошачког менталитета и чисте јапанске традиције је јасно видљив. На први поглед, високотехнолошки град Токио, испуњен треперавим билбордима и гомилом људи који се журе, изгледа хаотично, али и у таквом градском окружењу, између облакодера, ипак је могуће наћи драгоцени мир у светилиштима, храмовима и чајним кућама са својим мирним баштама које раде у складу са савременим животом. Јапан је место где се градња и природа међусобно допуњују, то нема алтернативу. Жеља за хармонијом с природом главно је обележје јапанске уметности, чија се естетика испољава пре свега култом лепоте, уско повезаним са перцепцијом природе.

ПРИРОДА У ДЕЛИМА КАВАБАТЕ

Природа у делима Кавабате заузела је посебно место. У њима се осећа суптилност присуства одраза зен изреке: „довољна је само једна влат траве да покаже правац ветра". Живот природе и човека, по његовом мишљењу, повезани су невидљивим ланцима. Слике природе су нека врста посебне позадине на којој се одсликавају међусобни односи јунака, али често, природа добија самостално значење, постаје приоритетна слика књижевног дела.

У првој сцени *Снежне земље*, спајањем лика девојке Јоко и природе, Кавабата ствара јединствени осећај лепоте. Одраз девојке који се види на прозорском стаклу, стапа се са позадином и изгледа као да је део природе и самих планина:

> „Тамо где се то лице огледало у стаклу, пејзаж готово да се није ни назирао, али када је промицао ван контура њеног лица, и оно је деловало готово прозрачно. Понекад је изгледало да пејзаж напољу протиче баш поред црта девојчиног лица, и готово да није било могуће у било ком тренутку угледати нешто одређено" (Кавабата 2015: 117).

По зен учењу, хармонија која настаје из привидног несклада унутрашњег живота човека, резултанта је његовог спајања са природом, када он постане део ње. Перић наводи да је разлике у начину обожавања природе Истока и Запада исказао Сузуки „указујући на обавезну аналитичност, вербализам, интелектуалност и објективизам који карактеришу Запад насупрот Истоку кога одликују синтетичност, субјективност, стремљење целини и интуитивност" (Перић 2012):

> „У тренуцима кад би њена сићушна зеница засијала, јер би јој се око нашло баш над оном светлошћу, осећао је као да гледа омамљујуће лепу фосфоресцентну искру која плива на таласима вечерње тмине" (Кавабата 2015: 118).

Кавабатану прозу не сматрају без разлога литературом у стилу хаику поезије. Не само зато јер подсећа на стихове у прози, већ и зато што то нас учи да видимо и схватимо снагу коју може исказати и изразити један елемент у мноштву: један цвет, једна звезда, један гест, као што је то најбоље умео да уради Башо. Усамљени цвет ладолежа у старој вази је Универзум:

> „Кад се вратио у своју спаваћу собу пошто је опрао зубе, Кикуђи је видео да је служавка окачила тикву у ниши. У тикви је био један једини ладолеж" (Кавабата 1989: 71).

Тај минимализам ствара осећај целовитости и пружа могућност да се испуни овај простор око цвета. Та празнина у којој стоји један цвет је драгоцена и даје слободу креирања предивних форми. Григорјева говорећи да лакоћа и прозрачност његовог стила буде посебна осећања, наводи речи које је пролетерски писац Аоно Суекићи (Aono Suekichi 1890-1961) казао када је препознао ту драгоценост да „сваки пут када прочитам неко његово дело, осећам како око мене утихну звуци, ваздух постаје кристално чист и ја сам се стапам са њим. Не могу да именујем нека друга дела која би имала такав ефекат на мене". Ти осећаји сакривени негде у дубини душе приморавају вас на размишљање (Григорјева 1993: 418). Дела Кавабате су својом чистом

лепотом у потпуности урођена у стварни свет, истичући неухватљиву, а толико блиску, мистерију природе.

Као песник природе Кавабата у свом развоју иде од дескриптивног ка мисаоно-симболичном начелу. Дескрипције има највише у романима *Снежна земља* и *Звуци планина*, где је постигао највећи домет. Повезивање човека са природом и њеним одразом ствара осећај хармоније, мира и спокојства који су увек присутни у делима Кавабате. Магична естетика природе доприноси бољем и прецизнијем изражавању његових идеја У *Снежној земљи* има предивних описа природе. Сјај или тмина и пространство делују усамљенички:

> „Упркос тмини, планине су одисале свежином снега. Деловале су прозрачно, усамљенички изгубљено. Небо и планине као да није спајала никаква хармонија" (Кавабата 2015: 137).

Опису Кавабатиног стила невероватно одговара оно што је Црњански написао за стих хаикуа да је „једна непрекидна реченица, у ствари кратка као уздах" (Црњански 1927:21):

> „Брда у даљини била су обавијена меком, млечно белом паром, а снег налик на прозрачни дим" (Кавабата 2015: 150).
>
> „Месец се пресијавао попут оштрице ножа залеђене у тамноплавом леду" (Кавабата 2015: 156).

Многе сцене у његовим романима изгледају више као да су насликане него написане, а људске емоције се рефлектују у природи:

> „Комакине усне биле су још увек влажне као прстен лепих пијавица" (Кавабата 2015: 169).
>
> „Месечина је на њеној нежној кожи гејше дочаравала блистави сјај морске шкољке" (Кавабата 2015: 169).

Природа је вечна и неуништива. Описи планина, парадоксално, могу у људским бићима побудити осећај пролазности, неумитног протицања времена, иако истовремено имају космичку свеобухватност и трансцендентну безвременску димензију. За Кавабату, планине су и „блиске и далеке":

> „Потом, када су се само још врхови купали у ватри залазећег сунца, планине су се, онако блиске и далеке, од врхова до дна и са многим сада још дугим сенкама, облиле руменилом сутона, које је од снежних врхова хрлило доле ка њима" (Кавабата 2015: 147).

Посебну вандимензионалност планине добију када их прекрије снег. Кавабата у *Снежној земљи* наслућује да је узалудан напор планина да се својим врховима споје са небом:

„Упркос тмини, планине су одисале свежином снега. Деловале су прозрачно, усамљенички изгубљено. Небо и планине као да није спајала никаква хармонија“ (Кавабата 2015: 138).

Кавабата позива да се учи од природе, да се продре у њене нерешене мистерије, он је у односу са природом видео пут ка моралном и естетском развоју и савршенству човека. У његовим описима природа је прекрасна и величанствена. Показујући промене у њој аутор приказује кретање људске душе, тако да су скоро сва његова дела вишезначна и имају сакривени смисао. У роману *Хиљаду ждралова* природа као да саучествује са јунацима (Давиденко-Стрељчук и др. 2009: :230):

„Полубудан или полуснен, чуо је како птице цркућу. Учинило му се као да се први пут пробудио и свесно чуо цркутање птица.

Јутарња магла је овлажила дрвеће на веранди. Кикући је осетио да му је испран и најдубљи кутак душе.

Није мислио ни на шта“ (Кавабата 1989: 38).

Али природа је и лек против унутрашњих недоумица и терета који настаје сталним преиспитивањем јунака:

„Кикући се сетио како је стајао окружен цвећем и мислио на госпођу Ота.

Сетио се да му је мирис цвећа некако ублажио осећање кривице“ (Кавабата 1989: 59).

Кавабата, пратећи духовне традиције своје земље, приказује блиску повезаност човека и природе. Комуникацију човека са природом види као пут ка моралном и естетском унапређењу човека. Промене у природи одговарају променама у људској души. Кроз опис природе Кавабата преноси осећања својих јунака. Све недоумице и неодлучност нестају попут мује:

„Грмљавина је била јака иако је долазила издалека; са сваким ударом грома била је све ближа. Муња је блеснула кроз грање дрвећа у башти.

Али кад је киша почела да пада, грмљавина као да се повукла.

Био је то жесток пљусак. Бела пена дизала се са земље у башти.

Кикући је устао да телефонира Фумико“ (Кавабата 1989: 73).

Киша као да испире немир и стрепњу јунака, прочишћава му душу и отвара пут новом, чистијем почетку:

„Током разговора Кикући се осетио освежен, обновљен и чисто опран“ (Кавабата 1989: 73).

Природа помаже човеку да разуме суштину ствари, да разликује важно и неважно, главно и споредно. На пример, у финалу приче, након ноћног

изласка са Фумико, Кикуђи проналази разбијене делове зделе Шино[3] која је Фумико увече разбила. Један део је недостајао, почео је да га тражи међу камењем, али је одмах престао када је, погледавши горе, угледао да на истоку између дрвећа сија једна велика звезда:

> „Питајући се да није негде на земљи, почео је да га тражи међу камењем. Одмах је престао. Подигао је очи. На истоку је једна велика звезда сијала кроз дрвеће. Прошло је више година откако је последњи пут видео јутарњу звезду" (Кавабата 1989: 108).

Звезда је блистала међу облацима и чинила се још већом него што је заиста била, подсећајући Кикуђија колико је крхко људско битисање и колико су сићушни људски пориви у поређењу са природом, која је, као и увек, симбол непролазног и вечног:

> „Сигурно је, помисли он одмах, [...] сва мирисна и свежа од чистоће. Или га варају очи што су малочас у брдима доживеле разбукталост сунчевог изласка?" (Кавабата 2015: 122)

Кавабата кроз своја дела провлачи схватање да не треба разликовати видљиве супротности - објекат и његов одраз. У потпуности изграђена на овим реминисценцијама је његова прича *Месец на води*. Јунакиња ове приче Кјоко, свом мужу прикованом за постељу, да би му олакшала болно постојање, помоћу огледала почела је да показује природу и објекте и да тако ствара нови свет-свет у огледалу:

> „Њему, тако дуго одсеченом од света, већ је само то било попут откровења новог живота. Међутим, никако се не би могло рећи да је то са огледалом било „само то" (Кавабата 2009: 74).

Временом је свет из огледала постао раван свету који је посматрао непосредно, без огледала, добијао је и нову изражајност:

> „Њен муж помоћу огледала није посматрао само повртњак. Гледао је небо, облаке, снег, далеке планине и оближње шумарке. Видео је и месец, и пољско цвеће. Чак су и птице селице нашле свој пут преко огледала. У огледалу су људи ишли улицом а деца се играла у врту" (Кавабата 2009: 79).
>
> „Небо у огледалу није имало оловност и тежину правог неба. Сјајило се" (Кавабата 2009: 80).

Његов живот добија нову димензију, почео је да живи између реалности и њеног одраза:

> „Постојала су два одвојена света. У огледалу је настао нови свет који је почео да изгледа као онај прави" (Кавабата 2009: 80).

3 Шино-старински врхунски уметнички крчаг од керамике, фајанса или порцелана.

За њеног болесног мужа огледало је донело нови испуњенији живот, када је почео да гледа како она ради у башти:

> „То огледало му је причињавало толико задовољство као да се читав један изгубљени свет свежег зеленила вратио у његов живот“ (Кавабата 2009: 84).

Одраз природе у огледалу за њега је био оживљавање призора из времена када је могао изблиза да осети дах природе, будио је у њему блискост са стварним светом који му је на тај начин постао доступан. Моћ природе и њеног одраза променио је његову свакодневицу.

ЗАКЉУЧАК

Комбинација дескриптивног, емоционалног и мисаоног спектра гради полиедар на чијим странама се прелама светлост којом зрачи виртуозност Кавабате, стварајући полифонију која истиче блискост човека и природе, и неретко, изазива збуњеност пред величанственим призорима.

Жеља за хармонијом с природом главно је обележје јапанске уметности, чија се естетика испољава пре свега култом лепоте, уско повезаним са перцепцијом природе. Лепота осећања тајанственог и недокучивог, у делима Кавабате се приказује кроз слике заласка сунца, вечерњег сумрака, звезданог неба или свега онога што изазива мистериозност и неизвесност. Снег и хладноћа који пробијају тело и топли сјај срца често су помешани у његовим делима, као и у животу.

Слике природе у његовим делима значајне су карике у међукултурној комуникацији са Јапаном. Култ природе у јапанској култури веома је прихватљив и разумљив читаоцима са наших простора јер су и стари Словени обожавали природу. Створили су бројне култове као што су духови воде, шума, поља, светих извора, брда и др. Они могу пронаћи релацијски однос према јапанском феномену *-ками* који живе у свим природним облицима, на пример у великој планини, у камену, у усамљеном дрвету, у цвету и сличним непоновљивостима природе.

Позивање на слике природе у стваралаштву Кавабате природна је последица формирања посебног менталитета у прилично раним фазама историје јапанског народа. Свест да вулканске ерупције, монсуни, земљотреси и цунамији представљају сталну претњу, да живот у тренутку може нестати или постати немилосрдан, развија појачани осећај захвалности и изоштрава осећај, да колико год да је напредна цивилизација, она нема снагу да контролише природу и отклони страх од ње и њених сила. И у стваралаштву Кавабате одражава се ово осећање, стављајући нагласак на садашњи тренутак.

ИЗВОРИ

Кавабата 1989: Кавабата, Ј., Лепота Јапана и ја, Хиљаду ждралова, Дечје новине, Горњи Милановац.

Кавабата 2009: Кавабата, Ј., (2009), Играчица из Изуа, Месец на води, Логос; Либер, Београд.

Кавабата 2015: Кавабата, Ј., (2015), „Снежна земља; Велемајстор", електронски ресурс [e-book].

ЛИТЕРАТУРА

Вилсон 2014: Wilson, R. , Киго – витална снага хаикуа, ОСВИТ Часопис за хаику поезију, Година 14. број 11. -2014. Београд.

Герасимова 2012: Герасимова М., П., Кавабата Ясунари, Писатели Востока – лауреаты Нобелевской премии, Институт востоковедения РАН, Москава, 2012.

Григорјева 1993: Григорьева, Т., П. , Красотой Японии рожденный, Искусство, Москва, 1993.

Давиденко 2009: Давиденко Г. Й. , Стрельчук Г. М. , Гринчак Н. І., Історія зарубіжної літератури XX століття, Київ, Центр учбової літератури, 2009. http://schooled. ru/pdf/129. html, приступљено: новембар 2018.

Ђукић 2013: Ђукић, О., Основе традиционалне и модерне философије Јапана, Челинац-Бања Лука, 2013.

Крутова 2009: Крутова, Т., А. , Образы природы в декоративно-прикладном и изобразительном искусстве Японии, Владивосток.

Перић 2012: Перић, В. , Зен-будизам, Афирматор, часопис за уметност и друштвена питања, бр. 01. април 2012, Београд, https://afirmator. org/vladimir-peric-zen-budizam/, приступљено: септембар 2018.

Тарнапољскаја 2008: Тарнапольская, Г. М., Эстетика Японии: Учебное пособие. Томск: СибГМУ, 2008 www. academia. edu/4362778/Тарнапольская_Г. М. Эстетика_Японии_Учебное_пособие. _Томск_СибГМУ_2008. _32_с, приступљено: април 2019.

Црњански 1927: Crnjanski, M. „Pesme starog Japana", Letopis Matice srpske, Novi Sad, 1927. /knj. 311, str. 127-141/. Izvodi objavljeni u knjizi Živana Živkovića: „Gost sa Istoka" , Niš, 1996, ogled „Haiku, Crnjanski i savremeni jugoslovenski haijini"/str. 21/.

Svetlana V. GRUBOR

NATURE IN THE WORKS OF YASUNARI KAWABATA

Summary

Abstract: There is a strong connection between Japanese culture and nature, to the extent that they can be considered synonyms. Magnificent and cruel nature relentlessly imposed on the inhabitants to reduce their weaknesses and helplessness by cultural work, to make the islands the places where life turns into art and where the creation of a cultural tradition is enabled, in which different and fascinating art forms are expressed. In this paper, the cult of nature is analyzed, which occupies a special place in the works of Yasunari Kawabata. The focus is on the novels *Snow Country* and *Thousand Cranes*, in which the perception of nature is given through the prism of Kawabata's view on the fragile beauty of human life before the fear of the whirlpool of transience. Man's attitude towards nature in the works of Kawabata is also reflected in the mysterious role that phenomena in nature have in the formation of characters. The merging of man with nature and the harmony of man and nature are the main aspects of the interpretation of nature in the works of Kawabata, and the multidimensionality of his narration emerges from them.

Key words: Yasunari Kawabata, cult of nature, harmony of man and nature, *Snow Country*, *Thousand Cranes*.

Рад је предат 5. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 327.88::323.28
077:323.23
doi: 10.5937/bastina30-26323

Прегледни рад

*Синиша Р. ДОСТИЋ**
Факултет за пословне студије и право Универзитета
„Унион – Никола Тесла" Београд

*Драгана М. ВИДАКОВИЋ***

ТЕРОРИСТИЧКА ПРОПАГАНДА НА ИНТЕРНЕТУ

Апстракт: Размена велике количине података допринела је да информационе (комуникационе) технологије постану саставни део живота савременог света,често обликујући јавно мњење, било да је реч о њиховој употреби или неретко и злоупотреби. У том контексту и савремени тероризам, у сврху промовисања али и регрутовања за своје активности, користи, односно злоупотребљава њихове различите могућности, а нарочито интернет. Коришћењем интернета, ширење терористичке пропаганде је толико олакшано да га је практично преплавила. Овај начин изношења ставова и претњи од стране терориста, вршења притиска на противнике, као и вербовање нових чланова допринео је успону деловања терористичких група које интернет злоупотребљавају у медијске сврхе. Додатни проблем представља немогућност његове ефикасне и правовремене контроле како би се спречила злоупотреба у циљу терористичке пропаганде али и чињеница да се највећи део пропагандних активности не може благовремено спречити и ограничити с обзиром да се задире у област поштовања људских права, као што су слобода мишљења, вероисповести и други. Док пропаганда, сама по себи није забрањена, употреба пропаганде у циљу подстицања промовисања, финансирања, вербовања, обучавања и извршења тероризма је категорисана као кривично дело. Како би се доказало подстицање на тероризам, према европском законодавству, углавном се мора указати на везу намере и директне узрочности између наводне пропаганде и стварне завере или извршења терористичког дела.

У вези с тим, циљ овог рада је да укаже на опасност терористичке пропаганде на интернету, као и на њене видове испољавања и обележја (симболе), како би се правовремено идентификовала и на адекватан начин минимизирала.

*Кључне речи:*тероризам, интернет, терористичка пропаганда, видови испољавања, обележја

* Ванредни професор, sinisa.dostic@fpsp.edu.rs
** Доктор наука, vidakovic.belgrade@gmail.com

УВОД

Интернет је последњих деценија доживео велику експанзију и представља једно од најмоћнијих средстава за размену података. Коришћење интернета омогућава много олакшица, и то: средство је за повезивање у приватној и пословној коресподенцији, убрзава пословне трансакције, комуникацију, електронску трговину и банкарство, омогућава складиштење података, користи се као средство за стручно оспособљавање и усавршавање запослених итд.

Међутим, поред позитивних страна, интернет има и своје негативне стране с обзиром да нуди много могућности за проузроковање штете другима, а између осталог и злоупотребе у сврху тероризма. Злоупотреба интернета у сврхе тероризма је феномен који се све брже развија и који је Савет безбедности Уједињених Нација препознао још 2010. године. У Резолуцији 1963[1], препознат је проблем коришћења интернета у терористичке сврхе и изражена забринутост због повећане употребе нових информационих и комуникационих технологија (нарочито интернета) у глобализованом друштву од стране терориста за потребе регрутовања и подстицања, као и за финансирање, планирање и припрему њихових активности. Такође, препозната је важност сарадње међу државама чланицама како би терористима било онемогућено коришћење технологије, комуникација и ресурса за пружање подршке за извођење терористичких аката.

Везе тероризма и интернета могу бити различите и потребно је разликовати ситуације у којима је интернет:

- мета, подразумева незаконит напад на мреже, компјутере и податке у циљу застрашивања или присиљавања државних субјеката на уступке терористима,

- средство које терористичке групе и њихови симпатизери користе за различите сврхе као што су радикализам који води у тероризам, вербовање, пропагандно-психолошка делатност, обезбеђивање финансијских средстава за различите фазе терористичког акта,

- мрежа за комуникацију која нема централизовано управљање те се као таква не може у потпуности контролисати.

Међутим, не може се искључити могућност комбиновања и/или истовременог коришћења више метода ради ефикаснијег и ефективнијег остварења циљева (нпр. хакерски напади на системе банака ради прибављања новчаних средстава намењених за финансирање тероризма и др.)

1 Резолуција 1963 (2010) усвојена је на 6459. седници Савета безбедности Уједињених Нација дана 20.12.2010. године URL:http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1963(2010)

У овом раду базираћемо се на везу тероризма и интернета као средства и мреже комуникацијеу сврху реторике терористичке пропаганде на интернету.

ИНТЕРНЕТ КАО БЕСПЛАТНИ РЕСУРС У РУКАМА ТЕРОРИСТА

Због доступности, анонимности и разноврсних начина присутности, терористи користе интернет за комуникацију (у смислу разговора. ширења пропаганде, радикализације, финансирања - прикупљања средстава и ресурса, вербовања и обучавања) и прикупљање информација (Јовановић, 2014:399-403). Коришћење интернета у од стране терористе указује на њихову финансијску, тактичку или организацијску способност.

Комуникација на интернету се некада одвијала пре свега путем електронске поште провераване преко интернет налога и отваране на анонимним, бесплатним сервисима за пошту (енг. gmail, yahoo и други)[2]. Данас се предност даје непосредној комуникацији међу тачно одређеним корисницима у реалном времену, што је омогућено коришћењем:

- интерактивних групних разговора (енг. chatroom),
- различитих форума,
- Јутјуба (енг. You tube),
- друштвених мрежа попут Фејсбука и Твитера (енг. Facebook, Twitter),
- бесплатних апликације за комуникацију путем интернета које су условљене регистрацијом броја мобилне телефоније, као што су Вибер, Вотсап, Телеграм (енг. Viber, WhatsApp, Telegram) и друго.

На овај начин терористичке групе комуницирају са члановима и симпатизерима из целог света, али могу и да синхронизују активности пре акције, и/или добију повратне информације одмах (енг. feedback). Комуникација се реализује путем текста или видеа, шифрованим порукама, као и коришћењем програма за претварање текста у дигиталне слике. Откривање оваквих порука скоро да није могуће, нарочито ако се узме у обзир комуникација шифрованим порука, креирање лажних идентитета, комуникација играча видо игрица и коришћење мрачног дела интернета (енг. Dark Web)[3].

2 Чланови терористичке организације Ал Каида користили су комуникацију електронском поштом тако што се адреса није користила за слање порука другим особама, или на друге адресе, већ је више корисника међусобно размењивало поруке тако што су исте чуване као скице (енг. drafts). Како су сви учесници имали корисничко име и лозинку исте електронске поште која се проверава преко мреже, они су користили ту адресу и читали поруку која им је остављена, а која је представља оперативна упутства за поступање или извођење конкретне акције те терористичке групе. Након читања, порука се брисала.

3 Интернет се може користити на разне начине, а општепознат начин коришћења је простор познат као светска мрежа (енг. worldwideweb – www) коју је осмислио

Захваљујући наведеном, интернет игра важну улогу као алат радикализације у свим фазама - од предрадикализације до извођења операција. Наиме, захваљујући интернету процес радикализације се може спровести, делом или евентуално у целости, без физичког контакта особа, као и припрема и извршење терористичких аката и све без уобичајене инфраструктуре терористичке групе (Awan, 2010: 389-408). Неки аутори изједначавају појмове саморадикализације и радикализације преко интернета, односно сматрају да је процес радикализације који је лишен физичког контакта и који се у целости спроводи путем интернета, а који може укључивати контакт с осталим учесницима, док год се проводи на даљину, истоветан са појмом саморадикализације.[4] Објашњавајући регрутовање, радикализацију и обуку, О Рурк сматра да терористички ентитети користе интернет у циљу њиховог представљања као значајније тактичке претње у односу на физичку или рушилачку претњу (O'Rourke, 2007: 30).

Такође, терористичке организације и њихове присталице, поред наведеног, интернет користе за финансирање тероризма, тј. за прикупљање средстава и ресурса, а начин на који то чине може се поделити у четири опште категорије:

- директно тражење средстава,
- електронска трговина,
- злоупотреба алата за плаћање путем интернета и
- кроз оглашавање „хуманитарних" организација, које и без употребе интернета могу бити, са намером или без ње, злоупотрбљене у сврху финансирања тероризма.

На крају, интернет омогућава терористичким организацијама доступност података неопходних за потврђивање властитих ставова. Са друге стране одређена средства за комуникацију попут Гугла (енг. Google Earth, Maps) и друштвених мрежа као Facebook могу бити извори података за терористе јер понекад њихово несвесно и насавесно коришћење од стране припадника снага безбедности може се злоупотребити од стране терориста (Weiman; Winn, 1994).

енглески инжењен и научник Тим Бернерс Ли још 1989. године и можемо је поделити на: површинску мрежу (енг. SurfaceWeb) која је свима нама доступна и у којој се, углавном, налазе странице које редовно посећујемо, а које можемо пронаћи помоћу претраживача као што је Гугл (енг. Google); дубоку мрежу (енг. DeepWeb) која садржи све странице које захтевају регистрацију и/или претплату за приступ и коришћење, те самим тим заузима и највише простора у светској мрежи, а којој није могуће приступити уз помоћ претраживача за површинску мрежу, већ специфичним слободним софтверима, од којих је највише коришћен „Тор" (енг. TorBrowser); мрачну мрежа (енг. DarkWeb) која је је мањи део дубоке мреже.

4 The Internet as a Terrorist Tool for Recruitment and Radicalisation of Youth, Homeland Security Institute, 2009.

ВИДОВИ ИСПОЉАВАЊА ТЕРОРИСТИЧКЕ ПРОПАГАНДЕ НА ИНТЕРНЕТУ

Као што је интернет посебан феномен у области информационих (комуникационих) технологија, такође и пропаганда посебан феномен у области комуникација. Због великог потенцијала да манипулише људима пропаганда је један од основних стубова насиља, сукоба и ратова. Пропаганда је намерни и систематски покушај обликовања перцепције и манипулисања спознајом и понашањем у циљу изазивања реаговања које је у интересу пропагатора. Другим речима, пропаганда је системска метода манипулације и врло је успешна *(Garth, O'Donnell, 2014)*.

Због моћи манипулације, као и чињенице да је функционисање интернета омогућило тренутно, бесплатно и анонимно ширење информација широм света, пропаганда представља битан механизам који користе терористичке организације. Веома често пропагатори своје активности оправдавају загарантованим људским правима и слободама као што суслободаизражавања,медија, мисли, савести и вероисповести или уверења, једнакост и забрана дискриминације и друга. Такође, воде рачуна да такве активности не повређују права другог лица кроз подстицање, заговарање или вршење насиља, као и да не позивају на расну, верску и националну мржњу и нетрпељивост, имајући у виду да се у тим случајевима,у складу са Уставом, наведена права и слободе могу ограничити.

Док пропаганда, сама по себи, није забрањена, употреба пропаганде у циљу подстицања промовисања, финансирања, врбовања, обучавања и извршења тероризма је категорисано као кривично дело. Како би се доказало подстицање на тероризам, према европском законодавству, углавном се мора указати на везу намере и директне узрочности између наводне пропаганде и стварне завере или извршења терористичког дела.

За терористичку пропаганду је карактеристично да се то најчешће чини коришћењем средстава јавног информисања или комуницирања. Такође, то се може чинити директним и непосредним утицајем на вршење одређених акција, изражавањем ставова који стварају одређено уверење, па чак и „изокретањем" смисла политичких изјава представника државних органа, указивањем на опасности које прете земљи, некој организацији или групи грађана ако се не предузму одређене мере и др. Битно је да се ради о „јавном" изношењу идеја, што значи даје, например, приватна комуникација поводом одређених питања која се могу тицати овихи деја, искључена из опсега ове одредбе (Јанковић, Драшковић, 2017:438).

Терористи своје пропагандне активности, посредством интернета, реализују, у највећем броју случајева, у форми мултимедијалних комуникација, које обухватају виртуелне поруке, презентације, часописе, радове,

аудио и видео датотеке, видео игре које су развиле терористичке организације или симпатизери истих и друге.

На овај начин се, поред промоције терористичких активности, креира и велики број практичних водича информација и савета, којима се дају упутства како се придружити терористичким организацијама; како израдити експлозив, ватрено оружје или друга оружја или опасне материјале; и како планирати и извршити терористички напад. Такође, креирају се и дистрибуирају и друге релевантне поруке, попут видео записа бруталних и монструозних убистава и слично, које доприносе бржој и лакшој индоктринацији.

Пропаганда у сврху промовисања, радикализације, врбовања и обучавања унапређена је формирањем медијских продукцијских кућа које су задужене за производњу и дистрибуцију онлајн порука терориста произведених према високим професионалним стандардима најсавременијих продукција. Исте функционишу на врло сличан начин као и велике новинске куће попут Ројтерса, Блумберга или Асошијетед Преса (енг. Reuters, Bloomberg или Associated Press), а материјали које креирају су веома разноврсни од мултимедијалних садржаја, аудио и видео снимака до публикација попут часописа Инспајер, Румија (енг. Inspire, Rumiyah) и други.

Анализе водећих америчких стручњака, у претходном периоду, указале су да се у највећем проценту случајева терористичке организације директно контактирале медијске сервисе како би преузеле одговорност за поједине терористичке нападе (Cyganov, 2004: 3). Утицај пропаганде терориста најбоље се огледа у чињеници да велики део становништва, директно или индиректно, није био у додиру са било којим видом испољавања терористичког насиља, него прве спознаје добија путем медија.

Посебан вид испољавања пропаганде представљају и саопштења и интервјуи лидера терористичких група у којима се они јавно ограђују од конкретног почињеног терористичког акта или дугог акта насиља. Као пример може се навести терористички напад на зграду амбасаде САД у Сарајеву који је починио држављанин Републике Србије 28.10.2011. године. Непосредно након извршења овог напада, два лидера радикалних исламистичких идеологија, један из Републике Србије, а други из Босне и Херцеговине, дали су два одвојена и званична саопштења за јавност у којима су најоштрије осудили извршење напада и потенцирали да се они залажу за мир и против свакој врсти насиља, како вербалног тако и физичког. Само пар година након овог инцидента наведени лидери напустили су територије Србије и Босне у Херцеговине и прикључили се активностима терористичке организације „Исламска држава“ у Сирији где се и данас налазе. На овај начин су, поред јавне промоције идеологије, грађани подстакнути да преиспитају до тада стечена површна знања на којима су утемељени њихови негативни ставови.

ОБЕЛЕЖЈА ТЕРОРИСТИЧКЕ ПРОПАГАНДЕ НА ИНТЕРНЕТУ

Терористичка пропаганда на интернету представља помућену слику где се терористи сматрају за жртве које морају да користе насиље да би остварили „праведне циљеве". Демонизовање непријатеља, изигравање жртве и пребацивање кривице на мету терористичког нападатеслање мирољубивих порука су само део њихове стратегије.

С тим у вези Габриел Вајман и Конрад Вин у својој студији „Позориште терора" истичу напоре како би се оправдала употреба силе против непријатеља путем 4 типа пропаганде: први, истицање насиља као неопходности коришћењем мотива „без избора"; други је повезан са законитошћу употребе насиља у циљу демонизације и приказивања противправних радњи непријатеља; трећи је наглашавање слабости, па се радње које се спроводе против терористичких група редовно наглашавају уз речи „крвопролиће", „убиства", „геноцид" и др. и четврти у коме се представљају ненасилна решења (Weimann, Winn, 1994).

„Терористи нису сви истовремено и у пуној мери почели да користе интернет простор. На пример, сада најпознатија терористичка организација, Ал Каида, је релативно касно „открила" интернет, а почели су га интензивно користити тек након што су протерани из Авганистана. Разлог томе је вероватно тај што у Авганистану тада, за време талибанске страховладе није било ни струје, а камоли интернета. Сеобом Ал Каиде у Ирак све више се користи интернет па се ускоро појављују разни филмови у којима бомбаши самоубице сведоче о својој вери или пропагандни филмови у којима се позива на свети рат против Америке. Врхунац је достигнут када је на интернету објављен видео на коме се види одрубљивање главе Американца НикаБерга (Nick Berg). На почетку је Ал Каида слала материјале арапској тв станици Ал Џазира (Al Jazeera), али су касније почели израђивати сопствене интернет странице. Две странице које су биле синоним за Ал Каиду на интернету су Алнеда (Alneda.com) и Џихад (Jehad.net)" (Зиројевић-Фатић, 2011:427).

„Редован садржај интернет страница терористичких организација представљају информације које обухватају историју организације ибиографије лидера, оснивача, хероја или значајних личности организације, информације о политичким и идеолошким циљевима и вести. Већина интернет страна даје детаљан преглед историјских догађаја битних за организацију, политичко и друштвено одређење, селективанање значајнијих активности упрошлост и циљеве. Националне организације (сепаратистичке или територијалне) дају опште мапе подручја у сукобу." (Зиројевић-Фатић, 2011:429).

Центар за борбу против тероризма одељења за друштвене науке Војне академије Сједињених америчких држава је 2006. године објавио документ под називом „Пројекат исламске слике: визуелни мотиви у пропаганди

џихада на интернету“ који је заправо каталог најчешћих мотива који су подељени у пет категорија:

- природа (сунце, месец, вода, биљни свет, слика предела, животињски свет, временске прилике и олује);

- географија, политички симболи и државе (глобус - карте света, заставе, валуте и звачини државни симболи, света места, значајни догађаји, заставе и симболи терористичких организација);

- људи (политички лидери, лидери терористичких организација, мученици, жене, деца);

- оружје, ратовање и загробни живот (разне врсте оружја, крв, погинули, рањени, слике раја);

- остало (боје, руке).[5]

„Креатори интернет презентација терористичких организација осим текста, обилато користе и графику и визуелне елементе (слике, филмови...). Све организације имају амблеме на својим почетним странама (tzv. *Home page*). Неки сајтови посетиоцима чак нуде да „скину” амблеме (*Download*). Иако интернет стране уобичајно скривају насилну природу терористичких организација и наглашавају њихову наводну мирољубиву природу, пацифистички приступ проблему нијеприказан на амблемима. Симболи приказују оружје или друге елементе који означавају насиље” (Зиројевић-Фатић, 2011:433).

Терористичке организације користе графичке знакове и ознаке као симболе како би ефикасније представиле своју идеологију, сврху и циљеве[6], односно допринеле стварању јединствене организационе културе. Постоји неколико база података које садрже симболе које се користе у терористичким сликама и пропаганди, од којих су најистакнутија база података о међународним терористичким симболима, напред наведени пројекат Центра за борбу против тероризма Одељења за друштвене науке Војне академије Сједињених америчких држава, као и академско истраживање Константина Жаринова (*Zharinov, 2010*).

СУПРОТСТАВЉАЊЕ ТЕРОРИСТИЧКОЈ ПРОПАГАНДИ НА ИНТЕРНЕТУ

Супротстављање терористичкој пропаганди на интернету је врло комплексан процес који захтева мултидисциплинаран приступ. Безбедносна агенда Европске уније за период од 2015. до 2020. Године препознаје тероризам, организовани криминал и борбу против високо технолошког криминала

5 The Islamic Imagery Project. West Point, NY: Combating Terrorism Center at West Point. 2006.

6 “International Terrorism Symbol Database”.The Trump Enigma.www..thetrumpenigma.com приступљено 10.09.2019.

као три најозбиљније претње по безбедност Европске уније и кључне приоритете којима се треба бавити. Она има за циљ да искористи постојеће инструменте за сарадњу националних полиција и агенција Европске уније, да те инструменте унапреди и обезбеди њихово пуно спровођење кроз систематску координацију свих релевантних актера у борби против тероризма. Европска унија је установила Иницијативу за борбу против тероризма на Западном Балкану (енг. Western Balkan Counter-Terrorism initiative), како би пружила подршку државама овог региона у борби против претњи џихадиста и екстремизма, онемогућила онлајн комуникацију терориста и њихово финансирање, као и унапредила безбедност на државним границама.[7]

Проблеми који се при том јављају углавном потичу од чињенице да терористи на интернету могу без ограничења објављивати нетачне информације, као и великог степена анонимности коју им интернет домогућава да би заобишли законске санкције. Такође, Међународним пактом о грађанским и политичким правима предвиђено је да су ова права ограничене када је у питању заштитана ционалне безбедности, али се све чешће у овом контексту поставља и питање утицаја на право слободе изражавања.[8]

Када је у питању наша земља, у овој области, Влада Републике Србије је донела Националну стратегију за спречавање и борбу против тероризма з аперио̄д 2017–2021. године.[9]Стратегија је у складу са опште прихваћеним међународним стандардима (Повељом УН, Глобалном стратегијом УН у борби против тероризма и Конвенцијом Савета Европе о спречавању тероризма), заснива се на Уставу Републике Србије, а усклађена је са Стратегијом националне безбедности Републике Србије. У Стратегији циљеви су подељени у четири области: превенција од тероризма, заштита од тероризма, кривично гоњење терориста и одговор система на терористички напад.У контексту овог рада потребно је нагласити да Стратегија истиче да доступност савремених комуникационих и информационих технологија увећава ризик од њихове злоупотребе и то не само за врбовање, пропаганду или комуникацију где могу бити средство напада, већ постоји и реална опасност и да оне као ресурс државе буду објекат напада терориста.

Превентивне мере у борби против терористичке пропаганде на интернету су врло битне и подразумевају: правовремено идентификовање и минимизирање узрока њеног настанка; стварање повољних политичких, друштвених, економских и других околности које ће онемогућити њен развој; унапређење програма превенције нарочито код младих, подржаних

7 Стратегија за борбу против високо технолошког криминала за период 2019–2023. године, „Службени гласник РС, број ”71 од 25. септембра 2018.

8 Детаљније видети у Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима, „Службени лист СФРЈ”, број 7/1971-73.

9 Национална стратегија за спречавање и борбу против тероризма за период 2017–2021. године доступно на www.vlada/startegije приступљено дана 1.12.2019.

и координираних од стране представника власти, цивилног друштва, приватног сектора и породице; перманентно јачање свести у друштву о опасностима којима са собом носи и др.

У оквиру националног кривичног законодавства потребно је нагласити да се у области супротстављања терористичкој пропаганди на интернету убрајају кривична дела:

- члан 391а „Јавно подстицање на извршење терористичких дела" које подразумева јавно изношење или проношење идеја којима се непосредно или посредно подстиче на извршење кривичног дела из члана 391 КЗ-а,

- члан 391б „Врбовање и обучавање за вршење терористичких дела" које подразумева врбовање лица да изврши кривично дело или да се придружи терористичкој организацији ради извршења кривичног дела (став 1) или давање упутства о изради и коришћењу експлозивних направа и оружја и обучавање лица за извршење дела (став 2)."[10]

За ефикасно супротстављање терористичкој пропаганди на интернету од важности јеи перманентно унапређење сарадње између надлежних државних органа, као и адекватна међународна правосудна и међународна полицијска сарадња. Такође, неопходно је вршити и перманентну едукацију свих заинтересованих субјекта, као и размену најбољих пракси на основу до сада процесуираних случајева злоупотребеинтернета у циљу терористичке пропаганде.

ЗАКЉУЧАК

Велику доступност, као и низ других могућности интернета препознале су и терористичке организације па их користе на различите начине у сврху промовисања циљева и активности.Оне користе интернет како би пропагирале своје идеје, објавиле упутства за акције и саопштења за јавност те на тај начин изазвале ширење страха и панике што је једна од битнијих карактеристика савременогтероризма.

Терористичке организације путем интернета врше притисак на јавно мњење. На жалост, честе су кратких филмова експлицитне сцене убијања заробљеника одрубљивањем главе. На тај начин се код људи појачава страха и друге негативне реакције. Међутим, на сајтовима које уређују саме организације, истичу се и детаљи који указују на то да су терористички акти односно употреба насиља оправдани те да су, у ствари, они жртве и да се боре за правду, равноправност, веру, идеологију и др.

Иако није могуће тачно одредити ко су корисници терористичке пропаганде уочава се веза са циљаном популацијом са израженом потребом за

10 Кривични законик РС („Службени гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019).

подршком и оправдањем насиља. Поруке које се односе на конкретан терористички акт постају снажније које што акт безумнији, бестијалнији и већи са што више невиних жртава и чине их следећи елементи: скретање пажње на саму терористичку организацију која преузима одговорност, па самим тим и на њене циљеве и програме; уношење страха и несигурности чињеницом да нико нико није заштићен и безбедан; порука грађанима и власти – грађанима да власт није у стању да их заштити, а власти да их стиже освета због борбе против терориста у којој поред терориста страдају њихове жене и деца, али и недужно становништво.

Супротстављање терористичкој пропаганди на интернету на међународном нивоу захтева перманентну сарадњу специјализованих субјеката и организација засновану на међународноправним документима. Када је у питању Република Србија потребно је нагласити да постоји изграђен систем супротстављања тероризму и усклађен са међународним стандардима па и у области терористичке пропаганде на интернету. Осим тога неопходно је и даље прецизирање надлежности, координације и одговорности свих надлежних државних органа, организација, установа и институција. Због убрзаног развоја информационих технологија, као и интернета, неопходна је и перманентна едукација како поступајућих државних али и друштвених субјекта. Овакав приступ допринео би и већој мотивисаности грађана за учешћем у оваквој борби. Тиме би се обезбедила правовремена и адекватна помоћ жртвама терористичког напада у складу са адекватном легислативом што би могло утицати и на смањење извршења, као и на последице терористичког акта.

Осим политичких, верских, идеолошких и других димензија узрока и последица терористичких аката па и оних изазваних терористичком пропагандом на интернету потребно је сагледати и његову економску димензију с обзиром да терористичке организације овакве активности много и не коштају док с друге стране становништво у чијем је непосредном окружењу је извршен теористички акт принуђено је да мења навике, а Владе присиљене да преусмеравају финасијска средства и додатно улажу у безбедност уместо у побољшање животног стандарда грађана.

ЛИТЕРАТУРА

Awan 2007: Akil N. Awan. *Virtual Jihadist Media. Function, Legitimacy and Radicalizing Efficacy.* / European Journal of Cultural Studies, 10(3), 389-408., URL: https://www.researchgate.net/publication/249630794_Virtual_jihadist_media, приступљено дана 10.02.2020.

Aly 2010: Anne Aly. *The Internet as Ideological Battleground* / Edith Cowan University Research Online, URL: http://ro.ecu.edu.au/act/9, приступљено дана 10.09.2019.

Cyganov 2004.: Cyganov Viktor. *Media-terrorizm: Terrorizm i sredstva massovoj informacyi*, Nika-Centr, Kijev

"International Terrorism Symbol Database". *The Trump Enigma, доступно на* www.thetrumpenigma.com, приступљено дана 10.09.2019.

Garth - O' Donnell, 2014: Garth, Jowett and O' Donnell, Victoria. Propaganda and Persuasion. Sage Publications London and Sage Publications New Delhi, URL: https://www.storyboardthat.com/hr/articles/e/propaganda

Gus 2010: Gus, Martin. *Understanding Terrorism: Challenges, Perspectives and Issues*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, URL: https://trove.nla.gov.au/work/17467606?q&versionId=45281924, приступљено дана 24.01.2020.

Јовановић 2014: Милован Б. Јовановић. *Интернет и тероризам*, Култура полиса, год. XI, бр. 25, стр. 397-415

Јанковић - Драшковић 2017: Дијана Јанковић и Мирко Драшковић. *Тероризам као кривично дело – међународни и национални аспекти*, Тематски зборник радова са научно-стручног скупа са међународним учешћем «Полиција и правосудни органи као гаранти слободе и безбедности у правној држави», Том 1, Криминалистичко-полицијска академија, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу и Фондација «Ханс Зајдел», Београд, стр. 429-454

Кривични законик РС («Службени гласник РС», бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019)

Национална стратегија за спречавање и борбу против тероризма за период 2017–2021. године доступно на www.vlada/startegije, приступљено дана 1.12.2019.

Резолуција 1963 (2010) усвојена на 6459. седници Савета безбедности Уједињених Нација доступно на URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1963 (2010). приступљено 10.01.2020.

O' Rourke 2007: Simon O' Rourke. *Virtual Radicalisation*: *Challenges for Polic*e. 8th Australian Information Warfare and Security Conference, Edith Cowan University, perth Western Australia, URL: http://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1041&context=isw, приступљено 10.09.2019

Стратегија за борбу против високотехнолошког криминала за период 2019–2023. године, «Службени гласник РС», број 71 од 25. септембра 2018.

The Islamic Imagery Project 2006. West Point, NY: Combating Terrorism Center at West Point. URL: https://ctc.usma.edu/the-islamic-imagery-project, приступљено 22.02.2020.

The Internet as a Terrorist Tool for Recruitment and Radicalisation of Youth 2009: U.S. Department of Homeland Security,Science and Technology Directorate, *URL: http://www.anser.org/docs/reports/Internet_Radicalization.pdf,* приступљено 13.01.2020.

Human Rights in Counterterrorism Investigations 2013: *A Practical Manual for Law Enforcement Officers*, OSCE/ODIHR, Warsaw URL: https: //www.osce.org/odihr/108930, приступљено 9.02.2020.

Weimann-Winn 1994: Gabriel Weimann and Conrad Winn. *The Theater of Terror - Mass media and International Terrorism,* Longman Publication, New York, *URL:* https: //www.amazon.com/Theater-Terror-Media-International-Terrorism/dp/0801311012, приступљено 12.03.2020.

Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима, „Службени лист СФРЈ", број 7/1971-73

Зиројевић-Фатић 2011: Мина Зиројевић-Фатић. *Злоупотреба интернета у сврхе тероризма,* Међународни проблеми, Вол. LXIII, бр. 3/11, Институт за међународну политику и привреду, Београд, стр. 417-448

Zharinov 2010: Konstantin Zharinov. "Terroristica: Flags and Emblems of Armed Non-Governmental Organizations". URL: http: //www.novapublishers.org/catalog/ product_info.php?products_id=34816, приступљено 10.09.2019.

Siniša R. DOSTIĆ
Dragana M. VIDAKOVIĆ

TERORRIST PROPAGANDA ON THE INETRNET

Summary

The exchange of large amount of data contributed to making information technologies an integral part of the modern world, often shaping public opinion, whether through its using, or abusing. In such a sense, modern terrorism uses or abuses various possibilities of information technologies, especially Internet, for the promotion of its own activities, as well as for the recruitment. Internet usage made the eradiation of terrorism propaganda such an easy task, so Internet practically became overwhelmed by it. Attitudes and threats expressed by terrorists that put their opponents under serious pressure, as well as recruitment of new members has contributed to to an increase in the number of terrorist groups that abuse the Internet for media purposes. Additional problems stem from the impossibility of their effective and timely control in a bid to prevent abuse aimed at terrorist propaganda, but also from the fact that most propaganda activities can neither be prevented nor limited in time, since such preventions and limitations infringe human rights, such as freedom of expression, religion and others. Since propaganda itself is not prohibited, the use of propaganda for promotion, financing, recruitment, training and commission of terrorism purposes is characterized as a criminal offense. In accordance with the European legislation, in order to provide evidence of incitement to terrorism, the connection between intent and direct causality has to be specified between the alleged propaganda, actual conspiracy or commission of terrorist acts.

In this regard, the aim of this paper is to point out to danger of terrorist propaganda on the Internet, as well as to its types of manifestations (symbols) in an attempt to identify it in a timely manner and ~~to~~ curtail it in an adequate way.

*Key words:*Terrorism, Internet, Terrorist Propaganda, Types of Manifestations, Features

Рад је предат 28. априла 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 330.144.2(100)
316.344.23
339.97/.98
doi: 10.5937/bastina30-26406

Оригинални научни рад

*Слободан Н. БРАЦАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини
Економски факултет, Косовска Митроовица

ЕКОНОМСКЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ, КАПИТАЛ И НЕЈЕДНАКОСТИ

Ајстракт: Неједнакости у капиталу, имовини, дохотку, одреднице су савременог и глобалног друштва. Стопа приноса на капитал надмашује стопу привредног раста. Остварује се енормна концетрација капитала. Повећава се број богаташа и екстремно богатих. На другој страни огромна већина је мање имућних и сиромашних. Нараста и слој глобалних плутократа. Пројицира се успоравање динамике раста. Будућност је магловита неизвјесна, као и пуно рискантна. Циљ рада је сагледавање растуће друштвене неједнакости као горућег савременог проблема. Примјењује се разноврсна методологија (историјске, дедуктивно-индуктивне, структурне, компаративне, статистичке и др. анализе). Проблем је концентрација капитала и могућност умањивања социјалних раслојавања. Исто тако, проблем је и дугорочно успоравање динамике привредног раста. Закључује се да дјелују силе конвергенције и (или) дивергенције, као и мјешовитих учинака чија резултанта може бити у смјеру умањивања глобалних неједнакости. Развој појединих региона може и динамизирати привредни раст. Филозофски и економски, стопа приноса од капитала премашује стопу привредног раста (р>г). Овај тренд предвиђа се и у 21 вијеку. „Први фундаментални закон капитализма“: учешће дохотка од капитала у националном дохотку (а) производ је стопе приноса (р) на капитал и односа капитала и дохотка (б) тј. а = р х б. „Други фундаментални закон капитализма“: однос капитала и дохотка (б) количник је стопе штедње (с) и стопе раста националног дохотка (г) тј. б = с/г. „Закон кумулативног раста“: невелика годишња стопа приноса у дугом року узрокује снажан раст, иницијалног, капитала. „Закон понашања“: новац и профит су мотор активности! Најбогатији слој чини перцентил људи (1%), на највишем врху пирамиде! Плутократија креира свјетску политику.

Кључне ријечи: Раслојавање, диобе, неједнакости, капитал, имовина, доходак, богатство, закон, кумулативан, новац, профит, силе, конвергенција, дивергенција, региони, раст, развој, плутократија.

* Доцент, slobodan.bracanovic@pr.ac.rs

УВОДНЕ ОДРЕДНИЦЕ

Предмет, домет, циљ и сврха рада (Клеут 2010, Пејановић 2014, Пејановић 2015); јесте указивање на актуелне и акутне економске тенденције; предвиђања будућих капиталних кретања као и појава савременог раслојавања друштва на нивоу појединих земаља тј. региона, интеррегионалног и најширег глобалног нивоа. Предвиђања су и логично мање прецизна са дужим протоком времена. Током протеклог периода (2007/8. год.) испољила се снажна економско финансијска криза у западним земљама (првенствено у САД, почетно хипотекарна криза која се касније трансформисала у ширу финансијску кризу). Повезаношћу савремене привреде, неповољни ефекти више, или мање преливали су се и у друге државе у свијету.

Међутим, криза није детерминанта, економије источних држава, привредног раста и развоја (Драгутиновић, Филиповић и др. 2005). Има се у виду посебно Исток и Југоисток Азије, са нарочито карактеристичним примјером Кине, која се налази у дугорочној економској, посебно индустријској експанзији (са растућом масом и високом дугорочном, просјечном годишњом стопом раста бруто друштвеног производа, близу 9%).

Капитал у своме садашњем кретању није промијенио досадашњи тренд већ се и даље усмјерава према региону Азије. Кризни елементи западне атланске економије само су појачали досадашње тенденције. Тежиште свеукупног економског производа свијета налази се сада, у Ирану; а у будућности налазиће се између Кине и Индије (Милановић, 2016: 172).

Савременост обиљежја је већег остваривања: (просјечне годишње) стопе приноса на капитал од стопе привредног раста. Наиме, динамично расте стопа приноса (прихода) на капитал. Марксистичка закономјерност тенденцијског опадања профитне стопе (а не и масе), (Стојадиновић, 2006), није доказана нарочито имајући у виду модерна привредна кретања (Машић, Целетовић, 2015). Стопу приноса на капитал, можемо, али и нужно не морамо поистовјећивати са профитном стопом (тј. релацијом оствареног профита према укупном предујмљеном капиталу). Приноси на капитал могу укључивати разне шире видове „вишка вриједности“ (ренте, профите, камате, предузетничку добит, дивиденде, бонусе и др.). Дугорочно однос капитала и дохотка (квантитативном анализом) једнак је количнику стопе штедње и стопе раста националног дохотка.

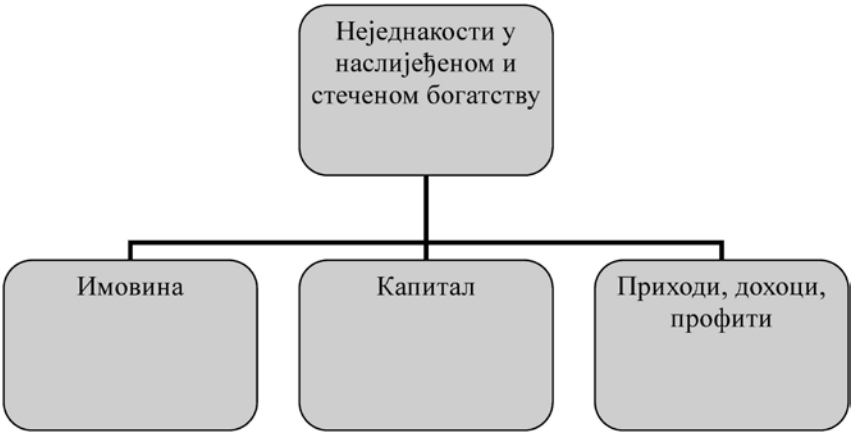
Савремено друштво, обухватајући и глобално, одредница је дубоких социоекономских раслојавања, подјела, диоба, неједнакости. Прецизније, економска неједнакост може обухватати распоне (јаз) у имовини, капиталу, приходу, дохотку, акумулацији, зарадама и др. Имовину можемо поистовјећивати са капиталом али, исто тако, неопходно не морамо и могућа су, ужа и шира, тумачења (као нпр. марксистичко, схватање капитала као

ангажованих и утрошених средстава која се оплођавају у производном процесу стварајући вишак вриједности и у зависности од одређених друштвено-економских односа). Међутим, савремено тумачење капитала је компликсније, обухвата компletну (индивидуалну) имовину; или шири, групни, колективни, државни и друштвени капитал (природни, еколошки, људски, кадровски, информатички и остали). На једној страни, кристалише се огромна мањина богатих (5%, а екстремних 1% тј. перцентил, или и још мање). Насупрот овом слоју, кристалише се огромна већина мање имућних, сиромашнијих, или на граници и дну животне егзистенције. „Средња класа" која поступно ишчезава као друштвени стабализатор, катализатор и амортизер, на нивоу појединачних држава, на најширем плану јавља се као „нова глобална средња класа" („виших и нижих слојева"), настала у склопу тенденције савременог умањивања глобалних неједнакости. Али ово је једино хипотетичка поставка. Слој модерне „плутократије", тј. спреге: финансијских стредстава, новца и политике, нарочито добија на значају у садашњим условима друштвено-економског развитка. Презентирају се евиденције (листе) богатих појединаца (милионера, мултимилионера, милијардера, мултимилијардера) који располажу са енормним богатством, имовином, капиталом, приходима, дохоцима, профитима (нето богатством од милијарде и више долара према цијенама из 1987. год, или двије милијарде долара по цијенама из 2013. год.). (Милановић 2016: 35). Обим (број, волумен) ових екстремно имућних појединаца, континуирано расте у свијету. Јавља се и забринутост да ће државе у будућности моћи бити у посједу навећих богаташа.

КАРАКТЕРИСТИЧНИ ТОКОВИ КАПИТАЛА

Поред обима (опсега) богатства, важно је и питање расподјеле. Постоје дивергентна становишта. Према Марксу (19. вијек), динамика акумулације (приватног) капитала, неминовно води континуирано јакој концентрацији капитала и финансијске моћи код мањег броја појединаца. Према Кузњецу (20. вијек), алтернативно, уравнотежавајуће силе раста, конкуренције, техничког прогреса и технолошког напретка, воде већој стабилизацији и умањивању неједнакости у прогресивнијим фазама и етапама друштвено-економског развоја. Између ових екстремних варијанти и алтернатива, могућа су и прелазна, средња, умјеренија становишта, имајући у виду и да смо већ увелико закорачили у 21. вијек. Кузњецова хипотеза није се доказала у пракси економског живота. тј. Да је неједнакост по правилу ниска код врло ниског нивоа дохотка, затим расте са развојем економије а по постизању високих нивоа дохотка почиње да опада. Неједнакост расте у развијеном дијелу свијета (након 80-их год. прошлог вијека) (Милановић 2016: 38).

Дијаграм 1. Неједнакости као одреднице, посебно, развитка капиталистичког система

(Дијаграм је креација аутора.)

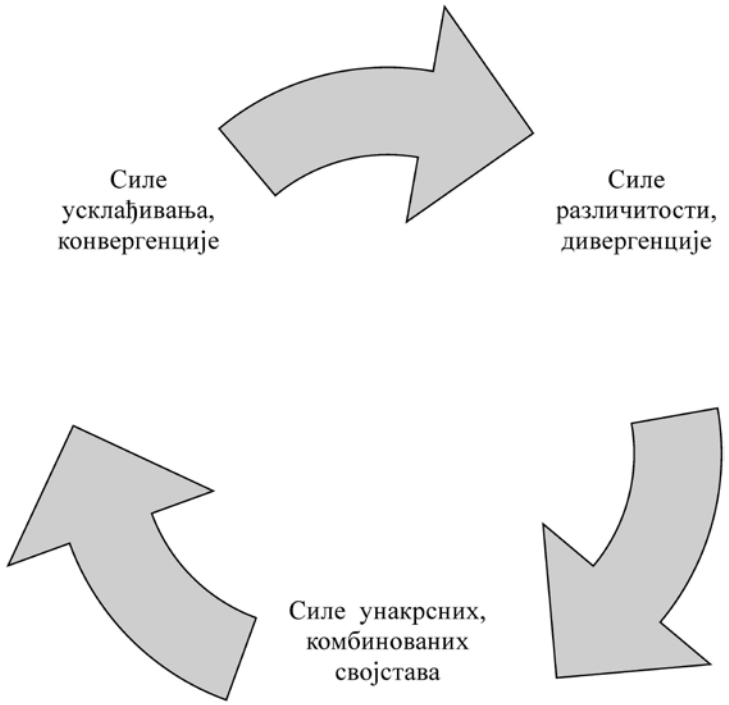
Стопа приноса на капитал, премашила је стопу привредног раста, тј. производње и дохотка (током 19. вјека). Овај тренд предвиђа се да ће бити настављен и у овом вијеку. Капитализам као друштвено-економски систем (историјски), у првом реду, продуковао је огромне различитости, изван сфере контроле. Ове енормне различитости урушавају темељне системе вриједности на којима, јасно, почивају демократска друштва.

Према Смиту: „појединац остварујући лични интерес најбоље остварује друштвени интерес". Међутим; ово није и одредница истинске друштвене демократизације. Уски и ужи лични интерес често је у неусаглашености, противрјечности, конфликтности са ширим, групним, колективним и општим државним и друштвеним интересом. Неопходно је постићи да општи, друштвени интерес, циљ, буде примаран, фаворизованији у односу на појединачни (индивидуални) лични интерес и циљ (Пикети, 2015: 13-48).

Постоје у основи силе конвергенције и (или) дивергенције. Главна сила конвергенције (умањивања неједнакости) је ширење (дисперзија) знања и сазнања, која је условљена образовном политиком; методима обуке и стицања прикладних, примјерених, вјештина и умијећа; мреже институција (установа) и др. Насупрот овим постоје и снажне силе дивергенције које су дејства у смјеру ширења и продубљавања диоба, раслојавања и неједнакости. Јављају се и силе које су дејства у унакрсним и комбинованим (мјешовитим) смјеровима као одраз комплексности и сложености токова друштвено-економског живота. Неоходно је имати у виду и однос: „доброћудних и злоћудних сила" у кретањима нивоа неједнакости. „Доброћудне силе" су обухвата образовања, премија високог образовања и квалификација,

техничко-технолошких промјена, социјалне и здравствене заштите, синдикалног организовања и др. „Злоћудне силе су склопа противрјечности, конфликтности, пореских оптерећења, сукоба, распада држава, ратова, разарања, елементарних катастрофа и др. Сагледавају се друштва са: 1. стагнирајућим и (или) 2. растућим средњим дохотком (мада је могуће и стање номинално, или реално опадајућег средњег дохотка). Главни финансијски, „војноиндустријски" и (или) политички циљеви и интереси могу изазвати конфликте и ратне сукобе. Економски фактори могу покренути и детерминисати политичка дешавања. Исто тако, међузависно, политички догађаји могу се ефектуирати у енормним економским неповољним учинцима. Поред овог, транзициони (прелазни) периоди ка демократским друштвима и системима могу се карактерисати различитим дешавањима, мирним, или наглим и скоковитим („ломовитим" и „грчевитим" промјенама „шоковима") (Милановић 2016: 46, 132-133).

Дијаграм 2. Силе конвергенције, дивергенције и међуусловљених мјешовитих својстава

(Дијаграм је креација аутора.)

Конкретније, битно, високи однос капитал/доходак поново се манифестује у новијем периоду посматрајући карактеристичне западне земље (посебно од 2010. год.) који је могуће објашњавати трендом

(релативно) спорог (нижег и ниског) привредног раста. Код друштава са спорим растом претходно створена богатства добијају непропорционалну важност, с обзиром да је довољан мањи, или мали прилив, доток (нове) штедње да би се константно и у суштини повећавало богатство (ниво, залиха).

Исто тако, уколико је стопа приноса на капитал знатно изнад динамике привредног раста током дужег временског периода (ово је посебно ситуација у условима нижих стопа привредног раста, индикативно за западне земље) висока је и ризичност од раслојавања, дивергенције у расподјели имовине, капитала (богатства).

Ово је битна (фундаментална) неједнакост, коју можемо представити на начин: r>g (гдје r, изражава просјечну годишњу стопу приноса на капитал, обухватајући ренте, профите, камате, предузетничку добит, дивиденде, премије и др. дохотке од капитала, исказане процентуално од њихове укупне вриједности, а g означава просјечну, годишњу, стопу привредног раста, тј. увећање производње и дохотка).

Поред овог, код стања у којем стопа приноса на капитал значајно надмашује стопу привредног раста (историјски до и током 19. вијека, а пројецира се и за 21. вијек), економски логично је да (наслијеђено) богатство расте динамичније од производње (укупног производа) и дохотка. Довољно је да насљедници богатства уштеде само дио свога дохотка од капитала, да би капитал растао много динамичније у компарацији са цјелином привреде и укупне економије. Код оваквих прилика, услова и околности, предвиђа се, готово је неминовно да ће наслијеђено богатство премашити стечено богатство током радног вијека појединаца, са посљедичним учинком изузетно високог нивоа концентрације капитала. Овај високи степен капиталне концентрације, у несагласју је, јасно, са најважнијим („меритократским“) вриједностима и циљевима социјалне правде и правичности, која је и темељна подлога (или би нужно требала бити) савремених демократских друштава. Наведена је битна, фундаментална сила дивергенције. Могу да је оснаже додатни процеси: а) уколико стопа штедње се интензивира са нивоом богатства и (или) б) када је просјечна стопа приноса на капитал виша у ситуацијама већег иницијалног појединачног капитала. Постоји и „принцип рјеткости“ (Рикардо) висока цијена енергетских извора (нафте и др.) може допринијети структуралној дивергенцији. Претпостављено могуће умањење будуће стопе привредног, као и демографског раста погоршаваће проблеме и ризике дивергенције и неједнакости (Пикети, 2015: 36-41, 48).

Са ширег аспекта посматрања, капитал у основи обухвата: а) јавни, б) приватни, в) мјешовити капитал, тј. имовину, богатство (наглашавајући да капитал, имовина, богатство, нужно не морају бити потпуно подударни

појмови, у зависности од: опсега посматрања, активног функционалног процеса рада, производње и услуга, релација штедње, акумулације и потрошње, материјалних и других резерви и др.). Развијају се и најсавременији системи управљања, који су, најчешће, одвојени од категорије власништва.

Дијаграм 3. Основни облици власништва капитала, имовине, повезани су и са управљањем

(Дијаграм је креација аутора.)

Истичу се, у теорији и литератури, најважнији, тзв. „фундаментални закони" капиталистичког друштвено-економског система. „Први фундаментални закон" (законитост) капиталистичке економије јесте: учешће дохотка од капитала у националном дохотку (a) представља производ стопе приноса (r) на капитал и односа (релације) капитала и дохотка (b), (a = r x b). Дискутабилне су одреднице закона (Пикети, 2015: 65).

Поред овог, „други фундаментални закон" капиталистичког система јесте: однос капитала и дохотка (b) представља количник стопе штедње (s) (поједине земље) и стопе раста националног дохотка (или друштвеног, домаћег производа); (g), (b= s/g). (Пикети, 2015: 182). Али сложеност система привређивања није могуће свести на ове „законе".

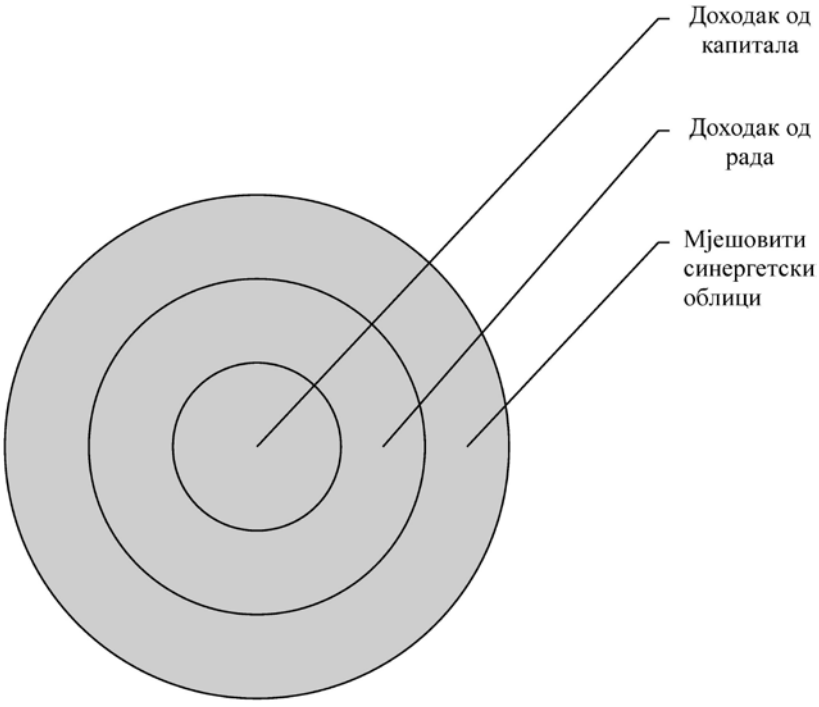
Међутим, нужно је нагласити да комоплексност и сложеност економских и друштвених кретања није могуће представити „законима"; поготову

не на начин како је ово могуће у сферама, природних и експерименталних (лабораторијског и др. вида) наука.

Исто тако, сматрам да капитализам није вјечити систем; нити најбољи поредак и да ће друштвени развитак у будућности имати и друге, различите друштвено-економске системе и поред савременог (пост) информатичког друштва. Ово ће рећи, могуће је осмислити и предвидјети друштвени развитак и без система класичног и др. капитализма.

Доходак (по новој обрачунској методологији: бруто производ умањен за амортизацију капитала), могуће је у рашчланити на доходак од: а) рада, б) капитала, в) повезаних комбинованих видова (марксизам анализира противрјечности рада и капитала).

Дијаграм 4. Главна структура оствареног, друштвеног производа и националног дохотка

(Дијаграм је креација аутора.)

Посматрајући претходне трендове, постоји мисао, идеја, идеја водиља, код економске професије, да је релативно учешће рада и капитала у националном дохотку стабилно у дугорочном временском хоризонту. Са општег (генералног) становишта, прихваћане су одговарајуће сразмјерности релација (двије трећине учешћа рада и једна трећина учешћа капитала). Протоком времена тј. историјском дистанцом и савременим

кретањима, ове сразмјере не могу се једноставно примјењивати и „копирати“ у комплексној и сложеној, свеукупној (тоталитет) објективној економској стварности. Токови капитала (јавног, приватног, мјешовитог), у протеклом вијеку, флуктуирали су (у великом опсегу, волумену). Природа, детерминанте, обиљежја и појам капитала, корјенито су се трансформисали (од природног, земљишног капитала у 18. вијеку, до непокретности, робног, индустријског, финансијског, људског, кадровског, информатичког, еколошког и осталог капитала у 21. вијеку). Савремени привредни раст, у многоме је зависан од пораста људског (креативног, кадровског, „хуманог“) капитала и ово условљава тенденцију раста учешћа рада у националном дохотку и у дугорочним периодима. Међутим, тврди се, ова тенденција тј. раста учешћа рада у оствареном дохотку, може се остваривати у релативно мањим сразмјерама. Овај релативно виско достигнути ниво капитала у привредно развијеним земљама, у садашњем времену, могуће је протумачити умањивањем популационог прираштаја и (релативним) растом производње и (или) услуга (Пикети, 2015: 53-54). Код савременог, тзв. „новог капитализма“, доходак од рада и доходак од капитала (као суштинска конфликтност, класичног капиталистичког система), могу бити обједињени у истој особи. Говори се и о облицима измијењеног, „модификованог“ и др. капитализма (Штиглиц, 2015: 124-128). Присутна је, савремена, пристрасност и апологетика капитализма као „најбољег, трајног, или и вјечитог система“.

Друштвена раслојавања, подјеле, неједнакости могу бити: а) природне, б) вјештачке, в) повезане, тј. мјешовите. Природне различитости су у физичким, моралним, интелектуалним и духовним потенцијалима, капацитетима. Вјештачке разлике произилазе из политичких, привредно моделских, цињних и осталих, наметнутих, детерминанти. Постоје и изведене, испреплетане разлике (Пикети, 2015: 100). Распони се манифестују и у информатичком друштву, односно како се већ истиче и у постинформатичком времену.

Стопа приноса на капитал средишњи је појам разних економских теорија нарочито у марксистичкој доктрини са формулисањем „Закона тенденцијског опадања профитне стопе“. Ово очекивање није се се доказало у сложеној економској реалности. Стопа приноса на капитал квантифицира величину у одређеном периду (једна година) са разноврсним облицима (рента, профит, камата, капитални добици и др.), исказано у (процентуалном) дијелу од вриједности предујмљеног капитала. Принос на капитал комплекснији је појам од профитне стопе и посебно од каматне стопе, са обухватом и једног и другог појма. Стопа приноса на капитал може знатно да флуктуира зависно од вида улагања. Просјечна дугорочна стопа приноса на хартије од вриједности (акције) у многим земљама је на одређеном

нивоу (7-8%). Улагања у обвезнице (и некретнине) су нижа (3-4%). Реална каматна стопа на јавни дуг је могуће и у многоме нижа. Код привредно развијених земаља (за које се претпоставља да су богате, али ово су различити појмови, јер је обично ријеч о приватном богатству), доходак од капитала тежи одређеном нивоу (око трећине националног дохотка). Релацијом капитала и дохотка (кофицијенат 6, или стопа 600%) означава се просјечни принос на капитал (од 5%). Код ових земаља рашчлањује се доходак (по глави становника) на доходак од рада (70%) и капитала (30%). Али ово нијесу непромјењиве пропорције! Постоји разлика између средњег, медијалног дохотка (ниво дохотка испод ког се налази половина становништва) и просјечног дохотка (релације укупног дохотка и броја становника), медијални доходак је нижи од просјечног дохотка (у развијеним земљама, 20-30%). Код свих земаља варирају величине из „Првог фундаменталног закона капитализма". Поједине дјелатности су капитално интензивније од других (индустрија у поређењу са услугама, базичне гране енергетика и металургија од лаких прерађивачких, као прехрамбене, текстилне, коже, обуће и др.). Ове величине условљене су и релативним учешћем природних ресурса (и непокретности) у цјелокупном капиталу (Пикети 2015: 65-69).

Стопа штедње означава фактички нову штедњу умањену за амортизацију капитала у односу (количнику) са националним дохотком. Земља са великом штедњом (и акумулацијом) и лаганим (умјеренијим) привредним растом дугорочно ће акумулирати огроман (енорман) фонд капитала са учинцима на друштвену структуру, расподјелу и прерасподјелу богатства. Поред овог, у стагнирајућем друштву, богатство стечено у протеклом времену остварiће енормну улогу. Однос капитала и дохотка поново долази на високи ниво формативне снаге (структурног учешћа). Ово је могуће објаснити тенденцијом нижег раста. Умањен демографски раст, посебно, доводи до увећања капитала. Исто тако, мање и мале осцилације у динамици (стопи) раста могу постићи крупне учинке у домену дугорочних односа капитала и дохотка. Власници капитала контролишу већи дио богатства. Код: „Другог фундаменталног закона капитализма", стопа раста подразумијева стопу свеукупног раста привреде, тј. кумулатив стопе раста националног дохотка по глави становника и стопе раста становништва. Ово је „асимптотски" закон (или законитост) који важи у дугом временском периоду (ово ће рећи да законитост не важи у кратком року). Потребно је вријеме за акумулацију богатства (и више деценија). Код појединачног нивоа богатство се акумулира врло брзо, међутим на нивоу цјелина земље однос капитала и дохотка је дугорочни феномен. Означава се стање равнотеже које се никада идеално не постиже (Пикети 2015: 182-187).

Дијаграм 5. Облици реалних, социо-економских, раслојавања, диоба и неједнакости

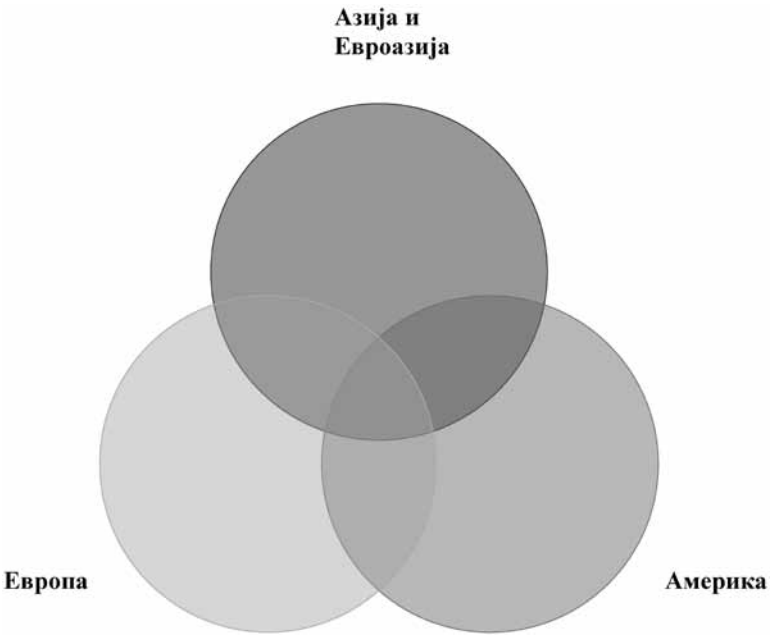

(Дијаграм је креацијуа аутора.)

Закон (законитост) „кумулативног раста“, односно „кумулативних приноса“, обиљежје је према којем невелика годишња стопа приноса (неколико процената) кумулативно (збирно) у дугом периоду (неколико деценија) узрокује снажан пораст почетног (иницијалног) капитала. Претпоставља се, према овоме, да се капитални принос континуирано реинвестира, или да (релативно) мали и мањи, упоредни, преносни дио (сегмент) одлази у непосредну потрошњу власника капитала. Овим, мала различитост између стопе приноса на капитал и стопе привредног раста, дугорочно може да продукује снажне реметилачке и неуравнотежене учинке на обим (опсег), структуру и динамику раслојавања у друштву. Поставља се и логичко питање: да ли ће се повећавати („глобална“) производња по глави становника у овом вијеку!? Прогнозе су неизвјесне. Оптимална стопа привредног раста, сматра се, постиже се на знатном нивоу (између 3-5% просјечно годишње). Остварује се и знатно динамичнији раст нпр. Кина је достизала изузетно високе просјечне годишње стопе раста (и више од 9%, између 1990-2012. год.). (Пикети, 2015: 91-115).

Период протеклог сагледаваног времена (1988-2008. год.) од „пада Берлинског зида, до избијања западне економско-финансијске кризе“, приказује се као епоха „високе глобализације“. На просторе (савремено повезане) свјетске економије остварују продор државе корјенитих структурних привредних преображаја: Русије, Кине, Индије, Индонезије, Бразила и др. Кина свјесно примјењује комбинацију планирања и тржишта.

Дијаграм 6. Економска експанзија азијских држава и преображаји у токовима капитала

(Дијаграм је креација аутора.)

Посматрани претходни (двадесетогодишњи) период одредница је револуције у техници, технологији и комуникацији. Привредни субјекти (компаније, корпорације) користе се могућностима да производне (и услужне) капацитете дислоцирају у удаљене просторе, гдје експлоатишу преимућства нарочито: издашних природних (сировинско-енергетских) ресурса и јефтине радне снаге, задржавајући власништво и (или) контролисање привређивања. Отварају се спољна, периферна тржишта и стичу се услови да се у земљама центра (средишта) непосредно ангажује радна снага (рад) из даљег и далеког периферног окружења. Погрешна су била предвиђања у прошлости (крајем 60-их год.) да ће маса азијског становништва која је бројна и са растом популације, бити на рубу животне егзистенције (усљед ниских прихода) и трајно остати заробљена у „зачараном кругу сиромаштва“. Али догађаји у завршној четвртини 20. вијека демантују екстремно песимистичка, суморна, предвиђања. Умјесто

неповољног тока социо-економских догађаја и азијске драме, настало је источноазијско чудо, посебно у економској сфери (Кина, Индија, Индонезија и др.).

Успоравањем, или рецесијом (бар у почетном периоду) погођене су не све (глобално), већ једино привредно развијене и „богате" економије. Ово је рецесија, депресија и криза западних, атланских економија. Економска криза, поновићемо, није измијенила дугорочне трендове дистрибуције и редистрибуције прихода (производа) и дохотка између држава, тј. преусмјеравања економске активности и капитала према Азији а даљег удаљавања од Европе и Сјеверне Америке. Наведено исказује да криза није узроковала промјену тренда, само је интензивирала већ присутну тенденцију. Исто тако, измијењен је облик кретања („криве") глобалне дистрибуције дохотка (са одразом на дистрибицију и редистрибуцију индивидуалних доходака у појединим земљама широм Планете). (Милановић: 2016: 8-33). Глобално друштво раслојава се на: а) енормну већину сиромашних, б) екстремну мањину богатих. Неједнакости су драматичних размјера.

Растућа концентрација богатства је ефекат претпостављених и очекиваних виших стопа приноса за богати слој (као и кретања на свјетским берзама). Постоји и дивергенција са аспекта концентрације богатства или дохотка (за 1% на врху „пирамиде").

Опсег екстремно богатих појединаца знатно се повећао током протеклог периода (друге деценије) овог вијека (петоструко). Просјечна вриједност богатства најбогатијих особа је висока (3 милијарде долара). Реални свјетски БДП се увећао (2,25 пута) међутим, знатно ниже од пораста реалног богатства екстремно богатих појединаца.

Ковергенција (приближавање нивоа доходака) индикатор је тенденција, кретања раслојавања, неједнакости, на регионалном и глобалном нивоу. Битни чинилац конвергенције је убрзан и динамичнији привредни и укупни економски раст многољудних азијских држава. Привредно мање развијене државе које су се налазиле у Азији, у посматраном дугорочном времену (од преко четири деценије) остваривале су динамичнији привредни раст у поређењу са економски развијеним западним земљама (Западна Европа, Сјеверна Америка и Океанија тј. Аустралија и Нови Зеланд). Констатује се да конвергенција (и пондерисаним и непондерисаним индикаторима) азијски је процес и феномен. Произилази да једино азијске државе (Кина, Индија, Индонезија и др.) сустижу, или већ и престижу (Кина) западну хемисферу (Милановић 2016: 137-139).

Указује се на раст глобалних „плутократа" тј. милијардера (њихов опсег је порастао у новијем периоду, друге деценије овог вијека, за 5 пута, а цјелокупно богатство исказано кроз глобални БДП-а повећало се више од 2 пута). Овај процес прати тврди се и нарастајућа „глобална средња класа" (мада средња класа еродира на нивоу националних држава). Ово су

„најзначајније“ промјене, трансформације које детерминишу процес „високе глобализације“ (од завршетка 80-их год. протеклог вијека).

Индикативна је и неједнакост унутар појединих држава, која је одговарајућег значаја и дјеловања и на ниво регионалних и глобалних неједнакости. Неједнакости унутар држава и даље су важан облик, вид, неједнакости. Свијет је политички организован постојањем националних држава. Ужи аспекат неједнакости тј. у овиримa држава предмет је, домен и домет највећих несугласица, конфликтности становишта и многобројних различитих погледа о могућим дугорочним тенденцијама (Милановић 2016: 34-37).

Дијаграм 7. Социоекономска „пирамида“, раслојавања, подјела, диоба и неједнакости

(Дијаграм је креација аутора.)

Код слоја на врху приходне и доходовне скале (љествице, са 1%, тј. перцентила), протекли период (од двије деценије, 1988-2008. год.) тзв. „тријумфализма“ САД, карактерисан је узлазним трендом богаћења најбогатијег (и глобалног) друштвеног слоја. Каснији период је неповољнији, усљед посљедица учинака западне економско-финансијске кризе започете у САД (2007/8. год. када је и окончано вријеме „тријумфализма“ САД (Штиглиц 2013). Раст дохотка слоја екстремно богатих, успорио се и зауставио из разлога

учинака избијања економско-финансијске кризе. Прецизније, доходак групе на врху остао је уравнотежен или је у мањој мјери био у силазном тренду. Раст прихода и дохотка унутар ове групације на врху, све изразитије налази се у ограничењима екстремно („супер“) богатих појединаца (са својим породицама). Како бисмо се концетрисали на групу која је и током финансијске кризе наставила континуитет постизања раста, нужно је да се истражује и анализира значајно мања екстремна група (унутар оквирне групације од око 70 милиона људи, колико износи 1%, тј. перцентил на врху). Користе се различити индикатори (нпр. „Форбсове листе милијардера“ која, током 2014. год, обухвата око 1500 особа са нето богатством од милијарду долара, или више, по цијенама из 1987. год, или двије милијарде долара или и више по цијенама из 2013. год. и који скуп сачињава 10-хиљадити дио једног процента на врху). Цјелокупно глобално богатство је енормно (у новијем периоду процјењује се на више од 240 трилиона долара). Укупна имовина најекстремније богатог слоја, сразмјерно, велике је вриједности (5,4 трилиона долара). Овај најбогатији слој (или „класа“) располаже са већим богатством у упоређењу са афричким континентом (за два пута). У успону је опсега и нивоа богатства „глобалних плутократа“ (Милановић, 2016: 29-37).

ПОЈЕДИНА ДОХОДОВНА И КАПИТАЛНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ

Приказаћемо одређене елементе извора, средстава, и капитала, у Србији. Релевантни су чиниоци финансијског капитала који је од посебног значаја у савременој економији (појединаца, финансијских институција и мутинационалних корпорација).

Табела 1. Монетарни параметри примарног новца и новчане масе у Србији (милијарде дин)

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2007.	2013.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Примарни новац	41,6	169,0	311,2	581,8	15,79
2.	Новчана маса М1	58,2	248,9	388,3	903,7	16,46
3.	Новчана маса М3	125,4	903,9	1.716,9	2.823,6	23,43

Извор: Министарство финансија Републике Србије. *Билтен јавних финансија* (децембар 2019.): 12-13.

Констатује се дугорочни (готово двије деценије) номинални раст динарских новчаних средстава, у финансијском систему Србије, конкретније умјеренији пораст примарног новца (по просјечној годишњој стопи стопи

раста од 15,79%) као и интензивнији новчане масе (раст М1 по стопи од 16,46% и наглашенији М3 по стопи од 23,43%). Посебно је питање реалности раста као посљедица инфлаторних кретања (појавно, просјека потрошачких цијена на мало од 91,8% у 2001, до 1,7% у 2019. год.). односно изнад најновијег упоредног нивоа у ЕУ 28 (од 1,6%) и Евро зоне (од 1,3%).

Графикон 1. Волумен примарног новца и новчане масе у финансијском систему Србије

Табела 2. Обим усмјерења финансијског (банкарског) кредитног капитала (милијарде дин.)

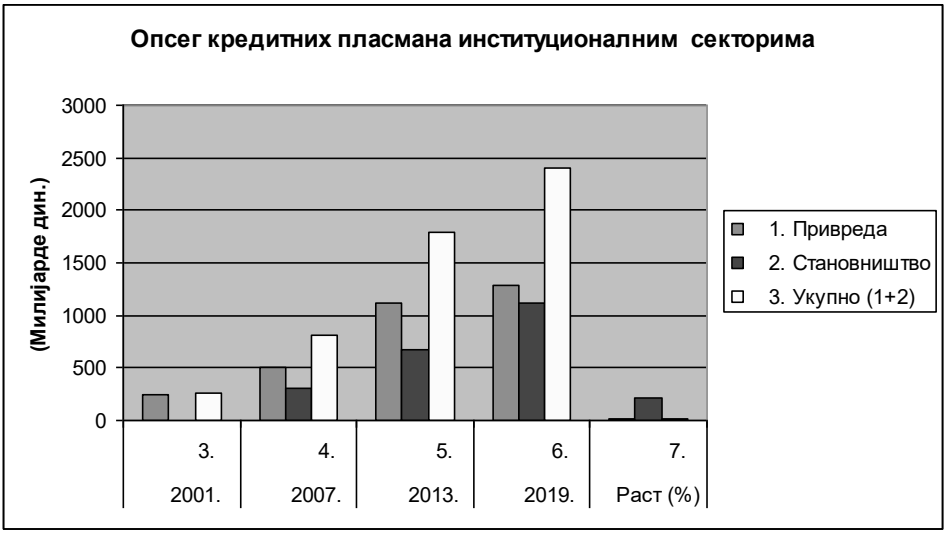
Ред./бр.:	Елементи	2001.	2007.	2013.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Привреда	247,8	508,2	1.110,0	1.290,8	9,60
2.	Становништво	5,3	305,9	673,7	1.111,4	218,22
3.	Укупно (1+2)	253,1	814,1	1.783,7	2.402,2	13,32

Извор: Исто.

Уочава се дугорочни значајни номинални раст домицилних, банкарских, кредитних средстава (новчаног капитала) у посматраном дугорочном периоду. Неупоредиво динамичнији (релативни, процентуални) раст остварили су пласмани у институционални сектор становништва из разлога ниске стартне (иницијалне) основе. Али посматрано у маси доминирају пласмани у институционални важни сектор привреде. Структуру садашњих пласмана у привреди углавном сачињавају: инвестициони кредити

(43,6%, међугодишњи раст од 5,5%) и кредити за обртна средства (37,7%, међугодишњи пад од 12,6%). Актуелну структуру пласмана становништву претежно сачињавају готовински кредити (43,7%, међугодишњи раст 18,4%) и стамбени кредити (36,0%, међугодишњи раст од 4,3%). Исто тако, банке су и највећи појединачни инвеститори у државне хартије од вриједности. Улога банкарског секора је доминантна у савремености.

Графикон 2. Волумен финансијског кредитног капитала приказан и методом графика

Табела 3. Девизне резерве, у маси, НБС, као и девизна штедња (милиони евра)

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2007.	2013.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Резерве	1.325	9.634	11.189	13.379	13,71
2.	Штедња	330	4.903	8.118	10.801	34,06

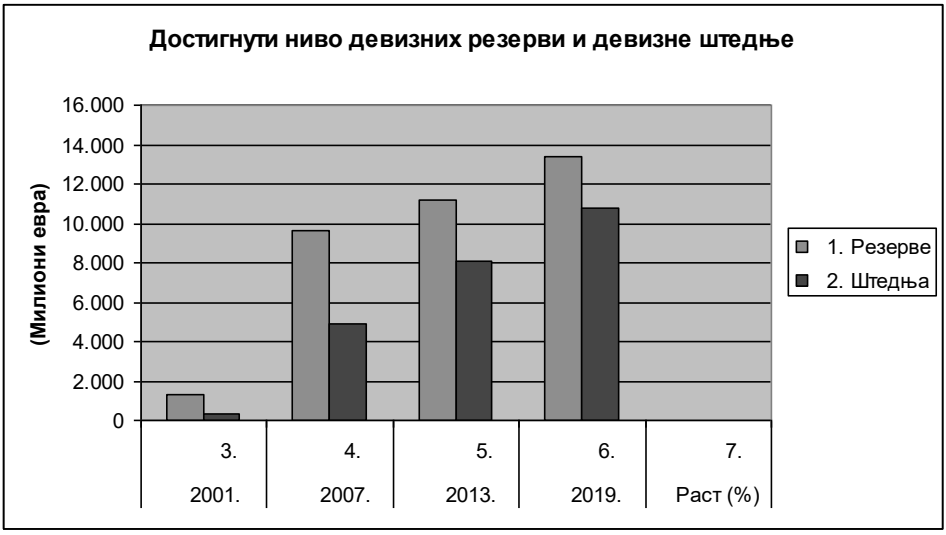
Извор: Исто.

Кристализује се динамични растући дугорочни (18-то годишњи) тренд девизних резерви Народне банке Србије. Знатно интезивнији је упоредни, истодобни, динамични раст, у дугом периоду, девизне штедње институционалних сектора прије свега на бази ниске иницијалне (стартне) основе. Међутим, посматрано у маси девизне резерве (као реално покриће и примарне новчане емисије и новчане масе) премашује волумене девизне штедње (као потенцијални извор разних видова инвестиционих улагања). Пораст девизних резерви НБС учинак је: а) прилива на бази активности

НБС на међубанкарском девизном тржишту, б) нето куповином девизних средстава, в) управљањем девизним резервама, г) финансијских мјерила и критеријума, поступака, техника и (или) процедура.

Циљним амортизовањем енормних текућих флуктуација, НБС је (у најновијем сагледивом периоду, у децембру 2019.) интервенисала на међубанкарском девизном тржишту нето куповином девиза (укупно, у маси, величине од 355 милиона евра).

Графикон 3. Битни девизни индикатори презентовани прегледније графичким методом

Табела 4. Дугорочно кретање референтне каматне стопе Народне банке Србије

Ред./бр.:	Елементи	2006.	2007.	2013.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Референтна стопа	14,00	10,00	9,50	2,25	–13,15

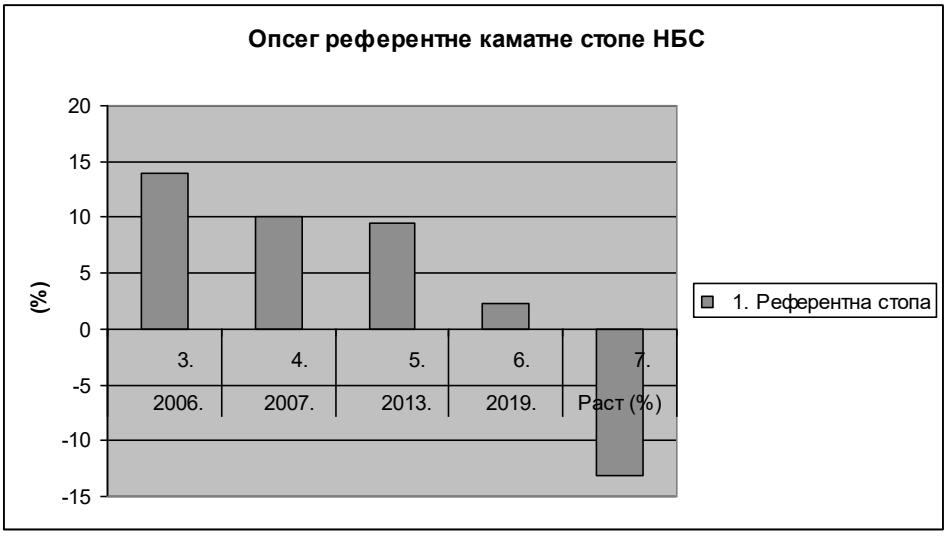
Извор: Исто.
Напомена: Показатељи нивоа референтне стопе нијесу јавно презентовани прије 2006. год.

Сагледава се дугорочни опадајући тренд референтне каматне стопе Народне банке Србије (тј. по негативној просјечној годишњој стопи од 13,15%.) Највећи ниво (максимална тачка) остварена је на почетку освјетљаваног, посматраног периода (2006. год.). Ово је и одраз објективних финансијских услова, могућности и политике, тј. домицилног финансијског новчаног и кредитно-монетарног система. Нужне су и даље активности на рационализацији и оптимизирању тренда досадашњих

кретања (имајући у виду и упоредне тенденције најновијих кретања референтних каматних стопа и тенденција снижавања, страних регионалних и глобалних финансијских институција).

Ширим контекстом, монетарна политика може бити и у обухвату стратегија монетаризма. Стреми се стабилизацији тржишних процеса и успјешнијем тржишту као и локацији ресурса, високој стопи штедње и ефикаснијем коришћењу капитала. Суштина монетаризма је погрешно „убјеђење": да је основа успјешне привреде утврђивање правилног односа главних економских цијена: а) капитала исказане каматном стопом, б) валуте исказане кроз девизни курс; в) радне снаге изражене висином најамнине. Исправно успостављене цијене, неометаним дјеловањем тржишта, препоставка су „успјешности привредних субјеката" („лесе фер") (Драгутиновић и др. 2005: 432-443). Али наглашавам нужност државне регулације и примат производње, реалне економије као подлоге услуга!

Графикон 4. Тенденције референте стопе НБС презентоване упоредно методом графика

Табела 5: Релевантни односи валута (девизни курс) у индикативном дугом периоду:

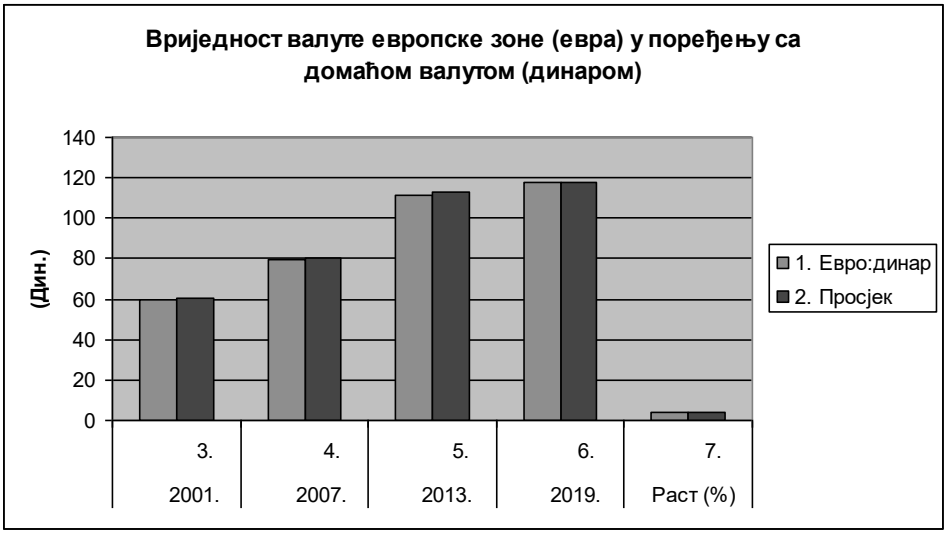
Ред./бр.:	Елементи	2001.	2007.	2013.	2019.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Евро:динар	59,71	79,24	111,61	117,59	3,84
2.	Просјек	60,69	79,96	113,11	117,85	3,98

Извор: Исто.

Напомена: Показатељ кретања просјечног курса валута приказан је за 2002. год.

Кристалише се кретање односа домаће, динарске и девизне, евро валуте (европске валутне зоне) у освјетљаваном дугорочном периоду. Наиме, валутни курс и куповна моћ динара, реално у промјењивом је тренду у поређењу са валутом европске зоне (тј. евром) у цјелокупном временском интервалу (посматрано на крају периода, или просјеку периода). Девалвација (умањивање вриједности) домаће валуте постиже и одређене повољности, као у погледу извозних спољно-трговинских токова (јефтиније домаће робе и услуга исказане у евро валути и др.). Врши се најновија реална апрецијација динара у односу на евро (0,2%), док се номинални односи нијесу мијењали.

Графикон 5. Релативни односи релевантних валута приказани прегледније графички

Укупна тржишна капитализација је значајна (крајем децембра 2019. износила је 569,6 милијарди дин. и у односу на претходни мјесец повећана је за 1,7%, а у поређењу са истовјетним периодом претходне год. за 9,0%.). Кристалишу се растући трендови.

Пројекција раста заснива се на: 1. „акомодативној" монетарној политици (обухватјући и кредитну), 2. повољнијим условима рад, пословања, привређивања, 3. динамизирању спољног тока тражње; фискалном „попуштању" у будућем периоду и др.

ЗАКЉУЧНЕ КОНСТАТАЦИЈЕ

Полазећи од претходног (теоријско-практичних) приказа, могуће је констатовати да су капитални приноси већи од стопе привредног раста. Ријеч је посебно о приватном капиталу. Одређене токове социо-економских диоба,

раслојавања и неједнакости; могуће је пратити и у Србији (као и ширем, интеррегионалном и глобалном нивоу) (Рикаловић - Молнар 2017). Међутим, ефикасност (домаћих) инвестиција (схваћених као државног, јавног, инвестиционог капитала, приватног и мјешовитог капитала), (Елинг 2013), прикладно рачуната (релацијом прираста бруто друштвеног производа и кумулатива инвестиција у фиксне фондове), могуће је побољшавати у будућем дугорочном периоду. Наредни дугорочни хоризонт доноси могућности даљег огромног (енормног) степена концентрације капитала, с обзиром на тенденцију динамичнијег раст просјечног приноса на капитал у компарацији са просјечном стопом привредног раста. Савремено доба обиљежја је и „плутократизма" тј. растуће моћи и улоге финансијског капитала (новца и богатства) у политици. Уочава се пораст броја (обима, опсега) милијардера са великим богатством, имовином, капиталом (од милијарду и више долара по цијенама из 1987, или двије милијарде и више долара према цијенама из 2013. год.). Ово је велики капитал (нпр. „за преношење једне милијарде долара у новчаницама од 100 долара, неопходно је пет стотина торби за ручни пртљаг"). (Милановић, 2016) Указује се да се реална вриједност богатства милијардера (појединачно) није повећала. Исто тако, наводи се, да се умањује глобална неједнакост. Ово су дискутабилне поставке јер је чињеница да, на једној страни, постоји огромна већина мање имућних и сиромашних људи на граници, или и испод минималног граничника животне егзистенције, док се, на другој страни, јавља кристализована изразита мањина богатих и екстремно богатих (1%, тј. прецентил, или милим и мање). Поставља се питање: да ли могућности дугорочног (глобалног) привредног раста опадају?! Наводе се сужене, скромне могућности економског раста, с обзиром на трендове кретања популације и (или) продуктивности. Ово су, исто тако, једино хипотезе (премисе, претпоставке). Питање је и да ли је неједнакост нужна?! Јасно је да потпуна (природна и др.) једнакост у тоталитету објективне стварности реално не постоји. Неједнакост може да буде и учинак динамичнијег привредног раста, али ни ово није универзално правило (јер опште важаћа апсолутна, универзална правила објективно и реално не постоје). Нужно је континурано тежити умањивању растућег раслојавања, подјела, диоба и неједнакости у друштву. Основа постојеће политичке организације садашњег и савременог друштва јесу националне државе. Глобални ниво, још увијек, у одређеном смислу и домету (релативно) удаљен је и апстрактан. Прецизније, не постоји (космополитски) једна легална држава, влада и парламент, као ни једна вјера, нација у свијету и др. Реалност је постојање подјела и раскола по многобројним основама (Штиглиц 2016). Предлаже се увођење „прогресивног глобалног пореза на капитал" (Пикети 2015). Али проблем је практичне реализације идеје и глобалног усмјеравања и координације. Чињеница је да није могуће успјешно предвиђати, нарочито дугорочне, токове капитала, богаћења, раслојавања у имовини, капиталу, богатству и др.

Евидентан је динамизам процеса. Уколико се значајан дио националног капитала састоји од „чисто“ природних извора, односно дијела природних ресурса чија вриједност не зависи од човјековог побољшавања, или улагања постигнутих у прошлом периоду, дугорочни однос капитала и дохотка може се увећавати (и неповезано са штедњом) (Пикети 2105). Ово казује о значају (а не потцјењивању) улоге природних ресурса у привредном развитку! Различити су мотиви и механизми акумулације и ово је битних посљедица у домену: неједнакости расподјеле богатства, улоге насљедства у структури и друштвене, моралне, политичке оправданости, прецизније неоправданости богатства и разлика у богатству. Однос капитала и дохотка дугорочно (и потенцијално) стреми равнотежи (према могућностима побољшаној „чисто“ природним ресурсима), под претпоставком да се: цијене видова активе просјечно крећу и као дугорочне потрошачке цијене (Пикети 2016).

Истарживачи и аналитичари указују на: непостојећи, фиктивни, виртуелни капитал, тј. непостојећи банкарски новац, финансијска средства, парарелну, „сиву“ и „црну“ економију, вјештачке пирамидалне структуре, моћ оваквог капитала и невидљивост окова. (Булатовић 2018). Исто тако, наглашавају се: ограничења тржишта, реформе државе, компленментарност, оптималне релације (а не конфликти) државе и тржишта (Тирол 2019).

Трага се за односима који никада нијесу идеално савршено пронађени (Брацановић 2020). Капитализам као систем продукује неједнакости, дјеловањем економских, неекономских и (или) испреплетаних чинилаца. Неједнакости су постојале и у ранијем социјалистичком и самоуправном друштву. Исто тако постоје и у „транзиционом“ периоду. Стопа сиромаштва у Србији је висока (четвртина популације). Досадашњи процес транзиције раслојио је друштво на: „добитнике“, „губитнике“, као и „неутралне“ елементе. „Прва генерација“ транзиционих реформи одредница је: социјалне неправде, немаштине, корупције и неједнакости. Обликује се друштвена структура: имовинска капитална олигархија (од око 300 најбогатијих појединаца); релативно мали скуп средњих слојева; доминанантну скупину сиромашних и најсиромашнијих и граничну, маргиналну групу (избјеглице, прогнани, биједни, убоги). Постоји егзистенцијална неизвјесност повезана са непредвидивим, или рушилачким посљедицама транзиције ка новом друштвеном систему (Пејановић 2015: 99-104, Брацановић 2019 и 2020: 195-213).

ЛИТЕРАТУРА

Булатовић 2018: Момир Булатовић. *Невидљиви ланци - Моћ нејосшојећеī новца*, Београд: Лагуна.

Брацановић 2019: Слободан Брацановић. *„Појединu асйекши економских креšања земаља у šранзицији“*. Баштина: Гласник. Институт за српску културу. Лепосавић: стр. 195-213.

Брацановић Слободан 2020: *„Економске визије и хоризонти"*. Баштина: Гласник. Институт за српску културу. Лепосавић: стр. 195-213.

Драгутиновић, Филиповић, Цветановић 2005: Диана Драгутиновић, Милорад Филиповић, Слободан Цветановић. *Теорија привредног раста и развоја*, Београд: Центар за издавачку дјелатност Економског факултета.

Елинг 2013: Мартин Елинг. *Инвестициони фондови, Интелигентно и рационално инвестирање.* Нови Сад: Академска књига.

Клеут 2010: Марија Клеут. *Научно дјело од истраживања до штампе.* Нови Сад: Академска књига.

Машић, Целетовић 2015: Бранислав Машић, Миленко Целетовић. *Увод у менаџмент.* Нови Сад, Београд: Академска књига.

Милановић 2016: Бранко Милановић. *Глобална неједнакост - Нови приступ за доба глобализације.* Нови Сад: Академска књига.

Министарство 2019: Министарство финансија Републике Србије. *Билтен јавних финансија.* Београд: стр. 12-13.

Пејановић 2014: Радован Пејановић. *Огледи из методологије друштвено-економских истраживања.* Нови Сад: Академска књига.

Пејановић 2015: Радован Пејановић. *Транзиција и национална* култура, *Огледи из друштвено-економске антропологије*. Нови Сад: Академска књига.

Пикети 2015: Тома Пикети. *Капитал у 21 вијеку.* Нови Сад: Академска књига.

Рикаловић. Молнар 2019: Гојко Рикаловић. Дејан Молнар. *„Анализа међузависности (не) стабилности државе и привредног развоја у случају малих земаља"*. Зборник радова. Ур. Ранко Кузмановић. Научни скуп. Стратегије развоја и економске сарадње малих земаља у условима глобализације и регионалних интеграција. Академија наука и умјетности Републике Српске, Српска академија наука и умјетности. Књига 42. Бања Лука: стр. 305-321.

Стојадиновић 2006: Драгић Стојадиновић. *Економски календар*. Београд, Земун: Академска штампа.

Тирол 2019: Жан Тирол. *Економија за опште добро*. Нови Сад: Академска књига.

Штиглиц 2013: Џозеф Е. Штиглиц. *Слободан пад - Америка, слободна тржишта и слом свјетске привреде*. Нови Сад: Академска књига.

Штиглиц 2015: Џозеф Е. Штиглиц. *Велика подела - Друштва неједнакости и шта да радимо са њима.* Нови Сад: Академска књига.

Штиглиц 2016: Џозеф Е. Штиглиц. *Евро - Како заједничка валута угрожава будућност Европе.* Нови Сад: Академска књига.

Slobodan N. BRACANOVIĆ

THE ECONOMIC TENDENCIES, CAPITAL AND INEQUALITES

Summary

Inequalities in: capital, property, income; the regulations are contemporary and global society. The rate income on capital suprasses rate the economic growth. Implement is enormous concentration of capital. Large is number a rich mans and extreme wealthy. On other side enormous majority is smaller the well-off and poor. Increase and the layer global plutocrats. Project is decelerate dynamics growth. The futre is foggy uncertainty, as and full risky. Target of the work is perceive growth sociable a inequalities as the urgent contemporary the problem. Apply is various the methodology (historical, deductive-inductive, structural, comparative, statistical and other analysis). The problem it is concentration of capital and possibility reduce the social divide. Similarly swear, the problem is it and long-term the decelerate dynamics of the economic growth. Conclude is that benefical influence powers of the convergency and (or) of the divergence, as and mixed of the efficiencies whose a resultant to be able in the direction reduce a global inequalities. Development individually a regions to be able and to dynamism of the economis growth. Philospohical and economic, rate the return of capital surpass the rate economic growth (p>g). This the trend anticipate is and in 21. century. „The first basic law of capitalism": a participation income of capital in national income (a) increase is rate the return (r) on capital and relation capital and income (b) that is a = r x b. „Other basic law of capitalism": relation capital and income (b) quotient is rate of saving (s) and rate growth of national income (g) that is b = s/g. „Law cumulative growth": rather small annual rate the return in long a deadline cause powerful growth, initial, of capital. „Law behavior": money and profit are motor activities! Richest the layer make one percentage of people (1%) on highest top of pyramid! Plutocracy create of the world politics.

Key words: Differents, partitions, inequalitis, capital, property, income, wealth, law, cumulative, money, profit, powers, convergency, divergence, regions, growth, development, plutocracy.

Рад је предат 30. априла 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 340.15:622(497.11)"04/14"
340.15:622(437.1)"04/14"
doi: 10.5937/bastina30-26853

Оригинални научни рад

*Андреја Б. КАТАНЧЕВИЋ**
Универзитета у Београду
Правни факултет

ИНСТИТУТ УРБАРАРА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Апстракт: Урбарари су институт саског обичајног права, присутан у средњовековним рударским правима Чешке и Србије. Циљ рада је да упореди два права, те да открије да ли су и у којој мери српски урбарари плод оригиналног правног развоја. Резултати показују бројне разлике између чешких и српских решења. Чини се да је чешко право ближе саским обичајима, јер су чешки правни споменици старији од српских најмање једно столеће, а са друге стране, Саси у Србији су били малобројни и брзо асимиловани, те имали мање изгледа да сачувају своје обичаје од Немаца у Чешкој. То указује на аутентичност доброг дела норми српског рударског права, те на чињеницу да се у Србији одиграо његов *sui generis* развој. Оно је затим реципирано у Отоманској империји, те у свом трајању за неколико векова надживело државу која га је изнедрила. Примењене методе су језичко, системско и историјско тумачење извора, као и компаративни и историјски метод.

Кључне речи: урбарари, рударско право, српско право, средњовековно право, регалије.

УВОД

После успешног ратовања на северу Италије, Фридрих I Барбароса, краљ Италије и цар Светог римског царства, је 1158. године у Ронкаљи поред Пјаћенце сазвао је сабор царевине (*Reichstag*), који је требало да дефинише тада спорна права владара. Уз учешће духовне и световне властеле царства, представника градова, али и Булгара, Мартина, Јакоба и Хуга, четворице правника са болоњског универзитета, донети су тзв. Ронкаљски закони. Њихов први део, касније назван *Constitutio de regalibus*, је утврђивао регалије, односно приходе владара. У њих је, између осталог, спадало и право на убирање пореза и такси, право ковања новца, али и право откопавања сребра и соли.

* Ванредни професор, katancevic@ius.bg.ac.rs

То није био крај спора око владарских права, нити крај рата у Италији, али јесте био почетак писаног средњовековног рударског права. Већ неколико деценија после доношења Ронкаљских закона у Светом римском царству се наставља са доношењем прописа који регулишу рударску производњу. Тај легислативни талас није мимоишао ни суседне државе, као што су Угарска и Пољска, па ни нешто даљу Србију.

Као и њихови савременици, средњовековни српски владари су своју моћ заснивали не само на легитимитету владавине, већ и на економској снази. Међу владарским приходима значајно место је заузимао онај од рудника. Почетак српског рударства се везује за долазак Саса, рудара немачког порекла, у време владавине краља Уроша I. То даје за право да се претпостави да је тада и рударска регалија уведена у српско право. Нема сведочанстава у изворима да је у Србији постојало писано рударско право све до доношења Законика о рудницима деспота Стефана на прелазу из четрнаестог у петнаесто столеће. Законик је донет на захтев и за потребе Новог Брда, у то време најзначајнијег рударског места у Европи. Досад су откривена два преписа тог правног споменика, ћирилични из XVI (Радојчић 1962) и латинични из XVII века (Ћирковић 2005), као и турски преводи настали у XV и XVI веку (Beldiceanu 1964: 243–254, 257–268, 316–323, 354–363; Spaho 1913. За последњи Радојчић 1962: 22–23 је тврдио да садржи преводе два различита српска рударска права).[1] У свима се среће урбарар (оурˢбарарь, urbarar, urbarer), као посебан орган власти са надлежностима у вези са рударском производњом. (О донекле модификованом институту урбарара у Отоманском царству Rizaj 1968: 119–120).

Према времену и месту доношења, као и према заједничкој основи у саским рударским обичајима, новобрдском су најближи рударско право Јихлаве[2] (Jireček 1867 82–119) и *Jus regale montanorum,* односно рударско право Кутне Хоре[3] (Jireček 1867: 265–435). За потребе компаративне анализе, у раду ће бити делимично анализирани и ти правни споменици. У оба се помињу урбарари, а *Jus regale montanorum* их чак наводи на првом месту међу чиновницима који од краља добијају власт да суде (JRM I, II, 1).[4]

1 Сви преписи и преводи су настали ради примене права и зато садржаве и одређене намерне интерполације. Нпр. у турским преводима се помињу кадија, шеријат, подела на муслимане и немуслимане итд.

2 Јихлава (нем. *Iglau*) је рударско место у Чешкој. Рударско право је средином 13. века донео чешки краљ Вацлав I Пшемисловић. За његово означавање у даљем тексту ће се користити скраћеница JI (*Jus Iglaviense*).

3 Кутна Хора (нем. *Kuttenberg*) је такође рударско место у Чешкој. *Jus regale montanorum* је око 1300. године донео Вацлав II, унук Вацлава I. За његово означавање у даљем тексту ће се користити скраћеница JRM.

4 У шћавничкој повељи се говори о регалији урбора, али не и о урбарарима. Повељу је донео краљ Бела IV Арпадовић (1235–1270) за рударско место Банска Шћавница (нем. *Schemnitz, Schebnitz*) у некадашњој Угарској, а данашњој Словачкој.

Владар у средњем веку обично није самостално организовао рударску производњу. Он је давао својеврсну рударску концесију појединцима или организованим ортаклуцима који су вршили откопавање, вадили руду и из ње добијали метале. С друге стране, они су били обавезни да владару плаћају надокнаду, која се називала урбор (оурѕборь). Реч урбор је германизам, и долази од *ur=er* и *bären=tragen, bringen* (Veith 1871:517). Осим у српском, среће се још и у рударском праву Чешке, Угарске, Пољске и Шлезије (Zycha 1900: 144). Киблер ту средњевисоконемачку реч преводи на савремени језик са „*zinstragendes Grundstück, Zinsgut, Zinsgutzins, Rente, Einkünfte, Ertrag, Einnahme, Besitz, Besitztum, Grundbesitz, Reich.*" (Kübler 2014: U). У Законику о рудницима се она употребљава једном и то само у ћириличном препису. Тако се у члану 3. каже: „Рупу која је имала руду и дала је урбор и има 8 сежања и лежала је 1 годину и 6 недеља, свакоме је слободно пштеонати[5] [...]"[6] (Превод Марковић 1985: 14). У латиничном препису уместо „дала је урбор и има" стоји „дато је од стране урбарара" (Ћирковић 2005: 41; у турском преводу слично Spaho 1913: 173). Урбор је била дажбина која се плаћала за откопану руду (Радојчић 1962: 85; Беговић 1968: 4–5; Марковић 1985: 14; Ћирковић 2005: 35). По својој правној природи у савременом српском праву најближа је рудној ренти, посебној накнади за коришћење јавних добара.[7] Урбарари дугују свој назив том регалном приходу: „*Urburarii autem dicuntur ab urbura*" (JRM I, III, 1).

НАДЛЕЖНОСТ УОПШТЕ

У Јихлави је 1227. године истовремено са урбарарима постојао *magister moncium*, који је био највиши краљевски чиновник у месту. Њега је у томе до око 1250. заменио урбарар (Zycha 1900: 193–194). Зиха је утврдио да су урбарари у Чешкој имали надлежност да дају концесије, врше надзор над рударством у сврху заштите владаревих интереса, чувају ред, обезбеђују потрепштине рудара, прикупљају урбор, председавају рударским судом, постављају подређене органе и помажу аутономним органима. Међутим, чешки урбари су били уједно и закупци рудника, који су са краљем закључивали уговор о закупу, на основу кога је на њих била преношена власт. Урбара је могло бити и више, јер се на положају закупаца урбора често налазио ортаклук (Zycha 1900: 195), а осим урбора предмет закупа је често било и право ковања новца (Zycha 1900: 196).

5 „Вадити руду, организовати рад у руднику" (Марковић 1985: 14).

6 Због ограничења обима у раду ће бити цитирани само текстови превода Законика о рудницима на савремени српски језик, те латински текстови права Јихлаве и Кутне Хоре.

7 У српском средњем веку није постојала државна имовина одвојена од владареве, те нису постојала посебна „јавна добра".

Надлежност урбарара је у чешком праву доста широка и у неким сегментима нема паралела у српском праву. Тако је једна од њих и брига о благовременом снабдевању рудника и рудара (JRM I, IV, 4), што је у Новом Брду дужност кнеза (Марковић 1985: 21, 22. Радојчић 1962: 53). У Кутној Хори су урбарари могли да дају налоге свим рударским службеницима, те да их због занемаривања службе и смене (JRM I, IV, 3). У српским изворима, као што ће се видети, урбарари имају помоћнике и отроке, али је њихова власт далеко мања, нарочито у поређењу са локалним органима власти као што су војвода, кнез, кефалија и веће пургара (детаљније Katančević 2019: 497–512), али и у поређењу са цариницима.

Назив *урбарар* би могао да указује да се њихова дужност увек састоји у прикупљању урбора (Радочјић 1962: 85; Марковић 1985: 14). Међутим, у српским изворима се у убирању дажбина у рударским местима доста често помињу цариници. Царине није убирао владарев чиновнички апарат, већ се и она давала у закуп појединцима или ортаклуцима, који су је сами убирали, а владару исплаћивали један њен део. Како је закупнина царине у Сребрници, другом по значају рударском центру деспотовине, одговарала укупном приходу које је деспот имао од тог места, Динић верује да је у њу био укључен и урбор (1962: 15–16). То би значило да је надлежност за наплату царина али и урбора у Србији припадала цариницима, а не урбарарима (или је макар у једном тренутку пренета са других на прве, Ћирковић 2002: 91; Ћирковић 2005: 35; Динић 1962: 15). На такав закључак би могла да указује и чињеница да нема расположивих извора који говори о урбарарима који би наплаћивали убор. Новобрдско право, које прави јасну терминолошку и појмовну разлику између једних и других, не допушта претпоставку да су цариници исто што и урбарари. Дакле, значајна разлика између чешких и српских урбарара је у томе што су први били и закупци урбора, односно и оно што су у Србији средњег века били цариници.

ЈУРИСДИКЦИЈА

Решавање спорова је надлежност урбарара која је најшире посведочена у изворима. JRM јој чак посвећује посебно место. Тај правни споменик се разликује у односу на остале поменуте по дикцији свог текста. Њега је писао учени правник, који је школован на делима римских јуриспрудената. Стога је он по свом стилу много ближи радовима класичних римских правника, него средњовековним нормативним текстовима. Осим правних правила, JRM садржи и дефиниције појединих појмова, те широка објашњења института, уз видну рецепцију римског права (о рецепцији римског права у JRM је одбрањена и објављена дисертација Pfeifer 2002). Због тога добар део текста тог

обимног извора права није нормативног карактера. Међутим, он је значајан јер је једини легислативни текст који на једном месту подробно објашњава ко су урбарари и која је њихова надлежност. У осталим поменутим изворима нема посебних чланова или одељака који уређују институт урбарара, већ се правила о њима налазе расута у члановима који се баве другим питањима.

Међу органима власти JRM помиње урбараре на првом месту, што несумњиво указује на значај који су они имали. Наводе се међу онима којима краљ делегира судску надлежност (JRM I, II, 1; Jireček 1867: 268). Урбарарима су посвећене и три главе прве књиге и то трећа (*De urburariis et regimine ipsorum*), четврта (*De officio urburariorum*) и пета (*De jurisdictione urburariorum*).[8] Као што се на први поглед види, од две главе које уређују надлежност тих органа, једна се односи искључиво на њихову јурисдикцију (о урбарарским судовима у Чешкој Zycha 1900: 324–325).

Трећа глава је посвећена „урбарарима и њиховој власти". Она о томе говори следеће:

> JRM I, III, 1. *Urburarii autem dicuntur ab urbura, quam ipsis tota fide committimus gubernandam, ut universum populum montanum nobis acceptabilem reddant atque gratum (cujus defensorem nos constituit Oriens ex alto), ab omni injuria conservent, a quibuslibet noxis defendendo, discordiasque sedent inter suos subditos, ubique concordiam reformando; cur enim ad arma et ad rixas procedere patiantur, quos possunt sua jurisdictione compescere in quiete, ut dictus populus suis laboribus et nostrae rei publicae utiliter valeat insudare, argentifodium nostrum in omni parte liberaliter excolendo, et unusquisque pacifice possideat et quiete, quod sibi sors dederit divina; de suis itaque possint laboribus sub regali protectione merito jocundari, non, ut quod quisque vigilans laboransque lucri invenerint, alterque dormiens negligensque sine ratione occupet violenter [...]* (Jireček 1867: 270).

Као што се из текста може видети, служба урбарара се првенствено састоји у заштити од неправде и штете, у решавању спорова, подстицању слоге итд. Тога ради им владар поверава управу над рударима, како би ови могли у миру да уживају своја добра. Иако је реч о тексту који не садржи прецизне правне норме, ипак се намеће утисак да је суђење, односно решавање спорова, први задатак који се поставља пред поменуте органе.

На почетку четврте главе, посвећене служби урбарара уопште, се каже:

> JRM I, IV, 1. *Ad officium urburariorum principaliter dinoscitur pertinere, de omnibus utilitatibus et circumstantiis montium prospicere vigilanter, utilitatemque regiam praecipue tamquam pupillam oculi summa providentia custodire, ne per desidiam, dolum vel versutiam cujusquam in praejudicium publicae utilitatis aliquid machinetur. 2. Pertinet etiam ad officium eorum, fere omnia jura montium conferre, cum distinctione tamen, quam infra de magistris montium plene dicemus* (Jireček 1867: 274).

8 Осим на тим местима, постоји и бројни помени урбарара у главама посвећеним другим питањима.

Дакле, дужност урбарара је, не првом месту, да се старају о просперитету рудника, односно рударске производње и о интересу владара као о „зеници ока". У другом члану им се ставља у задатак да примењују право, у шта спада и суђење. Тако, чак и ако то није превасходна тема четврте главе и у њој се помиње њихова надлежност у чувању правног поретка, иако се она подробније обајшањава тек у наредној глави.

Пета глава се посебно бави јурисдикцијом урбарара. Добар део њеног текста није нормативног карактера. Ипак она садржи и неколико важних правила о тој врсти надлежности:

> JRM I, V, 2. *Sane urburariorum jurisdictio est judicare solum ea, quae ad montanum dinoscuntur judicium pertinere [...] 3. Sancimus etiam deinceps firmiter observari, ne urburarii vel judex quem sibi substituerint, judicio praesideant montano, nisi ad minus praesto fuerint duo jurati. Tutius tamen erit, ut quando plures habere poterint, advocare, nam firmum et integrum est judicium, quod plurimorum sententiis confirmatur. Et secundum sententias juratorum tenentur urburarii judicare, a quibus legitime non fuerit provocatum.*

Ћирилични препис новобрдског права садржи пропис који се такође односи на урбарарску јурисдикцију. Верује се да је ту реч о посебном правном споменику, дописаном уз текст Законика (Радојчић 1962: 31; Ћирковић 2005: 13; Марковић 1985: 36–37.), који такође спада у извор српског рударског права. Пропис гласи:

> „VI О колском закону и рупном: Што су колски судови [...] то је суд царинички [...] А што је рупни суд — да суде цариници и урбарари што су мале работе и дробни судови, а што је за делове и за друге големе работе, да иду цариници и урбарари да им суде саборно по закону" (Превод Марковић 1985: 21. Радојчић 1962: 52).

Како се може видети, иако постоје несумњиве паралеле и заједничко порекло, има и значајних разлика између српских и чешких решења, до којих је дошло услед различитог историјског развоја.

Прво, што се стварне надлежности тиче, у Чешкој урбарари суде све рударске спорове. У Србији од рударских спорова (о рударским споровима уопште види Марковић 1985: 48–50), не суде оне о топионицама („колима"), који су препуштени цариницима. С друге стране, у заједничку јурисдикцију урбарара и цариника спадају спорови мале вредности о рудницима. Предмети веће вредности, као и они око делова у рударском ортаклуку, се препуштају колегијалном („саборном") суду у чијем раду учествују и цариници и урбарари. Вероватно се ту мисли на суд који је описан у члану IV, који је сачињен од новобрдских пургара, војводе, кнеза и протопопа, који суди нерударске спорове вредније од једне литре.

Друго, у Чешкој урбарари суде у колегији са још најмање два „заклета" члана, којих може бити и више, што је и пожељно. Насупрот томе, у Србији

изгледа да је судове мале вредности могао да пресуђује и урбарар или цариник појединац, а да се њихова надлежност поклапа (Марковић 1985: 51), да суде један или други, свако унутар своје одвојене надлежности или да суде заједно (Беговић 1967: 11). Иако се ту употребљава множина „цариници и урбарари", пре ће бити да дефинисану надлежност може да врши и по један од њих. Системско тумачење члана указује на то да тек спорове веће вредности, као и оне око ортачких удела, суде колегијални судови. Затим, иако се помињу цариници у множини, нема дилеме да је царину у закуп могао узети и појединац, а не нужно ортачко друштво. То би значило да је у Новом Брду могао да постоји и само један цариник. Законик каже: „40. О мери урбарара куда хоће: [...] ако ли се мере не угоде и погреши се, тада да се траже од других места урбарари [...]" (Превод Марковић 1985: 19. Радојчић 1962: 48; Ћирковић 2005: 26, 48). Дакле, ако локални урбарар погреши, зову се урбарари надлежни за друге локалитете. То указује да су урбарари имали месну надлежност, те да је на једној територији постојао само један урбарар, који би судио спорове у оквиру своје стварне надлежности.

Чини се да је врло чест узрок рударских спорова био пробој. То је ситуација када се два откопа сретну под земљом, односно кад се копањем направи отвор између њих. Тада би се поставило питање коме припада право ископавања на таквом месту. Рударска концесија је подразумевала право да се ископавања врше у одређеном пољу. Према саском обичајном праву два откопа, односно две „рупе" су морале бити на најмањој удаљености од неколико хвати (сежањ, *Lachter*), како би им се оставило довољно места за истраживање и експлоатацију, а превенирали суседски спорови. Нови откоп је према деспотовом Законику морао бити најмање 8 сежања удаљен од суседног, а седам према праву Јихлаве, Фрајберга (Ermisch 1886: 267) и Шћавнице (*Monumenta* 1862: 222). Међутим, дешавало се да се два откопа сретну у мерном пољу једног од њих, али и ван тако одмерене површине, односно у слободном простору који се није налазио између њих, већ ван њихових мерних поља. Проблему је Законик посветио доста места. Чак три члана регулишу надлежност урбарара у таквој ситуацији:

> „4. За узбијење рупа: Рупа крај рупе да се не може узбити док се не одмери 8 сежања, и ако има меру у туђем пољу, да не може меру имати туђом рудом, а што одсече до пробоја, то је њено, а када затражи меру, да има руду у свом пољу пошто прегледају урбарари и добри људи, па да јој се да мера као и другим рупама, како је по закону, ако је за меру вредна" (Превод Марковић 1985: 14; Радојчић 1962: 39; Ћирковић 2005: 20, 41; Rizaj 1968: 210, 250, 251; Spaho 1913: 173, 180, 183).[9]

9 У раду се цитира текст превода ћириличног преписа Биљане Марковић, а наводе се и одговарајућа места у Радојчићевом читању ћириличног преписа, објављеном латинични препису и преводу Симе Ћирковића, те преводима са турског на српски Скендера Ризаја и Фехима Спаха.

„9. О пробојима: Две рупе које имају лаз законити и пробоје и зна се где су им дате осмице, да не могу у осмицама једна другу фарнати, а из осмице у слободном пољу шта која зафарна, чим може, све је то њено поред осмице, ако не узима једна другој пута докле се пробију; пробивши се, да стане свака док прегледа урбарар и добри људи, а после се закон зна“ (Превод Марковић 1985: 15; Радојчић 1962: 40; Ћирковић 2005: 21, 42; Rizaj 1968: 211; Spaho 1913: 174, 182).

„10. И још о пробојима: Где се рупе пробију с рупама и сретну се, ту да стоје докле дођу урбарари и хутмани са печатима цариничким; по прегледању урбарарском да не може једна другој штету учинити док мера не дође“ (Превод Марковић 1985: 15; Радојчић 1962: 40; Ћирковић 2005: 21, 42; Rizaj 1968: 211, 250; Spaho 1913: 183).

Право Јихлаве, у свом четвртом и последњем делу, у коме регулише рударско право, помиње урбараре пет пута. Од тога на два места је то у вези са њиховом надлежношћу за решавање спорова око пробоја:

JI IV, II, 3, B: *Et quicunque illorum plures foveas in fundo per amfractus contiguatas habuerit: si laborantes contra ipsum carere noluerint jus et ille qui est loco urborariorum, ipsum compellent juramento in medio instrumento, quod dicitur runboum preastito, obtinere, qoud illum meatum ex tali fovea suscepit, et per hoc obtinebit, quod jurati secent meatum suum.* (Jireček 1867: 115).

JI IV, V, 1 B: *Si circa aliquem montem vel stollonem in ae parte, quae dicitur hangundez aut ligundez, mettalum inventum fuerit, de eo quo sit dubium, utrum infra mansuram VII laneorum, vel extra fuerit, et inter utrosque cultores suboriatur concertatio de illo metallo obtinendo: eligi debent III honesti viri, qui nec hiis nec illis in partibus communicent, et quartus es parte urbariorum, et hi IIII in cespite superius mensuram angularem deferant et justa discerant, si litem subortam discutere possint* (Jireček 1867: 118, 199).

Може се приметити да су правила врло слична, те да решења у њима потичу из заједничког извора. Притом се уочавају бар три важне заједничке црте. Прво, надлежност за решавање спорова имају урбарари. Друго, то су спорови који се решавају по хитном поступку, „на лицу места“, односно одмах после вршења увиђаја. Такав брзи начин решавања спорова је економичан и обезбеђује минимални прекид послова у руднику, што је за рударску производњу било од посебног значаја. Треће, у решавању спорова учествују и „добри људи“, односно „*honesti viri*“.

Међу правним споменицима постоје и разлике. Право Јихлаве подробније одређује број и састав колегијума састављеног од урбурара и „часних људи“, те тако каже да он мора бити четворочлан, а да три члана из реда *virorum honestorum* не смеју бити у пословним односима са странкама у спору. Затим деспотов Законик не спомиње надлежност посебних органа (*jurati, Geschworener,* Veith 1871: 231), који су учествовали у решавању таквих спрова у Јихлави.

ЕВИДЕНЦИЈА ПРАВА

Посебна надлежност урбарара је представљало вођење књига о правима и правним чињеницама од значаја за рударство и солемнизација исправа. Евиденција је имала карактер сличан данашњој, те је због тога била у тесној вези са споровима око онога што се у књиге бележи.

Право Јихлаве је садржавало интересантан пропис о томе:

> JI IV, I, 1. A: *ut quicquid urborarii de consilio juratorum Iglaviensium in montibus vel in stollonibus aliquibus concesserint vel dederint sub sigillo eorum et urborariorum: ratum habeatur absque ulla quaestione* (Jireček 1867: 114).

Како се из норме види, реч је о посебним исправама које су биле солемнизоване од стране урбарара или судија, односно снабдевене њиховим печатом. Међутим, језичко тумачење последњег дела цитираног текста указује на доста специфичан карактер исправа. Каже се да нема никаквог преиспитивања онога што у овереној исправи пише. Ипак то не би требало да значи да се не би смела испитивати и њена веродостојност, односно питање да ли је она ваљана. Стога би се могао бранити став да је инструмент издат *sub sigillo urborariorum* имао снагу данашњих јавних исправа, те у случају спора имао јачу доказну снагу. Евиденцију о рударским концесијама, примљеном урбору, али и деловима рударског ортаклука у Кутној Хори је водио посебан орган, писар урборе, *sriptor, notarius urbore*. У његову евиденцију је имало право увида свако заинтересовано лице (JRM I, VIII. Zycha 1900: 198), при чему се она приближава данашњим јавним књигама.

Средњовековној Србији није био стран значај евиденције права и солемнизације исправа за правну сигурност и превенирање могућих спорова. Без директних веза са рударском производњом, у већим градовима су постојали нотари (номици). Право Новог Брда нема опште прописе о урбарарској солемнизацији. Ипак оно садржи чак осам чланова који би могли да се доведу у везу са евиденцијом права.

Први од њих се бави стицањем права на руднику:

> „7. Закон за пусте рупе: Две рупе које су остале пусте [...] која прва руду нађе, та да је старија; ако ли су две шајбне [...] коју прво килавом удари да му је старија, али да кажу урбарару" (Превод Марковић 1985: 14. Радојчић 1962: 39; Ћирковић 2005: 21, 41, 42; Rizaj 1968: 207, 210, 251; Spaho 1913: 180).

Право чије је стицање описано је рударска концесија на одређеној површини земљишта, те право на коришћење окна (шајбне), које води из подземног откопа ка површини. Ради се о стицању права на напуштеном откопу или отвору. Због своје специфичности, рударство је привремено везано за једну територију, подручје или површину земљишта и одвија се дотле

док на том месту постоје експлоатационе резерве. Када експлоатација стане, јер се мисли да су исцрпена лежишта, постаје беспредметна и концесија, те се рудник напушта и дерелинквира.[10] Тако напуштени откоп постаје подобан за стицање окупацијом, од стране сваког ко жели да настави истраживање и вађење руде. Међутим, према слову Законика, таква окупација је морала да буде убележена у јавну евиденцију, уколико би била поново пронађена руда. То имплицитно указује на закључак да су се права стицала на тај начин и на оним површинама на којима претходно није било ископавања, те да су морале постојати земљишне књиге о правима експлоатације. На исти закључак наводе и турски преводи (Rizaj 1968: 207, 249). Речи „која прва руду нађе" и „коју прво килавом удари да му је старија" указују на вероватно конститутивно дејство саме окупације или проналаска руде, те да упис у јавне књиге није био начин стицања.

Сличну одредбу садржи и право Јихлаве:

> JI IV, III A: ... *si vero sexto*[11] *die dominico transacto non laboraverint, tunc urborarii assumptis juratis proclamatos montes ascendere debent, et si ipsos desertos invenerint, praedicti urborarii montes illos libere porrigere possunt cui volunt* (Jireček 1867: 116).

Дакле, уколико рудник буде напуштен шест (или седам) недеља узастопно,[12] он постаје подобан за стицање окупацијом. Урбарари имају пуну слободу да га доделе другоме.

У урбарарску књигу се изгледа бележила и залога, или је барем она чињена са његовим знањем. О томе се у Законику каже:

> 14. „О залагању шурфа: Рупа шурф да се залаже по закону до среде увече, и да се личи, а у среду увече са урбарировим отроком ако залогу постави код урбарара [...]" (Превод Марковић 1985: 15. Радојчић 1962: 41; Ћирковић 2005: 22, 42, 43; Rizaj 1968: 207, 208, 211, 251; Spaho 1913: 175, 183).

По свој прилици се ради о откопу у коме још увек није пронађена руда, јер претходни члан забрањује залагање рупе „која потеже руду" (Превод Марковић 1985: 15. Радојчић 1962: 41; Ћирковић 2005: 21, 42). Прописивање кратких рокова до одређеног дана у седмици, у овом случају среде, је често у средњевековном рударском праву и има за циљ свођење рока обуставе рада у руднику на најкраћу меру. Као што се види, залога се такође регистровала код урбарара, који је имао и свог службеника, односно „отрока". О регистровању залоге говори још један члан, који се не јавља у латиничном препису:

---

10 То објашњава и опадање рударских насеобина средњовековне Србије, а и честу сеобу средњовековних рудара.

11 У препису Б рок је седам недеља.

12 Мисли се на дан у недељи, а не на седмицу.

„51. О гварачкој плати: Сваки гварк [...] ако не плати у недељу до подне радницима, слободно је да му могу радници баштину заложити за жамкошт, ако их не откупи ко у среду до звезде, да му се личи отроком урбарарским и да му се изгубе делови." (Превод Марковић 1985: 20. Радојчић 1962: 50–51).

Уколико један члан рударског ортаклука (гварк) не би платио свој део трошкова (жамкошт) за плате радника у руднику, његова „баштина" би могла бити заложена. Ту ће пре бити да се ради о залагању ортачког дела, него читавог рудника. Као и у претходном случају, рокови су врло кратки, а још једном се помиње „урбарарски отрок".

Уз залогу, у евиденцији се регистровао лемшафт, уговор којим је један ортак другом привремено уступао удео уз накнаду (упореди Марковић 1985: 16; Ћирковић 2002: 84):

„16. Закон о лемшатима: Ако гварк гварку [...] пусти делове у лемшат, да запише у урбарарски тетраг и белег царинички — да се један другоме не потвори" (Превод Марковић 1985: 15, 16. Радојчић 1962: 41. У латиничном препису се не спомиње царинички белег. Ћирковић 2005: 22, 43; Rizaj 1968: 212, 251, 252; Spaho 1913: 175, 184).

Према слову оба преписа Законика ради се само о привременом уступању унутар ортаклука, те се чини да се случај у коме би се то чинило некоме ван ортачке дружине не би морао евидентирати.

Још три члана су посвећена урбарарској евиденцији у вези са рударским ортаклуком:

„13. О залогама рупним: Рупа која потеже руду да се не може заложити на изгубљење, него да се зове гварк пред царинике и пред урбарареа, ако не жели паунати, а он да се отличи, а жамкошт сав да плати донде и да запише урбарар" (Превод Марковић 1985: 15. Радојчић 1962: 41; Ћирковић 2005: 21, 42; Rizaj 1968: 211, 251; Spaho 1913: 175, 183).

„27. Закон о сабирању жамкошта: [...] у срцби гварк баштину не може изгубити, него ако би пошао пред суд и пред урбарара, те да се одличи добровољно или коме да поклони, а да плати сав жамкошт до тада и да запише код урбарара, то је вредно да не може више тражити" (Превод Марковић 1985: 17. Радојчић 1962: 44; Ћирковић 2005: 24, 45; Rizaj 1968: 213, 254; Spaho 1913: 177, 184).

„37. Закон о тврдој продаји: Ако ли прода другоме гварку делове и узме књигу од судије места и у тетраг урбарарски запише и динаре си плати, то је тврдо; ако ли би књига судијина пропала, а сведоцби која зна, да се верује [...]" (Превод Марковић 1985: 18. Радојчић 1962: 47; Ћирковић 2005: 25, 46).

Иако су описане ситуације сличне, оне се ипак разликују у битним појединостима. Први случај постоји онда када ортак жели да напусти друштво. Онда је он дужан да плати дотадашњи трошак. Иако се то изричито не каже, извесно је да његов удео сразмерно преузимају остали ортаци. Члан 27. говори

о изласку ортака из друштва, али и поклону ортачког удела. И тада би поклонодавац био обавезан да плати дотадашњи трошак, што је засигурно доприносило правној сигурности. На крају, у урбарарски тетраг се евидентира и продаја ортачких делова.

Вансудска нагодба између два рудника је такође била предмет уписа:

> „29. Закон о кару: Две руше које се карају међу собом [...] да им прегледају добри људи [...] ако ли се хоће погађати [...] што се сам погодио, то је тврдо, а урбарар да их не погађа него да запише у тетраг и да је у сведоџбу са осталим људима." (Превод Марковић 1985: 17. Радојчић 1962: 45. У латиничном препису, соим „добрих људи", прегледају и урбарари" Ћирковић 2005: 24, 45 Rizaj 1968: 213, 214, 254; Spaho 1913: 177, 184).

Интересанта је чињеница да је ту улога урбарара пасивна, те да он не сме да учествује у процесу преговора, иако би иначе учествовао у судском решавању спора, било сам, било као део судског колегијума, зависно од вредности спора. О једној вансудској нагодби остао је и кратак запис на једном јеванђељу с почетка XVI века. Стилизован је у првом лицу, као да га пише сам урбарар: „Аво како се угоди рупа Јасен и рупа Граб: којима на Јасену и којима на Грабу штогод буде, да им је заједно. И гварци се угодише: и осмицу један на другог да не потегну. И на угодају би ја Божа урбарар и [...]" даље су дата имена шест сведока и датум 18. јануар (Ћирковић 2005: 62). Могуће је да се радило и о уобичајеној краткој форми која се записивала у тетраг.

Како се види, српски урбарари су имали донекле другачију улогу у односу на чешке. Прво, не постоје докази да су они солемнизовали исправе својим печатима, што јесу изгледа чинили цариници, јер се у члану 10. Законика помиње „царинички печат". Друго, у средњовековној Србији урбарари су преузели вођење и евиденције за коју су у Кутној Хори били задужени писари урбора. Можда је један од ових последњих био *notarius Teutonicorum* који се помиње 1312. године у Руднику (Динић 1955: 4), али у таквом закључку треба бити пажљив, нарочито зато што деспотов Законик не познаје такве органе.

ОДМЕРАВАЊЕ ЕКСПЛОАТАЦИОНОГ ПОЉА

У тесној вези са решавањем рударских спорова, а нарочито са вођењем евиденције права је и одмеравање експлоатационог поља на коме се даје концесија, што је такође спадало у надлежност урбарара. О томе се у Законику говори у већ поменутом трећем члану у латиничној варијанти и турском преводу (Ћирковић 2005: 20, 41; Spaho 1913: 173), а осим тога још и у четрдесетом члану према нумерацији ћириличног преписа:

> „40. О мери урбарара куда хоће: Закон је урбарару — којом хоће рупом, сваком да мери, којом може бољу правду показати, то да му не може нико забранити [...] да не може урбарар рећи: не могу мерити или нећу; ако ли се мере не угоде и погреши се, тада да се траже од других места урбарари и који посведочи урбарар последњи [...]" (Превод Марковић 1985: 19. Радојчић 1962: 48; Ћирковић 2005: 26, 48).

Иако би на основу језичког тумачења изгледало да је текст противречан, јер се прво каже „којом хоће рупом, сваком да мери", а испод „да не може урбарар рећи: не могу мерити или нећу", то ипак не би било у складу са системским и циљним тумачењем. Наиме, у првом делу се прокламује независност урбарара у његовом раду, забрана утицаја на њега и ометања у одмеравању експлоатационог поља. На другом месту се он обавезује да обавља своју дужност и не дозвољава му се да је не врши под некаквим изговором. Изгледа да је тај аспект урбарарске надлежности постао доминантан, те су у турском преводу Законика из 1488. године урбарари означени као геометри (Rizaj 1968: 249).

ПРИХОД УРБАРАРА

Чешки урбарари су закупци регалних права, на основу уговора са краљем сакупљају његове приходе, а за узврат задржавају један њихов део. Писари урбора примају за свој рад плату која се обрачунава по периоду времена (Zycha 1900: 198). По томе се њихов финансијски положај разликује од српских урбарара. Како се из Законика може видети, ови последњи су имали одређене изворе прихода. Први, и уједно једини приход који се помиње у ћириличном препису, је био приход од такси које су наплаћивали за мерење. О томе се говори у три члана:

> „40. О мери урбарара куда хоће: Закон је урбарару — којом хоће рупом, сваком да мери, [...] а да му се плате 2 литре динара [...] а коме мера да — тај меру да плати; ако ли с које стране виде да није права мера, а он да му пусти с друге стране меру другом рупом, ако постави притлу на притлу и клинац на клинац, да плате 2 мере урбарару [...] ако ли се мере не угоде и погреши се, тада да се траже од других места урбарари и који посведочи урбарар последњи — та мера да се плати првоме, а последњем друга мера" (Превод Марковић 1985: 19. Радојчић 1962: 48; Ћирковић 2005: 26, 48).
>
> „41. Закон о мери и о венчању: Рупи је за 8 сежања, плате 8 унчи и обед хутману а за веће веровање, а за поновљење осмице по дану закон му је 24 динара [...] и да има урбарар у годишту 2 хајштанина [...]" (Превод Марковић 1985: 19. Радојчић 1962: 48; слично Ћирковић 2005: 27, 48).
>
> „45. [...] коме мера да, тај урбарара да плати" (Превод Марковић 1985: 19. Радојчић 1962: 49; Ћирковић 2005: 24, 45; Rizaj 1968: 214, 254).

Како се види, приликом одмеравања поља наплаћује се такса, а урбарар се плаћа по мерењу, те уколико би се оно понављало, морала би да се плати и додатна такса (није јасно одакле Беговићу 1968: 3–4 претпоставка да се такса плаћала владару). Дажбину је вероватно плаћао онај ко је мерење тражио.

Само у латиничном препису је сачуван текст који утврђује и друге врсте урбараревих доходака:

> „[X] И што се закрсти крстом урбараревим и преступи се, или се заручи, од тога урбарарима 36 аспри. И што коме запише у књигу баштину [...] њему 4 аспре. И крађа која се ухвати или у рупника или у хваочара, да је царинику два дела а трећи урбарару [...]“ (Превод Ћирковић 2005: 48: текст Ћирковић 2005: 27).

Прво, ту се предвиђа да се у његову корист наплаћује и казна за преступ граница поља које је он измерио и обележио, као и део казне за крађу у руднику. Међутим, ћирилични препис предвиђа да се казна за крађу наплаћује у корист војводе. Како нису сва рударска места била војводска седишта, вероватно је пре него што је уведена институција војводе као управника војног округа судио и глобу наплаћивао урбарар, а и после тога тамо где војводе није било.[13] Друго, дефинише се и такса за упис у евиденцију, поред оне која се плаћа за мерење.

ЗАКЉУЧАК

Урбарари су институт саског обичајног права, присутан у средњовековним рударским правима Чешке и Србије. Развијао се у оба правна система, што је осим сличности довело и до значајног диференцирања. Сличности се састоје у јурисдикцији, нарочито у материји пробоја, те у надлежности за вођење евиденције о правима. Разлике су бројније. Чешки урбарари су уједно и закупци регалних прихода, док су то у српском праву цариници. Из тога произлазе даље неподударности. Српски урбарари имају ужу надлежност. Нема извора који би указивали на то да су се они бавили наплатом урбора. Осим тога, српски урбарари имају ужу јурисдикцију и то само у рударским споровима мале вредности. Они одмеравају експлоатационо поље, те воде евиденцију о правима на руднику и о рударским ортаклуцима, чиме се у Чешкој баве посебни писари. Новобрдски урбарари за своју службу добијају накнаду у виду такси за мерење и упис права, а и глобу наплаћену за деликте, а Чешки део прикупљених регалних прихода.

13 Дало би се претпоставити и да је новобрдско право сачувано у ћириличном препису претрпело измене приликом увођења института војводе, почетком петнаестог века.

На основу свега се са доста опреза може закључити да су чешка решења ближа саским обичајима тринаестог века. Прво, чешки правни споменици су савременици саске сеобе у Србију, те старији од српских најмање један век. Друго, Саси у Србији су били малобројни, изоловани од матице и брзо асимиловани, док су Немци у Чешкој били значајна заједница до дубоко у двадесети век, те имали више изгледа да сачувају своје обичаје, па и оне правне. То указује на аутентичност доброг дела норми српског рударског права, те на то да се од тринаестог до петнаестог века у Србији одиграо његов *sui generis* развој. Оно је реципирано у Отоманској империји, те у свом трајању за неколико векова премашило државу која га је изнедрила.

ЛИТЕРАТУРА

Беговић 1968: Мехмед Беговић. „О рударским дажбинама у Србији у XV и XVI веку". *Анали Правног факултета у Београду*, књ. 1, 3–10.

Beldiceanu 1964: Nicoară Beldiceanu. *Les actes des premiers sultans consevés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris. 2, Règlements miniers 1390–1512*. Paris: Mouton et Co.

Veith 1871: Heinrich Veith. *Deutsches Bergwörterbuch mit Belegen. Bd. 1.2*. Breslau: Verlag von Wilh. Gottl. Korn.

Динић 1955: *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни I део*. Београд: Научна књига.

Динић 1962: *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни II део*. Београд: Научна књига.

Ermisch 1886: Hubert Ermisch. *Urkundenbuch der Stadt Freiberg in Sachsen 2: Bergbau, Bergrecht, Münze*. Leipzig: Giesecke & Devrient.

Zycha 1900: Adolf Zycha. *Das böhmische bergrecht des mittelalters auf grundlage des bergrechts von Iglau 1: Die Geschichte des Iglauer Bergrechts und die böhmische Bergwerksverfassung*. Berlin: Verlag von Franz Vahlen.

Jireček 1867: Hermenegild Jireček. *Codex juris bohemici I*. Prag: Kober.

Katančević 2019: Andreja Katančević. „Legal Organization of Medieval Serbian Mining Communities". Collective monograph. *History of law and other humanities*. Eds. Virginia Amorosi, Valerio Massimo Minale. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 497–512.

Kübler 2014: Gerhard Kübler. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. <https://www.koeblergerhard.de/mhdwbhin.html>. [29.5.2020.].

Марковић 1985: Биљана Марковић. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића: превод и правноисторијска студија*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Monumenta 1862: *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria VIII*. Pest: Eggenberger Ferdinánd Akademiai.

Pfeifer 2002: *Ius regale montanorum: ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Rezeptionsgeschichte des römischen Rechts in Mitteleuropa*. Ebelsbach: Aktiv Druck & Verlag.

Радојчић 1962: Никола Радојчић. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Београд: Научно дело.

Rizaj 1968: Skender Rizaj. *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije.

Spaho 1913: Fehim Spaho, „Turski rudarski zakoni". *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, год. XXV, 133–194.

Ћирковић 2005: Сима Ћирковић. *Латинички преписи Рударског законика деспота Стефана Лазаревића: увод, текст, превод и коментари*. Београд : Српска академија наука и уметности.

Andreja B. KATANČEVIĆ

THE INSTITUTION OF URBARARS IN MEDIAEVAL SERBIA

Summary

Urbarars are an institution of Saxon customary law, which was present in mediaeval mining laws of Bohemia and Serbia. The aim of this paper is to compare Serbian and Bohemian mediaeval solutions and to discover whether and to what degree urbarars were an original development within the Serbian mediaeval state.

The results show that the two institutions are similar with regard to their judicial competence and the task of keeping registries of legal titles. The differences are more numerous. Bohemian urbarars were at the same time contractors for regal incomes, which leads to further differences. Serbian urbarars had smaller competences and, according to the sources, did not collect the *urbor*. Their jurisdiction was much narrower, confined to mining disputes of lower value. They survey the mining field and keep records about concessions and mining partnerships, which, in Bohemia, was the task of special notaries and not urbarars. The urbarars of Novo Brdo received compensation for their services in the form of fees for surveys and registration of legal titles, as well as fines for delicts, while Bohemian urbarars received a part of the collected regal income.

Taking everything into account, it can be cautiously concluded that Bohemian solutions were closer to Saxon customs. On the one hand, Bohemian legal sources are at least a century older than the Serbian sources, on the other hand, Saxons in Serbia were few and were quickly assimilated, whereas Germans remained a significant community in Bohemia well into the XX century, which means that they could preserve their customs, as well as legal customs, more easily. This confirms the authenticity of a good part of norms of Serbian mining law, i.e. that from XIII to XV century it experienced a *sui generis* development in Serbia. It was then received in the Ottoman Empire and survived the state which created it by several centuries.

The applied methods are linguistic, systemic and historical interpretation of the sources, as well as the comparative and historical method.

Key words: urbarars, mining law, Serbian law, medieval law, *Bergregal*.

Рад је предат 31. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 005.963.1
005.94
005.591.5:334.7
doi: 10.5937/bastina30-26539

Прегледни рад

*Татјана П. ЈОВАНОВИЋ**
Факултет за пословне студије право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“

*Ољa М. АРСЕНИЈЕВИЋ***
Факултет за пословне студије право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“

СТРАТЕШКА УЛОГА ХРМ КРОЗ ПРИЗМУ ОБУЧАВАЊА ЗАПОСЛЕНИХ У ПЕРИОДУ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПОСЛОВАЊА

Апстракт: Запослени су кључ у сваком послу зато што исход пословања зависи од њиховог постигнућа. Њихова важност се мултиплицује када се говори о пословању у условима кризних времена. У таквим условима неке компаније донесу стратешку одлуку да крену у сусрет променама и трансформишу своје пословање. Како би зацртану визију достигли неопходно је са једне стране из корена трансформисати бизнис, а са друге променити пословну културу, ускладити је са новим плановима, променити начин рада и начина размишљања запослених. У томе контексту неопходно је што пре укључити запослене у целокупну трансформацију, а приказана студија случаја „Филип Морис”, Србија управо илуструје овакав пример. Путем анализе секундарних података у тексту се разматра значај стратешке улоге ХРМ, примарно обука и развоја као средстава да се помогне запосленима да држе корак са променама, предводе их и расту унутар организације. Особити осврт се даје на то како кроз добро конципирану и увезану ХР стратегију са целокупним правцем трансформације пословања, турбулентна времена унутар компаније и ван ње се могу претворити у прилику за стварање конкурентске предности.

Кључне речи: управљање људским ресурсима, ин-хаус обуке, он-лине обуке, едукација запослених, едукација менаџера

1. УВОД

Утицај иновација, технолошки напредак, погон тржишне економије и конзумеризам су приморали многе организације да се одлуче на модернизацију, диверсификацију и реструктурирања организације. Природно је да

* Докторанд, tatjana.jovanovic1@yahoo.com
** Редовни професор, olja.arsenijevic@fpsp.edu.rs

у свету промена, компаније које желе, не само да се прилагоде истим, већ и да буду испред њих имају визију која често може да буде виђена и као парадокс иновације. Један од таквих, веома илустративних примера је Филип Морис (ФМ). Ова глобална, у свету дуванске индустрије, водећа компаније, односно њен извршни директор објавио је 2014. визију „света без дуванског дима" (Fisher, 2014), чиме се такозвани парадокс иновације појављује у пуном облику. Парадокс се огледа у томе да водећа дуванска компанија, произвођач цигарета, са визијом „света без дуванског дима", заправо жели сама себе да укине. Како наводе у компанији, ово је било неопходно зато што схватају потребе милиона мушкараца и жена који користе конвенционалне дуванске производе. Потрошачи желе производ који је мање штетан по здравље, а који им омогућава да наставе да уживају у дувану. Филип Морис тврди да већ у данашњем тренутку може да им понуди управо оно што траже. Додатно, како наводе у ФМ, компанија се обавезала запосленима и акционарима да ће изградити успешну будућност, те верују да ово обећање могу испунити кроз остваривање поменуте визије.

Оваква дистракција је тектонска, јер не захвата само спољашње окружење, то јест индустрију која подразумева велику производну иновацију и има импликације на промене у портфолију, увођење нове категорије, већ и целокупну трансформацију пословања унутар компаније, укључујући другачији бизнис модел, организациону структуру, а са њом и интерну трансформацију, односно начин како се ради унутар ње саме.

Додатно, за управљање и одржавање радне снаге, организације захтевају способне и упућене руководиоце. Квалификовани и компетентни руководиоци могу да усмере напоре у правом смеру и тако осигурају постизање циљева организације. Стога, неопходно је да свака организација обучава и континуирано развија свој руководећи кадар. Руководиоци обуке могу учинити много на пољу побољшања не само сопственог знања, вештина и понашања, већ и знања, вештина и понашање запослених, а консеквентно тиме побољшати свеукупне перформансе; повећанти продуктивност и профит. Управо како Деминг (2012) наводи циљ обуке је постизање доброг тј. исплативог постигнућа запосленог, што значи да оно доноси виши квалитет са једне старне, а са друге ниже трошкове и повећање продуктивности, што све заузврат даје фирми већи удео на тржишту и побољшава ниво конкурентности. Једном речју, обука помаже и организацији и појединацу да постигну своје циљеве. (Маринковић, Арсенијевић, Даничић, 2018) Наиме, како многа истраживања показују, обуке и развојне активности имају позитивне резултате и исходе на пословање компније (Asfaw i dr. 2015).

Постоји значајан број студија које се баве темом обука и развоја и њиховог утицаја на успех организације (Khan i dr. 2011), постигнуће одређеног сегмента индустрије (Nischithaa i Rao, 2014), продуктивност запослених

(Nda i Fard, 2013), повећање организационе снаге и побољшање компетенција запослених (Acton i Golden, 2003), мотивацију и задовољство запослених (Acton i Golden, 2003; Łukasik, 2017), као и многе друге појединачне варијабле. Но, не постоји много истраживачких студија које се на холистички начин баве питањем да ли целокупна стартегија обуке и њена имплементација у условима трансформације бизниса има ефекта на запослене и ако он постоји, какав је. У овом раду се разматра студија случаја Филипа Мориса у Србији током трансформације пословања и у том светлу значај људских ресурса кроз обуке и развој као средства да се помогне запосленима да држе корак са променама, предводе их и расту унутар организације.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Запослени су велика предност за организацију. Како је некадашњи извршни директор Проктер и Гембла, Ричард Деупре, рекао: „Одузмите све зграде, можете одузети све брендове, и ПГ, односно наши запослени ће обновити компанију у деценији" (Bernard-Kuhn, 2012). Позитиван поглед на људе који раде у организацијама као средство са неограниченим могућностима је менаџент људских ресурса (HRM). Шонива (Shonhiwa, 2017) наводи да HRM подразумева све врсте менаџерских одлука које утичу на природу односа између запослених и послодавца. Компетенце су прва област деловања, те иако не постоји потпуна сагласност теоретичара и практичара око њихове дефиниције, већина се слаже да „обухватају знање, релевантне вештине, способности и особине које су важне за одређени посао. Када су правилно дефинисане, омогућавају организацијама процене у којој мери понашања запослених демонстрирају потребне компетенце, а које су недостајуће. Друга важна територија деловања HRM је подударање циљева запослених и организације, односно рад на политикама и процедурама који ће ову позитивну корелацију између циљева запослених и послодавца поткрепити. Додатно HRM се тиче повраћаја улагања у плате, бенефиције, обуке и све друге трошкове (или инвестиције) везане за запослене, а који треба да имају економску логику, односно буду исплативи. Коначна велика област деловања HRM се тиче корпоративне културе, што у суштини подразумева одговор на питање „како радимо" и односни се управо на вредности и стандарде који се манифестују кроз понашање запослених, њихове међусобне односе и емоције.

Развој људских ресурса (HRD) је саставни део HRM и има за циљ обуке које треба да максимизују потенцијал појединца. Развој људских ресурса се бави: 1. могућностима и способностима сваког запосленог, као појединца, у односу на улогу/посао који обавља у садашњем тренутку са једне стране, а са друге узима у обзир и очекиване, будуће улоге које он може имати

у организацији и 2. тимовима, њиховим унутрашњим функционисањем, као и односом и динамиком између различитих јединица организација.

За постизање ових циљева HRD може имати различите подсистеме, као што су: оцјењивање рада запослених, процена потенцијала, планирање каријере, развој запослених, обука.

Сви ови HRD подсистеми треба да буду повезани са корпоративним плановима, чиме се пословни планови увезују са планирањем људских ресурса, што представља стратешки развој људских ресурса (SHRD). Наиме, према Гаравану како старатегија компаније подразмева одговор на услове у екстерном окружењу, SHRD је примарно обојен интерним контекстом (Гараван, 2007). Према истом аутору, SHRD дефинише стратешка оријентација комапније, организациона структура, култура и лидерство.

Повезаност корпоративних планова и SHRD је базирана на неколико премиса, од којих је прва да су људски ресурси најзначајнија средства у организацији, која се за разлику од других, могу неограничено развијати и повећавати. Такође, назначени међуоднос почива на премиси да се развој људских ресурса може планирати и пратити, на корист како појединца, тако и целе организације. Здрава корпоративна клима подразумева осећај припадности код запослених, а он је консеквенца деловања мноштва варијабли, чија суштина почива на перцепцији запосленог да организација пружа појединцу могућност да задовољи своје основне, али и више потребе, путем одговарајућих стилова и система управљања.

Свеукупно, како Гараван (2007) назначава, SHRD је мултидимензионалан концепт који омогућава организацији да комбинује различите елементе знања, повезује претходна и нова знања, као и да спаја знања унутар компаније са онима ван ње, све у циљу одрживе конкурентске предности. Према истом аутору SHRD ствара основне способности које чине организацију спремнијом да се прилагоди променама. Сходно томе, SHRD еволуира од прописаног скупа пракси за обуке ка холистичком повезивању интерног и екстерног са промовисањем организационе културе учење, односно организације која учи.

Допринос и побољшање перформанси организација подразумева, пре свега, развој људи као појединаца, те радних група и чланова шире организације. У том контексту обука и развој запослених се могу посматрати као систематски процес који има за циљ да осигура да организација има делотворне раднике, способне и спремне да задовоље хитност потреба компаније у динамичном окружењу. Иако главни циљ обуке и развоја јесте побољшање компетенција запослених, односно максимизација њихове ефикасности и ефективност (McDowall i Saunders, 2010), прећашњи став иде даље. Он подразумева инклузивно, континуирано додавање знања, вештина и ставова запосленом, потребних да побољша своје перформансе у организацији и

развој организације која учи, те да стално напредује и спремна је да се мења, односно држи корак са временом (Радосављевић, 2006).

Према моделу Кандола и Фулертона (Amstrong, 2003) постоји неколико важних фактора који дефинишу организацију која учи. Јасна и са запосленима подељена визија о компанији, куда она иде и како ће се стићи до тамо, је први фактор. Адекватна инфраструктура која фасилитује и поткрепљује учење представља други фактор, док трећи представља корпоративна култура, која промивише постављање питања, преузимање ризика, као и неприхватање „статуса quo". Ништа мање важан није менаџмент, особито његово искрено веровање у тимски рад и заједничко доношење одлука. Пети фактор представљају мотивисани запослени да уче континуирано, те процеси и политике унутар компаније, који подржавању и охрабрују учење свих запослених.

Развој организације која учи може се вршити на различите начине према различитим концептима. Примера ради, Сенге (Amstrong, 2003) је става да се то може постићи кроз колективно решавање проблема унутар организације користећи тимове, њихова учења и софт системе, док Гарат (Amstrong, 2003) сматра да су најбоље развојне активности, у циљу организације која учи, коришћење тзв. проширења посла, обогаћивање посла, као и различите форме тимског, колаборативног и на пројектима заснованог рада.

Примарно треба препознати да постоје различити нивои учења, веома сложени и једноставни, те да сваки од њих захтева различито време и различите методе. Но, заједничко за све врсте учења је свакако мотивисаност. (Reamen, 2015). Та мотивација може бити интризична или екстринзична, односно подстанкнута нпр. кроз систем награђивања запослених или избегавања казне, примера ради, смањења плате или лошег feedback-a. Управо feedback и идеја да ли се у учењу напредује, тј. иде у правцу циља су следеће важни услови. Постављање циља (Schunk, 2001), стандарда је важна компонента, јер ако није јасно шта се жели, шта је прихватљиво постигнуће, онда је немогуће мерити прогрес. Познавање циља учења идеално постављеног од стане запосленог, као и самодирекција или постојање фасилитатора, тренера, односно неког, ко ће давати правовремену информацију о напретку, подстрек или помагати када је неопходно, су важни услови за ефикасно учење. Свакако, поткрепљење не треба да изостане када се постигне циљ учења и оно може да има различите форме. Но, дефинитивно је да и током процеса учења онај који учи, треба да има задовољство (Jen-Hwa Hu i Hui, 2012). Оно се може постићи на различите начине укључујући и различите методе учења и обука, као и стил којим се изводи. Додатно, како је показало истраживање (Khan et all. 2011) стил испоруке тренинга, односно начин испоруке тренинга, има значајан утицај на оно шта ће неко понети са тренинга, а самим тим и на организационе перформансе.

Оно на шта многи истраживачи упућују, јесте прављење дистинкције између обука, тј. тренинга и развоја запослених. Према Сломану (Sloman, 2005) обука-тренинг се карактерише садржајем који је заснован на интервенцији инструктора и доводи до жељене промене у понашању. Континуирана едукација је описана као учење искустава која припремају запослене за будуће позиције (Spears i Parker, 2002). Спирс и Паркер дефинишу обуку као припрему радника за побољшање перформанси на свом садашњем послу и са њима се слаже значајан број аутора. Наиме, дистинкција се може поставити на следећи начин: обуке, тј. тренинзи су фокусирани на садашњост, дизајнирани кроз активности да обезбеде учесницима, тј. запосленима знања и вештине потребне за послове које обављају, док је развој запослених учење које превазилази данашњи посао и има дугорочнији фокус, превасходно на оно што ће запосленом требати у будућности, односно на каријерном путу (Nischithaa i Rao, 2014).

3. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Различите компаније различито регују на кризне услове пословања. Док неке реагују драматичним смањењем трошкова, што најчешће као један од првих има укидање буџета за обуке (https://www.hrzone.com/talent/development/training-budgets-first-to-be-cut-due-to-unclear-business-value), али и смањење броја запослених, друге иду у дијаметралну супротност овој стратегији и фокусирају се на пословну трансформацију. Она подразумева „процес фундаменталне промене система, процеса, људи и технологије преко целог пословања или пословне јединице, а све да би се постигла мерљива побољшања ефикасности, ефективности и задовољство заинтересованих страна“ (Cruise, 2017 :58). Управо једна од компанија која је одреговала на овај начин је Филип Морис и са тог аспекта је било занимљиво радити студија случаја на једном њеном узорку, односно огранку, Филип Морис у Србији.

Ово истраживање се фокусира на то како организација у трансформацији управља људским ресурсима, особито обукама. Стога, у истраживању се разматрају обуке које су спроведене, да ли су повезане са стратешким правцем компаније, и какве ефекте су имале на запослене, односно на свеукупне резултате компанија у периоду од тренутка када је револуционарни производ пласиран у Србији и тиме званично отпочела трансформација целокуног пословања на датој географској локацији, односно од 2017. до данашњих дана, тј. краја 2018. и почетка 2019.

Ово истраживање је описно - аналитичко изучавање. Како Вал (Young-Thelin & Karla Boluk, 2012) указује, квалитативно истраживање пружа

могућност за дубље разумевање теме која се проучава, те је одлучено да је квалитативна метода најбоља да се обради циљ ове студије.

Коришћени су искључиво секундарни подаци Филипа Мориса у Србији, односно постојећи званични извештаји и документима о обукама, као што су листе, број и врсте ранијих обука, број полазника, евалуационе форме тренинга и сва друга доступна релевантна евиденција.

4. СТУДИЈА СЛУЧАЈА ФИЛИП МОРИС ИНТЕРНАЦИОНАЛ (ПМИ)

Као што је поменуто у уводном делу рада, Филип Морис (ПМИ) је донео револуционарну одлуку – да цигарете замени производима који су без дуванског дима. Из тог разлога су у своја два Центра за истраживање и развој, у Швајцарској и Сингапуру, довели преко 400 научника, инжењера, техничара и других стручних лица да се баве развојем мање штетних алтернатива цигаретама. Захваљујући овој инвестицији успели су да развију револуционарне дуванске производе који не производе дим, али и даље пружају задовољство уживања у дувану. Ово представља највећу промену правца у историји компаније, али и целокупне дуванске индустрије. Сходно томе, компанија Филип Морис објавила је 2014. своју визију, а 2017. велики број персоналних и организационо-структуралних промена, што је потез компаније која још једном показује да је посвећена реализацији визије, односно будућности без дуванског дима (https://www.cnbc.com/2017/09/28/philip-morris-shuffles-management-on-its-quest-toward-a-smoke-free-future.html). У ПМИ су уверени да је то прави пут - за потрошаче, компанију, акционаре и друштво. Нови производи су у продаји и милиони људи су већ прешли на њих, укључујући и Србију у којој Филип Морис оперише кроз два правна ентитета и запошљава више од 900 људи широм земље (https://www.pmi.com/markets/serbia/rs/about-us/overview). У 2003. години, ПМИ је извршио приватизацију највеће српске фабрике дувана „Фабрика дувана“ а.д. Ниш (ДИН). Од тада до данас у фабрику је уложио више од 800 милиона долара, чиме ово не само да једана од највећих инвестиција у Србији, већ је фабрика постала једна је од најмодернијих у земљи, али и међу фабрикама компаније Филип Морис. Поред овога, компанија Филип Морис у Србија представља тржишног лидера и назначава: „Наше тржишно вођство је резултат водећих међународних робних марки из производног асортимана Филип Морис Интернационала, као што су: Marlboro, Parliament, L&M i Bond Street“ (https://www.pmi.com/markets/serbia/rs/about-us/overview). Цела дуванска индустрија функционише у строгим регулаторним оквирима, те пореска политика, законски трендови,

а самим тим и политички трендови и стабилност су од велике важности за ову привредну грану. Велик број економских показатеља није давао особито позитиван поглед на тржиште Србије, али су социјални и технолошки фактори били врло обећавајући за пласман револуционарног производа Филипа Мориса. Наиме, и поред високе стопе незапослености у земљи од 12,9%, ниске куповне моћи, са просечном платом од око 400 евра, становници Србије имају позитиван став према интернационалним брендовима (укључујући компаније), највише воле да пију кафу и према Хофстедовој подели спадају у колективистичку културу, што значи да воле дружења (https://www.hofstede-insights.com/country/serbia/). Такође, потрошачи су отворени према иновацијама које долазе са запада, а производ Филипа Мориса управо представља иновацију са снажим интернационалним брендом и најчешће се користи уз кафу.

4.1. ПРАКСЕ ЉУДСКИХ РЕСУРСА ФИЛИПА МОРИСА У СРБИЈИ

У контексту разматрања стратегије обука и развоја запослених, један од индикативних примера њеног повезивања са широм пословном стратегијом је Филип Морис Србија. Наиме, организације морају да перформирају на поуздан и успешн начин да би остале у послу. Један од показатеља организационог перформанса су његови људски ресурси. Да би била конкурентна, организација треба да управља људским ресурсима на начин који је усклађен са целокупном пословном стратегијом. Како подаци показују Филип Морис у Србији је пример добре стратегије људских ресурса у комбинацији са добрим планирањем и ефикасним управљањам.

Наиме, један од релевантних показатеља успешности стратегије људских ресурса је да компанија Филип Морис већ четврту годину заредом добија признање „Top Employer Serbia" (https://www.ekapija.com/news/2398523/philip-morris-cetvrtu-godinu-zaredom-medju-najboljim-poslodavcima-u-srbiji-i-svetu), чиме је још једном документовала своју посвећеност да буде један од најбољих послодаваца у земљи. Сертификат „најбољи послодавац" који додељује истоимени међународни институт са седиштем у Холандији је веома релевантан, јер као екстерно, стручно и непристрасно лице потврђује да се Филип Морис истиче по стратешким и добро осмишљеним програмима за запослене, чиме се креира радно окружење у ком запослени добијају могућности развоја и оснажују се за даље пословне изазове. Наиме, како би се сертификовала од стране ове угледне међународне институције компанија је пролазила кроз веома подробну проверу и оцењивање, те је морала испунити веома строге критеријуме у различитим областима управљања људским ресурсима, као што су: стратегије проналажења талентованих појединаца, планирања ангажовања запослених, укључивања запослених у колектив,

могућности за учење и развој, управљања учинком рада, развоја лидерских способности, управљања каријером, компензације и бенефиције.

Други веома релевантан податак за циљ истраживања је чињеница да је филијала Филипа Мориса у Србији 2018. добила сертификат „Једнака плата" (Equal-Salary) који потврђује да та компанија обезбеђује једнаке накнаде за једнаке послове мушкарцима и женама (https://www.equalsalary.org/certified-companies/philip-morris-serbia/). Овим се додатно имплицира да се потпуно равноправно односи према свим запосленима. Креирање инклузивне културе, у којој сви имају једнак третман, једнаке могућности учења, раста и развоја, разнолика радна снага у Филипу Морису су очигледно препознати и сагледавају се као неопходни покретачи иновација и успеха, те је из тог разлога, управо у јеку трасформације компанија решила да пролази кроз овај веома озбиљан и студиозан процес реализован од стране сертификационог тела лоцираног у Швајцарској. Наиме, кораци на овом путу, у најкраћим цртама, су били следећи: 1. анализа плата - Equal-Salary сертификационо тело добија од компаније податке о платама запослених и врши анализу колико је одступање појединачних примања од просека за сваки платни разред. Ако не постоје девијације веће или мање од 5%, прелази се на корак 2. посета на лицу места преглед – представници сертификационог тела врше ревизију на терену, доласком у компанију и провером да ли се обезбеђују исти услови оцењујући следеће: посвећеност генералног директора / топ менаџмента „Equal¬-Salary"; колико добро „Equal¬-Salary" стратегија је интегрисана у процесе и политике за људске ресурсе; перцепција запослених праксе компаније у вези са платама и родном равноправношћу. 3. Ако је испуњен други корак, онда следи сертификација. 4. Праћење прегледа - сертификат важи три године, али током тог периода сертификационо тело прати компанију и долазу у две посете – да би задржала сертификацију, компанија мора да покаже своју сталну посвећеност фер политици и недискриминаторној компензацији.

Очигледно да у Филипу Морису Србија тежњу ка развоју инклузивног радног окружења, истраживању нових идеја, поштовању и подстицању различитих мишљења, виде као важан предуслов за постигнуће запослених и успех компаније.

У даљем тексту се разматра детаљније начин на који људски ресурси кроз обуку запослених у Филипу Морису Србија доприносе остваривању будућности без дуванског дима.

4.2. КРЕИРАЊА ПЛАНА ОБУКЕ

Сам процес креирања плана обуке у Филипу Морису тече слично као и у другим компанијама, уз правило 70-20-10. Оно подразумева филозофију учења и развоја по којој 70% долази од изазовних задатака, 20% је везано за

развојне односе са другима (као што су менторство и коучинг), а подразумева се да само 10% учења долази кроз обуке.

Обука и план развоја морају бити повезани са постигнућем, појединца, али шире гледано и целом компанијом и куда она иде. Програми обуке разврставају се широко у четири главне велике групе. Индукциони програми са циљем упознавања и увођења појединца у посао. Менаџерски програми су намењени за развој оних који у свом послу имају управљање људима, док функционални програми служе за развијање техничких вештина. Наиме, функционално постигнуће доводи до идентификације заједничке потребе за обуком већине запослених из одређене функције. Примера ради, ако постоје притужбе купаца на квалитет услуга, онда би се у том правцу спровела дубља анализа у циљу креирања тренинга. Такозвани „Soft skills" тренинзи су последња велика група и они таргетирају промене у понашању, ставовима и компетенцијама запослених. Потребе за обуком морају бити идентификоване кроз три главна извора: свеукупно постигнуће компаније (ретроактивни поглед), планирану стратегију (проактивни поглед, атиципација) и индивидуални учинак. Свеукупно пословање, тј. ретроактивни поглед на постигнуће доводи до идентификације заједничких потреба за обуком кроз посматрање специфичних одељења - нпр. ако је посао трпео услед недостатка вођства - лидерских особина, управљања у кризним ситуацијама. Индивидуални учинак, идентификација потреба за обукама се врши на крају године одмах након прегледа постигнућа запослених. Запослени у договору са супервизором идентификују потребе за обуком. На пример, ако запослени није могао да оствари циљеве због недостатка планирања, онда ће развој те вештине бити идентификован као потребан и може бити адресиран кроз обуку. Као што се из примера види, на укупну оцену постигнућа не утиче само оно „шта" је неко урадио, већ и „како" је то урадио. У исто време, индивидуалне потребе за обуком се могу препознати кроз тзв. „succession planning" тј. ако је запослени идентификован као неко ko treba da dođe na određenu poziciju. No, u isto време је препознато да пре но што дође на ту позицију, запослени треба да развије неку вештину, јер је она веома важна за успешно обављање будућег посла. Такође, при изради тренинг плана као инпут се узимају планиране промене у одговорностима на послу, организационе промене или увођење новина, нпр. нове опреме и целокупна компанијска стратегија. Када се утврде потребе одељење људских ресурса (ХР), припрема се календар обука са програмима обука и приближним трошковима програма (буџет за обуку).

SWOT анализа у табели 1. представља симплификовану верзију начина усклађивања плана обуке запослених са визијом и постављеном трансформативном стратегијом, која је са једна стране значила пласман новог производа и „из корена трансформисати бизнис, а са друге радити на прилагођавању

пословне културе новим плановима, учењу нових лидерских вештина, променама и унапређењу не само начин рада, већ и начина размишљања запослених" (https://www.bizlife.rs/posao/philip-morris-medju-najboljim-poslodavcima-u-srbiji-i-svetu/).

Tebela 1 – *SWOT анализа усклађивања їлана обуке са визијом и трансформаїивном сїратеїијом*

Предности	Слабости
Висок морал запослених Иновативна култура унутар ХР	Потребно развити нове вештине, знања, „soft skills" Значајан број новозапослених
Шансе	Опасности
Менаџмент жели да побољша бизнис резултате кроз обуке развојне програме Приступ ка е-тренинзима омогућен	Дефицит за трансформацију квалификованих тренера на тржишту Недовољно искуство „in-house" тренера у појединим областима

SWOT, као и неке друге анализе помажу у дефинисању стратегије обуке, али и поимању шта су основне потребе и захтеви за све групе запослених, односно специфичне групе. Ова врста анализе, само грануларнија, може да помогне и у одређивању ресурса и садржаја обуке, креира јасан преглед на то ко је доступан да пружи обуку, који материјали постоје, који треба да се креирају. Усклађеност стратегије обуке са методологијом обуке, односно целокупном имплементацијом је дефинисана узимајући у обзир величину, комплексност, фокус, рокове, смер и акције. Поред различитих елекронских обука, дефинисаних од стране Филип Морис Интеранционала, израда тренинг материјала за обуке у учионици и на радном месту су биле у највећој мери на локалном ХР тиму, што је био изазов већ само по себи, те као такав је представљао велико учење за ову групу. Проактивно посматрање ствари је било неизоставно са мандатом који је постављен пред ХРД.

У контексту трансформације креиран је локално читав портфолио обука које су управо имале за циљ стицање знања и вештина, као и различитих „soft skells". Коришћењем оваквог система обука, који се у највећој мери ослања на „in house" тренинге резултирао је вишеструким предностима. Примарно, финансијска уштеда која долази из минималне потребе за ангажовањем екстерних кућа у реализовању обука. Дакле, буџет за обуке је остао исти као и прећашњем периоду, но при томе је важно назначити да се са обукама које нису тесно везане за трансформацију наставило, у складу са предвиђеним тренинг планом. Ово је постигнуто, кроз оптимизовање целокупног портфолија обука, сертификовање појединих запослених за извођење одређених тренинга, коришћење обука на послу, on-line обуке и слично.

Обзиром да су оваква трансформативна знања још увек дефицитарна на ширем тржишту, Филип Морис Србија осигурава значајну стратешку предност, инвестирајући у развој „in-house" капацитета за реализацију обуке. Додатно, обучавајући своје запослене у правцу нових трансформаторних пословних планова, Филип Морис осигурава конкурентност не само са аспекта одрживости бизниса, већ и кроз стратешко брендирање послодавца. Наиме, основа стратегије брендирања послодавца је грађење тзв. „employee value proposition" или скраћено ЕВП (Martic, 2018), а односи се на све што запослени искусе и добију док су део компаније (што подразумева све што утиче на крерање искуства запосленог од прве итерације са компанијом, до напуштања, тј. одласка). ЕВП се односи на читав низ аспеката од компензације, бенефиција, корпоративне културе, лидерства, до искуства са колегама, и још много тога.

Дакле, није само менаџмент имао користи од имплементације наведене стратегије обука. Велику корист имали су и запослени. Илистрације ради, запослени у комерцијалној организацији су у 2017, односно 2018. добили у просеку око 10 сати in-class обука, без on-line обука. Ако се узме у обзир да они представљају само 10% извора учења према филозофији Филипа Мориса, онда је јасно да је просечан запослени у овом сектору добио преко 100 сати обуке и развоја, што је далеко изнад светског просека који износи 47,6 сати по запосленом у просеку (https://trainingmag.com/trgmag-article/2017-training-industry-report/).

Такође, илустративно је поменути да је целокупна менаџерска популација прошла кроз интензивну вишедневну комбиновану обуку на послу и у учионици, а у вези са новим трансформативним начином рада - обука за софт вештине, где је тзв „net promoting" скор (НПС), у зависности од сесије се кретао између 70-96. Треба имати на уму да се све преко скора 70 сматра „прихватљивим" Логика мерења и ослањања на НПС је проста, што су запослени задовољнији и инволвиранији у нешто, укључујући и обуку, то су веће шансе да то исто препоруче (https://www.hrbartender.com/2017/employee-engagement/key-employee-engagement/).

У поменутом периоду посматрања, постављено је више десетина on-line обука везаних за трансформацију, укључујући наравно и „софт аспекте".

Током целог периода ХР одељење је користило детаљне аналитике обављених обука, односно праћење и имплементацију онога што је научено и пренето у пословну средину. Коришћене су опсервације на послу, интервјуи запослених и њихових супервизора као најчешће технике да се идетификују даље потребе за побољшањем постигнућа запослених, а самим тим и у обука.

Вредност горе описане стратегије обука ХРД и њене иплементације је препозната у корпоративним круговима, што је резултирало бројним

позивима и учешћима ХР Филип Морис Србија на различите конференције, јавне скупове (https://www.netokracija.rs/event/corporate-innovation-meetup) или предавања затвореног типа у реномираним интернационалним компанијама.

У коначном, оваква репутација је праћена и пословним резултатима. Илустрације ради, 2017. у Филип Морис Оперејшн, као једном од ентитета Филип Морис Србија, пословна добит је скочила 10,3% тј. на 4,5 милијарди динара, док је нето профит био већи за 11,5% и достигао је 3,8 милијарди динара. (https://www.ekapija.com/news/2070818/profit-niskog-philip-morrisa-u-2017-godini-38-milijardi-dinara).

5. ЗАКЉУЧАК

Програми обуке би требало да се развију у складу са пословним циљевима, основним вредностима и стратешки циљевима. Како су Нда и Фард назначили (2013) континуирана обука запослених и њихов развој имају значајну улогу у развоју индивидуалног и организационог учинка. Стратешки оквир ХРД, њхове процедуре обука и развоја запослених треба да подстакну креативност, обезбеде инвентивност и обликују читаво организационо знање, те издиференцирају компанију у односу на друге и дају јој печат уникатности, али све у складу са корпоративном бизнис стратегијом. Уколико је стратегија компаније трансформативна, као одговор на драстичне и континуиране промене у спољашњем окружењу, онда ХР стратегија, њене праксе и процедуре морају подржати овакав заокрет у пословању. У супротном до промена неће доћи јер њих носе људи, запослени, оне се не дешавају саме по себи.

У трансформацији пословања обуке треба да осигурају добијање нових знања, способности и вештина, али и дају могућност да се међу запосленима промовише предузетништво, увођење промена, подстакне промена, уведу запослени да буду део имплементације важних пословних одлука, да се укључе активно у процес промене (Boswell i dr. 2006; Cowan-Sahadath, 2009), а студије управо показују важност овог аспекта за успех.

Иако се програми обуке могу смањити или чак потпуно елиминисати, од суштинског значаја за одрживот пословања је да они остану нетакнути како би се избегли проблеми у будућности. Наиме, у светлу турбулентних економским промена, буџети за обуку су често први на удару (https://www.workforce.com/2009/01/26/training-is-taking-a-beating-in recession-studies-find/). У временима економске нестабилности програми обуке могу добити на још већем значају, али само ако, као што смо видели из студије случаја, су у складу са стратегијом компаније. У временима економске

нестабилности и промена, као што је данашње време, организације се суочавају са великим притиском - да смање буџете и максимизују учинак, што ће рећи олакшају и подстакну развој појединца и компаније. Ова два, на први поглед, дијаметрално супротна очекивања, се могу помирити само изван традиционалне обуке. Обуке треба да постану иновативне, како управо обрађена студија случаја показује, кроз употребу технологија, програма који запослени сами прате, инволвирање дела запослених у обуку других запослених, фаворизовањем ин-хоус обука, чиме се избегава непотребно трошење буџета за обуку.

Лимитација студије свакако лежи у базирању налаза на искључиво секундарним подацима, те би наредне студије требало да усмере своје напоре у правцу добијања још детаљнијих података на ову тему кроз примарне податке, користећи или мали број продубљених интервјуа или кроз дистрибуирање упитника запосленима.

ИЗВОРИ

Acton – Golden 2003: Thomas Acton, Willie Golden, W. „Training the knowledge worker: a descriptive study of training practices in Irish software companies". *Journal of European Industrial Training*. Vol 27, Iss 2/3/4, 137-14.

Amstrong 2003: Michael Armstrong. *A Handbook of Human Resource Managemnet Practice*. London: Kogan Page.

Asfaw – Argaw – Bayissa 2015: Abeba Mitiku Asfaw, Mesele Damte Agraw, Gobena Lemessa Bayissa. „The Impact of Training and Development on Employee Performance and Effectiveness: A Case Study of District Five Administration Office, Bole Sub-City, Addis Ababa, Ethiopia". *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*. 3, 188-202 .

Bernard-Kuhn 2012: Lisa Bernard-Kuhn. „Procter & Gamble CEO: Company is people powered" *USA Today*. Retrieved from: https://www.usatoday.com/story/money/business/2012/11/19/procter-gamble-ceo mcdonald/1715573/

Boswell – Bingham – Colvin 2006: Wendy Boswel, John Bingham, Alexander Colvin. „Aligning employees through „line of sight". *Business Horizons*, Vol. 49, No. 6, 499-509. "[Electronic version]. Retrieved [insert date], from Cornell University, ILR School site: http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/articles/580

Cruise 2017: David Cruise. *What is Business Transformation*. Retrived from: https://www.changeassociates.com/blog/post/what-is-business-transformation

Deming 1982: Edwards Deming. *Quality, Productivity and Competitive Position*. MIT Center for Advanced Engineering, Cambridge, MA. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/qre.4680020421

Fisher 2014: Daniel Fisher. *Philip Morris International Bets Big on the Future of Smoking*. Retrieved from: https://www.forbes.com/sites/danielfisher/2014/05/28/philip-morris-international-bets-big-on-the-future-of-smoking/#5404226b54f5

Garavan 2007: Thomas Garavan. „A Strategic Perspective on Human Resource Development". *Advances in Developing Human Resources*. 9, 11-30. ABI/INFORM Global.

https://www.researchgate.net/publication/249631435_A_Strategic_Perspective_on_Human_Resource_Development

Hu – Hui 2012: Paul Jen-Hwa Hu, Wendy Huy. „Examining the role of learning engagement in technology-mediated learning and its effects on learning effectiveness and satisfaction". *Decision Support Systems*. Vol 53, Iss 4, 782-792. https://espace.curtin.edu.au/handle/20.500.11937/46764

Khan – Ghauri 2014: Imran Khan, Tuaqir Ahmad Ghauri. „Impact of Attitude on Employees Performance: A Study of Textile Industry in Punjab, Pakistan". *World Applied Sciences*. 30, 191-197.

Khan – Khan – Khan 2011: Raja Abdul Ghafoor Khan, Furgan hmed Khan, Muhammed Khan. „Impact of Training and Development on Organizational Performance", *Global Journal of Management and Business Research*. Vol 11, Iss 7, 62-68.

Łukasik 2017: Katrzyna Lukasik. „The Impact of Training on Employees Motivation in SMEs Industry. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej Zarządzanie*. Nr 28 t. 1, 96–109. Retrived from: http://zim.pcz.pl/znwz/files/z28t1/8.pdf

Marinković – Arsenijević – Daničić 2018: Jelena Marinković, Olja Arsenijević, Milan Daničić. „Role of Fairs in Knowledge Management Processes in Organization – Research Framework". *International Journal of Economics and Law,* Faculty of Business Studies and Law, V.8, N0. 24, 83-95.

Martic 2018: K. Martić. „Employee Value Proposition (EVP): Magnet for Attracting Candidates". Retrieved from: https://www.talentlyft.com/en/blog/article/105/employee-value-proposition-evp-magnet-for-attracting-candidates.

McDowall – Saunders 2010: A. McDowall, M.N.K. Saunders. „. *Journal of European Industrial Training"*. 34, 609-630. Retrieved from: http://dx.doi.org/10.1108/03090591011070752

Nda – Fard 2013: M. Nda, E. Fard. „The impact of Employee Training and Development on Employee Productivity". *Global Journal of Commerce and Management Perspective*, Vol.2, Iss 6, 91-93.

Nischithaa - Rao 2014: P. Nischithaa, N. Rao. „The Importance of Traing and Development in Hotel Industry". *International Journal of Business and Administration Research Review*, Vol.1, Iss 5, April-June.

Radosavljević 2006: Života Radosavljević. *Menadžment Znanja i(li) Znanje u Menadžmentu (od Predvodištva do Maestralnosti i Dalje...)*. Beograd: Centar za edukaciju rukovodećih kadrova i konsalting

Reamen 2015: J. Reamen. „Motivational Factors that Enhance Students Learning/Achievement". *Journal of Teaching and Education*. Vol 4, Iss 02, 323-332.

Schunk 2001: D. Schunk. „Self-Regulation Through Goal Setting". ERIC Digests. Retrieved from: https://www.counseling.org/resources/library/eric%20digests/2001-08.pdf.

Shonhiwa 2017: C. Shonhiwa. „Importance of Development of Human Resources in an Organisation2. *An International Peer-Reviewed Journal on Humanities & Social Sciences*. Retrieved from: http://crosscurrentpublisher.com/.

Sloman 2005: M. Sloman. „Training and Learning in the Knowledge Economy". Retrieved from: https://www.ufhrd.co.uk/wordpress/wp-content/uploads/2008/06/602sloman.pdf

Spears – Parker 2002: M. C. Spears, D. F. Parker. „A profit analysis of the impact of training on performance appraisal satisfaction". *American Business Review*, Vol 20, Iss 2, 12-16.

Young-Thelin - Boluk 2012: L. Young – Thelin, K. Boluk. „A Case Study of Human Resource Practices in Small Hotels in Sweden". *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*. Vol 11, Iss 4, 327-353.

https://www.workforce.com/2009/01/26/training-is-taking-a-beating-in recession-studies-find/
https://www.ekapija.com/news/2070818/profit-niskog-philip-morrisa-u-2017-godini-38-milijardi-dinara
https://www.netokracija.rs/event/corporate-innovation-meetup
https://www.hrbartender.com/2017/employee-engagement/key-employee-engagement/
https://trainingmag.com/trgmag-article/2017-training-industry-report/
https://www.bizlife.rs/posao/philip-morris-medju-najboljim-poslodavcima-u-srbiji-i-svetu/
https://www.equalsalary.org/certified-companies/philip-morris-serbia/
https://www.ekapija.com/news/2398523/philip-morris-cetvrtu-godinu-zaredom-medju-najboljim-poslodavcima-u-srbiji-i-svetu
https://www.hofstede-insights.com/country/serbia/

Tatjana P. JOVANOVIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ

STRATEGIC ROLE OF HRM FROM THE ANGLE OF TRAINING OF EMPLOYEES IN THE PERIOD OF TRANSFORMATION OF BUSINESS

Summary

Employees are the key in any business because the outcome of a business depends on their achievement. Their importance is multiplied when dealing with business in times of crisis. Under such conditions, some companies make a strategic decision to move towards change and transform their business. In order to achieve the vision, it is necessary, on the one hand, to transform the business from the root, and to change the business culture on the other, align it with new plans, change the way of work and the way of thinking of employees. In this context, it is necessary to include employees in the entire transformation as soon as possible, and the presented case study of Philip Morris Serbia just illustrates this example. By analyzing secondary data, the text considers the significance of the strategic role of HRM, primarily training and development as a means to help employees keep pace with change, lead them and grow within the organization. Particular emphasis is placed on how through a well-conceived and embedded HR strategy with the overall direction of business transformation, turbulent times within the company and beyond can be transformed into an opportunity to create a competitive advantage.

Key words: human resource management, in-house training, on-line training, employee education, education managers

Рад је предат 6. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.774:37
37.014:004
doi: 10.5937/bastina30-27135

Оригинални научни рад

*Љубомир А. МИЉКОВИЋ**

*Драīана М. ТРНАВАЦ***
Пословни и правни факултет, Београд

РАЗВОЈ КОМПЕТЕНЦИЈА ЗА ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО У ДИГИТАЛНОМ ДОБУ

Ајстракт: Предмет истраживања је развој компетенција за демократску културу у дигитално доба кроз анализу медијске културе младих. Циљ истраживања је да се на основу добијених резултата могу предложити адекватна решења проблема утицаја медија на културу комуникације и културу уопште међу младима, а теоријски да се утврди колико медији утичу на културу комуникације и развијеност свести младих о утицају медија, а посредно и ниво медијске културе младих. У раду се дошло до закључка да испитивана група тинејџера, њих 300 из београдских гимназија, у највећем проценту гледа телевизију и то пратећи забавни програм, да медији у Србији промовишу насиље и говор мржње, те да већина њих богати свој језик и културу изражавања користећи електронске медије, а не књигу. Резултати до којих се дошло потврђују да медији, овакви какви су данас, веома негативно утичу на језичку културу и културу понашања младих уопште.

Кључне речи: компетенције, демократија, дигитализација, медијска писменост, дигитална писменост

1. УВОД

Како стећи компетенције за демократско друштво у дигиталном добу?

Итернет је један од најзаступљенијих медија новог дигиталног доба. Он је савременом човеку омогућио улазак у виртуелни свет. Многи, ипак, не препознају све опасности које он собом носи. Неке од њих су комуниколошке, неке, пак, социолошке. Ипак, Интернет је постао и остао простор за „нове видове комуникационе праксе“ за већ виђене и познате ситуације људског општења (Hoobs, 2010:50).

* доцент, ljubomir.miljkovic@ppf.edu.rs
** ванредни професор, draganatrnavac@gmail.com

Притом, без икакве жеље да се друже једни са другима, људи се на друштвеним мрежама прате, виртуелно изјашњавају, и „лајкују" седећи потпуно сами за компјутером или телефоном, тако у својој интими симилирају уљешће у реалном животу. У овом контексту ће развој компетенција за демократску културу бити оспособљавање људи, деце, младих, да уопште могу да изађу на ову виртуелну улицу и безбедно се шетају њом, да сваким кораком даље, користећи критичко мишљење уграбе ново знање ради сопствене безбедности и напретка. Замислите да данас у дигитални свет преко мобилних телефона и уз помоћ интернета, у виртуелни свет улазе писмени и неписмени, добронамерни али и они други. Сви добијају једнаку шансу да утичу на креирање културе у друштву или злоупотребе слободу и могућност које технологије пружају кад се њима служимо на одговарајући начин.

Развој компетенција за демократску културу у дигитално доба је препознат као стратешки циљ Владе Републике Србије, Министарства просвете науке и технолошког развоја на покренутим реформама школства и друштва уопше, са фокусом на младе.

2. НОВЕ ПИСМЕНОСТИ

Развојем ИКТ дошло је и до новог дефинисања писмености. До ове појаве морало је доћи да би се задовољиле нове потребе и захтеви савременог начина живљења.

Развој технологије условио је потребу да се редефинише концепт писмености како би се одговорило на потребе и захтеве живота у савременом технолошком, компјутерском, информационом или дигиталном добу. „С тим у вези, можемо говорити о еволуцији концепта писмености, која се одвијала у складу са технолошким развојем друштва, а чији почеци сежу до шездесетих година прошлог века. Од тог тренутка до данас, концепт писмености прошао је кроз неколико фаза развоја: од визуелне писмености преко технолошке, медијске и компјутерске писмености, потом информационе и дигиталне писмености, ка концептима мултиписмености и вишеструке писмености. Термин писменост користи се за означавање великог броја разноврсних пракси, па се данас готово свако знање или учење за које се сматра да има образовну вредност, може разумети као писменост. Тако посматрано, термин писменост може бити употребљен као метафора за компетенцију, стручност или функционалност или се може користити на начин који упућује на блиску повезаност са самим језиком" (Ружић Сенић, 2019, https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3565/Doktorat.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

За све нове писмености заједничке су четири претпоставке:

„(1) нове писмености подразумевају нове вештине, стратегије, склоности и друштвене праксе неопходне за информисање и комуникацију путем нових технологија;

(2) нове писмености су кључне за потпуну партиципацију у глобалном друштву;

(3) нове писмености се мењању у складу са променама у технологијама које их дефинишу;

(4) нове писмености су вишеструке, мултимодалне и разноврсне, што усложњава процес њиховог проучавања и чини га интердисциплинарним, чиме се стварају различита гледишта која доприносе бољем разумевању нових писмености" (Ружић Сенић, 2019, https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3565/Doktorat.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

3. ЦЕЛОЖИВОТНО УЧЕЊЕ КАО ОДГОВОР НА ИЗАЗОВЕ

„Количина новог знања се врло брзо повећава, а постојећа знања све брже застаревају. Развој образовања одраслих је кључни фактор за повећање нивоа знања и оспособљености за различите животне задатке, побољшање квалитета живота сваког појединца, обезбеђивање једнаких могућности и социјалне укључености, али и успешног развоја привреде. То захтева да образовање буде доступно свим људима и у свим срединама. Менталне способности се, као и све друге способности, морају одржавати и унапређивати. Свако од нас је свестан да наша физичка кондиција зависи од наших физичких активности и да је можемо поправити систематским, упорним и доследним физичким вежбама. Мањина, међутим, размишља о потреби интелектуалног развоја и вежбању креативног развоја мишљења" (Видаковић, Жутић, 2016, https://samoobrazovanje.rs/obrazovanje-odraslih/).

Човек је слободно, променљиво, самоодређујуће биће које, једино у природи, може самостално и свесно бирати оријентацију у животу. Биће које може животу прићи као изазову активно, помирљиво, препуштен догађајима и стварности, или пасивно. Које ће тенденције код одраслог човека преовладати зависи од бројних фактора: од фактора личности, његових виђења животних могућности, од фактора средине и од вредности које усмеравају његове животне изборе.

Од свих живих бића, само човек има развијене способности објективног сагледавања сопствене личности, откривањем онога што јесте и онога што би желео да постане. Познавањем сопственог идентитета човек схвата и разуме прошлост, открива потенцијале у будућности и схвата постојећи реда ствари и законитости у садашњости. Свест о себи утиче на избор понашања

и на очекивања од живота. Очекивања се самостално постављају, пројектују и прихватају и односе се на наш индивидуални ниво аспирација (оно што је успех за једну особу, не мора бити и за другу).

Декартова премиса „Мислим, дакле постојим" управо наглашава централни значај овог концепта у свести појединца. Развој личности може ићи у правцу раста индивидуалности и креативног односа према реалности. Тај пут води развоју интегритета и аутентичне личности, која тражи и налази лични стил, даје печат реалности и учествује у њеној трансформацији. То је процес самоактуализације. Основни смисао процеса је креативни развој личности и остваривање што виших нивоа потенцијала, уствари, максимални развој потенцијала сваког од нас.

Стратешки документ „Развијање компетенција за демократску културу у дигиталном добу" је настао у оквиру пројекта „Демократске компетенције у дигиталном добу", који је кофинансиро Савет Европе и Европска комисије и реализован је од децембра 2016. године до септембра 2017. године од стране организација из Јерменије, Белорусије, Бугарске, Хрватске, Чешке Републике, Румуније и Србије и има за циљ усмеравање заговарачких активности и активности невладиних организација (НВО) које раде у области образовања (Развијање компетенција за демократску културу, (http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Razvijanje-kompetencija-za-demokratsku-kulturu-u-digitalnom-dobu.pdf). Такође је релевантан за све заинтересоване стране укључене у формално и неформално образовање, укључујући политичаре, руководиоце, наставнике, стручњаке за образовање наставника и стручњаке за развој курикулума.

Заснован је на: 1) прегледима промишљања о демократским компетенцијама и информационо-комуникационом технологијама (ИКТ) у образовним системима и праксама различитих земаља, као и на 2) резултатима фокус група о томе како су дигитално доба и његове специфичности перципиране од стране едукатора и младих у земљама учесницама. Знања стечена на интерактивним радионицама посвећеним младим људима у дигиталном добу и новој улози едукатора у овој области коришћена су да дају приказ шта је у целом процесу научено, како се одражава на SWOT анализу.

3.1. SWOT АНАЛИЗА КОМПЕТЕНЦИЈА ЗА ДИГИТАЛНУ ДЕМОКРАТСКУ КУЛТУРУ

Снаге

Већина компетенција за дигиталну демократску културу (КДК), иако нису означене као такве, већ су укључене у наставне планове и програме или међупредметни образовни циљеви у оквиру одређених предмета, као што је грађанско васпитање и друштвених предмета.

Различите земље имају искуства са „Learner centred" (Smith, 2017, https://thisisgraeme.me/2017/03/06/approaches-what-is-learner-centred/) интерактивних метода, орјентисаност малих ученика или студента. Интерактивних метода, као што су оне инспирисане материјалима Савета Европе о Образовању заљудска права и Образовању за демократску културу, (Друго предавање у оквиру пројекта, https://www.helsinki.org.rs/serbian/projekti_osce_t02.html), као и Пројекат Грађанин. (Павловић, Максић, Ђуричић, 2018)

Већина младих људи су „дигитални домороци" и коришћење ИКТ-а је део њиховог свакодневног живота. Ниво њихових знања и вештина повезаних са дигиталним светом је често веома висок, углавном виши од оног који поседује наставник.

Слабости

Наставни планови и програми и наставна пракса често се фокусирају на знање и изјаве о вредностима, а мање на стварни развој вредности, ставова, вештина и критичког разумевања. У неким земљама школска инспекција инсистира на поштовању прописаног курикулума и административних захтева и не пружа подршку школама и наставницима неопходну за суочавање са изазовима. У таквим контекстима, тражити од наставника да се усредсреде на развој КДК може довести до перцепције да ће имати додатни посао и додатно административно оптерећење.

Школска стварност и наставни процес често се одвајају од реалног живота, ослањајући се на застареле уџбенике, а образовни систем не узима у обзир нову дигиталну стварност као део живота и стога као елемент који се рефлектује и разматра у настави и процесима учења.

Недостатак информација или површно разумевање (одређених) компоненти КДК модела.

Разлике између школа у истом образовном систему и између различитих земаља у погледу приступа ИКТ и компетенцијама наставника везаним за ИКТ (који су „дигитални имигранти") и ученика.

Често је ограничен приступ ИКТ-у присутан у школама, са фокусом на наставу о (а не кроз) ИКТ и фокусом на заштити, сигурности и безбедности (нпр. сајбер-малтретирање, злоупотреба, зависност од интернета). Наставници често доживљавају нелагоду у односу на интернет простор који је за њих неистражена територија. Ограничено искуство школа са кохерентним приступом целе школе овом питању и тежња школа да питања која се односе на КДК препусте друштвеним и хуманистичким наукама.

Прилике

Недавне јавне расправе у вези са лажним вестима и манипулацијама путем друштвених мрежа покренуле су позиве школама да оснаже младе људе неопходним компетенцијама како би могли да се одупру манипулацији на интернету.

НВО су активне у заговарању и кампањама за подизање свести, пружају широк спектар обука, наставних материјала, као и едукативних програма за школе, наставнике, студенте и родитеље.

Материјали Савета Европе, укључујући Референтни оквир КДК и образовне ресурсе, као и оне произведене у оквиру „Кампање против говора мржње на интернету" (http://libero.org.rs/sr/u-srbiji-otpocela-kampanja-se-protiv-govora-mrznje-na-internetu/) и пројекта „Живети демократију". (Живети демократију, https://www.living-democracy.rs/textbooks/)

Претње

Технологије и апликације се стално развијају и мењају. Неке нестају, док се нове појављују на начин који је немогуће предвидети.

Родитељи су делимично за коришћење ИКТ у наставном процесу, а делимично су и против, али су у оба случаја веома гласни. Често постоји недостатак комуникације између родитеља и едукатора у вези са изазовима које носи присуство деце на интернету.

Друштвени статус, ниво плата и неправедна очекивања са различитих страна ограничавају самопоуздање наставника и мотивацију за изградњу својих професионалних капацитета.

После увида у SWOT анализу сасвим је јасно које компетенције за демократско друштво у дигиталном добу треба да поседују сви.

4. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ – МЕДИЈСКА КУЛТУРА МЛАДИХ

Предмет истраживања је развој компетенција за демократску културу у дигитално доба кроз анализу медијске културе младих. Циљ истраживања је да се на основу добијених резултата могу предложити адекватна решења проблема утицаја медија на културу комуникације и културу уопште међу младима, а теоријски да се утврди колико медији утичу на културу комуникације и развијеност свести младих о утицају медија, а посредно и ниво медијске културе младих.

Све убрзанији развој друштва, али и глобалних медија као његових продукат неминовност. Брзина усвајања нових технологија се драстично повећала са развитком цивилизације, а истраживања показују и да се медији генерално брже усвајају него остали облици нових технологија. Најбрже и најлакше их усвајају млади, мада је питање раде ли они то увек на најбољи и најадекватнији начин и колико медији утичу на њихов развој, начин комуникације и понашање уопште. Млади људи данас живе у свету који карактеришу драматичне културне, економске, социјалне и образовне разлике. Развој индивидуа зависи у великој мери од тога где се човек роди и одрста. Више од 800 милиона

одраслих, две трећине жена, немају елементарну писменост, а са друге стране, коришћење информационих технологија је у наглом порасту. Упркос огромним разликама у животним срединама, глобална медијска култура је поставља изазове пред младе, а може се рећи и то да она увелико превазилази традиционалне облике социјализације, попут породице и школе.

Хенри Гиро сматра да нове медијске технологије без преседана утичу на образовање, обликовање свакодневног живота и понашања. Ипак, сматра Гиро, већина досадашњих дебата је углавном игнорисала тај снажан педагошки утицај популарне културе као и њене импликације на обликовање образовних програма, статуса знања и редефинисање односа између културе образовања и културе свакодневног живота (World Youth Report, https://www.un.org/development/desa/youth/world-youth-report/world-youth-report-2003.html).

У посредованој култури младим људима је веома тешко да препознају чије представе су најближе истини, којој презентацији да верују, која фотографија је монтажа (Гојков, 2006. То је делимично због тога што млади нису медијски писмени и не знају критички да читају медијске поруке. Многи су и даље ушушкани у романтичну слику органских заједница у којима људи разговарају једни са другима, живе у тесно повезаној локалној средини. Дигитална комуникација постепено подрива овај традиционални приступ комуникацији и општењу.

У свету младих медијска култура може се окарактерисати кроз три различита разматрања: прво, она се производи и репродукује разлиитим ИЦТ изворима стога је императив да се образовање аграрних и индустријских друштава замени образовањем за дигиталну писменост и информатичко доба (World Youth Report, https://www.un.org/development/desa/youth/world-youth-report/world-youth-report-2003.html).

Из великог спектра који би требало обухватити истраживањима, обављено је истраживање медијске културе младих и то у Београду, као једном од најразвијенијих градова у Србији.

4.1. ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА

Многи истраживачи и у свету и Србији су се бавили истраживањем утицаја медија на младе и остало становништво, као и медијском културом младих и других.

У HomeNet студији (Human Computer Interaction Institute, https://interactive.miami.edu/), мерећи демографске карактеристике, социјалну екстравертност и социјалну укљученост испитаника, као и психолошко стање (велл-беинг) испитаника, истраживачи су дошли до закључака да повећана употреба Интернета доводи до статистички значајног смањења

комуникације међу члановима породице корисника, смањења мреже блиских друштвених односа и појаве осећања усамљености (Kraut, Patterson, Lundmark, Kiesler, Mukophadhyay, Scherlis, 1998:1017-1031).

Морахан Мартин и Шумахер испитали су 283 студента који су похађали курсеве за које је неопходно коришћење компјутера и Интернета (Morahan Martin, Schumacher, 1997:95-110). Могуће патолошке симптоме су претходно груписали у три групе: персонални проблеми, промене расположења и симптоми апстиненцијалне кризе. Резултати су показали да се и испитаници такође могу класификовати у три групе: патолошки корисници, са одређеним симптомима, без симптома. У својој студији из 2002. Критикујући модел Краута и сарадника истраживачи Хамбургер и Бен-Артзи са правом наглашавају да се убудуће мора озбиљно узети у обзир и питање типологије и динамике личности Интернет корисника, јер оно што је добро, пожељно или барем није штетно за једну особу не мора нужно бити и за другу. (Hamburger, Ben-Artzi, 2000:441-449) Матрицу варијабли у студији „Internet use and well-being in adolescence" између осталих, чинили су и следећи комплекси варијабли: специфична online и offline активност са једне и социјална анксиозност и усамљеност, са друге стране (Gross, Juvonen, Gable, 2002:75-90). Иако је код извесног броја испитаника утврђена висока мера интензитета Интернет активности, скоро сви испитаници су наставили да редовно и нормално проводе ваншколско време у активностима од којх је већина подразумевала и интерперсоналну интеракцију са породицом, пријатељима, познаницима. Закључак студије је да не постоји јединствен ефекат Интернета на свакодневне активности просечног адолесцента и да Интернет служи потпуно другачијој сврси код социјално анксиозних и усамљених индивидуа (La Greca, Thompson, 1998:101-113). У студији Меккена и Барга 68% испитаника, који су претходно имали проблема са меланхолијом, усамљеношћу и депресивношћу, је након одређеног периода коришћења Интернета изјавило да има осећај да им је Интернет помогао у ширењу личног социјалног круга, само 3% је изјавило да им се круг пријатеља смањио, док 28% није приметило никакву промену (McKenna, Bargh, 2002:33-48). Резултати, који по мишљењу аутора сугеришу да Интернет може бити погодно прилично корисно средство за грађење нових односа и социјалних релација код индивидуа које су усамљене и социјално анксиозне (Хинић, 2008:435-453).

Према истраживањима стручњака о начину на који млади у Србији проводе слободно време, дошло смо до следећих резултата. Већина младих свакодневно користи компјутер код куће (85%). У школи су компјутери доступни само на часовима информатике. Пасионирано коришћење компјутера није присутно, мали проценат младих сатима седи испред компјутера (6%). Компјутер се најчешће користи за слушање музике, играње игрица, скидање музике и филмова са Интернета и четовање. Подаци показују да је компјутер

пре свега средство забаве. Коришћење компјутера у едукативне сврхе је веома ретко: 80% младих готово никада не користи образовни софтвер; 70% не користи компјутер за писање, цртање нити графичко приказивање; близу 70% никада не користи e-mail. Када се анализира однос младих према штампаним медијима показује се да у дневним новинама млади највише прате рубрике које се односе на разоноду, славне, црну хронику и спорт. Они нису заинтересовани за политику и свакодневна дешавања (Хинић, 2008:435-453).

ЦЕПИТ је спровео током 2003. године истраживање на 1000 грађана у Србији под називом „Глобални грађанин" које се бавило описивањем и дефинисањем популације Интернет корисника у Србији данас. „Студија је показала да је Интернетом, барем по субјективним проценама наших испитаника најмање „погођен" телефон, затим читање књига, а највише штампа, радио и на првом месту телевизија" (Глочевски, 2006, https://www.kuda.org/sr/globalni-gra-ani-empirijska-studija-korisnika-interneta-u-srbiji-2003-2004).

4.2. МЕТОДЕ И ТЕХНИКЕ ИСТРАЖИВАЊА

У раду су комбиновани квалитативни и квантитивни приступ - метода триангулације. Технике и инструменти бирани су у оквиру дескриптивног истраживачког метода који је примерен предмету и циљу истраживања. Од техника истраживања примењено је: интервјуисање, анкетирање и скалирање.

Инструмент упитник са 16 питања и примерен је предмету и циљу истраживња. Њиме су испитивни ставови младих о утицају медија на језичку културу и културу уопште, а посредно медијску културу младих.

4.3. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Х0 – Медији лоше утичу на језичку културу и културу понашаја младих.

Помоћне хипотезе:
Х1 – већина испитаника гледа телевизију,
Х2 – већина испитаника прати забавни програм,
Х3 – медији у образовању имају значајну улогу,
Х4 – медији промовишу насиље и говор мржње,
Х5 – већина испитаника богати свој језик користећи електронске медије.

4.4. УЗОРАК ВАРИЈАБЛИ

Зависна – одговори испитаника усмерени на испитивање односа и ставова младих према утицају медија на културу комуникације и културу уопште. Независна – пол, године.

4.5. УЗОРАК ИСПИТАНИКА

Упитник је попунило 300 испитаника, од којих је 175 испитаника женског пола, а 125 мушког пола. У питању су ученици старосног узраста од 15 до 19 година.

4.6. ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА

Од медија пратим	Понекад %	Углавном %	Ретко %	Никад %
Штампу	32	28	22	18
Радио	33	37	22	8
Телевизију	20	63	17	0
Интернет	37	41	17	5

Назив новина, радија, тв које пратите на интернету	Понекад %	Углавном %	Ретко %	Никад %
Дневне новине: Блиц, Курир	15	18	32	35
Недељне: Свет, Скандал	33	25	37	5
Магазини: Глорија, Лепота и здравље	20	63	17	0
Радио: С, Планета, ДТД	37	41	17	5
Телевизија: Б92, Прва, Пинк	10	40	25	15
Друштвене мреже	10	85	5	0

На ТВ гледам	Понекад %	Углавном %	Ретко %	Никад %
Информативни програм	8	15	40	37
Забавни програм	24	56	15	5
Филмски и серијски програм	35	45	20	0
Образовни и документарни програм	3	7	15	75

	Веома значајну %	Значајну %	Не знам %	Никакву %
У мом образовању медији имају улогу	18	22	48	12

	Да %	Углавном да %	Углавном не %	Уопште не %
Медији промовишу језичку културу и језички стандард	10	20	58	12
Из медија сам научио/ла правилно изражавање	5	15	47	33
Медији промовишу псовке, језик мржње	30	25	23	22

Медији промовишу личности из света	Да %	Углавном да %	Углавном не %	Уопште не %
Забаве	38	4	0	0
Спорта	18	5	3	0
Политике	4	6	0	0
Науке	0	0	0	0

Медије пратим због	Да %	Углавном да %	Углавном не %	Уопште не %
Забаве	45	9	0	0
Информисања	15	13	0	0
Образовања	13	5	0	0

Образовни програм је	Да %	Углавном да %	Углавном не %	Уопште не %
Досдан	25	9	0	0
Користан	12	11	0	0
Забаван	2	13	0	0
Провокативан, инспиративна	0	7	0	0
Актуелан	0	3	0	0

Интересовање	географија и природа %	култура, друштво, историја %	страни језици %
У образовном програму највише ме интересује	32	57	11

	Не занима ме %	Не одговара ми време емитовања %
Образовни програм не гледам	84	16

	Интернет %	ТВ %	Књиге и брошуре %	Радио %
Да обогатим језик и културу изражавања користим	35	32	18	15

	Да %	Не %
Зна да постоји сајт: pročitane lektira.com	73	27
Користим овај сајт	78	22
Радије погледам филм, него да прочитам књигу	82	18

5. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА СА ЗАКЉУЧЦИМА

Резултати истраживања потврђују да је гледање телевизије једна од главних активности адолесцената и на њих има велики утицај. Они дневно гледају телевизију три до четири сата. Тим темпом, до завршетка средње школе деца проведу више времена гледајући телевизију, него што проведу у учионицама. Док телевизија може забавити, информисати и правити деци друштво, са друге стране може утицати на њих и на непожељан начин. Време проведено гледајући телевизију одвлачи од важних активности као што су читање, израда домаћих задатака, играње, вежбање тренирање неког спорта и социјализацију. Такође, гледајући телевизију, деца сазнају информације које могу бити неприкладне и нетачне. Често не могу да праве разлику између фантазије приказане на телевизији и реалности. Она су под утицајем преко хиљаду реклама које одгледају сваке године, од којих се многе односе на алкохол, брзу храну и играчке. истраживање потврђује и то да већина испитаника прати забавни програм. (X2)

Анализом је потврђено да су испитаници ипак свесни великог утицаја који медији имају на њих, те да знају да медији промовишу насиље и говор мржње. (X4)

Оно што је и било за очекивати је да ће резултати истраживања показати да млади путем медија највише прате садржаје забавног карактера. Међутим, она негативна страна коју показује ово истраживање је тип и квалитет, управо, тог садржаја. Недељници попут „Света“ и „Скандала“ одишу неукусом, кичом и поремећеним системом вредности. Недељници који се не читају, него гледају, а иако се неко усуди да их прочита може наићи на некњижевни говор, препун жаргона, нетолеранције и говора мржње. Може се закључити да већина младих прати домаћу поп-фолк сцену која им поставља за узоре звезде са естраде, које су медијима (али и читаоцима) битне јер продају тираж. Самим тим може се закључити да је предмет интересовања младих фокусиран на теме којима је ниво информативног и образовног значаја врло низак.

Чињеницу да домаћи медији располажу прилично сиромашним образовним програмом потврђују како одговори испитаника, тако и анализа појединих програмских шема водећих телевизијских станица. Емисије које доминирају су информативног и забавног карактера од којих се највише издвајају вести, музичке емисије, као и серије и реалиту шоу програми. Поставља се веома важно питање због чега се не посвећује довољно пажње младима као циљној групи, и да ли се од њих очекује да сами преузму иницијативу и потраже одговоре на многа питања помоћу интернета, који располаже мноштвом нетачних и нецензурисаних информација. Одговор би могао да се крије у теорији да се прави што већи број комерцијалних емисија, које привлаче велики аудиторијум и помоћу којих се остварује највећи профит.

Према подацима добијеним у истраживању млади, да би обогатили свој језик и стил изражавања, највише користе интернет, након тога телевизију, док само 18 одсто испитаника користи књиге. Такође је поражавајући податак да би велика већина омладине пре изабрала гледање филма, него што би прочитала књига, чиме је потврђена хипотеза Х5, да већина испитаника богати свој језик користећи електронске медије. На овај начин, користећи интернет, тв и мобилне телефоне, упућени су углавном на стране језике (енглески), те матерњи готово да и не развијају: „Млади људи су захваљујући компјутеру и мобилном телефону упућени на енглески језик, па тако потискују наш. Ситуација је алармантна јер петнаестогодишњак у свакодневној комуникацији користи просечно 100 речи, а, према развојним стандардима, дете предшколског узраста би требало да има у свом речнику око 2.000 речи. Постоји велики проблем у нашем друштву јер су поједина истраживања указала да чак половина тестираних ђака из Србије нема способност за читање, јер немају готово никакву могућност за разумевање написаних текстова. За такву ситуацију могу да окривим лош принцип рада у школама у којима се инсистира на учењу напамет и простом репродуковању написаних текстова“ (Попадић, 2009, http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=4158.0;wap2).

Негативан утицај медија на језичку културу и културу понашања младих може се избећи увођењем медијске писмености у образовни систем и то на сви нивоима. У потпуности је јасно да образовни систем мора да доживи темељну реферму, али за разлику од претходних, ово је реформа у којој је препозната неопходност реформе свести и компетенција наставног кадра који треба да кроз формално и неформално образовање достигну дигиталну генерацију, развију код њих демократску културу и компетенције за будућност у којој ће живети и радити.

ИЗВОРИ

Друго предавање у оквиру пројекта који се реализује уз подршку ОЕБС и у сарадњи са Филозофским факултетом Универзитета у Новом Саду, https://www.helsinki.org.rs/serbian/projekti_osce_t02.html

Глочевски 2006: М. Глочевски, Глобални грађанин, емпиријскастудија корисника Интернета у Србији. https://www.kuda.org/sr/globalni-gra-ani-empirijska-studija-korisnika-interneta-u-srbiji-2003-2004

Gross – Juvonen – Gable 2000: E. Gross, J. Juvonene, S. Gable. „Internet Use and Well-Being in Adolescence“. Journal od Social Issues. Vol. 58, No. 1. 75-90. https://www.cdmc.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/170/2018/05/gross2002.pdf

Hamburger, Y. A., & Ben-Artzi, E. 2000: Y. A. Hamburger, E. Ben-Artzi. „The relationship between extraversion and neuroticism and the different uses of the Internet“. Computers in Human Behavior, 16(4), 441–449. https://doi.org/10.1016/S0747 5632(00)00017-0

Хинић 2004: Интернет и традиционални медији, Еволуција. Центар за проучавање информационих технологија, Београд

Хинић 2008: Д. Хинић. „.Кориснички профили интернет зависника у Србији. Психологија, Вол. 41(4), 435-453.

Гојков 2006: Г. Гојков. Метатеоријске концепције педагошке методологије. Висока струковна школа за образовање васпитача. Вршац.

Kraut – Patterson – Lundmark – Kiesler – Mukophadhyay – Scherlis 1998: R. Kraut, M. Patterson, V. LuInternet, S. Kiesler, T. Mukophadhyay, W. Scherlis. „Paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being?“ *American Psychologist*, 53(9), 1017–1031. https://doi.org/10.1037/0003-066X.53.9.1017

La Greca – Thompson 1998:A. La Greca, T. Thompson. „Family and friend support for adosescents with diabetes“. 16, 101-113. https://books.google.rs/books?id=nRzMWqpj-pcC&pg=PA529&lpg=PA529&dq=La+Greka+i+dr.+1998&source=bl&ots=5t8cGgjIAL&sig=ACfU3U3iNz9PoRUM1a-9aojQezXF8w8GzA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwisu-2Bu93nAhUvlosKHfCFADEQ6AEwAHoECAYQAQ#v=onepage&q=La%20Greka%20i%20dr.%201998&f=false

McKenna - Bargh, 2002: K. Y. A. McKenna, J. A. Bargh. “Can You See the Real Me? Activation and Expression of the True Self on the Internet”. *Journal of Social Issues*, 58 (1), 33-48.

Morahan-Martin – Schumacher 1997: J. Morahan-Martin, P. Schumacher. “Gender, Internet and Computer Attitudes and Experiences“. *Elsevier in Computers in Human Behavior*, volume 17, Issue 1, 95-110. https://digitalcommons.bryant.edu/apjou/3/

Павловић – Максић – Ђуричић 2018: Б. Павловић, С. Максић, Н. Ђуричић. Прва година Пројекта Грађанин у Србији, Грађанске иницијативе, Београд. http://libero.org.rs/sr/u-srbiji-otpocela-kampanja-se-protiv-govora-mrznje-na-internetu/

Попадић 2009: Ј. Попадић. „Тинејџери говоре СМС језиком“. http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=4158.0;wap2

Ружић Сенић 2019: М. Ружић Сенић. Развијање дигиталне писмености у основној школи, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3565/Doktorat.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Smith 2017: G. Smith. What is learner-centred teaching? https://thisisgraeme.me/2017/03/06/approaches-what-is-learner-centred/

Видаковић Жутић 2016: С. Видаковић Жутић. „Образовање одраслих“, https://samoobrazovanje.rs/obrazovanje-odraslih/

World Youth Report, https://www.un.org/development/desa/youth/world-youth-report/world-youth-report-2003.html

http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/u-okviru-projekta-podsticanje-demokratske-kulture-u-skolama-objavljena-publikacija-o-primerima-dobre-prakse/

https://interactive.miami.edu/

https://www.living-democracy.rs/textbooks/

Ljubomir A. MILJKOVIĆ
Dragana M. TRNAVAC

DEVELOPMENT OF COMPETENCES FOR A DEMOCRATIC SOCIETY IN THE DIGITAL AGE

Summary

The subject of the research is the development of competencies for democratic culture in the digital age through the analysis of youth media culture. The aim of the research is that on the basis of the obtained results adequate solutions to the problem of media influence on the culture of communication and culture in general among young people can be proposed, and theoretically to determine how much the media influence the culture of communication and the development of youth awareness. young people. The paper concludes that the surveyed group of teenagers, 300 of them from Belgrade high schools, mostly watch television and follow an entertainment program, that the media in Serbia promote violence and hate speech, and that most of them enrich their language and culture of expression using electronic media, not a book. The results obtained confirm that the media, as they are today, have a very negative impact on the language culture and the culture of behavior of young people in general.

Key words: competencies, democracy, digitalization, media literacy, digital literacy

Рад је предат 18. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 005.336.4
005.94
doi: 10.5937/bastina30-26735

Прегледни рад

*Драго Ш. ОРЧИЋ**
Факултет за пословне студије право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“

*Иванка Р. ГАЈИЋ***
Факлтет за спорт, Универзитет „Унион - Никола Тесла“

ХУМАНИ ПОТЕНЦИЈАЛ У ФУНКЦИЈИ СТВАРАЊА ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА

Апстракт: Ново доба у коме се налазимо носи многе изазове али и многе шансе. Уласком у, доба знања, условљени смо коренитом променом статуса људског потенцијала а самим тим стратегији односа према хомо сапиенсу (човек разумни) као потенцијалу. У добу знања, човек није више продужена рука машине. Да би, у утакмици са савременим техничко-технолошким развојним трендовима опстао, неминовно је да преузме своју природом дану безконкурентну улогу јединственог мисаоног бића са неограниченим интелектуалним потенцијалом незаобилазним у процесу стварања нове вредности. Константне развојне, промене условљене аутоматизацијом, глобализацијом, информатизацијом, за „човека разумног“ може бити не премостива претња или цивилизацијска шанса да открије, развије, материјализује свој скривен интелектуални потенцијал. У условима нове економије интелектуални потенцијал преузима не само водећу, него кључну улогу. Савремена истраживања су показала да инвентивност и иновативност стварају ефекат полуге, усмеравајући интелектуалне потенцијале ка стварању нових високотехнолошких достигнућа. Све је више компанија које вредност својих услуга или производа заснивају управо на откривању, развоју, материјализацији интелектуалног потенцијала као неограниченом конкурентном ресурсу. Предмет овог рада је да укаже на важност истраживања и изналажења нових приступа, нових алата, нових метода, за откривање, развој материјализацију, неограниченог интелектуалног потенцијала „мислећег човека“. Циљ овог рада је подизање свести о шанси, какву човечанство није имало до сада, да у домену природног ресурса из улоге „алата који говори“ или „продужене руке машине“ преузме улогу „јединственог, мислећег, креативног, инвентивног, неограниченог, потенцијала“. У раду смо се такође само површно дотакли могућих савремених метода за откривање, развој, материјализацију хуманог потенцијала, као што су: пословни консалтинг, пословни коучинг, пословни менторинг.

Кључне речи: хумани потенцијал, интелектуални капитал, интелектуални ДНК, иновативност, пословни консалтинг, пословни коучинг, пословни менторинг.

* докторанд, odrasko@gmail.com
** ванредни професор, gajic.ivanka@gmail.com

УВОД

Човечанство је у релативно кратком периоду из индустријског прешло у доба знања које је, сасвим извесно, неопходно перципирати из комплетно другачије перспективе. Стиче се закључак да већина изазова са којима се савремено пословање суочава, није ништа друго но последица практиковања пословне филозофије и пословних модела који су наслеђени или тек минимално кориговани из индустријског доба. Иако тада веома успешни, у добу знања постају не само бескорисни већ многи од њих имају тенденцију штетности. Принципи стварања веће вредности односно капитала, у савременом добу знања, су све мање оријентисани према необновљивим природним ресурсима а све више ка хуманом и интелектуалном ресурсу. Огромна је разлика између креирања веће вредности односно капитала базираном на знању у односу на физичко оплемењивање природне сировине. Масовна производња је, у индустријском добу, била основна стратегија стварања веће вредности односно капитала. Однос према природном је готово био идентичан као и према хуманом ресурсу. Код првог се кључна вредност огледала у количини а код другог у снази. Основна улога хуманог ресурса је била „улога продужене руке машине". Новонастало доба, доба знања из темеља мења постулате индустријског доба. Природни необновљиви ресурси се замењују обновљивим а хумани ресурс се замењује напреднијом, односно, продуктивнијом технологијом. За резултат имамо чињеницу да је данашњи радник у исто време суочен са претњом и шансом. Претњом, уколико одлучи да задржи улогу „продужене руке машине", шансом, уколико се одлучи да преузме функцију „радника знања" односно „интелектуалног потенцијала". Привреда је такође суочена са истом врстом изазова. Да ли ће у процесу стварања веће вредности оносно капитала, радика третирати и према њему се односити као „продуженој руци машине" односно ограниченом ресурсу или као „раднику знања" односно неограниченом „интелектуалном потенцијалу".

УЛОГА ЧОВЕКА У САВРЕМЕНОЈ ЕКОНОМИЈИ

Ако дефиницији економије, да је економија друштвена наука која се бави проблемом употребе или управљања оскудним ресурсима на начин да се постигне највеће или максимално испуњење неограничених потреба друштва (Martin Bronfenbrenner, Werner Sichel, Wayland Gardner, Microeconomics, Third edition, Houghton Mifflin Company, Boston, MA, 1990,) прикључимо Алфред Марсхалово разумевање исте, да је „економија проучавање човекових акција у свакодневном пословном животу која је веома тесно повезана са остварењем и коришћењем материјалних претпоставки благостања" (Alfred Marshall, Principales of Economics, 8th ed., Macmillan, New York, 1920: 1)

а према књизи Richard T. Froyen, Macroeconomics, Second Edition, Macmillan Publishing Company, New York, (1986,) закључујемо да човек-појединац у исто време носи улогу иницијатора, улогу ресурса, неопходног за стварање веће вредности, као и улогу корисника те исте новонастале веће вредности.

На светском економском форуму, одржаном 2016. године Клаус Шваб је објавио да се налазимо на почетку четврте индустријске револуције. То подразумева процес трансформације која је специфична по развијању дигиталне, физичке и биолошке технологије на начин да се мења и свет око нас и наше мишљење о томе шта значи бити човек. Очекиване промене се не базирају искључиво на области технологија у настајању него и прелазак на нове системе утемељене на инфраструктури дигиталне револуције. Очекивана последица, овог узрока, је промена из корена начина производње, односно стварања веће вредности, начина потрошње, начина комуникације, начина кретања, начина стварања енергије као и међусобног узајамног односа и деловања. Неоспорно ће утицати на старе и условити стварање нових образаца понашања. Основана су предвиђања да ће будуће генерације током свог радног века нај мање седам пута мењати врсту посла с назнаком да од тих седам послова пет послова данас још увек не постоји.

Свака револуција намеће и успоставља нове стандарде. Сви кључни проналасци су проузроковали не само промене у начину производње већ су претходили и великим друштвеним променама. Кроз историју су познате три велике индустријске револуције. Прва око 1750. Године, друга у другој половини 19. века, трећа 1950-тих година 20 века. Свака од њих је са собом носила не само нова техничка достигнућа, него политичке, социјално-економске и друге промене. Можемо рећи да је научна револуција предходила индустријским револуцијама. У научној револуцији „највеће научно откриће је било откриће незнања. Чим су схватили колико мало знају о свету, људи су стекли одличан разлог да трагају за новим знањем што је и отворило научни пут ка напретку“ (Yuval, 2018: 265) Према истраживањима светског економског форума до 2022. године очекивања су да ће се генерисати огромни вишкови радне снаге која има средњу стручну спрему на пословима уноса података, рачуноводства, ревизије, административних секретара, телефонске продаје, поштанских службеника, фабричких радника, благајника, сервисера машина, инсталатера и сервисера електронике и телекомункација, банкарских благајника, професионалних возача, агената продаје и брокера, уличних продаваца, службеника на статистичким, финансијским и пословима осигурања, правника. Значајно је приметити да закључци донети 2018. године што значи да се последице не могу приписати новонасталим изазовом глобалне пандемије Covid 19. ради које је за неколико дана, само у Америци, без посла остало десет милиона људи. По скромном мишљењу аутора овог рада, видљиве последице глобалне пандемије неће бити искључиво резултат глобалног изазова са којим се

савремено човечанство суочило колико индикатор раскорака односно неуклађености са новонасталим моделима егзистирања у добу знања. Свима је јасна чињеница да се „точак историје не окреће уназад" сходно томе је логичан закључак да практиковање модела који су били и успешни у прошлости могу бити не само неуспешни него и погубни у новонасталим условима индикативним у добу знања. Иако се ослања на трећу, четврта индустријска револуција евидентно са собом доноси потпуно нове начине укључивања технологије у друштво и обрнуто. У овој актуелној технолошкој револуцији, по први пут се сусрећемо са низом технолошких решења која комбинују физичку, дигиталну и биолошку сферу. „Стојимо на рубу технолошке револуције која ће у основи измијенити начин на који живимо, радимо и односимо једни с другима. По својој размјери, опсегу и сложености, трансформација ће бити за разлику од било чега што је човјечанство прије доживјело. Још не знамо како ће се одвијати, али једно је јасно: одговор на то мора бити интегриран, свеобухватан и укључује све дионике глобалне политике, од јавног и приватног сектора до академског и цивилног друштва" (Schwab, 2015: https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution) Да ли ћемо неминовне надолазеће процесе промена и изазова перципирати као шансу или као изазов, зависиће искључиво од индивидуе као основног сегмента друштва. На основу искуства човечанства, можемо закључити да постоје сличности између четири индустријске револуције и пет доба цивилизације: доба лова и сакупљача, пољопривредно, индустријско, информатичког доба и доба знања. Стевен Цовеу је у својој књизи „The 8th Habit: From Effectiveness to Greatness" (2011: 12-17) навео неколико кључних карактеристика сваке транзиције у ново доба. Пре свега продуктивност сваког новонасталог доба повећава се педесет пута у односу на претходно. Свако ново доба уништава многе послове претходног. Рецимо информатичко доба је укинуло многа радна места која су рођена у индустријском. У прва три доба цивилизације „радници снаге" су имали доминантну улогу у стварању веће вредности односно капитала. Док у друга два доба примарну улогу преузимају радници који стварању веће вредности доприносе својим умом и знањем „радници знања". Њихова конкурентност се више не огледа у спретности, издржљивости, брзини, снази итд. Њихова конкурентност се огледа у знању, вештини у управљања знањем, комуникационим, лидерским вештинама, креативности, инвентивности, социјалној, емоционалној, духовној интелигенцији, као и другим метафизичким потенцијалима. У индустријском, кључни сегменти у процесу стварања веће вредности-капитала су сировина, машине, људска радна снага са фокусом на продуктивност. Према радној снази се односило као према ресурсу а у контексту постизања максималне продуктивности родила се наука о управљању људским ресурсима. „Управљање људским ресурсима је посебна дисциплина менаџмента, која укључује све процесе и активности, а које пак за циљ имају остварење задатака.

Обухвата све аспекте односа са запосленима. Остваривањем организационих циљева, запослени ће остварити и личне." (Ivancević, 2007:5) Упоредна искуства указују да традиционални модели управљања људским ресурсима и развоја људских ресурса губе корак с временом, све више и све очигледније уступајући место савременијим, флексибилнијим, практичнијим, животнијим, примеренијим и хуманијим формама управљања и развоја, с циљем да се брже и безболније решавају и премошћавају свакодневне потребе предузећа. Актуелни модели управљања људским ресурсима у први план стављају хуманистичке, а не економске вредности, отварајући перспективе за даљу хуманизацију производних односа. Интелектуални капитал је постао најтраженији аутпут процеса стварања веће вредности а хумани потенцијал преузео кључну улогу у том процесу. Иако четврта индустријска револуција доноси многе користи, она, као и оне пре ње, са собом носи и многе изазове. Једна од извесних а можда и кључних је угрожена улога хуманог ресурса. Већ дуже време човек, као физички ресурс у процесу стварања веће вредности-капитала, губи битку у односу на полуаутоматизоване, аутоматизоване а у последње време и интелигентне своје копије односно људске супериорније замене. На многим деловима процеса, хумани ресурс у виду физичког потенцијала је замењен супериорнијим, прецизнијим, бржим, јефтинијим... техничкотехнолошким ресурсом. Ипак добра вест је да, колико се потражња за физичким ангажовањем хуманог потенцијала смањује, пропорционално се потражња за интелектуалном повећава. Током глобалног пословног форума „Bloomberg Global Business Forum" Tim Cook је изјавио: „да сам државни лидер, мој циљ би био да окупим светске таленте" (Leswing 2017: http://www.businessinsider.com/apple-ceo-tim-cook-if-i-were-world-leader-my-goal-monopolize-talent-2017-9)

Неопходно је да разумемо да четврта индустријска револуција, која је човечанство увела у генетски инжењеринг, роботику, вештачку интелигенцију... као резултат доноси радикалне промене и у могим другим сферама економије и друштва. Једна од кључних је промена односа према човеку. Из улоге хуманог ресурса која подразумева „продужену руку машине" у улогу хуманог потенцијала која подразумева „неограничени потенцијал" у процесу стварања интелектуалног капитала.

ХУМАНИ ПОТЕНЦИЈАЛ

У последње време фокус истраживача из подручја економије и сродних дисциплина се са појма „људски ресурси", „људски капитал" усмерио на појам „хумани потенцијал". Више руских аутора са подручја економике и социологије рада и сродних дисциплина (Генкин, 2007; Заславская, 2004; Лукашевич, 2012; Меламедова, 2008; Одегов, Руденко, 2011;

Поветьев, 2009; Трунин, 2009. и др.) бавило се људским потенцијалом из различитих перспектива и посебно са аспекта квалитета радне снаге. Одегов и Руденко напомињу да се термини „радна снага", „радни потенцијал", „радни ресурси", „људски капитал" и „персонал фирме", који су међусобно тесно повезани у светској економској литератури, користе да би се што боље изразио „личносни фактор производње" (Одегов, Руденко, 2011: 293). И други руски економисти (Одегов, Руденко, 2011) на скоро истоветан начин разумеју суштину и смисао потенцијала и додају да термини „ресурси" и „потенцијал" не подразумевају „несагласност". Стога би се могло казати да је људски потенцијал, као и људски капитал, мултидимензионалан концепт у чијој су сржи знања, вештине, компетенције, али и мотивација и здравље људи, које је било у „другом плану" класичних теорија људског капитала (в. Nахapiet, 2012, и др.).

Циљ сваке успешне организације је да ефикасно користи све расположиве ресурсе у процесу стварања веће вредности, као што су, финансијски, материјални, људски, итд. Стиче се утисак да се развојем техничко технолошког ресурса, пропорционално смањује потреба за људским до те мере да многи савремени аналитичари назиру огромну претњу за човачанство у тој чињеници. Према њиховом промишљању, машина је заменила, односно, потиснула човека са његовог радног места а тиме и угрозила његово основно право на рад. Право које је прописано резолуцијом Генералне скупштине Уједињаних нација члан 23 став 1. „Свако има право на рад, на слободан избор запослења, на правичне и задовољавајуће услове рада и на заштиту од незапослености"(https://www.ombudsman.co.me/docs/deklaracija o ljudskim pravima.pdf) Док су апокалиптичке пројекције улоге хуманог потенцијала у будућности, из њиховог угла посматрања сасвим основане, аналитички поглед из другог даје простор за дијаметрално супротне предпоставке будућности хуманог потенцијала. Гледано кроз историју, ни једна епизода техничко-технолошког развоја није елиминисала хумани потенцијал. Свака је резултирала новим и већим простором за његово деловање. Чињеница да је човек свесно, друштвено, креативно, односно стваралачко биће као и да је једино, колико је познато, мисаоно биће које има способност критичког мишљења, креативног развојног приступа окружењу у коме се налази, биће које само себе проучава из различитих аспеката у различитим наукама доводи до закључка да будућност хуманог потенцијала пре свега зависи од његовог носиоца. Да ли ће наставак техничко технолошког развоја за човечанство бити претња или шанса зависи од његове еволуционе способности односно спремности да се адекватно прилагоди новонасталим променама изнад свега у перципирању хуманог потенцијала. С обзиром да је хомо сапиенс (човек разумни) комплексно трипартитно биће, експлоатација његовог рада се манифестује

кроз више функција у процесу стварања веће вредности. Експлоатација рада кроз функцију хуманог капитала „алатка која говори", кроз функцију хуманог ресурса „продужена рука машине" и кроз функцију хуманог потенцијала „креативно биће неограниченог потенцијала". Комбинације функција се међусобно не искључују али и не подразумевају што намеће закључак да је могућа експлоатација рада у више различитих функција истовремено. Уласком у доба знања у коме су радне функције „алатке која говори" и „продужене руке машине" замењене техничко технолошким еквивалентом, створен је простор за манифестацију човекове основне и јединствене функције. Улоге „креативног бића неограниченог потенцијала". Савремено доба је развојем информатичких технологија и модерних средстава комуникација, дајући све већу предност информацијама над природним ресурсима и технологијама, отворило и процес промена у супротном смеру мењајући структуру и начин организовања производње, структуру радне снаге, структуру потребних професионалних вештина и знања у правцу поновне реафирмације и јачања универзалности људског рада. У том смислу, може се рећи да се управо у том јачању универзалног карактера људског рада у савременом добу, налази један од важних извора његове стваралачке снаге. Цивилизацијска питања природе и карактера људског рада, извора његове стваралачке снаге и људског смисла, са којима се људско друштво суочава кроз своје целокупно трајање, постављају се, у новим појавним облицима и у савременом друштву. Отворен је и читав низ нових питања, која су покренуле промене друштвене структуре, начина живота, технолошког и укупног друштвеног развоја. Чак, се може рећи да се интензитет и динамика бављења питањима људског рада вишеструко повећао у савременом добу у односу на претходне епохе. Та тенденција уочава се у науци, али такође и у политици, економији и стратегијама друштвеног развоја. Савремена социолошка и економска мисао, као и политика слажу се у оцени да су људски ресурси кључна покретачка снага економског и технолошког развоја друштва и на томе заснованог квалитета живота грађана. Људски ресурси су, у свим епохама били кључна покретачка снага економског и друштвеног развоја. Међутим, у савременом добу та чињеница је дошла до пуног изражаја и постала је видљива и препознатљива на најширем друштвеном плану. Будући да је темељни узрок кризе модерног света искривљена слика човека као „хомо фабера" (хомо фабер-ковач своје судбине), и преокрет вредности у којем (нај)ниже вредности узурпирају место (нај)виших, решење за ову кризу и спас човека из „варварства" модерне цивилизације може бити једино у изградњи новог погледа на човека, дакле, нове филозофске антропологије, и преокрету преокрета вредности (својеврсној негацији негације), који враћа вредности у свету живота на њихово право место.

ИНТЕЛЕКТУАЛНИ КАПИТАЛ, РЕЗУЛТАТ ХУМАНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА

Уласком у доба знања, интелектуални капитал заслужује посебну пажњу. Све је више научника који се баве дефинисањем, детектовањем, мерењем, управљањем неопипљивим вредностима интелектуалног капитала. „Људски капитал чине следеће компоненте: знање и квалификација човека, његово здравље, радно и животно искуство, потенцијал радне мобилности, мотивисаност за рад, репутација и нивои потреба". Осим индивидуалних карактеристика личности за вредност интелектуалног капитала су значајни социјални и културни фактори. Они такође увећавају вредност интелектуалног капитала. Хумани потенцијал је иницијатор и креатор интелектуалног капитала. Интелектуални капитал је један од три кључна сегмента хуманог потенцијала.

Хумани потенцијал се састоји од:

- физичког хуманог потенцијала,
- интелектуалног хуманог потенцијала,
- метафизичког хуманог потенцијала.

Схема у наставку приказује сегменте хуманог потенцијала.

Табела 1. – *Приказ елемената који чине хумани потенцијал*

<table>
<tr><td colspan="4">ХУМАНИ ПОТЕНЦИЈАЛ</td></tr>
<tr><td colspan="2">НА ИСКУСТВЕНО ПОЗНАТОМ</td><td colspan="2">НА ИСКУСТВЕНО НЕПОЗНАТОМ</td></tr>
<tr><td>ФИЗИЧКИ</td><td colspan="2">ИНТЕЛЕКТУАЛНИ</td><td>МЕТАФИЗИЧКИ</td></tr>
<tr><td>ограничено</td><td colspan="2">условно ограничено</td><td>неограничено</td></tr>
<tr><td rowspan="8">физичка област
хуманог потенцијала</td><td>знање</td><td>спознаја</td><td rowspan="8">метафизичка област
хуманог потенцијала</td></tr>
<tr><td>искуство</td><td>емоција</td></tr>
<tr><td>идеја</td><td>интуиција</td></tr>
<tr><td>подсвест</td><td>надсвест</td></tr>
<tr><td>креативност</td><td>инвентивност</td></tr>
<tr><td>интелект</td><td>ум</td></tr>
<tr><td>визија</td><td>објава или енергија</td></tr>
</table>

Физички део хуманог потенцијала:

физички сегмент хуманог потенцијала подразумева све физичке активности. Све физичке предиспозиције појединца или групе наслеђене или развијене свесним физичким деловањем. Физички део хуманог потенцијала може да се перципира путем пет физичких чула, креће се у домену искуствено познатог и ограничен је физичким капацитетима.

Интелектуални део хуманог потенцијала:

интелектуални сегмент хуманог потенцијала подразумева све интелектуалне разумљиве и неразумљиве радње наслеђене или развијене свесним као и несвесним интелектуалним деловањем. Интелектуални део хуманог потенцијала може да се перципира мисаоним и емоционалним свесним подсвесним и надсвесним доживљајем. креће се у домену искуствено познатог као и у домену искуствено непознатог. Ограничење је условљено углом перципирања. Уколико се интелектуални део перципира из угла физичког потенцијала он је ограничен, односно неограничен уколико се перципира из угла метафизичког хуманог потенцијала.

Метафизички део хуманог потенцијала:

метафизички сегмент хуманог потенцијала подразумева све метафизичке активности у којима појединац или група свесно или несвесно односно са или без личне намере учествује. Метафизички део хуманог потенцијала може да се перципира готово свим мисаоним, емоционалним, чулним, свесним, несвесним, надсвесним, доживљајем. Креће се у домену искуствено непознатог и необјашњивог. Метафизички хумани потенцијал је неограничен.

СТРАТЕГИЈА УПРАВЉАЊА ИНТЕЛЕКТУАЛНИМ ПОТЕНЦИЈАЛОМ

Суштина управљања интелектуалним потенцијалом усмерена је ка примени различитих модела управљања. Стратегија управљања интелектуалним потенцијалом из перцепције његове неограничености захтева сасвим нову димензију у концепту детектовања, развоја и материјализације интелектуалног потенцијала. Основни циљ управљања интелектуалним потенцијалом је материјализација истог односно генерисање веће вредности иницирањем, успостављањем и развијањем интеракције међу елементима интелектуалног потенцијала. Таквим приступом је могуће материјализовати перформансе интелектуалног потенцијала усмерене према ефикасном и ефективном остваривању постављених пословних циљева на свим организационим нивоима. Циљ сваке компаније је искористити и максимизирати потенцијале запослених у стварању нове вриједности и одржавању конкурентске предности. Доказано је кроз многе примере да је унапређење конкурентске позиције компаније могуће једино ако се унапреди управљање људским ресурсима. Иновативна сратегија односа према хуманом потенцијалу перципираном из сегмента његове неограничености неминовно резултира новом иновативном климом погодном за природну манифестацију дела интелектуалног потенцијала кроз креативност, инвентивност, иновативност. Да би се постојећи интелектуални потенцијал у компанији открио, развио

и материјализовао, осим промене парадигме односа према хуманом потенцијалу потребно је увести практиковање савремених модела алата и концепата. Уз класичне едукације, тренинге, обуке, у функцију је потребно ставити и савремене дисциплине као што су: пословни коучинг, пословни консалтинг, пословни менторинг, уз неопходно препознавање индивидуалних преференција кроз откривање интелектуалног ДНК. Улога наведених концепата је да припомогне у процесу откривања, развоја и материјализације хуманог потенцијала

ПОСЛОВНИ КОУЧИНГ

Коучинг је техника која помаже људима да обаве своје задатке и остваре циљеве. До недавно је појам тренера-коуча био везан искључиво уз спорт. Под појмом коуч (тренер) се обично подразумева особа која тренира неки спортски тим. Ипак, тим не мора по сваку цену бити спортски, јер коуч може тренирати сваки тим у постизању бољих резултата. Додуше не на исти начин и не са истим циљем а за то су му потребна специфична знања. Коучинг је нова професија а податци указују да се ради о једној од најперспективнијих у 21. веку. Улога коуча је да помогне у постизању личних и пословних циљева. Процес коучинга има улогу покретачке снаге која ослобађа хумани потенцијал за стварање нових и креативнијих идеја, модела понашања или активности које стварају већу вредност. Напредак који је резултат константног процеса развоја и учења је кључни елемент коучинга.

Сврха коучинга је лични, професионални развој појединца изван постојећих односно познатих оквира кроз откривање, развој и материјализацију скривеног потенцијала. Ако кренемо од чињенице да су сва техничка и технолошка открића којима смо данас окружени, некада била само део нечије маште без икаквих назнака о могућој материјализацији, онда је улога коуча немерљиво драгоцена у процесу путовања из неограничене људске креативности засноване на машти, у физички опипљивом простору, у циљу стварања веће мерљиве вредности. Професионални коуч је фокусиран на могућност, увек креће од претпоставке да је човек неограничени ресурс, да је све могуће само је питање шта је жељена дестинација. Из тог разлога креира атмосферу која подстиче, машту, инвентивност, креативност. Са друге стране професионални менаџер је фокусиран на резултат, креће од питања како ће на основу тога поставити пословне циљеве. Дакле, док професионални менаџери иду логиком: „од доле ка горе" из реалног ка постављеном циљу који је увек ограничен личном перцепцијом о могућностима, професионални коуч иде у обрнутом правцу: „од горе ка доле" од постављеног идеалног циља ка корацима, активностима, који воде ближе том циљу.

Из тог разлога је неопходно да коуч пажљиво слуша, посматра, пронађе начин како да клијента „одвоји“ од личних „ограничења“, помогне му при откривању, дефинисању, идеалне замишљене дестинације. Тек после јасно дефинисане жељене дестинације у писаној или визуелној форми, након што клијент свесно, својевољно донесе одлуку да жели те да је спреман се упустити у процес остварења исте, заједно анализирају садашње реално стање односно раскорак између реалне ситуације и дефинисане дестинације. Након ове кључне фазе, следећа фаза је фаза израде стратегије, дефинисања циљева, корака, успешних или мање успешних покушаја. У овој фази не поставља се питање „да ли је могуће“ него искључиво „на који начин је могуће“. Кроз процес коучинга је неопходно да коуч креће од става да клијент заиста посједује природне креативне ресурсе које треба побудити и пружити му подршку да их даље развија и користи.

Оцењује се да је коучинг био успешан ако је клијент успео да превазиђе постојеће баријере и да је је развио способности које су му потребне да оствари жељену дефинисану дестинацију. Као резултат коучинга можемо имати:

- постизање врхунских резултата у бизнису, спорту, управљању…
- проширивање личних капацитета,
- развијање личне визије,
- постизање животне хармоније,
- одкривање и стављање у функцију скривених талената,
- развој личне мисије,
- развој креативности,
- дефинисање вриједности и приоритета,
- остваривање успјешне каријере, итд.

Једном речју, резултат коучинга је увек стварање веће, мјерљиве вредности за клијента и његово окружење. Пословни коучинг подразумева процес интерактивног, креативног односа који се остварује између клијента и коуча. Процес је првенствено фокусиран на постизање, унапређење конкретних пословних резултата и циљева. Усмереност процеса коучинга се може односити како на појединачно тако на тимско усклађивање циљева са циљевима компаније.

Осим тога пословни коуч може да ради са појединцима или тимовима на откривању, постављању, постизању жељених циљева. Очекивани резултат процеса пословног коучинга је материјализација скривеног потенцијала кроз постизање мерљивих јасно дефинисаних циљева који се формулишу на самом почетку коучинга. Улога пословног коуча подразумева: помоћ при откривању, постављању мерљивих жељених циљева, подршку приликом дефинисања стратегије за остварење истих. Такође подразумева подршку приликом превазилажења изазова на путу до остварења циљева. Професионални коуч

то све постиже постављањем унапред формулисаних питања којим усмерава клијента ка решењу изазова на начин да побуђује креативност клијента у решавању изазова у складу са његовим природним преференцијама. Другим речима задатак коуча у процесу развоја је да пронађе клијентову најјачу карику те да њу развија и надограђује остале карике неопходне за досезање постављеног жељеног циља. Осим тога коуч користи коучинг технике којима подиже морал кроз мотивацију и поспешује решеност клијента да изађе из „зоне комфора" предузме конкретне кораке у вези са задатком или пројектом на коме су клијент или тим ангажовани. Коуч својим, опаскама помаже клијену да постане свестан својих снага, својих скривених потенцијала односно могућности до којих заједно долазе на креативан начин. Креативност игра кључну улогу при заједничком развијању стратегије и планова за остваријење жељених циљева које је клијент поставио. У процесу коучинга, коуч мора да да буде неутралан и објективан. Коуч је практично стратешки партнер на путу до остварења постављеног циља. Коучинг може да се користи као идеалан стратешки алат код:

- усклађивања индивидуалног развоја клијента са променама у организацији,
- развоја лидера у компанији,
- постизању конкретних пословних или развојних циљева,
- формирања и развијања тимова.

Основна вредност квалитетног коучинг односа је поверење. Све информације са коучинг сесија остају поверљиве што даје прстор за изградњу осећаја партнерства. Професионални коуч се обавезује да ће садржај сваке сесије држати у тајности. Оваква атмосфера поверљивости помаже да се изгради чврста веза и сарадња што значајно доприноси подршци клијенту на путу остварења постављених циљева. Уколико клијент жели да делове сесија подели са менаџером, тимом, породицом или другим људима има пуну слободу да то и уради што се никако не подразумева у случају коуча.

Процес коучинга даје брзе, видљиве резултате у раду са менаџерима, као и са запосленима. Коучинг процес намењен менаџерима садржи елементе спортског коучинга, са том разликом што је овај коучинг процес усмерен на помоћ и подршку појединцу да развије, унапреди постојеће способности, постави значајне циљеве преузме одговорност за постизање резултата. Пословни коуч подржава појединце и тимове да идентификују, препознају, елиминишу препреке како би ефикасно постизали постављене циљеве. Резултати коучинг процеса се могу огледати кроз унапређење радног учинка, кроз бољи однос према задацима, кроз унапређен тимски рад, кроз смањени број конфликата... Када процес коучинга усклади личне и компанијске вредности и циљеве, један од резултата често буде повећање задовољства на послу и већа посвећеност компанији.

ПОСЛОВНИ МЕНТОРИНГ

Менторство није нов појам. Термин „ментор" потиче из грчке митологије. Менторска пракса датира из ранијег периода. У протеклих неколико година је дошло до поновног пораста интересовања за менторингом као стратегијом успешног пословања. Менторинг је постао један од кључних алата за стварање нове вредности кроз дугорочни лични развој у пословном окружењу. Менторство је комплексан, интерактиван процес који обухвата пренос знања и искуства са стручније и искусније особе (ментора) на мање искусну особу (ментија). Циљ менторства је да отвори могућност за стално унапређење вештина и знања, лични развој и напредовање у каријери. Може да се опише и као унутрашње и спољашње путовање, заједнички подухват ментора и ментија на одређено време током којег ментор има улогу усмеривача, лидера и пратиоца. Ментор је неко ко је доступан ментију да од ње/њега учи. Улога ментора је да управља односом, да саслуша и да, кроз постављање одговарајућих а за однос значајних питања, отвара простор за нови правац размишљања или једноставно, да подстиче иновативност и креативаност. Према речнику, менти је одабрани ученик. У пракси, менти је особа која има потребу за подршком коју ће јој пружити ментор. Особа која жели да унапреди знања која је стекао, лично се развија, научи нешто ново али и да добије конкретан савет. Улога ментија захтева следеће предиспозиције: да буде отворен за нове начине рада и комуникације, да има вољу да истражује, да је спреман за изазове и промене. Ментији су лично одговорни за своје учење и развој. Састанци са ментором су дефинисани потребама ментија и његовим интересима, међутим, менти није увек у стању да идентификује своје потребе или развојни потенцијал. Управо зато, ментор има кључну улогу да помогне ментију да их дефинише што боље. Менти ипак, лично треба да идентфкује своје циљеве и сврху менторског односа а они се обично мењају током времена. Коначно, важно је да менти долази припремљен на састанке, да зна прецизно о чему жели да дискутује са ментором. Неопходно је да менти буде особа отворена за предлоге. Оно што менти може да добије кроз менторски однос јесте да додатно развије осећај самопоуздања, направи бољи лични и професионални план развоја, унапреди сопствене капацитете, и прошири постојећу мрежу контаката. Менторски однос значи успостављање истинске интеракције између особе која има знање и искуство и жели да га подели са мање искусном особом у јасно дефнисаном временском оквиру, унапред утврђеном. У менторским односима јасно разумевање улоге код обе стране има велики утицај на успех или неуспех целокупног процеса. Веома је важно да се јасно и прецизно дефнишу очекивања која се имају од овог односа, како би се избегла разочарења. Процес може да се организује прецизно, да се ментор и ментији виђају једном недељно,

једном месечно, или спонтано када се укаже потреба. Важно је схватити да је менторство један континуирани процес у којем се претпостављени или жељени ефекти не могу догодити одмах након иницијалног сусрета. За квалитетан менторски однос битно је да су ментор и менти посвећени и активни у својој релацији на начин који је њима најприхватљивији. Веома је важно да увек постоји свест о широј слици јер промене које правимо у једној сфери нашег живота неминовно утичу и на друге области у животу.

Како би се током менторског односа постигао циљ и остварио резултат, неопходно је да се изгради и развије поверење. Оно што овај однос чини јединственим, у поређењу са многим другим међуљудским везама, је потпуно неизбалансиран однос између ментора и ментија, који је стално усмераван потребама, очекивањима и циљевима ментија. Менторова улога је да буде саговорник и испитивач, али исто тако и подршка у тешким ситуацијама не тражећи ништа за узврат. Коначно, ментор је вођен жељом да подели своје знање, а не да самопромовише себе. Мотивација ментора треба да произилази из задовољства посматрања како други расту и лично се развијају.

ЗАКЉУЧАК

Индустријско друштво се повлачи пред новим дигиталним друштвом које је оријентисано на међусобном умрежавању и управљању знањем. Све дубље залазимо у доба знања. Из тог је разлога неопходно примењивати нове савремене приступе, трендове, моделе, као и нове стратегије откривања, развоја, управљања, интелектуалним потенцијалом у циљу стварања интелектуалног капитала. Иновативна решења из области информатичких технологија, области комуникација, биотехнологије, проналажење нових индустријских материјала, нових производно технолошких процеса, дизајна... створила су нове могућности у процесу материјализације интелектуалног потенцијала. Производи, технологије које су само пре неколико година били „немогући“ захваљујући интелектуалном потенцијалу „човека разумног“ преко идеје, визије, циљева, стратегије, су из нематеријалног - метафизичког стања трансформисана у материјално - физичко и тиме генерисали већу вредност. Убрзани развој информатичке и телекомуникационе технологије обезбеђује већи, бржи, прецизнији проток и обраду информација. Све то је утицало на повећану улогу знања у новонасталим вредностима али је и отворило потенцијалну креативну „играоницу“ за неограничену инвентивност интелектуалног потенцијала. Информације, знање, нису више привилегија појединаца. Информације и знање су постали доступни „широким масама“. Кликом на тастатури, готово у делићу секунде потенцијално је доступна мудрост целог човечанства. Кад се овом технолошком, придода

интелектуални део хуманог потенцијала готово је неминовно подразумевати материјализацију веће вредности као резултат. Ипак, да би се то догодило, као у сваком процесу, неопходно је испоштовати одређене предуслове. Кључни изазов доба знања је откривање модела, законитости, процеса, који помажу у откривању, развијању, материјализацији неограниченог ресурса интелектуалног потенцијала. Верујемо да смо овим радом допринели и указали на значај даљих истраживања модела, алата, стратегија за откривање, развој, материјализацију интелектуалног потенцијала. приступ раду и свакодневном животу.

ИЗВОРИ

Andriessen, 2004: Daniel Andriessen „Making sense of intellectual capital: designing a method for the valuation of intangibles“ Elsevier Butterworth-Heinemann, Burlington, USA.

Australian Guiding Principles on Extended Performance Management: „A Guide to Better Managing, Measuring and Reporting. Knowledge Intensive Organisational Resources“ GAP

Bronfenbrenner, Sichel, Gardner, 1990: Martin Bronfenbrenner, Werner Sichel, Wayland D. Gardner, „Microeconomics, Third edition“, Houghton Mifflin Company, Boston, MA.

Dašić, Džombić, 2009: David Đ. Dašić, Ilija J. Džombić "Uvod u ekonomiju", Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka.

Deventer, 2002: Van Deventer „Introducing Intellectual Capital Management in Information Support Services Environment“, PhD thesis, University of Pretoria, p. 33.

Gibson, Landwehr, 2009: Kay L. Gibson, Marjorie Landwehr-Brown, „Moral Development in Preparing Gifted students for Global Citizenship". In: D. Ambrose, T. Cross (eds.). Morality, Ethics, and Gifted Minds. Springer Science + Business Media, LLC, New York: 301-313.

Giuliani, 2015: Marco Giuliani Rome wasn't built in a day reflecting on time, intellectual capital and intellectual liabilities, *Journal of Intellectual Capital*, Volume 16, Issue 1, Emerald, UK.

Habermann, Küchler, Schmidt 2004: Frank Habermann, Tilman Küchler, Karen Schmidt „Studie E-Learning. Geschäftsmodelle für Corporate Management Education". imc information multimedia communication AG Altenkesseler Str. 17/D3, 66115 Saarbrücken.

Yuval, 2018: Yual Noah Harari, "Homo Deus" Copyright 2015 by Yuval Noah

Huang, Liu, 2005: Huang Cheng Jen, Liu Chun Ju, „Exploration for the relationship between innovation, IT and performance“ *Journal of Intellectual Capital,* Vol. 6. No. 2. p. 237–252.

Huber, 2015: Izabela Huber „Problem svesti u filozofiji duha i psihoterapiji", Univerzitet u Novom Sadu doktorska disertacija.

Ivancevich, 2007: John Ivancevich "Human Resources Management" Mc Graw – Hill, International Edition.

Kalik 2016: Mario Kalik „Šelerov projekat filozofske antropologije i metafizičkog spasa čoveka iz krize moderne civilizacije", Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet Obrazloženje predloga teme doktorskog rada. Beograd.

Kulić, Milačić, Đurić 2015: Radivoje Kulić, Srećko Milačić, Igor Đurić „Kvalitet ljudskog potencijala i ekonomski razvoj na nacionalnom nivou“, Andragoške studije, issn 0354–5415, broj 1, jun 2015, str .65–86.

Leswing, 2017: K. Leswing, „If I were a country leader, my goal would be to monopolize the world's talent“. Business Insider. Retrieved from http://www.businessinsider.com/apple-ceo-tim-cook-if-i-were-world-leader-my-goal-monopolize-talent-2017-9 .

Low, Samkin, Li, 2015: Mary Low, Grant Samkin, Yuanyuan Li, „Voluntary reporting of intellectual capital Comparing the quality of disclosures from New Zealand, Australian and United Kingdom universities“ *Journal of Intellectual Capital*, Volume 16, Issue, 4, Emerald, UK.

Marinković, Marinković, Stefanović, 2013: Vladimir Marinković, Darko Marinković Nebojša Stefanović „Etika kao društvena praksa“, Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd.

Marshall, 1920: Alfred Marshall „Principales of Economics, 8th ed., Macmillan, New York“.

Milan Vujaklija „Leksikon stranih reči i izraza“.

Milić, 2011: Zoran Milić „Menadžment ljudskih resursa drugo izdanje“ Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd.

Min, Jeanne, Suk, 2018: Min Hua Xu, Jeanne Mallinson David' Suk Kim „The Fourth Industrial Revolution: Opportunities and Challenges“, *International Journal of Financial Research,* Vol. 9, No. 2.

Nahapiet, 2012: Janine Nahapiet „A social Perspectives: Exploring the Links between Human Capital and Social Capital“, In A. Burton-Jones, & J. C. Spender (Eds.), e Oxford Hand-book of Human Capital. Oxford: Oxford University Press.

Schwab, 2015: Klaus Schwab „The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond“ Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution.

Schwab, 2016: Klaus Schwab https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond 17. 10.

Simić, Nešić, Arsenijević, 2012: Simić J., L. Grubić Nešić, O. Arsenijević "Emotional intelligence as stress predictor among managers", AJBM, Vol 6 (6).

Stahle, Stahle, Lin, 2015: Pirjo Stahle, Sten Stahle, Carol Lin, „Intangibles and national economic wealth – a new perspective on how they are linked“, *Journal of Intellectual Capital*, Volume 16, Issue 1, Emerald, UK.

Stewart, 2002: Thomas Stewart, „The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty- first Century Organization“, Financial Times.

Subramaniam, Youndt, 2005: Mohan Subramaniam, Mark Youndt, „The influence of intellectual capital on the types of innovative capabilities“, *Academy of Management Journal*, No. 48. p. 450-463.

Torrington, Hall, Taylor, 2004: Derek Torrington, Laura Hall, Stephen Taylor, „Menadžment ljudskih resursa“, Data status, Beograd.

Tseng, Goo, 2005: Chun-Yao Tseng, Yeong-Jia JamesGoo „Intellectual capital and corporate value in an emerging economy: empirical study of Taiwanese manufacturers“ R&D Management. No. 2. p. 187-201.

World Economic Forum: „The Future of Jobs Report,“ str.9, 2018.

Генкин, 2007: Борис Михайлович Генкин, „Экономика и социология труда“ Москва: Издатеьство НОРМА.

Заславская, 2004: И.Т.Заславская, „Современное российское общество: Социальный механизм трансформации“, Москва: Дело.

Лукашевич, 2012: Владимир Владимирович Лукашевич, „Основы управления персоналом" Москва: КноРус.

Мазин, 2009: Александар Леонович Мазин „Экономика труда". Москва: ЮНИТИ Меламедова, 2008: С. Л. Меламедова, „Экономика труда" Самара:Самарская гуманитарная академия.

Одегов, Руденко, 2011: Ю. Одегов, Г. Руденко, Экономика труда. Москва: Волтерс Клувер.

Поветьев, 2009: В. П. Поветьев, „Человеческий потенциал РФ: демографический аспект" Москва: Национальный институт развития современной идеологии.

Трунин, 2009: С.Н.Трунин, „Экономика труда" Москва: Економика.

https://www.ombudsman.co.me/docs/deklaracija o ljudskim pravima.pdf.

https://www.slobodnaevropa.org/a/četvrtina-zaraženih-u-svetu-u-sad-10-miliona-amerikanaca-bez posla/30527562.html.

Drago Š. ORČIĆ
Ivanka R. GAJIĆ

HUMAN POTENTIAL IN THE FUNCTION OF INTELLECTUAL CAPITAL CREATION

Summary

The new era in which we find ourselves certainly has many challenges but as well many chances. By entering in, the era of knowledge, we are conditioned to radically change the status of human potential and with that the strategies of relationship towards homo sapiens (reasonable man) as potential. In the knowledge era, man is no longer an extended hand of machines. In order to survive in the game with modern technical-technological development trends, it is inevitable for him to take over its naturally given uncompetitive role of unique thoughtful being with unlimited intellectual potential and inevitable in the process of creating the new value. Constant development, changes conditioned by automation, globalization, informatization, for a "reasonable man" can be an unprecedented threat or a civilizational chance to discover, develop, materialize his hidden intellectual potential. In the conditions of the new economy, intellectual potential takes on not only a leading but a key role. Modern research shows that inventiveness and innovation create a leverage effect, directing the intellectual potential to create new high-tech achievements. There are more and more companies which establish the value of its service or product precisely on the discovery, development, materialization of intellectual potential as an unlimited competitive resource. The subject of this paper is to show the importance of research and finding new approaches, new tools, new methods for detection, development, materialization of unlimited intellectual potential of the "thinking man". The goal of this paper is to raise awareness of the chance, which humanity has not had up until now, in the domain of natural resource from the role of "talking tool" or "extended machine hand" to take on the role of "unique, thinking, creative, inventive, unlimited, potential". In this paper, we also only superficially touched on possible modern methods for discovering, developing, materialization of human potential, such as: business consulting, business coaching, business mentoring.

Key words: human potential, intellectual capital, intellectual DNA, innovation, business consulting, business coaching, business mentoring.

Рад је предат 21. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 347.77.043:620.9(497.11)
doi: 10.5937/bastina30-26351

Прегледни рад

*Драгана А. БАРЈАКТАРЕВИЋ**
Факултет за пословне студије и право,
Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд

НЕДОУМИЦЕ У ПОСТУПКУ ИЗДАВАЊА ЛИЦЕНЦЕ ЗА ОБАВЉАЊЕ ЕНЕРГЕТСКЕ ДЕЛАТНОСТИ**

Апстракт: Домаће правно лице, односно предузетник, а у изузетном случају и страно правно лице, уколико жели да отпочне са обављањем енергетске делатности мора да прибави лиценцу. У питању је правни акт којим се утврђује испуњеност услова за обављање енергетских делатности, прописаних чланом 2. тачка 36) Закона о енергетици (Ђуришић 2012). Уколико су испуњени сви законом прописани услови, доноси се решење којим се издаје лиценца. У противном, захтев странке се одбацује или одбија у зависности од тога да ли је подносилац захтева доставио сву потребну документацију, па је приликом увида у достављене исправе утврђено да се исте не могу прихватити као релевантни докази, или пак странка није уредила свој поднесак у остављеном року.

Кључне речи: лиценца, енергетска делатност, Закон о енергетици, лиценца на нивоу ЕУ.

1. УВОД

Лице које намерава да отпочне са обављањем енергетске делатности прибавља лиценцу, односно акт којим се утврђује испуњеност прописаних услова. У зависности од енергетске делатности за коју се подноси захтев, достављају се и одговарајући докази. С тим у вези, уколико је за обављање одређене делатности неопходно постојање енергетског објекта, странка доставља и исправе којима се доказује подобност таквог објекта, односно исправе којима се утврђује да је за тај објекат издата употребна дозвола,

* доцент, dragbarja@gmail.com

** Напомена: У раду су коришћени резултати истраживања спроведеног за време израде докторске дисертације под називом: „Усклађивање прописа Републике Србије са прописима Европске уније у области енергетике и заштите животне средине“, Правни факултет Универзитета у Београду, UDK број: 340.137:502.14 (497.11:4-672EU).

као и извештаје надлежних инспектора. Након доношења решења о издавању лиценце, услови под којима је иста издата морају бити испуњени за све време њеног важења. У супротном, имаоцу лиценце се може привремено или трајно одузети лиценца. О неиспуњавању услова у року важења лиценце орган може бити обавештен након извршене инспекцијске контроле од стране надлежног инспектора, у ком случају се поступак привременог, а потом и трајног одузимања лиценце покреће на његов предлог.

Чланом 19. став 1.Закона о енергетици прописано је да се лиценца издаје и на захтев страног правног лица, и то само за обављање енергетске делатности снабдевања на велико електричном енергијом. Ближи услови за издавање, измену и одузимање лиценци прописани су Правилником о лиценци за обављање енергетске делатности и сертификацији, а када су у питању страна правна лица, ближи услови нормирани су у члану 2. став 2. тач.1) и 2), као и чл. 13. и 15. овог Правилника. Делатност снабдевања на велико електричном енергијом подразумева продају електричне енергије купцима, укључујући препродају, осим продаје крајњим купцима (члан 2. тачка 69. Закона о енергетици). Њих може снабдевати гарантовани снабдевач или други лиценцирани снабдевачи на слободном тржишту.

2. ПОСТУПАК ПРИМЕНЕ ЗАКОНА О ЕНЕРГЕТИЦИ

Докази које је потребно доставити у циљу исходовања лиценце прописани су чланом 22. Закона о енергетици, као и чл. 12. и 14. Правилника о лиценци за обављање енергетске делатности и сертификацији („Службени гласник РС“, број 87/15). Уколико су испуњени услови који су утврђени наведеним прописима, лиценца се издаје решењем Агенције за енергетику Републике Србије, у року од 30 дана од дана подношења захтева за издавање лиценце, сходно члану 19. став 2. Закона (Лазаревић 2018: 93-103).

У поступку примене Закона о енергетици, уочава се неусклађеност овог Закона са Законом о општем управном поступку, Законом о привредним друштвима, као и са Кривичним закоником.

Сходно начелу делотворности и економичности поступка, које начело је садржано у члану 9. Закона о општем управном поступку (Благојевић-Даниловић 2019: 153-171), орган је дужан да по службеној дужности, у складу са законом, врши увид у податке о чињеницама неопходним за одлучивање о којима се води службена евиденција, да их прибавља и обрађује. Са друге стране, у члану 16. Правилника о лиценци за обављање енергетске делатности и сертификацији прописана је дужност за странку да доказе о испуњености услова за издавање лиценце достави у оригиналу или у овереном препису. Имајући у виду наведено, у овом делу, уочава се различито

нормирање обавеза за странку, по питању достављања одговарајућих исправа којима треба да докаже испуњеност одговарајућих услова у циљу остваривања одређеног права. Стога је потребно, када су у питању исправе које су јавно објављене и самим тим јавно доступне, као и подаци у које се може извршити увид, исте прибављати у поступку по службеној дужности.

У погледу испуњености финансијских услова, поменути Правилник прописује да је потребно доставити биланс стања и биланс успеха (за претходне две године, односно за претходну годину, као и почетни биланс стања, уколико енергетски субјект отпочиње са пословањем). Потом, стандардизоване извештаје о бонитету, као и програм пословања или пословни план. Међутим, Правилником није дефинисано шта се конкретно утврђује на основу достављених исправа.

Полазећи од члана 100. став 1. Закона о енергетици, уочава се да предузетници не могу бити лиценцирани, односно не могу бити оператори преносног система електричне енергије, већ то може бити само правно лице у складу са овим законом. Затим, у члану 224. став 2. истог Закона прописано је, између осталог, да оператор транспортног система природног гаса мора бити самостално правно лице, што значи да ни у овом случају то не може бити предузетник. И на крају, у члану 274. став 1. Закона прописано је да оператор складишта природног гаса такође мора бити самостално правно лице и независан од обављања делатности производње, транспорта или снабдевања природним гасом (Лепотић – Ковачевић 2010). Дакле, у смислу решења која су усвојена у овом Закону, а када је у питању обављање делатности од општег интереса, лиценца се не може издати предузетнику, већ искључиво и само правном лицу, које решење би се могло даље разматрати.

Имајући у виду услов који је прописан чланом 25. ст. 6. и 7. Закона о енергетици, а који се односи на то да се лиценца за обављање енергетске делатности на енергетском објекту на коме је претходно делатност обављао енергетски субјект којем је трајно одузета лиценца не може се издати енергетском субјекту чији је власник или одговорно лице имало власнички удео или било запослено у енергетском субјекту коме је трајно одузета лиценца, а које одредбе се сходно се примењују и на брачне другове, децу или сроднике у правој линији независно од степена сродства или побочне сроднике закључно са другим степеном сродства власника, односно одговорног лица или лица које је запослено или је било запослено у енергетском субјекту коме је трајно одузета лиценца (Рајић 2020), могло би се рећи да је ове чињенице тешко утврдити. Наиме, иако је чланом 12. тачка 9) Правилника о лиценци за обављање енергетске делатности и сертификацији прописано да, као доказ о испуњености овог услова, домаће правно лице, односно предузетник подноси изјаву подносиоца захтева оверену од стране надлежног органа којом

потврђује да су поменути услови испуњени, овај услов овлашћено службено лице тешко може у потпуности и са сигурношћу да потврди.

Неусклађеност између Закона о енергетици са Законом о привредним друштвима уочава се код питања регистрације привредних друштава. Наиме, Законом о енергетици је прописано да се лиценца за обављање енергетске делатности издаје ако је подносилац захтева основан или регистрован за обављање енергетске делатности за коју се издаје лиценца (члан 22. став 1. тачка 1), што значи да уколико подносиоцу захтева није регистрована, као претежна делатност, енергетска делатност за коју подноси захтев за издавање лиценце, неопходно је да та делатност буде наведена у његовом оснивачком акту у смислу да је то друштво основано, поред обављања претежне делатности, и за обављање предметне енергетске делатности. Насупрот решењу у овом Закону, у Закону о привредним друштвима (члан 4. став 1), нормирано је да друштво, поред своје регистроване претежне делатности, може обављати и све друге делатности које нису законом забрањене независно од тога да ли су одређене оснивачким актом, односно статутом. Питање које се поставља код оваквог решења које је утврђено Законом о енергетици јесте зашто се као услов за издавање лиценце тражи да подносилац захтева буде регистрован или основан за обављање енергетске делатности пре исходовања лиценце, односно у тренутку када је још увек неизвестан крајњи исход поступка, посебно што је у члану 17. Закона о енергетици прописано да енергетску делатност може да обавља јавно предузеће, привредно друштво, односно друго правно лице или предузетник који има лиценцу за обављање енергетске делатности, ако овим законом није другачије прописано. Наведено значи да је лиценца услов за отпочињање обављања енергетске делатности. Дакле, зашто би се било који привредни субјект регистровао или оснивао за енергетску делатност за коју можда и неће добити дозволу за њено обављање.

Када је у питању неусклађеност између Закона о енергетици са Кривичним закоником (Синђелић 2012), у примени се уочава недоумица код утврђивања услова који је прописан чланом 22. став 1. тачка 6) Закона о енергетици, као и чланом 12. тачка 5) Правилника о лиценци за обављање енергетске делатности и сертификацији, а односи се на то да подносилац захтева треба да достави, поред осталих исправа, и потврду надлежног органа да директор, односно чланови органа управљања нису били правноснажно осуђени за кривична дела у вези са обављањем привредне делатности. Полазећи од класификација кривичних дела, утврђених у посебном делу Кривичног законика, уочава се да не постоји ближе одређење, у смислу која се то кривична дела сматрају кривичним делима у вези са привредом. Стога је остављено овлашћеном службеном лицу да након достављања одговарајуће исправе, а у моменту када даје одговарајући предлог решења, цени да ли је одређено кривично дело у вези са привредом или није.

3. РЕШЕЊА НА НИВОУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

На подручју Европске уније, трговци на велико електричном енергијом и гасом сматрали су да лиценца представља административну препреку њиховом пословању на тржишту, из разлога што их регулаторно тело из сваке државе посебно лиценцира, у складу са својим националним прописима. Стога је од стране Удружења европских регулатора потекао предлог у циљу проналажења одговарајућег решења, како би се олакшала трговина, односно пословање на подручју јединственог тржишта Европске уније.

Полазећи од наведеног предлога, Секретаријат Енергетске заједнице истакао је могућност да и источноевропске земље укину лиценцирање трговаца, као средство контроле њиховог пословања на тржишту, као што су то урадиле многе западноевропске земље. Међутим, у овим првим земљама регулаторна тела не располажу другим видовима контроле, односно санкционисања оних трговаца који се не придржавају услова под којима им је издата лиценца, сем да им се у том случају одузме лиценца и на тај начин онемогући пословање противно прописима. Разлог зашто овај предлог није у потпуности пригодтљив налази се у чињеници да земље које нису чланице Европске уније, међу којима се налази и Република Србија, не могу дословно примењивати захтеве који се тичу повезивања тржишта Енергетске заједнице. Посебно, имајући у виду да се у члану 34. Уговора о оснивању енергетске заједнице (у глави V) говори о хармонизацији, односно међусобном признавању лиценци, а не о њиховом укидању (Петровић 2014). Из наведеног се уочава да постоје разлике на нивоу ЕУ, те је предлог Секретаријата Енергетске заједнице, управо потекао са намером да дође до интеграције тржишта и унапређења трговања.

Што се тиче земаља Западног Балкана, такође је оцењено да издавање лиценци, као услов за отпочињање обављања енергетске делатности, представља оптерећење и препреку ка повезивању тржишта. Посебно је, као ограничавајући фактор пословању, истакнуто то да национални прописи у овим земљама захтевају од страних трговаца да региструју своје седиште на територијама ових земаља, на шта је нарочито указано од стране удружења трговаца.

Имајући у виду примедбе овог удружења (ЕФЕТ), Секретаријат Енергетске заједнице предложио је, када су у питању лиценце за гас и електричну енергију, њихову хармонизацију, на нивоу земаља које су наведене у члану 27. Уговора о оснивању енергетске заједнице. Наведено је могуће полазећи од чињенице да су у земљама Енергетске заједнице прописи који уређују порезе на додату вредност у великој мери усклађени (Милошевић 2012). Проблем може да представља постојање фискалне уније на нивоу региона WB6 и ЕУ, па је у том смислу отворено питање колико је могуће постићи у циљу повезивања тржишта. Даље, оно што представља препреку предложеном

укидању лиценци је и то што накнаде од издавања лиценци чине један део регулаторноих прихода, па би се њиховим укидањем донекле могло довести у питање функционисање регулатора у смислу привлачења и задржавања квалитетних кадрова, од чега зависи и квалитет одлука које се доносе.

Полазећи од предлога Секретаријата, и Мађарски регулатор је изнео свој предлог вазано за узајамно признавање лиценци на нивоу Европске уније. Наведени предлог подразумевао је укидање постојећих препрека трговцима на велепродајним тржиштима електричне енергије и гаса. Наведене препреке се састоје у неусаглашеним поступцима који се примењују приликом издавања лиценци и регистрације трговаца. Стога је потребно наведене поступке хармонизовати, како би се олакшало пословање свим учесницима на тржишту широм ЕУ.

Разматрајући предложене мере, уочава се да укидање лиценци за трговину на велико није одговарајуће решење (Лепетић 2014: 187-204), посебно имајући у виду да се у поменутом Уговору говори о томе да Енергетска заједница може предузети мере које се односе на узајамно признавање лиценци, што даље значи да се не предвиђа могућност њиховог укидања. У земљама, односно правним системима, у којима се не издаје лиценца, решење би могло да буде у признавању трговаца.

Полазећи од значења појма трговине на велико, сходно формулацијама садржаним у директивама Европске уније, истим је обухваћено и снабдевање крајњег купца, што је у супротности са домаћим прописима, посебно са Законом о енергетици који под појмом снабдевања на велико електричном енергијом подразумева продају електричне енергије купцима, укључујући препродају, осим продаје крајњим купцима (члан 2. тачка 69. Закона). Стога би предложено укидање лиценце и давање могућности страном трговцу да снабдева крајњег купца морало довести до измена у домаћим прописима. Оно што би евентуално могло доћи у обзир је разматрање могућности признавања лиценци страним трговцима за обављање енергетске делатности трговине електричном енергијом на тржишту електричне енергије, са изузетком снабдевања крајњег купца (Церовац 2020).

Добар пример како се може надгледати тржиште и другим инструментима, а не само путем издатих лиценци, пружа аустријски регулатор. Наиме, сваки трговац који намерава да отпочне са обављањем енергетске делатности, о својој намери претходно мора да обавести регулатора. На тај начин регулатор врши надзор над тржиштем по основу посебног овлашћења које је подложно преиспитивању у жалбеном поступку. Наиме, регулатор има овлашћење да наложи брисање трговца из регистра балансно одговорних страна (Раденковић 2018). Овај регистар води оператор тржишта. Наведено овлашћење представља инструмент којим регулатор надокнађује непостојање лиценце. Тиме се трговцу онемогућава да снабдева крајње купце,

уколико послује противно прописима. Да би наведено функционисало, трговац мора имати регистровану адресу за пријем поднесака и правну службу за пријем приговора.

Из свега наведеног може се закључити да национални прописи којима се регулише обављање наведених енергетских делатности, као и акти које доносе органи Европске уније, омогућавају широк спектар процедура за лиценцирање трговаца у земљама чланицама. Са друге стране, земље чланице приликом примене одговарајућих директива Европске уније морају узимати у обзир и специфиичности које постоје у њиховим земљама, односно националне прилике и околности (Филиповић – Танић 2010: 149-150). Из наведених разлога проистиче да је, у циљу помирења супротности које постоје по питању лиценцирања трговаца на нивоу Европске уније, могуће решење у успостављању минималног броја захтева које је потребно испунити како би било могуће остварити узајамно признавање лиценци (Васиљев 2015), уместо уобичајеног поступка лиценцирања. На тај начин би се трговцима на велико електричном енергијом и природним гасом омогућило обављање делатности и на другим националним тржиштима (Димитријевић 2015), те не би било потребно закључивање билатералних споразума између регулатора, а такође би се и административна оптерећења за прекограничну трговину свела на минимум (Поповић Петровић 2012).

ЗАКЉУЧАК

На примерима из праксе, по питању неусаглашености домаћих прописа који се примењују приликом доношења решења о издавању лиценци, као и разлика које постоје на нивоу Европске уније, могу се извући одговарајући закључци и узети у обзир прихватљива решења, у циљу функционисања тржишта енергије, уз истовремено одговарајући регулаторни надзор. Приликом имплементације прописа ЕУ у правне системе других држава морају се узети у обзир прилике и околности које постоје у свакој појединој земљи. Ово из разлога што имплементација прописа није сама себи циљ, већ подизање сопствених стандарда и стварање повољнијих услова за пословање привредних субјеката, како на домаћем, тако и на европском тржишту.

ПРОПИСИ

Закон о енергетици, *„Службени гласник РС“*, бр. 145/14, 95/18 – др.закон.

Закон о општем управном поступку, *„Службени гласник РС“*, бр. 18/16, 95/18– др.пропис, Централни регистар обавезног социјалног осигурања, Прописи, *http://www.croso.gov.rs/cir/Propisi/index.php*, 07.05.2020.

Закон о привредним друштвима *„Службени гласник РС“*, бр. 36/11, 99,11, 83/14-др.закон, 5/15, 44/18, 95/18, 91/19.

Закон о ратификацији Уговора о оснивању Енергетске заједнице између Европске заједнице и Републике Албаније, Републике Бугарске, Босне и Херцеговине, Републике Хрватске, Бивше Југословенске Републике Македоније, Републике Црне Горе, Румуније, Републике Србије и Привремене Мисије Уједињених нација на Косову у складу са Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација - УЕнЗ, *„Сл. гласник РС“*, бр. 62/06.

Кривични законик, *„Службени гласник РС“*, бр. 85/05, 88/05 - исправка, 107/05 - исправка, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19.

Правилник о лиценци за обављање енергетске делатности и сертификацији, *Службени гласник РС,* бр. 87/15.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић-Даниловић 2019: Александра Благојевић-Даниловић, Нењо Даниловић, „Legal communication in administrative proceeding”, Баштина, 2019, стр. 153-171.

Васиљев 2015: Владимир М. Васиљев, „Јавно-приватна партнерства у Европској унији и Србији – развој модела, тржишта и законског оквира“, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, докторска дисертација, Београд 2015.

Димитријевић 2015: Жарко П. Димитријевић „Security of supply of the energy market as a legal and political paradigm of the regulatory framework“, Универзитет у Нишу, Правни факултет, докторска дисертација, Ниш 2015.

Ђуришић 2012: Жељко Р. Ђуришић, „Моделовање и анализа утицаја просторног и временског профила снаге ветра у пројектовању и експлоатацији ветроелектрана у електроенергетском систему“, Електротехнички факултет, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Београд 2012.

Живковић 2015: Никола В. Живковић, „Регенеративни поступци уклањања сумпор-диоксида из димних гасова – избор и одређивање термофизичких својстава нових растварача и њихових смеша и моделовање процеса, Технолошко-металуршки факултет, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Београд 2015.

Зечевић 2014: Горан Зечевић, „Балансни механизми“, Универзитет у Београду, Електротехнички факултет, Београд 2014.

Лазаревић 2018: Бојан Лазаревић, „Изградња малих хидроелектрана и производња електричне енергије у Републици Србији“, ПД „Електросрбија“ д.о.о. Краљево, огранак Крушевац, 2018, стр. 93-103.

Лепотић-Ковачевић 2010: Бранислава Лепотић Ковачевић, Александар Ковачевић, *Водич кроз Европске политике –Енергетика*; Европски покрет у Србији, Београд 2010.

Лепетић 2014: Јелена Лепетић, „Shareholder’s Personal Action”, Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review, No. 1/2014, pp. 187-204;

Милошевић 2012: Милош С.Милошевић, „Незаконита евазија пореза на додату вредност“, Правни факултет Универзитета у Београду, докторска дисертација, Београд 2012.

Петровић 2014: Славица М. Петровић, „Тржишни потенцијал и економски ефекти одрживог коришћења дрвних пелета као биогорива у Србији“, Шумарски факултет, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Београд 2014.

Поповић Петровић 2012: Ивана Р. Поповић Петровић, „Административне баријере и изградња институционалног капацитета у међународној трговини“, Економски факултет, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Београд 2012.

Proposal for a framework of a mutually recognised natural gas, wholesale trading licence in the GRI SSE region, Final draft prepared by HEA, *GRI SSE gas wholesale trading licence framework proposal*, June 2016.

Рајић 2020: Милена Рајић, „Модел управљања токовима енергије у индустријским системима", Факултет техничких наука, Департман за индустријско инжењерство и менаџмент, Универзитет у Новом Саду, докторска дисертација, Нови Сад 2020.

Раденковић 2018: Милош Б. Раденковић, „Модел електронског пословања за учешће потрошача на српском тржишту електричне енергије заснован на smart grid технологијама, Факултет организационих наука, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Београд 2018.

Синђелић 2012: Жарко М. Синђелић, „Право на приватност – кривичноправни, кривичнопроцесни и криминалистички аспекти", Правни факултет, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Београд 2012.

Филиповић-Танић 2010: Сања Филиповић, Гордан Танић, *Изазови на тржишту електричне енергије*, Београд 2010. година, 149-150.

ИЗВОРИ ДОСТУПНИ НА УНТЕРНЕТУ

Агенција за енергетику, Издавање и одузимање лиценце, *https://www.aers.rs/Index.asp?l=1&a=38,* 07.05.2020.

Агенција за енергетику Републике Србије, Подношење захтева за издавање лиценце, *https://www.aers.rs/Index.asp?l=1&a=32*, 06.05.2020.

Бранислава Лепотић Ковачевић, „Уговор о оснивању Енергетске заједнице у правном оквиру тржишта енергеије Републике Србије", *http://projuris.org/clanci1.html,* 12.05.2020.

Град Ниш, Градска управа, Електронска база поступака града Ниша, *http://www.gu.ni.rs/*, 07.05.2020.

Град Сремска Митровица, Информације о услугама на порталу Е управе, *http://www.sremskamitrovica.rs/kategorija_lat.php?cat_id=55,* 08.05.2020.

Друштво термичара Србије, *http://www.drustvo-termicara.com/o-nama*, 20.05.2020.

Енергетски портал, регулатива, *https://www.energetskiportal.rs/regulativa/*, 06.05.2020.

Крешимир Церовац, Министарство господарства, Управа за енергетику и рударство, Загреб, Хрватска, „Тржиште електричне енергије и међународно законодавство", *https://www.osti.gov/etdeweb/servlets/purl/20161900*, 08.05.2020.

Министарство рударства и енергетике Републике Србије, Документа, Сектор за електроенергетику, *https://www.mre.gov.rs/dokumenta-elektroenergetika.php*, 07.05.2020.

Министарство рударства и енергетике Републике Србије, Регистар повлашћених произвођача електричне енергије, привремених повлашћених произвођача електричне енергије и произвођача из обновљивих извора енергије 11.03.2020, . *https://www.mre.gov.rs/doc/registar-110320.html,* 20.05.2020.

Министарство рударства и енергетике Републике Србије, Сектор за електроенергетику, Одсек за системско уређење у области електроенергетике, *https://www.mre.gov.rs/elektroenergetika-sistemsko-uredjenje.php,* 07.05.2020.

Народна скупштина Републике Србије, Донети закони, *http://www.parlament.gov.rs/акти/донети-закони/донети-закони.45.html*, 08.05.2020.

Преговори о приступању Србије ЕУ, Поглавље 6 – Право привредних друштава, *http://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/poglavlje-6/1544/2016/02/11/poglavlje-6--pravo-privrednih-drustava-.html*, 20.05.2020.

CEER draft advice on the introduction of a Europe-wide Energy Wholesale Trading Passport, *https://www.ceer.eu/eer_consult/closed_public_consultations/crosssectoral/europe-wide_trading_passport,* 03.12.2019. године.

Србија прихвата европску регулативу у енергетици, слабо је спроводи, *https://euractiv.rs/1-energetika/172-vesti/13493-srbija-prihvata-evropsku-regulativu-u-energetici-slaboje-sprovodi,* 20.05.2020.

Усклађивање са ЕУ у енергетици кроз нови закон, *http://eukonvent.org/uskladivanje-sa-eu-u-energetici-kroz-novi-zakon/,* 08.05.2020.

Harmonisation of licenses in electricity and gas in the countries subject to Article 27 of the Energy Community Treaty, Cf CEER 2011, chapter 1; similar: Brattle and Skadden, Arps Slate, Meagher & Flom, Wholesale energy trading licenses in the EU, *www.energy-community.org>dam>ECRBE*, 04.12.2019.

Dragana A. BARJAKTAREVIĆ

SOME QUESTIONS ABOUT ISSUANCE OF LICENCE FOR CARRYING OUT ENERGY ACTIVITY

Summary

Domestic legal entity or entrepreneur, before issuing a licence, cannot begin carrying out an energy activity. A license is a legal act, which gives a certain right to a licence applicant. If an applicant has fulfilled all the conditions prescribed by law, in this case the competent authority shall take a decision which approves the application and issuing the license to carry out an energy activity. Otherwise, the request will be rejected or denied, depending on whether the applicant submitted all the necessary documentation or not. In the first case, upon examination of the documents submitted, it is found that this documentation could not be accepted as a relevant evidence. In the second case, the applicant did not submit all the necessary documentation within the prescribed period.

Key words: licence, energy activity, The Energy Law, licence in the EU.

Рад је предат 30. априла 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 378.046-021.64/.68(497.115)"2015/..."
378.014.5(497.115)"2015/..."
doi: 10.5937/bastina30-27007

Оригинални научни рад

*Горан Б. ЛАЗИЋ**
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

*Мирјана Н. ЛОНЧАР-ВУЈНОВИЋ***
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

РАЗВОЈ ЕРАЗМУС+ ПРОГРАМА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Апстракт: Након затварања Темпус програма Европске уније за реформу и модернизацију високог образовања крајем 2013. године, Европска комисија је промовисала нови интегрисани програм Европске уније Еразмус+ за период од 2014-2017, а који је у себи објединио седам различитих програма за образовање, омладину и спорт, претходне генерације. Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици је поред седам реализованих Темпус пројеката, наставио са успешним учешћем и у Еразмус+ програму. Од 2015. године универзитет је добио седам Еразмус+ пројеката изградње капацитета у високом образовању, кључне акције 2 овог програма, која је једна од најглавнијих акција и представља наследницу Темпус програма. Универзитет је такође реализовао међуинституционалну сарадњу са великим бројем универзитета у Европској унији са којима је добио 10 пројеката међународне кредитне мобилности који имају за циљ промоцију мобилности студената, академског и административног особља овог универзитета.

Кључне речи: Еразмус+, изградња капацитета, мобилност, образовање, омладина, спорт

Темпус програм је званично затворен 31.12.2013. године у корист новог програма који је добио назив Еразмус+, а који је у себи објединио седам претходних програма Европске уније: Темпус, Едулинк, Алфа, Еразмус Мундус, Програм целоживотног учења, Жан Моне и Омладина у акцији

* Докторанд, goranlazicus@gmail.com
** Редовни професор, loncar.mirjana@gmail.com

(Youth in Action), као програм за образовање, омладину и спорт. Прва фаза овог програма започела је 1. јануара 2014. године и трајаће до краја 2020. године. Од 01. јануара 2021. године Еразмус+ програм улази у другу фазу која ће трајати до краја 2027. године, са двоструко већим буџетом у односу на прву фазу и бројем учесника у програму који ће бити увећан за чак три пута.

Еразмус+ је програме Европске уније у области образовања, професионалне обуке и спорта, а различите активности овог програма су подељене у три кључне активности:

• кључна активност 1 (Key Action 1) подржава мобилност студената и омладинских активиста,

• кључна активност 2 (Key Action 2) подржава развој институционалне сарадње између високошколских институција у партнерским и програмским земљама и сарадњу између омладинских и спортских организација,

• кључна активност 3 (Key Action 3) подржава унапређење образовних политика Европске уније и европских политика које се односе на унапређење омладинског активизма.

Еразмус+ програм је издвојио и 2 две посебне активности и то:

• Жан Моне (Jean Monnet) за подршку истраживању у области политика Европске уније, пре свега у области европских интеграција и права Европске уније,

• Спорт за подршку спортских активности и здравог живота.

Менаџмент Еразмус+ програма је поверен Извршној агенцији за образовање, медије и културу, Информативним контакт тачкама у програмским земљама и националним Еразмус+ канцеларијама у партнерским земљама.

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (УПКМ), учествује у 7 (седам) пројекта кључне акције два (2) овог програма тзв. изградње капацитета у високом образовању и 10 пројеката међународне кредитне мобилности.

ПРОЈЕКТИ ИЗГРАДЊЕ КАПАЦИТЕТА У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ

У првом позиву за Ерасмус+ пројекте објављеном октобра 2014. године од стране Европске комисије, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, добио је чак 2 Ерасмус+ пројекта (кључне акције два) изградње капацитета у високом образовању као координатор (DBBT i KLABS) и један (LNSS) као партнерска високошколска институција.

Табела 1. Ерасмус+ пројекти изградње капацитета у високом образовању на УПКМ

Референтни број пројекта	Име пројекта	Координатор пројекта	Интернет страна пројекта
561688-EPP-1-2015-1-XK-EPPKA2-CBHE-JP	**DBBT** - Implementation of the study program – Digital Broadcasting and Broadband Technologies (Master studies)	Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици	www.dbbt.pr.ac.rs
561675-EPP-1-2015-1-XK-EPPKA2-CBHE-JP	**KLABS** - Creating the Network of Knowledge Labs for Sustainable and Resilient Environments	Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици	www.klabs.pr.ac.rs
561987-EPP-1-2015-1-IE-EPPKA2-CBHE-JP	**LNSS** - Library Network Support Services: modernising libraries in Western Balkan countries through staff development and reforming library services	Лимерик Институт за технологију	https://lnss-projects.eu/bal/western-balkan-online-library-platform/
573608-EPP-1-2016-RS-EPPKA2-CBHE-JP	**NATRISK** - Development of master curricula for natural disasters risk management in Western Balkan countries	Универзитет у Нишу	www.natrisk.ni.ac.rs
585681-EPP-1-2017-1-EL-EPPKA2-CBHE-JP	**ELEMEND** - Electrical Energy Markets and Engineering Education	Технолошко-образовни институт централне Грчке	https://elemend.ba/
598551-EPP-1-2018-1-XK-EPPKA2-CBHE-JP	**TRAFSAF** - Improving the Traffic Safety in the Western Balkan Countries through Curriculum Innovation and Development of Undergraduate and Master Studies	Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици	www.trafsaf.pr.ac.rs
597888-EPP-1-2018-1-RS-EPPKA2-CBHE-JP	**SWARM** - Strengthening of master curricula in water resources management for the Western Balkans HEIs and stakeholders	Универзитет у Нишу	www.swarm.ni.ac.rs

Извор: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (www.pr.ac.rs)

Циљ DBBT пројекта је био увођење и акредитација новог мастер студијског програма за академске и струковне студије у области дигиталног емитовања и широкопојасних технологија који је усклађен са потребама пословних партнера са тржиштем рада у региону, а у складу са модерним студијским програмима из земаља Европске уније.

Пројекат је базиран на чињеници да постоји недостатак експерата у области информационе и комуникационе техологије у земљама Западног Балкана, посебно у области емитовања и широкопојасних технологија. Имплементацијом модерног мастер студијског програма омогућено је образовање

специјалиста не само у области дигиталног емитовања и широкопојасних технологија већ и у области продукције дигиталног аудио и видео материјала који се касније емитује. Образовање специјалиста (експерата) обухвата и процес трансфера са аналогног на дигитално емитовање, одржавање дигиталних система, контролу квалитета емитованог сигнала као и увођење нове врсте емитовања и широкопојасних технологија. Сви ови процеси су део заједничке агенде за дигитализацију емитовања телевизије и видео садржаја у свим земљама Западног Балкана. Ова врста образовања експерата такође је побољшала тренутно стање у области дигиталних технологија, посебно у дигитализацији радија и телевизије. У исто време дошло је до побољшања услуга мултимедијалног емитовања у земљама Западног Балкана у складу са принципима најбоље праксе у земљама Европске уније.

Поменути циљеви пројекта су такође имали позитиван утицај на ситуацију у области дигиталне комуникације путем обавезне дигитализације услуга емитовања према најновијим стандардима који су установљени од стране компетентних међународних организација и усвојени од стране Европске уније.

Да би студенти могли да стекну одређена теоретска и практична знања која би применили на својим радним местима опремљена су одговарајуће лабораторије са неопходним хардвером и софтвером за продукцију аудио и видео материјала, анализу и дизајн система за емитовање и широкопојасну технологију. Координатори пројекта су опремили две лабораторије: једна лабораторија се састоји из модерног 4K ТВ студија са камерама високе резолуције, модерном режијом и видео зидом, док је друга лабораторија опремљена уређајима за мерење квалитета емитованог дигиталног ТВ сигнала, као и за имплементацију дигиталних услуга које не постоје у региону Западног Балкана.

Развој технологија за дигиталну комуникацију је пропраћен активирањем различитих пословних субјеката у региону са којима је потписан споразум о дугорочној сарадњи, јер су се активности које дипломирани студенти могу да спроведу проширили на развој мултимедијалних апликација за паметне телефоне и таблете, апликације за паметне телевизоре, као и на моделирање ИП бежичних мрежа и простирање таласа. Партнери из пословног сектора су такође допринели у развоју поменутих мастер студијских програма, јер су указали на проблеме који постоје у пракси, а који до тада нису били обухваћени у наставним материјалима. Захваљујући њима, у низу предмета додане су теме које покривају решавање указаних проблема, како теоријски, тако и практично. У складу са потписаним уговорима о пословној сарадњи стручњаци из пословног света у одговарајућим терминима држе наставу студентима о практичним изазовима који постоје у реалној производњи и емитовању ТВ и аудио сигнала.

Дипломирани студенти сада примењују своје теоретско и практично знање одмах након дипломирања овог студијског програма и јако су тражени као стручњаци на регионалном тржишту рада што још једном потврђује успех DBBT пројекта.

Пројекат KLABS имао је за циљ да развије, акредитује и спроведе иновативни курикулум у области одрживе и отпорне средине на шест високошколских установа Западног Балкана које су биле укључене у овај пројектни конзорцијум, прилагођен европским и националним стандардима и приоритетима, као и реалним потребама.

Поред овог свеобухватног циља пројекат KLABS је имао и сет посебних циљева везаних за развој:

- виртуелне мобилност студената, академског и административног особља на високошколским институцијама у земљама Западног Балкана,
- квалитетног и иновативног наставног материјала,
- иновативних алата, методологија и приступа наставним процесима,
- студија реалних случајева,
- виртуелне платформе за учење и нових образовних ресурса,
- иновативног институционалног капацитета оснивањем и опремањем лабораторија тј. центара за одрживу и отпорну средину,
- знања и вештина наставног и ИТ особља да би се обезбедио висок квалитет експлоатације пројектних резултата,
- промотивног материјала зарад боље информисаности академске заједнице и спољних актера.

Пројекат KLABS је развио шест нових студијских програма који обухватају сегменте у области одрживе и отпорне средине и припадају другом циклусу студија у високом образовању. Програми су првобитно верификовани од стране пројектних партнера из програмских земаља, а потом одобрени од стране релевантних тела у оквиру матичних установа. Затим је припремљена комплетна документација која је предата националним агенцијама за акредитацију и лиценцирање у одговарајућим земљама Западног Балкана, да би уследило акредитовање, односно лиценцирање програма. У оквиру имплементираних студијских програма, организована је и спроведена виртуелна мобилност регулисана мултилатералним уговором између партнерских установа Западног Балкана. Студентима је на располагање путем бесплатног електронског приступа стављена серија књига развијених у оквиру пројекта под насловом: ПРЕГЛЕДИ ОДРЖИВОСТИ И ОТПОРНОСТИ ГРАЂЕНЕ СРЕДИНЕ ЗА ОБРАЗОВАЊЕ, ИСТРАЖИВАЊЕ И ПРАКСУ (https://books.bk.tudelft.nl/index.php/press/catalog/series/KLABS)

На Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Факултет техничких наука, развијен је студијски програм специјалистичких академских студија Одрживост и отпорност грађене средине

у трајању од годину дана (60 ЕСПБ) који је акредитован од стране националне агенције за акредитацију и осигурање квалитета септембра 2017. године. Прва генерација студената уписана је новембра 2017. године, а наставно особље је селектовано са Факултета техничких наука.

Акредитовани студијски програм нуди иновативне садржаје и структуру јединствену у региону Западног Балкана, али и интердисциплинарност, флексибилне стазе учења омогућене великим бројем изборних предмета, коришћење ИТ технологије у процесима учења (електронску опрему, софтвер, онлајн библиотеку, виртуелну мобилност, и др.), интеграцију истраживања и наставе, и звање специјалисте инжењера архитектуре у области одрживости и отпорности грађене средине.

Развијен је и додатак дипломи који врло детаљно демонстрира специјалистичко знање, нове вештине и компетенције. Програм је компатибилан са осталим програмима који се предају на универзитету, као и са оквиром квалификација Европске уније, Болоњским принципима и циљевима агенде 2030. за одрживи развој, националним стандардима, акционим планом имплементације националне стратегије за развој високог образовања до 2020, и уредбама у области одрживог развоја и адаптације на климатске промене.

У региону Западног Балкана, постоји велики проблем у научно-истраживачкој делатности због недостатка квалитативних и квантитативних података неопходних у процесима истраживања у различитим научним областима. Највећи проблем идентификован и обухваћен LNSS пројектом је недостатак знања и вештина библиотекара, да користе модерну информатичку и комуникациону технологију у приступу релевантним научним подацима и информацијама које су неопходне свим академским радницима и студентима у току процеса истраживања.

Стога је LNSS пројекат подржао модернизацију библиотечких услуга на високошколским институцијама у земаља Западног Балкана које су биле укључене у овај пројекат, а притом испитао квалитет, начин управљања и приступ информацијама у библиотекама ових институција, да би понудио одговарајућа практична решења.

Сходно томе, у оквиру овог пројекта развијена је стратегија за побољшање стандарда и квалитета библиотека и унапређење библиотечких услуга у односу на потребе тржишта рада и локалне академске заједнице. Овај пројекат је на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици модернизовао рад универзитетске библиотеке и свих библиотека 10 различитих факултета овог Универзитета. Такође је унапредио компетенције и вештине библиотекара и свеукупног особља које је ангажовано у различитим библиотекама на Универзитету. У оквиру LNSS пројекта развијено је осам следећих модула:

1. Енглески за посебне намене,
2. Маркетиншке вештине за библиотекаре,
3. Основне вештине менаџмента за библиотекаре и раднике библиотека,
4. Информациона писменост и истраживачке вештине,
5. Иновативне онлине библиотечке услуге за библиотекаре 21. века,
6. Електронска библиотека,
7. Приступ библиотекама и друштву студената са посебним потребама,
8. Колекција библиотечких развојних политика.

Сви ови модули ће додатно унапредити знање, компетенције и вештине библиотекара који тренутно раде на библиотекама високошколских институција укључених у овај пројекат, а пренеће се и на нове генерације библиотекара. Иако нису акредитовани јер овај пројекат није имао за циљ развој новог курикулума, ови модули ће бити од користи за унапређење зања и вештина у приступу различитим изворима информација.

Посебан циљ пројекта је био да установи обуку која се тицала Енглеског језика за посебне намене која је била дизајнирана за библиотекаре Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, да би се упознали са најновијом терминологијом у овој области и да би након тога ова врста обуке укључила што већи број циљних група (академско и административно особље, студенти, истраживачи, итд).

Тренинг за тренере је установљен као део LNSS курикулума који је обухватио модернизацију модула за развој и унапређење знања библиотекара у области информатичке писмености и истраживачких вештина да би помогли професорима, асистентима и студентима на УПКМ да идентификују, лоцирају, оцене одређене информације и да их затим ефективно и етички искористе у процесу целоживотног учења.

У оквиру LNSS пројекта одржан је и одређен број семинара и радионица које су укључиле све пројектне партнере и њихове стејкхолдере зарад размене искустава и експертиза. У исто време је спроведена и анализа потреба за електронским услугама у библиотекама и развијена је дигитална и електронска стратегија за унапређење услуга електронске библиотеке. Такође је креирана и штампана брошура за људске ресурсе са стандардима које обухватају нова знања које сваки библиотекар мора да поседује да би пружио одговарајућу врсту услуга. LNSS пројекат је такође омогућио развој иницијатива које ће осигурати лакши приступ библиотекама за особе са посебним потребама да би се сви они на једнак начин укључили у научно-истраживачке делатности.

УПКМ је обезбедио простор, информатичку и комуникациону технологију и тренере који спроводе програме обуке за целокупну академску заједницу и студенте, док је сам пројекат понудио адекватан софтвер који олакшава рад библиотекара. Универзитет ће додатано подржати одржавање

канцеларије у оквиру универзитетске библиотеке и опреме, и финансираће особље које је задужено за обуку библиотекара, академског особља и студената, као и особа са посебним потребама.

Сваке године Универзитет ће организовати Национални дан библиотеке који ће окупљати академску заједницу, студенте и представнике свих библиотека у региону са циљем размене искуства и експертизе. Универзитет је у оквиру LNSS пројекта постао део Мреже за подршку библиотекама у региону Западног Балкана која ће наставити свој рад на унапређењу библиотечких услуга и након завршетка овог пројекта.

У Еразмус+ позиву за 2015. годину, УПКМ је добио један пројекат изградње капацитета у области високог образовања – NATRISK, у коме учествује као партнерска високошколска институција. Свеобухватни циљ овог пројекта је образовање експерата за превенцију и менаџмент природних катастрофа у региону Западног Балкана према националним и европским политикама у овој области, а у оквиру новог једногодишњег мастер студијског програма.

Специфичан циљ овог пројекта је испитивање могућих природних катастрофа у региону, предвиђање могућих последица и дизајнирање свих аспеката превенције, да би се дефинисале специфичне компетенције неопходне у професионалној пракси.

Пројекат је развио, акредитовао и имплементирао нови унапређени мастер студијски програм менаџмента ризика од природних катастрофа у складу са Болоњским принципима и националним стандардима за акредитацију. Такође су развијене три врсте обука за јавни сектор и грађане у случају различитих природних катастрофа које раније нису постојале у региону Западног Балкана. У оквиру пројекта је основана и посебна лабараторија за испитивање ризика од природних катастрофа. На овај начин пројекат је привукао велики број студената за ову дефицитарну струку, али и службеника јавног сектора који су желели да унапреде своје знање у овој научној области.

Циљ овог студијског програма је да обучи студенте како да спрече, савладају или смање ризик од природних катастрофа у складу са потребама средине и друштва и конципиран је да пружи стицање компетенција и квалификација, које су пожељне и корисне. Такође овај студијски програм пружа будућим експертима неопходно знање и вештине да се суоче са проблемом природних катастрофа на интердисциплинарни и мултидисциплинарни начин користећи техничка решења и реакције грађана у стањима угрожености. Студијски прогам је базиран на модерном наставном плану и програму који прати све европске трендове и смернице у овој области. Усвојени су принципи националних политика и стратегија у области заштите животне средине, међународне, европске и националне уредбе и стандарди, као и модерни трендови развоја система заштите од катастрофичних догађаја.

Комплексна повезаност између природе, технологије и друштва је била део процеса планирања, превенције, менаџмента и смањења природних катастрофа. Факултет техничких наука Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици пружа свеобухватно знање у области математике, физике, хемије, механике, па је самим тим искоришћен холистички приступ у припремању инжењерских решења за управљање природним катастрофама. Стога ће ова решења бити укључена у регионалне планове за одрживост природне средине, а у складу са националним и међународним законодавством.

Пошто се природне катастрофе врло често дешавају у задњој декади, разумевање корена и комплексности овог проблема је био кључан фактор за развој овог студијског прогама. Стога је студентима Факултета техничких наука презентовано знање и суштинско разумевање ове науке зарад унапређења њихових практичних вештина. Теоретски део се критички осврће на научну основу природних катастрофа у техничком домену. Пошто се инжењерски и управљачки приступ овом проблему рапидно мења, теоретски део пружа дубље разумевање инжењерских принципа примењених у активностима превенције и умањења овог проблема без нуђења јединственог решења. Стога је овај студијски прогам упоредив са истоветним прогамима на високошколским институцијама у земљама Европске уније јер је развијен уз асистенцију различитих високошколских институција из програмских земаља које су биле део овог пројекта.

Значај овог пројекта је врло велики јер ова врста пројекта није до сада реализована у региону Западног Балкана и није било студијског програма који је образовао стручњаке у овој научној области. Јавни сервиси који би се бавили овим проблемом такође не постоје, па је профилисање младих стучњака да се боре са овим проблемом једино адекватно решење.

У Еразмус+ позиву за 2016. годину, УПКМ је такође добио још један пројекат изградње капацитета у области високог образовања – ELEMEND, у коме Универзитет учествује као партнерска високошколска институција. Пројекат је спроведен на Факултету техничких наука, а тиче се обновљивих извора енергије, концепта микромрежа, паментих мрежа и тржишта електричне енергије. Развој технологија обновљивих извора енергије омогућиле су ефикасно коришћење енергије ветра, сунца, геотермалне енергије, биомасе, као и енергије морских таласа.

У оквиру пројекта ELEMEND анализирани су постојећи курикулуми студијских програма у области паметних мрежа и тржишта електричне енергије у Европској унији и високошколским институцијама Западног Балкана. Сачињен је извештај о сличним програмима и праксама Европске уније уз матрицу компетенција на основу истраживања тржишта рада и одређени су исходи учења за основне и мастер студије.

ELEMEND пројекат је имао за циљ да подржи унапређење постојећих и развој нових курикулума студијских програма у области електроенергетике увођењем нових предмета из ових области, како би подржао развој обновљивих извора енергије и имплементацију паметних и микро мрежа у региону Западног Балкана. Овај циљ је остварен пре свега кроз едукацију студената, а затим кроз њихово ангажовање након дипломирања да реше локалне проблеме у коришћењу паметних и микро мрежа.

У оквиру пројекта ELEMEND, на Факултету техничких наука у Косовској Митровици развијени су нови и унапређени стари (постојећи) предмети у области обновљивих извора, микромрежа, паметних мрежа, и тржишта електричне енергије. На основним академским студијама студијског програма Електротехничко и рачунарско инжењерство, модул Електроенергетика (240 ЕСПБ), развијено је 5 нових предмета а иновиран садржај 5 постојећих предмета, док су на мастер академским студијама (60 ЕСПБ) уведена 3 нова, а модернизована 3 постојећа предмета из наведених области. Курикулуми студијских програма су креирани према препорукама Болоњске декларације, европским смерницама са осигурање квалитета и стандардима Националног акредитационог тела за акредитацију и обезбеђење квалитета у области високог образовања. Набављена је модерна опрема и формирана лабораторија за обновљиве изворе енергије и микромреже, која ће омогућити практичну наставу за студенте. Креирана је ELEMEND пројектна платформа, као и одређен број електронских курсева и виртуелна лабараторија.

Дипломирани студенти са ових студијских програма су веома тражени на тржишту рада јер поседују знања и вештине за развој и имплементацију нових енергетских технологија из области обновљивих извора енергије, паметних мрежа, микромрежа у условима дерегулисаног и либерализованог тржишта електричне енергије. Они су такође у могућности да обуче особље у енергетским компанијама, друга заинтересована лица и грађане да на најбољи начин користе електричну енергију, свесни ограничености енергетских ресурса и потребе за њеним рационалном и ефикасном употребом.

У постојећим курикулумима у земљама Западног Балкана, паметне мреже нису изучаване као посебан предмет. Ово је један од главних проблема које је ELEMEND пројекат решио модернизацијом основних и мастер студијских програма, да би обучио студенте и будуће професионалце да користе и процењују ефикасност ових технологија као део интегрисаних система. Узимајући у обзир да је електрична инсталација у већини зграда у земљама Западног Балкана веома стара, ови студијски програми су од изузетне важности за безбедност постојеће инфраструктуре.

Према томе, ELEMEND је одговорио ургентним друштвеним и тржишним потребама партнерских земаља за стручњацима са специфичним знањима, компетенцијама и вештинама, у области технологија микро мрежа

и тржишта електричне енергије, тако да је овај пројекат врло релевантан за пословање електричном енергијом и стварање навика електричних корисника при коришћењу и искоришћењу електричне енергије.

У Еразмус+ позиву за 2017. годину, УПКМ је добио два пројекта изградње капацитета у области високог образовања и то један као координатор (TRAFSAF), док у другом (SWARM) учествује као партнерска високошколска институција. Реализација ових пројеката започела је 15 новембра 2018. године и оба пројекта су у фази планиране реализације до средине новембра 2021. године. Узимајући у обзир последице пандемије корона вируса, оба пројекта су практично започела другу годину пројектног циклуса средином новембра 2019. године, да би већина пројектних активности друге године била заустављена почетком марта 2020. године. Очекује се наставак имплементације оба трогодишња пројекта након решавања проблема са пандемијом, да би се све планиране активности реализовале на одговарајући начин и остварили циљеви ових пројеката.

TRAFSAF пројекат има за циљ да:

- унапреди квалитет високог образовања у области транспорта и саобраћајног инжењерства,
- оснажи сигурности у саобраћају, као и његову релевантности за тржиште рада,
- унапреди ниво компетенција и вештина експерата за сигурности у саобраћају из региона Западног Балкана,
- побољша постојећи курикулум основних и мастер студија у овој области у складу са стандардима Европске уније.

Циљ SWARM пројекта је да:

- побољша квалитет високог образовања у области менаџмента водених ресурса,
- ојача његову релевантност за тржиште рада и друштво у целини,
- подигне ниво компетенција и вештина експерата у овој области у земљама Западног Балкана,
- побољша постојећи курикулум овог мастер студијског програма у складу са европским трендовима и националним политикама.

Од седам Еразмус+ пројеката изградње капацитета у високом образовању Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, шест координира Факултет техничких наука. Академско и административно особље овог факултета које учествује у овим пројектима је показало велики ентузијазам и спремност у стицању нових знања и вештина у области менаџмента ове врсте пројеката. Такође су стекли изузетну експертизу у писању и имплементацији истих, тако да ће оба започета пројекта следити већ добро проверену рутину у остваривању постављених пројектних циљева.

Пошто сваки од пројеката изградње капацитета у високом образовању има право на продужетак временског интервала за реализацију пројектних активности, а у овом случају из добро оправданих разлога као што је пандемија корона вируса, реализација самих пројеката неће бити у оквиру стриктних рокова, али ће свакако свих пројектни циљеви бити реализовани у догледно време. С обзиром да се оба пројекта тичу реформе и модернизације курикулума, резултати ових пројеката биће одрживи на дуге стазе и универзитет ће имати велике користе од њихове реализације, а нарочито бројне генерације студената које ће стећи експертско знање у области сигурности у саобрачају и менаџмента водених ресурса.

ПРОЈЕКТИ МЕЂУНАРОДНЕ КРЕДИТНЕ МОБИЛНОСТИ

Пројекте међународне кредитне мобилности на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (УПКМ) води Канцеларија за међународну сарадњу и поједини факултети универзитета који су укључени у ову врсту пројеката. Институционална подршка са централног нивоа је загарантована не само путем правног оквира него и кроз активну улогу ове канцеларије и проректора за међународну сарадњу који је са деканима и продеканима различитих факултета развио одређена стратешка документа која се тичу студентске мобилности.

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици је развио стратегију интернационализације која одређује циљеве и подциљеве за промоцију и међународни развој универзитета, а која је доступна на следећој интернет страни:

https://pr.ac.rs/docs/strategije/strategija_internacionalizacije.pdf.

Универзитет је такође развио Правилник за учешће у Еразмус+ кључној акцији 1, подакцији Међународне кредитне мобилности (МКМ), који описује процедуре и правила за спровођење пројеката међународне кредитне мобилности и доступан је на следећем линку:

https://pr.ac.rs/docs/pravilnici/pravilnik_o_ucescu_univerziteta_u_kreditnoj_mobilnost_programa_erazmus_+.pdf.

У оквиру Еразмус+ кључне акције 1, Универзитет је развио партнерства са следећим универзитетима:

Универзитет Технологије у Лублину, Пољска

Овај пројекат МКМ је у области техничких наука. Укупно 14 УПКМ студената основних и мастер студија завршили су један семестар у периоду од 2016-2018 на овој високошколској институцији. Укупно 11 учесника са УПКМ (академског и административног особља) је учествовало на овој врсти мобилности као наставници и полазници одређених обука. Укупно пет

учесника (академског особља) са Лублин Универзитета су посетили Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Академија лепих уметности и дизајна у Братислави, Словачка

Овај пројекат МКМ је у области лепих уметности и дизајна. Три УПКМ студента основних студија завршили су један семестар 2017. године, а 2 професора и 1 административни радник са УПКМ провели су недељу дана на овој високошколској институцији држећи наставу и похађајући одређене обуке. Један професор из Братиславе и један административни радник је провео недељу дана на УПКМ. У позиву из 2018. године реализоване су 2 студентске, 1 академска и 2 администартивне мобилности за обуке, укључујући две долазне неакадемске мобилност са Академије лепих уметности на УПКМ.

Универзитет у Болоњи, Италија

У оквиру овог пројекта МКМ 2 студента са УПКМ: 1 студент мастер студија са Економског факултета и 1 студент основних студија инжењерства завршили су један семестар 2017. године на овој високошколској институцији. Три наставника, 2 са Факултета филозофије и 1 са Факултета техничких наука имали су прилику да предају на овом еминентном Универзитету у Болоњи. Један професор са Универзитета у Болоњи предавао је на УПКМ недељу дана.

Универзитет у Лођу, Пољска

У оквиру овог пројекта МКМ, 1 студент са УПКМ, Природно-математичког факултета, одсека за географију, је реализовао своју мобилност у 2017. години.

Универзитет примењених наука у Вилнусу, Литваниа

Две наставничке мобилности професора са УПКМ, Медицинског факултета, су реализоване на овој високошколској институцији у периоду од 2017-2019.

Џумхуријет Универзитет у Сивасу, Турска

Два УПКМ студента (1 студент основних студија са Факултета за спорт и физичку културу и 1 студент основних студија Факултета техничких наука) провели су један семестар 2018. године на овој високошколској институцији. Пет наставника и 3 административна радника са УПКМ су такође реализовала своје мобилности на овом универзитету. У фебруару 2019. године, реализоване су још 2 студентске мобилности. Сви факултети УПКМ су учествовали у овом пројекту и они су угостили укупно 5 долазних мобилности са Џумхуријет Универзитета.

Свих шест пројеката МКМ су укључили одређен број студената, академско особље које је имало прилике да одржи одређен број предавања на страним универзитетима и административно особље које је присуствовало одређеном броју обука. Сви пројекти су били веома успешни и остварили су унапред постављене циљеве о унапређењу студентске, као и академске и административне мобилности на УПКМ и осталим високошколским институцијама из програмских земаља.

У позиву из 2018. године сва партнерства су обновљена осим са Универзитетом у Болоњи, а нови пројекти МКМ предати су националним агенцијама. Сви партнери су на основу позитивних искустава у раду са УПКМ увећали број мобилности за студенте, академско и административно особље.

Нови пројекат МКМ је потписан са Универзитетом технологије у Биалистоку, Пољска. Овај пројекат иако у првом позиву није имао студентску мобилност, подржао је 1 наставничку одлазну и долазну мобилност и 1 административну одлазну и долазну мобилност у области архитектуре, заштите животне средине, инжињерства, информационе и комуникационе технологије и пословних студија.

У међувремену, Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици је склопио још 3 међуинституционална уговора за пројекте међународне кредитне мобилности са следећим високошколским институцијама у програмским земљама:

– Универзитетом техничких наука у Риги, Летонија (1 мобилност академског особља са УПКМ),

– Академијом лепих уметности у Напуљу, Италија (7 академских мобилности са УПКМ),

– Универзитетом у Марибору, Словенија (2 студентске мобилности са УПКМ).

У Еразмус+ позиву за 2019. годину, Универзитет је такође потписао нова партнерства и припремио пројекте са следећим високошколским институцијама:

- Истанбул Гелисими Универзитет, Турска,
- Свети Ћирило и Методије Универзитет у Скопљу, Македонија,
- Факултет за спорт, Универзитет у Прешову, Словачка,
- Василе Александри Универзитет у Бакау, Румунија,

који нажалост нису добили донацију, али ће исти пројекти са малим изменама моћи да конкуришу за један од наредних Еразмус+ позива.

На основу горе изложених података, али узимајући у обзир и најновије податке које је Канцеларија за међународну сарадњу уступила у току израде овог рада, закључујемо да се на УПКМ до сада спровело 10 пројеката

међународне кредитне мобилности са укупно 39 реализованих студентских, 27 академских и 36 административних мобилности, што је укупно чак 102 мобилности и представља велики успех Универзитета у овој области.

Табела 2 . Ерасмус+ пројекти међународне кредитне мобилности на УПКМ

Универзитет	Студентска мобилност	Мобилност наставног особља	Мобилност административног особља	Укупно
Универзитет Технологије у Лублину, Пољска	14	5	11	30
Академија лепих уметности и дизајна у Братислави, Словачка	7	3	7	17
Универзитет у Болоњи, Италија	2	4	0	6
Универзитет у Лођу, Пољска	6	0	1	7
Џумхуријет Универзитет у Сивасу, Турска	4	5	11	20
Универзитет примењених наука у Вилнусу, Литваниа	0	1	3	4
Универзитет техничких наука у Риги, Летонија	0	0	1	1
Универзитет технологије у Биалистоку, Пољска	4	2	2	8
Академија лепих уметности у Напуљу, Италија	0	7	0	7
Универзитет у Марибору, Словенија	2	0	0	2
Укупно	39	27	36	102

Извор: Канцеларија за међународну сарадњу УПКМ (https://pr.ac.rs/medjunarodna-saradnja/)

На основу овог истраживања о развоју и реализацији Еразмус+ програма на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици закључујемо да Универзитет врло успешно спроводи пројекте различитих кључних акција овог програма. Према квантитативним индикаторима, највише успеха бележи у оквиру кључне акције 1, међународне кредитне мобилности, са десет пројеката, и у оквиру кључне акције 2, изградње капацитета у високом образовању, са седам пројеката.

Према квалитативним индикаторима у оквиру пројеката изградње капацитета у високом образовању остварен је највећи успех је су развијени нови студијских програми у области одрживе и отпорне средине,

дигиталног емитовања и широкопојасних технологија, обновљивих извора, микромрежа, паметних мрежа, и тржишта електричне енергије, мендажмента ризика од природних катастрофа, а у складу са Болоњским принципима и националним стандардима за акредитацију. Такође је модернизован рад универзитетске библиотеке и свих библиотека 10 различитих факултета овог Универзитета уз унапређење компетенција и вештина библиотекара.

Пројекат TRAFSAF ће побољшати постојећи курикулум основних и мастер студија у области сигурности у саобраћају, а SWARM ће подићи квалитет високог образовања у области менаџмента водених ресурса. Оба пројекта ће унапредити ниво компетенција и вешина експерата у овим областима и оснажити сарадњу са тржиштем рада.

Поред већ побројаних резултата имплементације ових пројеката, мобилност студената, академског и администартивног особља је додатно оснажила већ постављене циљеве интернационализације универзитета јер је отворила врата универзитету ка еминантним високошколским институцијама у програмским земљама, где студенти УПКМ имају прилику да потврде стечено знање и унапреде постојеће, а наставници по први пут одрже предавања на енглеском језику страним студентима. Адмнинистративни радници су захваљујући обукама које су завршили на страним високошколским институцијама унапредили своје компетенције и вештине које примењују у свакодневном раду на својим матичним факултетима.

Овај рад недвосмислено показује да је Ерасмус+ као и Темпус програм значајно подржао процесе реформе и модернизације Универзитета. С обзиром да ће нови циклус Еразмус+ програма започети 2021. године, Универзитет ће са њим имати нове могућности за раст и развој у оквиру нових Еразмус+ пројеката, нарочито оних који до сада нису реализовани на Универзитету, као што су Жан Моне пројекти европских интеграција и Еразмус Мундус пројекти заједничких мастер студијских програма.

Нови циклус овог програма ће пружити и неке додатне могућности које до сада нису постојале, па је самим тим Универзитет на добром путу да осавремени своје наставне процесе, додатно побољша мобилност студената, академског и административног особља, постане део процеса европских интеграција у оквиру Жан Моне пројеката и упути одређен број студената на усавршавање преко стипендија које нуди Еразмус+ програм за заједничке мастер студије.

Аутори овог рада се посебно захваљују Канцеларији за међународну сарадњу и свим пројектним менаџерима Еразмус+ пројеката на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици који су приликом писања овог рада уступили ауторима најрелевантне информације о Еразмус+ пројектима.

ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Србије, *Стратегија за развој образовања у Србији до 2020*, Службени Гласник број 107/12, Београд, 2012.

EACEA/EURYDICE: *Towards a Mobility Scoreboard: Conditions for learning abroad in Europe*, EACEA/EURYDICE, Brussels, 2013.

Education, Audiovisual, Culture Executive Agency: *Erasmus+ Guidelines for 2019*, EACEA, Brussels, 2018.

European Commission, *European Union Directive number: 1288/2013, European Parliament and Council since 11 December 2013, which established Erasmus+ program as programme for education, training, youth and sport*, European Commission, Brussels, 2013.

European Commission, *Report on progress of development of research and innovation in Western Balkan countries for June 2016 - June 2017 – Serbia*, European Commission, Brussels, 2018.

European Commission: *Supporting growth and jobs – an agenda for the modernisation of Europe's higher education systems*, European Commission, Brussels, 2011.

European Council, *European Council recommendation number: 98/561/EC from 24 October 1998 about european cooperation in quality assurance in Higher Education*, European Council, Brussels, 1998.

Јандриц, Молнар 2017: Јандрић Маја и Молнар Дејан: *Квалитет запослености и тржиште рада у Србији:колико је Србија далеко од ЕУ?*, Фриедрицх Еберт Стифтунг, Београд, 2017.

Лазић, Божовић 2017: Лазић Горан и Божовић Јелена, Реформа високог образовања у Србији-Социјална димензија и критички осврт, Зборник радова „Изазови одрживог развоја-економски и друштвени аспект", Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици-Економски факултет, Косовска Митровица, 2017.

Лазић 2015: Лазић Горан: Магистарски рад „Компаративна студија прогреса реформе високог образовања у земљама Западног Балкана", Факултет Политичких Наука, Београд, 2015.

Министарство просвете, науке и технолошког развоја, *Нацрт Стратегије научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године*, Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Београд, 2015.

Министарство просвете, науке и технолошког развоја, *Закон о високом образовању Републике Србије*, Министарство просвете, науке и технолошког развоја, Београд, 2020.

Национални савет за високо образовање, *Закључци Савета од 12. маја 2009. о стратешком оквиру за европску сарадњу у образовању и обукама* (ЕТ 2020), Службени лист 2009/Ц 119/02, Београд, 2009.

Национални Савет за високо образовње Републике Србије: *Српски Национални оквир квалификација за високо образовање*, Национални Савет за високо образовње Републике Србије, Београд, 2010.

Teichler, Ferencz, Wachter 2011: Teichler Urlich, Ferencz Irina, Wachter Bernd*: Mapping Mobility in European Higher Education*, European Commission, Brussels, 2011.

Филиповић Ожеговић, Дукић, Шкаљац, Банковић, Жувела, Стојановић, Бабић 2015: Филиповић-Ожеговић Марија, Дукић Софија, Шкаљац Милена, Банковић Марко, Жувела Ирена, Стојановић Нина, Бабић Ивана: Учешће Србије у програму Еразмус+, Фонација Темпус, Београд, 2015

Hazelkorn 2015: Hazelkorn Ellen: *Ranking and Reshaping of Higher Education-The battle for the word-class excellence*, Palgrave Macmillan UK, London, 2015.

Goran B. LAZIĆ
Mirjana N. LONČAR-VUJNOVIĆ

DEVELOPMENT OF ERASMUS+ PROGRAMME AT THE UNIVERSITY OF PRISTINA TEMPORARILY SETTLED IN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

After closure of Tempus, European Union programme for reform and modernization of Higher Education at the end of 2013, European Commission promoted new integrated European Union programme Erasmus+ for a period from 2017-2021, which encompassed seven various programme for education, youth and sport of previous generation. Aside from seven implemented Tempus projects, University Pristina temporarily settled in Kosovska Mitrovica, continued with succesfull participation in Erasmus+ programme. Since 2015, university gained seven Erasmus+ Key Action 2: Capacity Building in Higher Education projects, which is the most significant action and represents the inheritance of Tempus programme. University also realised inter-institutional cooperation with big number of universities from European Union with whom he gained 10 International Credit Mobility projects aiming at promotion of students, academic and administrative staff mobility of this university.

Key words: Erasmus+, capacity building, mobility, education, youth, sport

Рад је предат 29. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 344.3:341.322.5(430)"1945/1946"
341.322.5(=214.58)(497.1)"1941/1945"
doi: 10.5937/bastina30-28830

Прегледни рад

*Бајрам Ђ. ХАЛИТИ**
Факултет за пословне студије и право
Универзитета „Никола - Тесла" у Београду

ОСПОРАВАЊЕ НИРНБЕРШКОГ ПРОЦЕСА ОД СТРАНЕ РОМСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Апстракт: Други светски рат сматра се највећим и најдужим крвавим сукобом у новој историји. Почео је нападом Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године. Рат је трајао шест година и завршио је капитулацијом Јапана 2. септембра 1945. године. Последице које је рат оставио присутне су и данас у многим државама. Немачки, италијански и јапански фашисти повели су освајачки рат с циљем да изврше нову поделу света и створе нови поредак у којем ће имати економску, политичку и војну доминацију чиме ће успоставити владавину терора и насиља и уништити сваки облик људске слободе, достојанства и хуманизма.

Део стратегије за реализацију овог циља базиран је на физичком истребљењу појединих раса, народа и вероисповести што је њихов идејни и политички лидер Адолф Хитлер најавио у свом идеолошком памфлету „Мајн камф" (Моја борба).

На основу тога је, у шест година трајања 2. светског рата, у концентрационим логорима страдало више милиона људи, на првом месту Јевреји, а поред њих Роми и Срби.Тек неколико хиљада Рома у Немачкој преживело је Холокауст и нацистичке концентрационе логоре. Процене се не слажу и засноване су на врло штурим демографским подацима о ромској популацији у то време у Европи и свету, али иду и до 3.500.000 страдалих Рома. Срба је страдало око 1.700.000.

Најавом, а потом и оснивањем Међународног војног суда у Нирнбергу, очекивало се да извршиоци ових злочина буду примерено кажњени, али и да се на основу аргументације, докумената и сведочења преживелих утврди пун обим ових злочина и да он добије своју историјску и правну димензију. Али, за српске и ромске жртве није било правде у Нирнбергу нити је он оправдао своје постојање у поступку утврђивања праве истине и обима злочина геноцида који су извршили нацисти пре и током 2. светског рата, јер о геноциду који је извршен и над овим народима говорило се само на маргинама процеса, а не у оквиру суђења.

Тек неколико хиљада Рома у Немачкој преживело је холокауст и нацистичке концентрационе логоре. Након што су изгубили много чланова породице и рођака и пошто им је имовина уништена или заплењена, суочавали су се с огромним тешкоћама покушавајући да поново изграде живот. Многима је било уништено здравље. Иако су годинама покушавали да за то добију накнаду, такви захтеви су им стално одбијани.

* Докторанд, bajramhaliti3000@gmail.com

За преживеле у постхитлеровско доба није било правде. Важно је да се напомене и то да се на суђењу у Нирнбергу уопште није говорило о геноциду над Ромима.

Нирнбершки процес је у основи ипак кажњавање побеђених од стране победника. То је видљиво и данас, јер те силе владају светом. Невине жртве, на првом месту Роми, али ни Срби, нису добили правду, сатисфакцију ни признање светске заједнице. Роми су додатно понижени, јер им није пружена шанса да о жртвама и страхотама које су преживели проговоре малобројни преживели сведоци.

Роми су додатно понижени јер им није пружена шанса да проговоре о жртвама и страхотама које су преживели. Роми за Међународни војни Нирнбершки суд и нирнбершке судије једноставно нису постојали чиме је доведен у питање правни аспект процеса што до данас није исправљено. Ромска национална заједница се залаже за ревизију историје, за преиспитавање рада Нирнбершког суда.

Кључне речи: Други светски рат, оснивање међународног војног суда, Нирнбершки процес, суђење ратним злочинцима, Злочин против мира, Злочин против човечности, злочин геноцида, разлози за оспоравање Нирнбершког процеса.

НАСТАНАК МЕЂУНАРОДНОГ ВОЈНОГ (НИРНБЕРШКОГ) СУДА

„Злочини које су нацисти и фашисти са својим савезницима извршили за време Другог светског рата према ратним заробљеницима, рањеницима и болесницима, а посебно према цивилном становништву окупираних територија, принудили су савезничке силе да се договоре опредузимању мера за суђење и кажњавање извршилаца злочина против мира и свих врста ратних злочина“ (Лопичић, 1998: 579–582). Наиме, савезничке силе су још 1942. године потписале споразум у палати Сент Џејмс у Лондону, којим су установиле Комисију УН за ратне злочине састављену од седамнаест чланова. Ова Комисија је сачинила 8.178 предмета (досијеа) о лицима која су осумњичена за најтеже међународне злочине извршене у овом рату, али и листу од 750 италијанских ратних злочинаца који су осумњичени за извршене злочине употребом забрањених гасова, убиства цивила и заробљеника у Етиопији за време краткотрајног рата 1935. године.

Затим је усвојена „Декларација о зверствима“ (Јовашевић, 2015:73-92) на конференцији у Москви, која је одржана у периоду од 19. до 30. октобра 1943. године, у присуству представника владе САД, СССР и Велике Британије. Том декларацијом је утврђено да ће се ратним злочинцима судити у државама на чијим су територијама извршили злочине по законима тих држава, док ће се злочинцима чији злочини немају посебну географску опредељеност судити на основу посебне одлуке савезничких влада. У Декларацији је, поред осталог, писало: „Уједињено краљевство, Сједињене Америчке Државе и Совјетски савез примили су из многих извора доказе о зверствима, покољима и хладнокрвним масовним погубљењима која се врше

од стране Хитлерових снага из многих земаља од њих прегажених и из којих се они сада постојано истерују..." (Јовашевић, 2015:73-92).

„Ова декларација добила је потврду на Конференцији одржаној у Јалти 12. фебруара 1945. године када је истакнута „непоколебљива намера тројице шефова САД, СССР и Велике Британије да се сви ратни злочинци подвргну праведној и брзој казни", као и касније на Потсдамској конференцији, која је одржана у Берлину августа 1945. године у присуству представника САД, СССР, Велике Британије и Француске. Реализација ових одлука остварена је закључивањем Споразума о судском гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца европске осовине, који је познат као Лондонски споразум између великих сила победница од 8. августа 1945. године. (Прљета 1992: 35-46). Овим споразумом је усвојен Статут међународног војног суда и установљен Међународни војни суд за суђење ратним злочинцима чији злочини немају посебну географску одређеност. У Статуту међународног војног суда у члану 6. постављено је начело индивидуалне кривичне одговорности и одређени злочини, тј. међународна кривична дела чије извршиоце кажњавају међународни војни суд или судови националних држава на чијим су територијама они и извршени" (Јовашевић, 2015:73-92).

Као међународне злочине Статут је нормирао: 1) злочин против мира, 2) ратне злочине и 3) злочин против човечности. При томе је заузет став да злочине против међународног права врше људи, а не апстрактна бића и да само кажњавањем појединаца који врше овакве злочине могу да се спроведу одредбе међународних закона (Нирнбершка пресуда 1948: 89-96). Злочин против мира и ратни злочини имају основу у Хашким (из 1907. године) и Женевским конвенцијама (из 1919. године). Злочин против човечности представља новину у правном регулисању. Он је резултат појаве масовног убијања појединих народа и раса за време Другог светског рата: Руса, Пољака, Јевреја, Рома и Срба и представља најтежу врсту злочина у међународном кривичном праву који може бити вршен у доба рата и у доба мира (Лемкин 1944: 9-12). Ова реч означава ускраћивање права на опстанак и постојање појединим људским групама као националним, расним, политичким, етничким или верским целинама.

МЕЂУНАРОДНИ ВОЈНИ СУД

Шест дана након потписивања Постдамског споразума, у Лондону су 8. августа 1945. године четири велике силе и касније 19 држава, чланица Уједињених нација, потписале „Споразум о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца европске осовине". Овај споразум је прикључен Статуту Међународног војног суда као интегрални део (Халити 1997: 77).

Статут Међународног војног суда садржао је 30 чланова и седам глава. Он између осталог утврђује устројство, надлежност права војног суда. У глави II (члан 6) набројане су три врсте злочина, који подлежу надлежности Војног суда и повлаче личну одговорности: (Халити 1997: 77)

На крају овог члана једнозначно је утврђено: „Вође, организатори, изазивачи и учесници, који су учествовали у планирању или извођењу напред поменутих злочина, одговорни су за све радње почињење од било којих личности у извођењу таквог плана“ (Халити 1997: 77).

За место првог претреса међународног војног суда чије се седиште налазило у Берлину, изабран је Нирнберг, с тим да се следеће расправе одрже у местима које одреди Војни суд (Халити 1997: 77)

С позивом на одредбе Статута, Војни суд је као злочиначке прогласио следеће националсоцијалистичке организације: (Халити 1977: 78)

„Политичко вођство Националсоцијалистичке немачке Радничке партије (НСДАП),
Тајну државну полицију (ГЕСТАПО),
Службу безбедности (СД),
Заштитне одреде (СС) и
Јуришна одељења (СА)“ (Јовашевић, 2011: 135–139) .

У пресуди донетој у Нирнбергу, обнародованој од 30.9.-1.10.1946. године концентрациони логори су проглашени као најснажнији инструмент терора против цивилног становништва у окупираним земљама. Они су у њој означени као „Фабрике“ смрти у којима су глад и празне порције, садизам, недостатак одеће, оскудна лекараска помоћ, болест, батине, вешање, смрзавање, насиље до самоубиства и стрељање играли главну улогу за постизање тога циља (Халити 1997: 78)

СУДИЈЕ, ТУЖИОЦИ И БРАНИОЦИ

Састав Судског већа: И. Т. Њикитченко и А. Ф. Волчков (СССР), (I. T. Njikitčenko i A. F. Volčkov (SSSR)), лорд Норман Биркет (Normann Birkett) и лорд Џефри Лоренс (Geoffrey Lawrence) - председник (Енглеска) и Френсис Бидл (Francis Biddle) и Џон Ј. Паркер (John J. Parker) из САД-а и Хенри Донедје де Вабра (Henri Donadi de Vabra) и Робер Фалко (Robert Falco) (Француска). (Клајн 1991: 24).

Тужиоци: Р. А. Руђенко (СССР), Хартли Шокрос (Hartley Shawcross) (Енглеска), Роберт Џексон (Robert Jackson) (САД) и Франсоа де Ментон (Francois de Menthon) (Француска). (Клајн 1991:24).

Бројни су били браниоци из редова адвоката који су имали искуства у оваквим процесима.. На пример, др Дих је био бранилац Холмару Шахту

(Halmar Schachtu) на суђењу поводом покушаја атентата на Хитлера 1944. године и у Нирнбергу или др Серватиус је у Нинбергу тада био бранилац: Фрицу Заукел, а касније је бранио Ајхмана пред израелским судом.

Може се констатовати да су на суђењу у Нирнбергу, углавном, учествовали најистакнутији правници правосудне струке, што је само допринело квалитетном и законитом суђењу, оптужби и одбрани (Клајн 1991: 24).

Ако се пође од ове хипотезе професора доктора Лајчо Клајна отварају се недоумице о стварним разлозима изостанка оптужница на бази извршеног геноцида над Ромима и Србима и подрива се правна утемељеност самог суда, јер је немогуће да правницима оваквог ауторитета „промакне" чињеница о извршеном геноциду над Ромима и Србима и да не буде саставни део основне тужбе нирнбершког процеса.

ОПТУЖЕНИ

Оптужени су седели на оптуженичкој клупи у два реда. У првом реду су седели: Херман Геринг (Hermann Gering), Јоахим фон Рибентроп (Joachim von Ribbentrop), Рудолф Хес (Rudolf Hess), Вилхелм Кајтел (Wilhelm Kaitel), Енс Калтенбрунер (,Ernes Kaltenbrunner) Алфред Розенберг (Alfred Rosenberg), Ханс Франк (Hans Frank), Вилхелм Френк (Wilhelm Frinck), Јулијус Штрајхер (Julius Streicher), Волте Фанк (Walter Funk), Хјалмар Шахт (Hjalmer Schacht); у другом реду: Карл Дениц (Karl Donitz), Ерик Редер (Erich Raeder), Балдур фон Ширах (Baldur von Schirach), Фриц Сакл (Fritz Suckel), Алфред Јодл (Alfres Jodl), Франз фон Папен (Franz von Papen), Артур Сези-Инкарт (Artur Seyss-Inquart), Алберт Шпер (Albert Speer), Константин фон Нојрат (Konstantin von Neurath), Ханс Фриче (Hans Fritzsche) Укупно 21 оптужени. (Клајн 1991: 25).

По значењу и природи функција и одговорности оптужени би се могли разврстати на следећи начин. Главне вође Хитлерове Немачке: Геринг (Gering) и Хес, вође дипломатије: Рибентроп и Неурат, главни војни команданти Вермацта: Кајтел, Јодл, Денице, Редерт, нацистички идеолози: Розенберг, Штрајхер, за ратну привреду: Шахт, Функ и Шпер, вође на окупираним територијама: Франк, Сајс-Инкарт, пропагандиста Гебелсов наследник: Ханс Фриче, вођа СС и других органа безбедности Химлеров заменик и наследник: Ернест Калтенбрунер. (Клајн 1991: 25).

ИЗРИЦАЊЕ ПРЕСУДЕ

Суд је извршио претрес 30. септембра 1946. године. На последњем заседању председник судског већа Џефри Лоренс 1. октобра 1946. године изриче пресуду. Нирнбершки међународни војни суд је изрекао следеће:

12 оптужница – Геринг, Рибентроп, Кајтел, Розенберг, Калтербрунер, Фрик, Франк, Штрајхер, Занкел, Јодл, Сајс-Инкарт и Мартин Борман у одсуству, добили су казну смрти вешањем, три оптужена – Ширах и Шпер на двадесет година затвора, Нојарт на 15 година, а Бенице 10 година затвора. Над свима је извршена казна, казна смрти 16. октобра 1946. година – сем над Горингом који је извршио самоубиство у затвору – извршена је пошто је Контролни савет међународног суда одбио жалбе оптужених. Сцхацхт, Папен и Фритзсцх су ослобођени оптужбе. (Клајн 1991: 29).

ОКОНЧАНИ ЖИВОТИ ОСУЂЕНИХ ХИТЛЕРОВАЦА

Нирнбершки процес нису дочекали Хитлер, Гебелс, Леј и други који су извршили самоубиство. Геринг је то учинио у својој ћелији након саопштења да је осуђен на казну смрти вршењем. (Клајн 1991: 29).

НАЦИСТИЧКЕ ПОЛИТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Од Нирнбершког суда захтевано је да прогласи „кривично-одговорним за извршене злочине у другом светском рату“: Гестапо, СД-органи безбедности, СС, као и владу, политичка удружења руководства, Генералштаба и Главну команду и јуришне одредбе нацистичког Немачког рајха. Нирнбершки суд је, међутим, изрекао свој став и прогласио кривично одговорним само Гестапо, СД и СС нико из ових организација није могао појединачно да буде узет на одговорност – према становишту суда – без спроведеног судског поступка. (Клајн 1991: 32).

ОДГОВОРНОСТ ХИТЛЕРА И БЛИСКИХ САРАДНИКА

Мада нацистички вођа Адолф Хитлер већ није био жив, њему је суђено на Нирнбершком процес. Многи његови сарадници у геноциду над невиним становништвом у Европи третирали су свог Фирера као идеолога и наредбодавца. Додуше неки од њих, као што је био Херма Геринг на Нирнбершком процесу бранио је Хитлера: ограђивао се од многих оптужби против нациста. На овом и многим другим процесима пружено је обиље доказа о одлучујућој улози Хитлера у погледу увлачења Немачке у други светски рат и катастрофалних последица које су настале за народ Европе, а и за сам немачки народ. Посебно је обелодањена Хитлерова личност и тотална фашистичка диктатура коју је као вођа националистичке Немачке увео у Немачкој и на окупираним територијама,

спроводећи геноцид, терор, уништења и пустошења уз помоћ својих сарадника, фашистичких оружаних снага и апарата Трећег рајха и њихових квислинга, кршећи на најдрастичнији начин међународне норме. (Клајн 1991: 32).

ЗНАЧАЈ НИРНБЕРШКОГ ПРОЦЕСА

Нирнбуршки процес имао је изузетан значај за развој међународног кривичног права, националних законодавстава и судске праксе. Он има посебну превентивну улогу у односу на кругове и снаге које би покушале да унесе немир и увуку народе и државе у рат и уништење. Расветљена Хитлерова нацистичка фашистичка идеологија и злочини против човечанства у другом светском рату које је та идеологија донела, добра је поука нарочито за будуће генерације. Нирнбершки процес стога има трајну вредност. (Клајн 1991: 32).

НИРНБЕРШКИ ПРОЦЕС

Савезничке силе су Лондонским споразумом о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца Европске осовине, од 8. августа 1945. године, усвојиле Статут Међународног војног суда. Овај суд сачињавале су четири судије и четири заменика које су именовале владе САД, СССР, Велике Британије и Француске. Председник суда биран је наизменично по државама.

Судски поступак и правила доказивања била су уређена делом одредбама овог статута, а делом је сам суд у току поступка доносио одређена процесна правила. Иначе, сам се поступак састојао од следећих фаза: 1) претходна изјава тужиоца, 2) доказна средства оптужбе и одбране, 3) саслушање сведока, 4) речи одбране и оптужбе, 5) изјава оптуженог и 6) пресуда (Calvocaressi 1947: 78-96)

Пред Међународни војни суд (Simović, Blagojević 2013: 287-293) који је заседао у Нирнбергу изведена су 22 оптужена немачка ратна злочинца.

Сви оптужени су се изјаснили да нису криви, после чега је почело излагање доказа против оптужених лица као групе. Излагање доказа трајало је до 18. децембра 1945. године. Највећи утисак на јавност оставили су стравични филмски снимци нацистичких злочина, као и материјални докази из концентрационог логора Бухенвалд, где је командантова супруга волела да тетовирану људску кожу користи као абажуре за лампе и друге делове намештаја а људска глава је коришћена као држач за књиге.

После дужег већања, пресуде су донете 1. октобра 1946. године, 7 година и месец дана после почетка Другог светског рата. Оптужени су уложили жалбе Савезничком контролном већу као другостепеној инстанци, које је све жалбе одбило и потврдило пресуде 13. октобра 1946. године. Херман Геринг је успео да избегне вешање и изврши самоубиство прокријумчареном пилулом цијанида у ноћи између 15. и 16. октобра. Сви осуђени на смрт обешени су 16. октобра 1946. године чиме је завршен главни Нирнбершки процес.

Подсећања ради, на оптуженичкој клупи нашла су се 22 нацистичка лидера, међу којима и Херман Геринг, Рудолф Хес и Јоаким фон Рибентроп. Готово сви су тврдили да нису знали, или да нису били одговорни за оно што се дешавало. Сви су одговарали по три тачке оптужнице: злочини против човечности, ратни злочини и злочини против мира. Нирнбершки процес трајао је до 30. септембра 1946. године и окончан је изрицањем 12 смртних казни. Једанаест нацистичких лидера је обешено, седморица су осуђена на дугогодишње казне затвора, а троје их је пуштено.

НИРНБЕРШКА ОПТУЖНИЦА

Чланови Међународног суда одржали су прву консулатацију 18. октобра 1945. године истог дана оптужница је уручена на 25 000 странаца. Оптужница садржи четири главне тачке: (Клајн 1991: 28)

• Завера – заједнички акциони план, освајање тоталне власти над Немачком ... коришћење власти нациста за агресију против других држава,

• Кривична дела против мира – повреда маћународних конвенција и уговора и сигурности; оптужени су у 64 случаја повредили 36 међународних конвенција, започели су агресивни рат и изазвали експлозију светског рата,

• Кривичка дела против рата, ратни злочини – Оптужени су проузроковали крви међународних размера, њихова злодела су карактерисали масовна убиства, бруталност, робовски рад, убиства таоца, пљачка,

• Кривична дела против човечности – Оптужени су прогањали мањинске народе на расној и верској основи, вршили геноцид, криви су за истребљење више милиона људи. Оптужница затим садржи наводе за појединачну одговорност за извршена кривична дела која сваког оптуженог терети и доказни материјал.

Јавни тужиоци САД, Совјетског Савеза, Енглеске и Француске били су изузетно активни у предочавању злочиначких дела нацистичког фашистичког режима Адолфа Хитлера. Како је Џексон изјавио, тужиоци су говорили о оптужбама у име европксих земаља које је Хитлерова Немачка окупирала. (Клајн 199: 28)

ИЗРИЦАЊЕ ПРЕСУДЕ

Суд је извршио претрес 30. септембра 1946. године. На последњем заседању председник судског већа Џефри Лоренс 1. октобра 1946. године изриче пресуду. Нирнбершки међународни војни суд је изрекао следеће: 12 оптужница – Геринг, Рибентроп, Кајтел, Розенберг, Калтербрунер, Фрик, Франк, Штрајхер, Занкел, Јодл, Сајс-Инкарт и Мартин Борман у одсуству, добили су казну смрти вешањем, три оптужена – Ширах и Шпер на двадесет година затвора, Нојарт на 15 година, а Бенице 10 година затвора. Над свима је извршена казна, казна смрти 16. октобра 1946. година – сем над Горингом који је извршио самоубиство у затвору – извршена је пошто је Контролни савет међународног суда одбио жалбе оптужених. Шахт, Папен и Фрич су ослобођени оптужбе (Клајн 1991: 29)

НАЦИСТИЧКЕ ПОЛИТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Од Нирнбершког суда захтевано је да прогласи кривично-одговорним за извршене злочине у другом светском рату: Гестапо, СД-органи безбедности, СС, као и владу, политичка удружења руководства, Генералштаба и Главну команду и јуришне одредбе нацистичког Немачког рајха. Нирнбершки суд је, међутим, изрекао свој став и прогласио кривично одговорним само Гестапо, СД и СС нико из ових организација није могао појединачно да буде узет на одговорност – према становишту суда – без спроведеног судског поступка. (Клајн 1991: 32)

РАЗЛОЗИ ЗА ОСПОРАВАЊЕ НИРНБЕРШКОГ ПРОЦЕСА

Једна од могућности јесте да се понижење сместа одбаци. Нудим разлоге на основу којих би се оспорило право, истинитост, циљ читавог процеса.

Када је реч о Нирнбершком процесу треба сагледати „де фацто“ чињенице и „де јуре“. Мотиви за фомирањем таквог суда по окончању светског рата, када се сагледавају „де јуре“ су потпуно оправдани и у складу са обимом и структуром злочина који су извршени, а који немају никакве везе са обичајима рата. Али када се сагледава као „де фацто“ упадљиво је то да су силе победнице судиле главној пораженој сили и њиховим војним и идеолошким вођама.

Геноцид који је извршен над Јеврејима је узет као правни оквир, можда управо захваљујући чињеници да је највећи број јеврејских избеглица и преживелих уточиште пронашао управо у Британији и САД где је и раније постојао јак јеврејски лоби, захваљујући чему су се и током рата периодично у медијима појављивале стравичне информације о страдањима Јевреја у Немачкој и окупираним земљама.

До данас није објављено који су разлози били да се у трећем реду суднице у Нирнбергу не појаве војне и идеолошке вође Павелићеве НДХ, Хортијеве Мађарске или Антоневскуеве Румуније. Такође никада није дато ни правно ни научно објашњење због чега је Геноцид извршен над Србима и Ромима изузет из главне оптужнице и помињан тек на маргинама. У току процеса нису позвани преживели сведоци ужаса Аушвица и Јасеновца из корпуса Срба и Рома. Они су препуштени законодавствима матичних држава што их је аутоматски спустило степеницу ниже чиме је нанета неправда и понижење Србима и Ромима како у правном, тако и у историјском смислу.

Тако за Геноцид извршен од стране усташа, како у Јасеновцу, тако и широм Хрватске или за погром извршен 1942 у Новом Саду, истребљење 60.000 Рома у логору Трансмистрија у Румунији нико није одговарао нити се помињу у оноликој мери колико се помиње Геноцид над Јеврејима, истребљење 40.000 Рома у Чехословачкој у логору Лети на коме је изграђена фарма свиња нико није одговарао пред нирнбершким судом.

Због свега тога никада се није приступило репарацијама и одштети иако је реч о готово 4.000.000 жртава, Срба и Рома.

Нирнбершки суд имао је за циљ да суди ратним злочницима који су извршили злочин геноцида над Јеврејима и над Ромима, по донетим расним законима Адолфа Хитлера из 1933. године, а које је он детаљно разрадио у свом делу Мајн Кампф које има 25 тачака. У тачки 3 се прецизно види да је постојала намера о уништењу са расног аспекта читавих народа: словенске, јеврејске и ромске групе народа.

Као што је познато, у Аушвицу су извршени најмасовнији злочини у историји човечанства. то је био логор најгнуснијих и најзверскијих експеримената над живим људима. На Нирнбершком процесу је утврђено да је кроз тај логор прошло између 4.000.000 и 5.000.000 људи из разних земаља, различитих националности.

Експерименте који су вршени над Ромима у логорима Трећег Рајха тешко је описати речима. Роми су доживели најгрознија мучења. У дугом низу немачких злочина ништа није тако страшно као мученичка смрт Рома све врсте насиља су на њима искушавали. Чешће него било који други народ, они су служили као заморци за научне експерименте.

Злочини се ређају, мучнији од мучнијег, стравичнији од стравичнијег. Колико је Рома подвргнуто најдрастичнијим експериментима са разрађеним ваздухом, влажним и сувим смрзавањем, са маларијом и сулфамидским препаратима, морском водом, разним болестима, отровним мецима, проучавањем дејства запаљивих бомби, лечењем флегмона биохемијским средствима, пресађивањем крштане сржи. Менгеле се посебно интересовао за близанце. А проучавајући тзв. Хетерерохромију, појаву код немачких Рома (различито обојене очи, једно црно, друго плаво), Менгеле је желео да сви Немци имају плаве очи. Тај Менгелеов пројекат је био безуспешан.

Па се поставља питање, зашто судије Нирнбершког суда, међународне судије из Сједињених Америчких Држава, Русије, Француске и Велике Британије нису узеле у обзир расне законе као доказни материјал са којима су погубљени Ромски народи (Роми и Синти) који су претрпели све страхоте мера усмрћивања и погубљења као и Јеврејски народ, кроз крематоријумске пећи, медицинске експерименте и сл.

Да ли је могуће да је суд формиран да би говорио само о жртвама Јеврејског народа и упознао свет само о страдању Јевреја?

По овоме се јасно долази до закључка да је Нирнбершки суд, тачније судије Нирнбершког суда нису биле објективне већ пристрасне и наклоњене само јеврејским жртвама.

Нико од преживелих Рома геноцида није позван да сведочи и тим поступком судије нису испоштовале статут међународног суда – Нирнбершког суда, о осуди ратним злочинцима геноцида чиме им је нанета највећа историјска неправда.

Разлог за наше оспоравање је и чињеница да НДХ (Независна Држава Хрватска) није позвана да јој се суди за извршење злочина геноцида, као ни високим званичницима НДХ, Анти Павелићу, председнику НДХ, ни Андрији Артуковићу Министру унутрашњих послова НДХ, у којој постоји званична потврда од 700.000,00 жртава геноцида српске, јеврејске и ромске националности.

Зашто нису позвани на одговорност и зашто се није судило ни: фашистима Бенита Мусолинија из Италије, који је на најдрастичнији и најбруталнији начин усмрћивао људе баш као и Хитлер; Хортијевим фашистима из Мађарске; као ни Антонеску, румунском фашисти итд.

Сматрам, да је наведено доста конкретних разлога за ревизију Нирнбершког процеса, јер тај процес не може бити највећи историјски процес како се описује, ако не обухвата све жртве геноцида свих народа, у овом случају говорим о жртвама Ромског народа и Словенске групе народа, пре свега Срба, који су били обухваћени расним законима и где је постојала директна намера о уништењу тих народа. Поставља се питање како то да и после 75 година ни историчари, етнолози, социолози, филозофи не желе да говоре објективно о страдању народа Ромске заједнице у Другом светском рату и да обелодане да Нирнбершки процес није највећи историски процес осуде геноцида, јер се говори о геноциду над једним народом.

ЗАКЉУЧАК

Ове године навршава се седамдесет и пет година од Нирнбершке пресуде која представља прекретницу у међународним односима, будући да је по први пут на овај начин утврђена кривична одговорност и изречена казна учиниоцима најтежих кривичних дела данашњице – агресије, злочина против

човечности и ратних злочина. То је и прилика да се осврнемо на правне последице бројних међународних кривичних дела (злочина) које су нацистичке и фашистичке земље извршиле на окупираним територијама.

После преговора на конференцијама у Техерану, Јалти и Постдаму будуће суђење регулисано је Лондонским споразумом од 8. августа 1945. године. Списак будућих оптуженика ограничен је на веће ратне злочинце европских сила осовине. Правни основ нађен је у споразуму о предаји Немачке, који је власт над Немачком државом дао Савезничком контролном већу и тако омогућавао формирање органа са правном јурисдикцијом. Предмет рада трибунала ограничен је на повреде правила ратовања у периоду после 1. септембра 1939. г. до капитулације.

Предвођен англосаксонским правним мишљењем, Нирнбершки процес је у почетку уверљиво вођен. Поступак са оптуженима у првом суђењу био је беспрекоран (не говорим о наредним Нирнбершким процесима) будући да се тражила се истина и праведност.

Правно, злочини су били дефинисани. Суђено је само тим злочинима, а не морално недопустивим поступцима. Због тога је донета и ослобађајућа пресуда за Шахта, Папена, Фричеа, иако је Суд изрекао моралну осуду њихових поступака. Карактеристично је да је руски судија дао одвојени глас против ослобађајуће пресуде. Он није располагао таквим схватањем права које би му омогућило да разликује правно дефинисано од моралног. Његов глас био је глас судије који суди само као победник, док су други добровољно остварили самоограничење права победничке премоћи. Но, нада је била варљива. Велика идеја се, као и раније, показала само као идеја, а не и као стварност. Процес није био почетак светског поретка са једним светским законодавством.

То што Процес није одржао оно што је обећао, има своје зле последице. „Нирнберг би уместо благослова постао кобни фактор; свет би коначно оценио да се Процес претворио у привидно и исценирано суђење. То се не сме догодити." – Нирнбершки Процес, премда није био исцениран, већ у погледу правне форме беспрекоран, ипак је био привидан. Његов учинак јесте само учинак једнократног суђења победничких сила пораженима, при чему је затајило заснивање општег правног поретка и изостала је тежња за правом код победничких сила. Процес је зато постигао супротно од оног што је требало. Није утемељено ново право већ је подстакнуто неповерење према праву. Разочарање је огромно сразмерно величини подухвата.

ЛИТЕРАТУРА

Клајн Лајчо, *Геноцид и казна: на северу окупиране Југославије (1941-1945),* И.Б.Н. ЦЕНТАР доо, Београд, 199, 376 стр.

Драган Јовашевић, *Наслеђе Нирнбершког суда. Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 69, год. LIV, 2015, 73-92)*

Лопичић Јелена. *(1998). Развој кривичноī дела раīноī злочина йроīив цивилноī сīановништва и уīрожавање слобода и йрава.* Правни живот 9. Београд, 579–582

Љубомир Прљета, *Злочин йроīив човечносīи и међународноī йрава*, Београд, Службени лист, 1992. године, стр. 35-46

Нирнбершка йресуда, Беоīрад, Архив за йравне и друīвене науке, 1948. īодине, сīр. 89-96.

Рафаел Лемкин*, Ахис Руле и Окцуйид Еуройе,* Васхингтон, 1944. године, стр. 9-12)

Симовић, М, Благојевић, М., Симовић, В. (2013). *Међународно кривично йраво.* Источно Сарајево: Правни факултет

Халити Бајрам., *„Роми, народи зле коби“,* Пергамент, Приштина, 1997.

Calvocaressi, P. (1947). Nuremberg : the facts and the consequneces. London:Maxwell

Bajhram Đ. HALITI

CHALLENGING THE NURNEY PROCEDURE BY THE ROMA NATIONAL COMMUNITY

Summary

World War II is considered to be the largest and longest bloody conflict in recent history. It began with the German attack on Poland on September 1, 1939. The war lasted six years and ended with the capitulation of Japan on September 2, 1945. The consequences of the war are still present in many countries today. "German, Italian and Japanese fascists waged a war of conquest with the aim of dividing the world and creating a new order in which it would have economic, political and military domination, establish a rule of terror and violence and destroy all forms of human freedom, dignity and humanism.

Only a few thousand Roma in Germany survived the Holocaust and Nazi concentration camps. Trying to rebuild their lives, after losing so many family members and relatives, and after their property was destroyed or confiscated, they faced enormous difficulties. The health of many was destroyed. Although they have been trying to get compensation for that for years, such requests have been constantly denied

Based on established facts, eyewitnesses, witnesses, historical and legal documents, during the Second World War, the crime of genocide against Orthodox Serbs, Jews and Roma of all faiths except Islam was committed. The attempt to exterminate the Roma during the Second World War must not be forgotten.

There was no justice for the survivors of the post-Hitler era. It is important to note that the trial in Nuremberg did not mention the genocide of the Roma at all.

The Nuremberg trial is basically the punishment of the losers by the winners. This is visible even today because these forces rule the world. Innocent victims, primarily Roma, have not received justice, satisfaction or recognition from the world community.

The Roma were further humiliated because they were not given a chance to speak about the few surviving witnesses about the victims and the horrors they survived. The Roma for the Nuremberg International Military Court and the Nuremberg judges simply did not exist, which called into question the legal aspect of the process, which has not been corrected to date. The Roma national community is committed to revising history, to reviewing the work of the Nuremberg tribunal.

Key words: World War II, establishment of an international military tribunal, Nuremberg Trials, trial of war criminals, Crime against peace, Crime against humanity, crime of genocide, reasons for challenging the Nuremberg Trials.

Рад је предат 18. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 323(497.113)"1988"
doi: 10.5937/bastina30-26944

Прегледни рад

Игор Ђ. ВУКАДИНОВИЋ *
Балканолошки институт САНУ

МАСОВНЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ И ПАД РЕЖИМА САП ВОЈВОДИНЕ 1988. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је анализиран медијски и политички аспект дешавања у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Војводини 1988. године, која су у јавном дискурсу остала упамћена под називом „Антибирократска револуција". У уводном делу рада дат је општи преглед спора на релацији република–аутономне покрајине, који је био узрок догађаја из 1988. године. Други део рада бави се масовним демонстрацијама против војвођанског режима, уз посебан осврт на улогу медија у ширењу протеста. Анализирано је понашање војвођанског руководства у датим околностима, односно његова реакција на уличне протесте широм покрајине.

Кључне речи: САП Војводина, „Антибирократска револуција", Слободан Милошевић, СФРЈ.

РЕПУБЛИЧКО-ПОКРАЈИНСКИ СПОР ОКО УСТАВНИХ НАДЛЕЖНОСТИ ДО ЛЕТА 1988. ГОДИНЕ

Ако се има у виду да су аутономне покрајине у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији имале елементе државности, устав, врховни суд, засебну полицију, неповредивост граница и надлежности у сфери одбране и међународних односа, може се констатовати да је власт САП Војводине била први од комунистичких режима у Европи који су крајем осамдесетих година пали под налетом уличних демонстрација и народног незадовољства. Узрок демонстрација лежи у уставном и политичком уређењу Србије и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) чије су контуре постављене уставним променама 1968. и 1969. године, а које су дефинитивно уобличене усвајањем новог устава СФРЈ 1974. године. Ново уставно уређење суспендовало је суверенитет Србије у њеним аутономним покрајинама, формирајући три одвојена правосудна, економска и друштвено-политичка система уз минималан број закона са јединственом применом

* истраживач приправник, vukadinovicigor3@gmail.com

на територији целе републике (Кончар–Боаров 2011; Бјелица 2015). Према уставним променама из 1968. године, аутономне покрајине су постале конститутивни елемент југословенске федерације (амандман VIII), која су уједно „штитиле њихова права" (амандман XVIII). Србија је изгубила право да самостално уређује односе са својим покрајинама, а свака њена иницијатива у вези са положајем покрајина морала је добити сагласност осталих република у Југославији.[1] Конструкцијама да су аутономне покрајине „настале у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији" и да су се тек након тога, на основу слободно изражене воље њиховог становништва, „удружиле" у СР Србију (амандман XVIII), државност Србије индиректно је сведена на слободну вољу њених покрајина (*Измене у савезном уставу* 1969: 49–51, 83–87; Ристановић 2012: 220; Петрановић–Зечевић 1987: 407, 408).[2]

Чак и у областима које су симболизовале државност републике, попут народне одбране, државне безбедности и међународних односа, аутономне покрајине су биле институционално организоване као и републике у Југославији, док координације и јединства са Републиком Србијом углавном није било (Бјелица 2016: 48–53).

Одсуство хијерархије између републике и аутономних покрајина и недефинисан статус „уже Србије", која се нашла у подређеном положају, били су разлози да руководство Србије убрзо по доношењу Устава из 1974. године затражи његову делимичну измену. Радна група Председништва Србије је 1976. године сачинила материјал о проблемима са којима се Србија суочава због уставних решења. Назив рукописа био је „Социјалистичка република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу – уставни положај и пракса", а због светлоплавих корица текст је незванично назван „Плава књига" (Бјелица 2016: 41). Иако је документ написан опрезно, уз уздржавање од тежих формулација, војвођанско руководство је оштро реаговало и означило тезе из документа као „етатистичко-централистичке", односно као „израз великосрпског национализма". На страну војвођанског и косовског руководства стали су представници осталих република, али и део руководства Србије на челу са Милошем Минићем. На неформалном састанку на Брионима 27. јула 1977. Јосип Броз је недвосмислено стао на страну аутономних покрајина, бранећи чак и став да покрајине треба да имају одвојен систем народне одбране од Србије. Након Брозовог арбитрирања постало је извесно да је иницијатива руководства Србије на челу са Драгославом Марковићем

1 Сепаратистичке тенденције СКЈ 1968. године најбоље се могу видети у раду Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама статута АП КиМ и покрајинске скупштине. Архив Југославије, фонд 837, Кабинет председника републике, 2–5–6–2/63, Материјали Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама статуа АП КиМ и покрајинске скупштине, 23. ИВ – 25. X 1968.

2 АЈ, 837, КПР, 2–5–6–2/63, Материјали Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама статуа АП КиМ и покрајинске скупштине, 23. ИВ – 25. X 1968.

и Петром Стамболићем одбачена (Стамболић 1995: 65, 66, 70–72). Према Душану Чкребићу, српски руководиоци су се због покретања овог питања „једва спасили партијских санкција" (Чкребић 2009: 362).

Након смрти Јосипа Броза 1980. године и насилних албанских демонстрација на Косову 1981. године, које су власти, у страху од ескалације сукоба, означиле као "контрареволуцију", дошло је до преиспитивања југословенске државне политике према аутономији Косова (Стамболић 1988: 20–44; Мишовић 1987: 340). Ипак, руководство Војводине је спречило да се у „Платформи за Косово" Централног комитета СКЈ, која је требало да представља одговор партије на новонастале проблеме на Косову, оспоре постојећа уставна решења у вези са положајем покрајина (Ристановић 2018, стр. 379). Иницијатива за измену Устава која би потврдила државност Србије и њен суверенитет у покрајинама покренута је за време политичког зенита Ивана Стамболића, који је од 1984. до 1987. године заузимао функције председника Председништва Ценралног комитета Савеза комуниста Србије (1984–1986) и председника Председништва СР Србије (1986–1987). Скупштина Србије је у новембру 1984. разматрала „Анализу о остваривању јединства и заједништва у Републици", а следеће, 1985. године Председништво ЦК СКЈ усвојило је „Ставове о акутелним питањима остваривања односа на којима се заснива јединство и заједништво СР Србије". Потом је 1986. године Скупштина Србије усвојила закључке о остваривању јединства и заједништва у Републици, али консензуса око спорних питања – народне одбране, унутрашњих послова, међународних односа, правосуђа, права и дужности Председништва СР Србије, није било. Иван Стамболић је по питању промене Устава наилазио на исту баријеру из аутономних покрајина као и његови претходници, Драгослав Марковић и Петар Стамболић (Стамболић 1995: 75–83). Рецентрализацији Србије противила су се и руководства осталих република, која су у томе видела опасност за рецентрализацију Југославије.

Криза на Косову се током осамдесетих година продубљивала, тако да је савезно руководство 1987. године пристало да изађе у сусрет одређеним захтевима Србије. Скупштина СФРЈ је на заседању 11. фебруара 1987. прихватила иницијативу СР Србије да се приступи промени савезног Устава у делу који се односи на уставни положај Србије. После вишемесечног рада Председништво СР Србије 28. јула 1987. усвојило је Предлог да се приступи променама Устава СР Србије. Покрајинска руководства су у начелу прихватала измене Устава, али само у оним тачкама које их се не тичу, док нису намеравала да пристану ни на један амандман који би афирмисао јединство СР Србије (*Политика*, 14. 9. 1987: 6). Подносећи експозе предлога промене Устава Србије на седници свих већа Скупштине СР Србије 14. септембра 1987. године, Иван Стамболић је поручио да су неке одредбе Устава

из 1974. године „двосмислене, непотпуне и непрецизне" и да је то изазвало низ проблема у функционисању Србије. Стамболић је рекао да је „дезинтеграција Републике довела до тога да су Србији почеле да се оспоравају било какве ингеренције и у области класичних државних функција" (Стамболић 1988: 258–260).

О разликама које су постојале између покрајинских и републичког руководства у погледу уставно питање, сведочи говор секретара ПК СК Војводине Милована Шогорова на обележавању годишњице рођења Жарка Зрењанина 11. септембра 1987. године. Он је на скупу изјавио да „АП Војводина није преко СР Србије ушла у састав Југославије и зато се њена аутономија не може изводити из њеног садашњег положаја у СР Србији" (*Политика*, 12. 9. 1987: 5). Док је председник Председништва ПК СК Косова Азем Власи показивао спремност за сарадњу по питању промене Устава, председник Председништва ПК СК Војводине Ђорђе Стојшић негодовао је због покретања овог питања. Као и његови претходници који су усвојили „Плаву књигу", Иван Стамболић је из аутономних покрајина означаван као „српски националиста", а иницијатива Председништва СР Србије за променом Устава дефинитивно је одбачена на седници три већа Скупштине Војводине 5. новембра 1987. године (Чкребић 2009: 363; *Политика*, 6. 11. 1987: 7). Овај неуспех убрзао је политички пад Ивана Стамболића, који је 14. децембра 1987. године смењен са функције председника председништва СР Србије. Стамболићевој смени претходио је притисак медија под Милошевићевом контролом и политичка кампања са овим захтевом у Савезу комуниста Србије (Николић 2016: 172). Приликом гласања о Стамболићевој смени, представници аутономних покрајина били су уздржани (Стамболић 1995: 89–139; Павловић 1988: 171–176; Стојшић 2014: 96–110).

У јануару 1988. године изгледало је као да је Србија одустала од намере да променом Устава обнови јединствене функције републике, с обзиром на то да је Председништво Србије променило свој првобитан предлог. Након тога, Скупштине Србије, Војводине и Косова први пут су усвојиле идентичне предлоге промене Устава, очишћене од одредби које су покрајине у претходном периоду одбацивале. Међутим, како је текла јавна расправа о промени Устава на површину су испливале старе разлике и до јуна 1988. године било је извесно да ће скупштине аутономних покрајина поново оборити предлог Србије.

Уставна комисија Србије је 11. јуна 1988. године, након три и по месеца рада и седамдесет састанака, на којима је учествовало преко двеста стручњака за уставна питања, утврдила Нацрт амандмана на Устав Србије. Нацрт амандмана предвидео је јединствене функције СР Србије на целој њеној територији у области народне одбране, територијалне одбране, државне безбедности, међународне сарадње, друштвеног и просторног планирања.

Проширене су надлежности Републике у области јавне безбедности, и прецизирана су овлашћења Врховног суда Србије (*Политика,* 11. 6. 1987: 6).

Уставне комисије аутономних покрајина нису прихватиле ова решења, већ су предложила нови текст, који је био неприхватљив за Уставну комисију Србије. Тако се Србија крајем јуна 1988. године поново нашла у уставном ћорсокаку. Створена је „пат позиција", која је одговарала руководствима аутономних покрајина, пошто се задржавало пређашње стање, које Србија није могла да промени без одобрења покрајина. За разлику од претходних сличних ситуација, у којима се руководство Србије мирило са својом институционалном лимитираношћу, овога пута епилог спора биле су масовне демонстрације у САП Војводини, које су делегитимизовале војвођанско руководство и после непуна три месеца срушиле комплетан владајући политички апарат у покрајини.

ПРОМЕНА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ КЛИМЕ – МИТИНГ СРБА СА КОСОВА У НОВОМ САДУ

Политички одговор на последње одбијање војвођанског руководства да прихвати предлог измене Устава приредила је организација Српски покрет отпора, која је окупљала Србе са Косова, незадовољне положајем српског народа у покрајини. (Брудар 2003: 23–28). Косовскометохијски Срби су 9. јула 1988. године одржали протестни скуп у Новом Саду, који је покренуо талас протеста широм Војводине.

Иницијатива за долазак Срба са Косова и Метохије у Нови Сад покренута је 24. јуна 1988. године на састанку подружнице ССРН 16. месне заједнице Косово Поље. Сматра се да је идејни творац ове иницијативе био Мирослав Шолевић, један од чланова Српског покрета отпора. Шолевић је 1. јула 1988. године обавестио секретара Покрајинског комитета Социјалистичког савеза радног народа Војводине о доласку, након чега се ПК ССРН Војводине „оградио од могућих последица у случају масовног доласка Срба са Косова у Нови Сад".[3] На најаву Мирослава Шолевића реаговао је и председник Председништва ПК ССРН Косова Даут Јашаница, који је изјавио је да „нема потребе да се оствари наговештени долазак делегације Срба у Нови Сад".[4]

Касније је један од представника косовскометохијских Срба Душан Ристић изјавио да су у Српском покрету отпора били свесни да војвођанско руководство и Бошко Крунић заузимају потпуно другачију позицију

3 Архив Војводине Нови Сад (У даљем тексту: АВ), фонд 334 – Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине (334, ПК СКВ), кутија 1985 (к. 1985), Акутелна политичка дешавања у САП Војводини, архивска јединица 29 (а.ј. 29).

4 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985, а.ј. 29.

по питању ситуације на Косову, али су хтели да српска јавност сазна за контакт између Срба са Косова и руководства Војводине.[5] У јавном мњењу је већ дуго сазревала свест о томе да војвођански режим тврдоглавим одбијањем промене Устава, отежава настојање Србије да кроз обнову јединствених функција републике оствари већи утицај на Косову и поправи положај тамошњих Срба.

Неколико стотина Срба са Косова и Метохије је 9. јула 1988. дошло у Нови Сад како би изразили незадовољство „политиком дела војвођанског руководства", а на протесту им се придружио и значајан број грађана Новог Сада. Политика је сутрадан преко прве стране објавила вест о демонстрацијама, уз наслов „Грађани траже јединствену Србију" (*Политика*, 10. 7. 1988: 1). У извештају са митинга, обајвљено је да су „Косовци носили транспаренте 'Јединствена Србија' и 'Ви сте наша браћа', што су бројни Новосађани испратили аплаузима и – сузама". Демонстранти су носили и велики транспарент „Банат и Бачка неће, а Пећинци републику хоће", што је била алузија на аутономаштво и сепаратизам првог човека војвођанских комуниста Бошка Крунића[6]. Пренета је изјава Новосађанина Јована Сукњаревића, који је рекао: „Док Српски народ на Косову гине, ми овде мирно спавамо",а један од наслова чланака поводом овог догђаја је гласио: „Неки људи из руководства Војводине настоје да разједине Србију и српски народ" (*Политика*, 10. 7. 1988: 7).

Митинг Срба са Косова и Метохије против покрајинског руководства у Новом Саду означио је прекретницу на политичкој, друштвеној и медијској сцени Србије. У наредна четири месеца у готово свим градовима у Војводини, као и у многим местима у Централној Србији и Црној Гори, одржавани су митинзи и масовна окупљања против постојећег уређења земље, што је незабележно у дотадашњој историји социјалистичке Југославије. Повод свих окупљања било је изражавање солидарности са косовскометохијским Србима и изражавање незадовољства због односа војвођанског и косовског руководства према уставним променама. Поред тога, на ширење демонстрација утицало је и социјално незадовољство и нарастајући проблеми у државним предузећима. Руководство Србије на челу са Слободаном Милошевићем давало је медијску и логистичку подршку протестима, а једна од последица њиховог одржавања било је учвршћивање култа личности Слободана Милошевића.

Крупне промене десиле су се у и начину медијског извештавања у Србији. Иако је у претходном периоду у извештавању београдске „Политике" била присутна цензура у вези са актуелним политичким питањима, лист се придржавао новинарских начела – објављивани су ставови „супротне" стране

5 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985, а.ј. 92.
6 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985, а.ј. 35.

(Стамболићеве струје на Осмој седници и покрајинских руководстава у расправама око Устава), новинарска извештавања су углавном била непристрасна, а аутори вести уздржавали су се од субјективних оцена и изношења личних ставова. Ова начела напуштена су током Антибирократске револуције. Личне квалификације, похвале и осуде постале су неизоставни сегемент у извештавању Политике о актуелним догађајима. У јулу 1988. године лист је увео нову рубрику под називом „Одјеци и реаговања", у којој су објављивана писма и текстови читалаца „Политике". Због пристрасности и пропагирања Милошевићевих политичких интереса, рубрика је остала упамћена као једна од контроверзних појава у историји „Политике" (Мимица–Вучетић 2001).

„Политика" је дан после митинга објавила рекацију Бошка Крунића, водећег политичара из Војводине и члана Председништва ЦК СКЈ, под насловом „Крунићева оцена догађаја". Крунић је у протестима видео „покушај да се војвођанско руководство окриви за сва зла на Косову и све проблеме у Србији и Југославији" и запитао се „зашто се сада креће са протестима, ако је усаглашено 26 од 33 тачке предлога, а код осталих постоји отворен пут за постизање сагласности" (*Политика*, 11. 7. 1988: 1) На тај начин, Крунић је настојао да релативизије значај постојећих разлика у вишегодишњем спору на релацији република–покрајине око успостављања јединствених функција Србије.

Војвођанско руководство је у првој фази демонстрација успевало да задржи чврсту контролу над партијским апаратом у Покрајини. Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине је дан после митинга усвојио „Информацију о демонстрацијама грађана српске и црногорске националности са Косова у Новом Саду". У Информација је наведено да је „циљ протеста била промена односа политичке јавности према уставним променама на линији централистичко-унитаристичког решавања односа унутар Србије".[7] Закључено је да је „акција подстакнута од људи на руководећим положајима у СР Србији", док су наступи појединих говорника на митингу означени као „напад на Војводину и њено руководство".[8]

Све општинске организације Савеза комуниста на територији Војводине имале су својеврстан „тест лојалности" према војвођанском руководству у виду „давања подршке" Информацији о митингу коју је усвојио Покрајински комитет СКВ. Већина општинских комитета подржала је Информацију Покрајинског комитета, иако је степен подршке овом документу био различит. Општнски комитет Савеза комуниста (у даљем тексту: ОК СК) у Беочину је уздржано поручио да „прихвата Информацију ПКСКВ", док су ОК СК Ковачице, Пландишта и Житишта експлицитно осудили демонстрације и долазак косовских Срба у Нови Сад. Најнеодређенији били су

7 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985. Актуелна политичка ситуација у САП Војводини.
8 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985. Актуелна политичка ситуација у САП Војводини.

у ОК СК Бачке Паланке, одакле су поручили да су „упознати са Информацијом ПК СКВ". ОК СК Старе Пазове поручио је да је „у оцени о скупу јасно требало раздвојити деловање националиста од настојања честитих и поштених грађана са Косова који услед низа датих обећања и даље живе под психозом страха и личне несигурности".[9]

У новинама се дан после митинга појавила вест да је митинг прекидан јер је у том делу града искључена струја, и то по налогу Извршног већа Војводине и новосадског СУП-а, што је изазвало нове јавне осуде покрајинске власти (*Политика*, 11. 7. 1988: 6). Убрзо се огласио ГК ССРН Београда који је отворено стао на страну демонстраната. „С којим правом се одбија разговор са народом", упитао је председник Председништва ГК ССРН Београда Драган Томић. „Бирократија се боји оних који верују народу и којима народ верује", рекао је Зоран Тодоровић. Он се осврнуо и на полицијско заустављање возила са демонстрантима на путу Београд – Нови Сад: „Није народ легитимисала полиција, већ руководство. Време је да народ легитимише руководство", поручио је Тодоровић (*Политика*, 12. 7. 1988: 1).

Општи напад на војвођанско руководство почео је након што је објављена расправа са затворене седнице ПК СК Војводине, у којој је критикован Слободан Милошевић. „Политика" је ову вест објавила под насловом:„Безочни напади на српски народ, Србију и српско руководство". У наредним данима Политика је посвећивала велику пажњу овој теми у посебној рубрици под називом „Реаговања после накнадног објављивања расправе на затвореном делу седнице ПК СКВ". Наслови чланака у вези са овим питањем били су следећи: „Војвођански аутономаши носе барјак косовским сепаратистима", „Утврдити одгворност Стојшића, Крунића и Матића", „Крунићеве и друге подвале", „Крунић, Матић и Стојшић спремни су да сруше и Југославију да би сачували функције", „Одговараће пред историјом и пред потомством"[10].

Паралелно са захтевима за сменом покрајинског руководства, „Политиком" су доминирале вести о митинзима солидарности са косовскометохијским Србима и Црногорцима, на којима је изражавана и „пуна подршка руководству Србије и Слободану Милошевићу". Настојање руководства Србије да промени Устав и обнови јединствене функције републике, политичка амбиција Слободана Милошевића и потреба српског народа да искаже незадовољством својим положајем у СФРЈ довели су до специфичног феномена у виду Антибирократске револуције.

9 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, Реакције општинских комитета Савеза комуниста Војводине на протест косовских Срба у Новом Саду 9. јула 1988. и Информација о овом догађају коју је усвојио ПК СКВ а.ј. 54–98.

10 Ове чланке, као и друге чланке са сличном садржином могуће је пронаћи у бројевима Политике, од 17. јула до 21. јула 1987.

ШИРЕЊЕ ДЕМОНСТРАЦИЈА И ПОВЛАЧЕЊЕ ВОЈВОЂАНСКОГ РУКОВОДСТВА

Руководећи органи САП Војводине надали су се да ће митинг Срба у Новом Саду 9. јула остати изолован случај и да се сличне манифестације неће понављати. С обзиром на то да је новосадско руководство имало чврсту контролу над партијском организацијом у Војводини, било је неопходно извршити велики јавни и медијски притисак како би се приморало на оставку. Све већу улогу у томе почеле су да имају радничке организације војвођанских предузећа. Радничка класа у Војводини махом се окренула против покрајинске бирократије и почела да организује протесте против покрајинског рукодовства.

Радници и основне организације Савеза комуниста у новосадској фабрици „Југоалат" и кућанској фабрици „Техника" су још у јулу 1988. године подржали протест и захтеве косовскометохијских Срба, а број радних организација које су заузеле исте позиције из недеље у недељу био је све већи.[11] Први већи митинг у Војводини након протеста у Новом Саду 9. јула, одржан је у Панчеву 23. јула. „Политика" је догађај насловила са „Глас Војвођана", пошто је овога пута на митинг дошло свега двадесетак Срба са Косова, док су остали учесници, којих је према извештају било преко 10.000, углавном били грађани Панчева и околних места. Основне поруке митинга биле су захтеви за јединственом Србијом, уставним променама и оставкама водећих војвођанских комуниста (*Политика,* 24. 7. 1988: 1).

У августу 1988. године дошло је до ширења демонстрација на велики број насеља и градова у Војводини, а први пут су у организацију протеста почеле да се укључују и локалне организације Социјалистичког савеза радног народа Војводине. Први такав митинг одржан је у Новој Пазови 12. августа, одакле је поручено да је у току „интензивна албанизација Косова и Метохије која се користи непостојањем ингеренција Србије у односу на покрајине".[12]

У наредних месец и по дана митинзи су одржани у Апатину, Сомбору, Станишићу, Српском Милетићу, Каравукову, Раткову, Шиду, Сремској Митровици, Руми, Путинцима, Инђији, Чуругу, Зрењанину, Кикинди, Банатском Карловцу, Вршцу, Белој Цркви, Ловћенцу, Кули и Црквеники. Протести нису одржани у општинама у којима су етничку већину чинили Мађари и Словаци, као и у још неколико општина – Пећинци, Србобран, Нови Кнежевац, Житиште, Нова Црња, Пландиште и Сечањ.[13] Наслови извештаја са ових протеста били су следећи: „Народ се изјаснио", „Устав не доноси руководство, већ народ", „За Устав по вољи народа", „И Војвођани траже јединствену Србију"... Митинг солидарности са косовскометохијским

11 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 186.
12 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985, а.ј. 62.
13 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1985, а.ј. 106.

Србима у Титовом Врбасу 27. августа, на коме је, према извештају „Политике" учествовало око 20.000 људи, насловљен је са: „За јединствену Србију из срца Бачке". Из Српског Милетића, код Оџака, поручено је: „Да би Југославија била јака, Србија мора бити равноправна" (*Политика*, 28. 8. 1988: 1).

Језгра за организовање протеста биле су радне организације покрајинских предузећа, а највећи број демонстраната припадао је радничкој класи. Распоред локација одржавања демонстрација показује да су велику улогу у демонстрацијама имала колонистичка насеља у Бачкој. Социо-економско истраживање које је 1989. године урадио Центар ПК СКВ за друштвена истраживања показало је да су међу демонстрантима натпросечно били заступљени људи који су пореклом били из Црне Горе, као и они који су имали порекло из Босне и Херцеговине. Ипак, већину учесника демонстрација чинили су „аутохтони" становници Бачке, Баната и Срема. Демонстранти су као главни мотив за окупљање наводили тежак положај косовскометохијских Срба и њихово исељавање са Косова и Метохије (*Политика*, 28. 8. 1988: 1).

Поред ССРН Војводине, чији општински комитети су почели да учествују у организацији скупова, послушност војвођанском руководству су током августа 1988. године почеле да отказују и организације СУБНОР-а у Војводини.[14] Председништво СР Србије и Председништво ЦК СК Србије су после заједничке седнице 6. септембра саопштили да „митинзи изражавају захтев за социјализмом у Југославији", као и да је „циљ косовских скупова да се реши косовска драма" (*Политика*, 7. 9. 1988: 6–7).

Ослабљена недостатком легитимитета, без значајније подршке из других република и уз отворено непријатељство српског руководства, војвођанска власт почела је да се повлачи пред налетима Антибирократске револуције. Најпре је Петар Матић, услед притиска јавности, 15. септембра 1988. године поднео оставку на место председника Савезног одбора СУБНОР-а Југославије (*Политика*, 15. 9. 1988: 1). У току септембра 1988. године у основним организацијама Савеза комуниста Војводине одржаване су расправе на тему уставних амандмана. Упркос ставу покрајинског руководства, значајан број основних организација СКВ подржао је предлог за успостављањем јединствених надлежности СР Србије у сфери народне одбране, јавне безбедности, међународних односа, друштвеног и просторног планирања, у складу и обиму са захтевима руководства Србије.[15]

ПК СК Војводине је 28. септембра 1988. године одржао седницу, на којој је осетно ублажена реторика у односу на претходне расправе о промени Устава и народним митинзима. Поједини говорници су изразили „разумевање за протесте незадовољних грађана", а у митинзима су видели „облик политичке демократије". Милован Шогоров, који се раније истицао у заговарању

14 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 205.
15 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 232.

чрвстог курса према захтевима српског руководства, крајем септембра је изјавио да „разлике између Предлога нацрта амандмана и предлога из покрајине нису тако велике“ (*Политика*, 29. 9. 1988: 5).

Председништво ЦК СКЈ је на седници 30. септембра подржало предлог СР Србије за променом Устава, уз констатацију да је предлог у сагласности са опредељењима Тринаестог конгреса СКЈ, а председник Председништва ЦК СКЈ Стипе Шувар изјавио је да су предлози СР Србије у основи прихватљиви. На тај начин, руководство Србије је за своју намеру добило је подршку партијског врха Југославије и осталих република (*Политика*, 1. 10. 1988: 1). Дан касније, Бошко Крунић поднео је оставку на место члана Председништва ЦК СКЈ (*Политика*, 2. 10. 1988: 1).

ВЕЛИКИ ПРОТЕСТ У НОВОМ САДУ И ПАД „АУТОНОМАША“ СА ВЛАСТИ

Нови талас протеста у Војводини током септембра 1988. године, оставке Крунића и Матића, као и подршка руководству Србије од стране Централног комитета Савеза комуниста Југославије наговестили су пораз војвођанског руководства у вишегодишњем уставном спору са републичком влашћу, као и то да се пораз неће огледати само у прихватању амандмана у форми коју је предложила Србија, него и у смени свих кадрова који су током претходне деценије држали власт у покрајини.

Први виши функционери САП Војводине који су прешли на страну демонстраната били су председник Скупштине општине Бачка Паланка Радован Панков и секретар Општинског комитета СКВ Бачка Паланка Михаљ Кертес. Они су учествовали на протестном скупу у Бачкој Паланци 2. октобра, и упутили оштре критике на рачун водећих људи у покрајини. Председништво Покрајинског комитета СКВ одмах је покренуло поступак против Панкова и Кертеса због учешћа и говора на митингу.[16]

Одговор демонстраната на покретање поступка против Панкова и Кертеса био је велики митинг у Новом Саду 5. октобра 1988. године. Митинг је започет организованим доласком неколико хиљада људи из Бачке Паланке, предвођених управо Кертесом и Панковом. Потом су се бачкопаланачким радницима придружили новосадски радници, као и радници из других војвођанских градова, тако да је, према „Политикином“ извештају, демонстрацијама присуствовало око 80.000 људи. Са митинга је испостављен захтев за сменом покрајинског руководства. Када је за говорницу стао председник Председништва ПК СКВ Милован Шогоров, који је покушао да се обрати демонстрантима, окупљени су му окренули леђа (*Политика*, 6. 10. 1988: 9).

16 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 29.

Чланови ПК СКВ били су блокирани у згради Извршног већа, коју су опсели демонстранти. Пошто није дошло до интервенције војске против демонстраната, Председништво ПК СК Војводине је одлучило да поднесе колективну оставку. Митинг је прекинут у 2 сата ујутру, након што је објављена вест о оставкама, али је већ око 6 ујутро почело ново окупљање, које је трајало током целог дана. Покрајински комитет СКВ усвојио је оставку Председништва ПК СКВ са 87 гласова „за" и 10 „против" од 99 присутних чланова. Потом је, према извештају „Политике", више од 150.000 људи у Новом Саду саслушало ставове Председништва ЦК СК Србије, које је прочитао секретар Председништва Зоран Соколовић. Вест о митингу у Политици објављена је под насловом: „Војводина је рекла „не" аутономаштву", а вест о колективној оставци Председништва ПК СК Војводине пренета је уз коментар: „Крах једне погрешне политике" (*Политика*, 7. 10. 1988: 10).

Новоизабрано руководство у Председништву ПК СКВ је на ванредној седници 11. октобра 1988. године закључило да је „у периоду од 9. јула до 6 октобра, Председништво ПК СКВ начинило низ грешака и показало неспремност у једној другачијој и битно промењеној ситуацији, што је између осталог и изазвало незадовољство комуниста, радних људи и грађана у покрајини".[17] Као један од узрока Антибирократске револуције ново председништво ПК СКВ навело је и економски чинилац: „Висок раст инфлације, пад производње, велика неликвидност привреде и банака, висока оптерећеност каматама, слабљење материјалне основе рада и пад реалних личних доходака изазвали су све оштрија реаговања радних људи и грађана посебно радника који живе од свог рада."[18]

У наредним недељама дошло је до смена и оставки партијских руководстава у готово свим војвођанским општинама, а „диференцијација кадрова" извршена је на свим нивоима – од руководстава основних организација Савеза комуниста и пословних одбора предузећа, до општинских комитета, универзитетског и градског комитета Новог Сада.[19]. Осим тога, све основне организације Савеза комуниста изјашњавале су се да позивају на прихватање предлога промене устава у форми у којој га је предложило руководство Србије.[20]

Нови политички курс заузели су и Универзитетски комитет СКВ и ректорат Универзитета у Новом Саду који је 10. октобра 1988. године на заједничкој седници већа за наставу, већа за науку и представника студентских организација

17 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, Разне информације у вези са ситуацијом на Косову, митинзима у Војводини, обустављама рада.

18 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, Разне информације у вези са ситуацијом на Косову, митинзима у Војводини, обустављама рада.

19 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 81.

20 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 81.

Универзитета у Новом Саду упутио захтев за „спровођењем закључака СКЈ о заустављању исељавања читавих народа из покрајине Косово“.[21]

Пад војвођанског руководства био је први непосредан резултат Антибирократске револуције. Поред тога, Слободан Милошевић учврстио је власт на дужи период, пошто је, поред постојеће контроле над Партијом, стекао велику популарност у народу и ореол “националног вође”. Ауторитет југословенског социјалистичког система почео је нагло да се урушава и да бива потискиван под налетом догађаја у Источној Европи и растућег грађанског незадовољства у Југославији.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ АНТИБИРОКРАТСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Иако се у овом догађају најчешће у први план истицала улога Слободана Милошевића и руководства СР Србије, важно је напоменути да су покрајинске власти, према тада важећем уставу, биле ослобођене било какве хијерархијске потчињености према републичкој власти и да Србија није имала законске и политичке механизме да покрајинској бирократији наметне своју вољу.

Иницијативе руководства Србије за променом Устава до 1988. године пре свега су имале за циљ да потврде јединствене надлежности Републике Србије у сферама које симболизују државност и суверености републике – народној одбрани, јавној безбедности, међународним односима, и питањима јединствених функција Председништва СР Србије. Ипак, покрајинска руководства нису желела да се уставним променама макар и симболично истакне хијерархијска потчињеност САП Косова и САП Војводине Републици Србији, тако да су све иницијативе до лета 1988. године биле одлучно одбациване.

Руководство Србије је, од доласка Слободана Милошевића на његово чело, на покрајинска одбијања промене устава одговорило на два различита начина. У случају Војводине акценат је био на коришћењу недостатка демократског капацитета и легитимитета војвођанског руководства, док је на руководство Косова вршен партијски притисак посредством Савеза комуниста Југославије, уз ослањање на подршку осталих југословенских република.

Војвођанско руководство, које је претходних година самоуверено одбијало сваку помисао да се покрајина у било ком сегменту хијерархијски потчини републици, најпре се нашло затечено јулским и августовским демонстрацијама. Потом је уследила пасивност због немогућности проналаска адекватног одговора на новонастало стање, што је на крају довело до потпуне парализаности аутономашког руководства. Немоћ војвођанских комунистичких

21 АВ, 334, ПК СКВ, к. 1986, а.ј. 81.

руководилаца током лета и јесени 1988. године, указује на то да су демонстрације оголиле њихову најслабију тачку – демократско упориште. Испоставило се да чврст курс војвођанских комуниста према Србији није имао подршку становника Покрајине, и да је покрајинско руководство у претходне две деценије водило политику за коју није имала потребан легитимитет.

Државна телевизија и најчитаније новине у Србији подржавале су демонстрације, дајући важан допринос паду покрајинског режима. Улога српских медија у Антибирократској револуцији и њихово извештавање о косовском проблему крајем осамдесетих година, касније су искоришћени за стварање аутентичног дискурса у западној јавности, према којем је за узрок распада Југославије и грађански рат означено „буђање српског национализма крајем осамедсетих година", уз игнорисање свих процеса и догађаја из претходних деценија (Ристановић 2014: 155–172)

Антибирократска револуција у Војводини представља јединствен историјски феномен, који истовремено садржи елементе „баршунастих револуција" из 1989. године, у којима су источноевропски режими срушени под налетом народног бунта, као и елементе „Културне револуције" у Кини, када је најмоћнији човек партије искористио и управљао народним незадовољством како би учврстио свој положај и смањио утицај конкурентских фракција.

ИЗВОРИ

Архив Војводине Нови Сад
– фонд 334, Покрајински комитет савеза комуниста Војводине.

Архив Југославије
– фонд 837, Кабинет председника Републике.

ШТАМПА

Политика, Београд, 1987–1988.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелица 2016: Слободан Бјелица, „Плава књига и њена рецепција 1977. године". *Токови историје*, 2, 37–64.

Бјелица 2015: Слободан Бјелица. *Сйорови око аутономије Војводине. Књиīа йрва: 1961–1974*. Београд: Службени гласник.

Брудар 2003: Марио Брудар. *Нада, обмана, слом: Полиūички живоū Срба на Косову и Меūохији 1987-1999,* Београд: Нова српска политичка мисао.

Димић 2001: Љубодраг Димић. *Исūорија сриске државносūи: Србија у Јуīославији*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Ђурић 1971: Михаило Ђурић. „Смишљене смутње". *Анали Правноī факулūеūа у Беоīраду*, 3, 230–233.

Измене у савезном уставу 1969: *Измене у савезном уставу*. Београд: Просвета.

Јовић 1996: Борисав Јовић. *Последњи дани СФРЈ*, Београд: Политика.

Кончар 2011: Ранко Кончар–Боаров Димитрије. *Стеван Дорођски. Одбрана аутономије Војводине*. Нови Сад: Музеј Војводине.

Марковић 2010: Драгослав Марковић. *Сећања и коментари; Дневничке белешке Драгослава – Драже Марковића*. Београд: Службени гласник.

Мимица – Вучетић 2001: Аљоша Мимица–Радина Вучетић. *Време када је народ говорио. Одјеци и реаговања у Политици, 1988-1991*. Београд: Филозофски факултет.

Мишовић 1987: Милош Мишовић. *Ко је тражио републику: Косово 1945-1985*. Београд: Народна књига.

Николић 2006: Коста Николић. *„Нико не сме да вас бије": Слободан Милошевић у Косову Пољу 24-25. април 1987*. Београд: Институт за савремену историју.

Николић 2016: Коста Николић. „Смењивање Ивана Стамболића са функције председника председништва СР Србије 1987.". *Историја 20. века*, год. XXXIV, 1, 159–178.

Павловић 1988: Драгиша Павловић, *Олако обећана брзина*, Загреб: Глобус.

Петрановић 1987: Бранко Петрановић–Момчило Зечевић. *Југословенски федерализам. Други том*. Београд: Просвета.

Ристановић 2012 Петар Ристановић. „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године". *Баштина*, св. 33, 197–230.

Ристановић 2014: Петар Ристановић. „'Тамо је све почело' – Косово као темељ постјугословенског дискурса". *Баштина*, св. 37, 155–173.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. „Платформа за Косово – одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године". *Баштина*, св. 45, 369–386.

Стамболић 1995: Иван Стамболић. *Пут у беспуће. Одговори Ивана Стамболића на питања Слободана Инића*. Београд: Радио Б92.

Стамболић 1988: Иван Стамболић. *Расправе о СР Србији 1979–1987*. Загреб: Глобус.

Стојшић 2014. Ђорђе Стојшић. *Осма седница. Како је Слободан Милошевић победио а Србија историјски изгубила*. Београд: Дан Граф.

Чкребић 2009: Душан Чкребић. *Поглед искоса. Људи, судбине, коментари*. Београд: Службени гласник.

Igor Đ. VUKADINOVIĆ

MASS DEMONSTRATTIONS AND THE FALL OF VOJVODINA REGIME IN 1988.

Summary

The main cause of demonstrations was Vojvodina leadership's persistent refusal to accept changes to the Constitution that would confirm the sovereignty of Serbia in its autonomous provinces. After Slobodan Milosevic rose to power, the Serbian authorities developed two different policies regarding autonomous provinces. In case of Vojvodina, the main emphasis was on using the lack of democratic capacity and legitimacy of the leadership in Vojvodina, while leadership of Kosovo was the subject of party pressure through the League of Communists of Yugoslavia.

Leadership of Vojvodina, which has been decisively and confidently rejecting any thought in which Vojvodina could be politically subordinated to the republic, was confused by the July and August demonstrations. In absence of finding an adequate response to the new situation, leadership remained passive, which ultimately led to complete paralysis of Vojvodina government.

The confusion and passiveness of the main Vojvodina communists during the summer and autumn of 1988. indicates that demonstrations hit their weakest point – democratic capacity. It turned out that the stern attitude of Vojvodina Communists towards Serbia was not supported by the population of Vojvodina, and that the province government policy was not legitimate..

Second key factor in the Anti-bureaucratic revolution in Vojvodina was the influence of media, which was controlled by the Serbian leader Slobodan Milosevic.

The anti-bureaucratic revolution in Vojvodina represents a historical phenomenon of a unique kind, which at the same time contains the elements of the Revolutions of 1989, in which Eastern European regimes were down due to the lack of their own legitimacy and under the burst of the popular rebellion, as well as elements of the "Cultural Revolution" in China, when the most powerful man of the party used and manipulated national dissatisfaction in order to remove political opponents and reduce the influence of competitive fractions in the party.

Key words: Socialist Autonomous Province of Vojvodina, Anti-bureaucratic revolution, Yugoslavia, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 31. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94(497.115)"186"(093.3)
061.23:929 Ирби А. П.
821.111.09-992 Ирби А. П.
doi: 10.5937/bastina30-26781

Originalni naučni rad

*Marko P. ATLAGIĆ**
Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica

*Aleksandar L. MARTINOVIĆ***
Faculty of Law in Novi Sad

*Dalibor M. ELEZOVIĆ****
Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica

NOBLE ENGLISH WOMAN ADELINE PAULINA IRBY ON KOSOVO AND METOHIJA IN SERBIA[1]

"One of the kindest persons among English people,
the one that was living and dying
for Serbian people – Miss Paulina Irby"
Ivo Andrić

Abstract: This paper is about Adeline Paulina Irby, an English lady. She left deep trace and indelible mark in memory of Serbs from Bosnia and Old Serbia (Kosovo and Metohija). Furthermore, it is focused on her journey through whole "European Turkey" (the Balkans) where she was acquainted with living conditions of the Christians there. She informed England and the whole western world about it. For that purpose, she travelled through Old Serbia-Kosovo and Metohija. Irby broke all the stereotypes Western World adhered to, in the first place stereotypes about "wild Slaves living in the Balkans". Irby presented to English reader the whole truth about Serbian nation whose Empire was conquered by Ottomans. Paper is particularly focused on her humanitarian work.

Key words: Paulina Irby, humanitarian, Ottomans, Serbs, travelling

Adeline Paulina Irby was born on 19 December 1833 in Boyland Hall near Morning Thorpe in England. Her father was Rear-Admiral Frederick Paul Irby and mother Frances Wright, daughter of a rich banker. Coming from an aristocratic family, Adeline was entitled to all aristocratic privileges for her entire life.

* Full Professor, atlagicmarko@gmail.com
** Associate Professor, a.martinovic101@gmail.com
*** Associate Professor, dalibor.elezovic@gmail.ac.rs

1 Adeline Paolina Irby-Mur Mackenzie, "Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe", Mijatovic, C. Belgrade: State Printing House, 1868. Book was printed in England in 1887.

Irby's father died when she was 12 years old, and her mother died when Adeline was 20. After death of her parents, Adeline moved to London and lived with her sister and brother-in-law. In London, she continued her education in Classic and English language courses, as well as arts.

As a person, Adeline was very independent and energetic, but also very curious at the same time. In London, she met Georgina Muir Mackenzie with whom she travelled through European provinces of Turkey later on. Thanks to noble Serbian historian Čedomilj Mijatović, she published a book "Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe". The book is among the most valuable ones written by a foreigner. Just two years after it had been published in London, the book became available also in Belgrade, in the State printing house of the Principality of Serbia. The causes that led to emergence of this book were multiple – educational, pedagogical and political. Two travelers and missionaries from England linked their own curiosity with humanitarian work. They visited Christian peoples under Ottoman rule with an aim of providing readers in England with accurate and personal insight about unknown and inaccessible parts of "European Turkey", since information about those areas was not only very different, but also often inaccurate.[2] This book contained 533 pages and became true sensation in Europe of that time. In the same year, book was republished in New York and caused great interests in other western countries as well. This book sent the truth about lives of South Slaves to the world.

The journey of those two young ladies through "impassable and wild parts of European Turkey" as Arthur Evans named it in the 19th century, was a true accomplishment.[3] Many historians wrote about Adeline Irby and her humanitarian work, especially during uprising in Bosnia and Herzegovina (1875–1878). Among them were: Sreta Milovanović[4], M. Sv. Vulović,[5] Arkadije Varabanin[6], Julka Jonić[7], Petar Mirković[8], Jelena Lazarević[9], Danica Kaća Čolović, Srđan

2 Slavica Garonja Radovanović, Travelogue about Kosovo and Metohija on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe (1866) Miss Adeline Paolina Irby and Muir Mackenzie. In: Kosovo and Metohija in civilization circles, book 2, Kosovska Mitrovica: Faculty of Philosophy, 2010, pp. 231-243.

3 Arthur John Evans, Ilirska pisma = Illyrian lettres, London 1878 (Besjeda i Grafid), Banja Luka 2008, p. 197.

4 Steva Miladinov, Miss Adeline Paolina Irby- Serbian humanitarian, Strazilovo (1886), pp. 1569-1574.

5 Sv. M. Vulovic, Miss Adeline Paolina Irby. In: Calendar for *1912*, Belgrade-Serbian, 1911, pp. 123-125.

6 Arkadije Varadjanin, Miss Adeline Paolina Irby died, Yearbook of Matica srpska, 283 (1911), p. 78.

7 Julk aJonic, Miss Adeline Paolina Irby, Woman, 9 (1911), p.558

8 Mirkovic Petar, Miss Adeline Paolina Irby Serbian humanitarian, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1921.

9 Jelena Lazarevic, Englishwoman among Serbian people, Belgrade, Housewife – Belgrade female society, 1929.

Čolović[10], Vasa Čubrilović[11], Stanoje Stanojević[12] and many others. In 1859, the two humanitarians visited Germany, Austria, Czech Republic, Poland and Hungary. They were travelling in horse drawn carriages and they were staying in roadside taverns. The main purpose was to meet and to get familiar with people and lands they were passing by. On their way across the Tatra Mountains, they were suspected by Austrian authorities of espionage and supporters of pan-Slavism, and spent one day in custody. However, that experience incited them to learn languages and history of Slavic nations. Upon their return to England, they anonymously published travel book entitled "Across the Carpathians". In 1862, they started their second journey through Europe. In Prague František Palacký,[13] historian and politician, made them interested in history of Serbs and suggested them to visit Serbia and Montenegro. Through Vienna, Irby arrived to Trieste, then by ship to Corfu and Montenegro and finally to Athens and Bosporus. In the month of May, they obtained the Sultan's Fermanto travel throughout "European Turkey" and they started journey from Constantinople. At the beginning of August, Irby arrived in Niš through Edirne City. However, at the border crossing to the Principality of Serbia, authorities sent them to the city of Kragujevac, where Professor Josif Veselić was their designated guide.[14]

They visited monasteries Ravanica and Manasija, Archaeological site Gamzigrad, abundant villages and cities in Negotin area, Majdanpek, where Irby got especially interested in mining. After they had rested for five days in the City of Požarevac, they travelled on the Danube by ship and arrived in Belgrade. At the Port of Belgrade, they were welcomed by Franjo Zah[15] and Nikola

10 Danica Kaca Colovic, Srdjan Colovic, Noble Miss Irby, humanitarian of Serbs, Belgrade, Serbian cultural society "Zora" pp. 205-211.

11 Vasa Cubrilovic, Bosnian uprising 1875-1878, Belgrade-Serbian Royal Academy, 1930

12 Stanoje Stanojevic, History of Serbian people in Middle Ages, Belgrade: Endowment of Kameniko and Pavle, Jovanovic Brothers, 1937, pp. 114-115.

13 František Palacký (1789-1876) Czech politician, historian, leader of Czech enlightenment in 19th century. He was the leader of Federal party and advocated Austrian federation. He graduated from protestant Gymnasium in Presburg (Bratislava), where he met Pavel Josif Safarik, philologist and slavist. After studies, he served as private teacher. He moved to Prague in 1813 and soon he became the editor of "Czech museum magazine"- the most important magazine written in Czech language. His major piece is "History of Czechs in Czech and Moldavia". During 1848 Revolution, he entered politics and become President of First pan-Slavic congress in Prague. He also served as a member of Austrian Senate. He stood for Kingdom of Czechs that would include Czech, Moravia and Silesia.

14 Josif Veselić (1823-1873), philosopher and theologian. He supported Ljudevit Gaj and Illyrian movement. After he had moved to Serbia, he worked in the Court, in Serbian Telegraph and in Gymnasium in Kragujevac as professor of German, Greek and Latin language.

15 Franjo Zah, philosopher and theologian, solider and general-in-chief in Serbian army, active pan-slavist. He graduated in 1824 in Brno Gymnasium and in 1828 at the Faculty of Law in Vienna. He lived in France, where he studied Military science. He worked as Librarian and Translator in Frontenbl and translated Decart's "Tactics" from German into French language.

Krstić.[16] Krstić taught them Serbian language and informed them about circumstances in Serbia. After Belgrade, they visited Vojvodina and then Bosnia, since "Slavs under Ottoman rule" were of their particular interest. From Sarajevo, they travelled to Mostar and Dubrovnik.

In 1863, Irby visited Kosovo and Metohija. Few years later, notes from that trip were published as part of the famous travel book. In the period 1863-1864, Irby visited Belgrade for the second time. It is where she wrote a major part of her travel book "Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe". In Belgrade, she also translated the book "History of the Serb Nation" originally written by Nikola Krstić. In England, she established "The Fund for educating girls in Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe". In 1868, the State printing house published "Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe", co-authored by G. M. Mackenzie and A. P. Ibry. The book was translated into Serbian language by Čedomilj Mijatović. Together with Mackenzie, Ibry established a School for girls. The college had special aim – to empower young women to be teachers. Mackenzie got married meanwhile; hence, Irby took P. H. Johnson[17] as an assistant.

After the outbreak of uprising in Bosnia and Herzegovina in 1875, Irby moved her students from Sarajevo to Vienna, to the higher school for girls. At that time, the Bosnian and Herzegovinian Fugitives Orphan Relief Fund was established in England. Irby personally provided help to Serbian refugees. She established in Pakrac and other parts of Slavonia 19 schools with around 1900 boys and girls refugees enrolled. She accommodated children in private houses and paid for their support. Each pupil was provided with free shoes, clothes, books and other supplementary school equipment and had one big bread for lunch. Twenty-two male and one female teacher worked in the schools.[18] Primary school in Pakrac was placed in a beautiful house and accepted 100 Serbian children. Schools were opened also in Kukunjevac, Toranj, Jagma, Korita,

---

During his stay in Belgrade, where he served as attaché in French Consulate in Serbia, he provided help to Polish emigration. Ilija Grašanin was inspired by Franjo's "Plan for Slavic politics in Serbia". Based on that work, Grašanin wrote "Načertanije". Zach established Belgrade army school that later became Military Academy. On Prince Mihailo Obrenović's proposal, he became head of Military authority in Kragujevac. He received a military rank of general. He served as head of Serbian General Staff of Serbian Army, as well as commander-in-chief of Western-Morava division.

16 Nikola Krstić (1829-1902), Serbian historian, PhD in Laws, professor in Belgrade, member of Appeal Court, President of Main Cassation Court, state advisor. He was a member of "Društvo slovenske prismenosti" and "Srpsko učeno društvo".

17 P. H. Johnson was a granddaughter of famous Buxton whose contribution to emancipation of black and to the end of slavery in British colonies was enormous. Her brother and father were respectable members of English parliament.

18 Teachers were: Marija Mališić, T. Mališić, G. Kovačević, K. Kovačević, V. Kovačević, N. Parić, N. Selaković, N. Karanović, M. Bjelanović, M. Nikolić, Širo D. Gaković, S. Nedimović, G. Kondić, S. Prokopić, N. Školniki P. Mirković.

Breznik, Rogulje, Novska, Paklenica, Rajić, Okučani, Medari, Nova Gradiška, Petrovo Selo, Benkovac and Galešina.[19] In 1876, a two-day course was organized for them in Pakrac Preparatory school. After the outburst of war between Serbs and Turks, Serbs were pressured all over Slavonia and some of them were even detained. Moreover, in 1874 all the schools were closed, the only exception was Pakrac, and Adeline Irby was expelled. In 1877, the Austrian authorities forbade Dimitrije Josić,[20] who was a supervisor of Irby's schools, to continue with his duties.[21] However, together with six teachers she moved her humanitarian work to Dalmatia, where she established four schools (in Knin, Plavna and other places) and one orphanage. In monastery Krka, a monument dedicated to her was placed among monuments to other noble persons that helped Serbs in Dalmatia. Some of them helped by written words, some by sword, some by humanitarian work – King Petar I Karađorđević, Dositej Obradović, Vuk Stefanović Karadžić and Adeline Paulina Irby.[22] In 1992, Serbs dedicated another monument to Irby in Strumica and Plavno, not far away from Knin. However, all of them were completely destroyed after the criminal operation "Storm", conveyed by Croatian military. Thus, they shared the same destiny as the monument from the Krka monastery.[23] In 1879, Paulina returned to Sarajevo and refurbished the school and student dormitory. The School for girls was expanded and the School for boys was established.

The majority of the travel book was dedicated to the journey through Kosovo and Metohija and the chapter was named "Entering Serbian lands", i.e. Raška, Kosovo and Metohija– Old Serbia.

When Irby arrived in Kačanik, the local citizens introduced her to details of that region. She was informed that Sultan Murad or "Turkish Emperor Murad" passed through Kačanik when he led his army to Kosovo Polje in 1389. Albanians live in Kačanik and Austrians loved them because Albanians fought against Bulgarians and Serbs. Furthermore, Irby was told that Kosovo Polje was well inhabited before the Turks came. Even Serbian trade fairs were organized there. There were fairs held in neighboring cities Skoplje, Prizren and Novo Brdo where foreign merchants were gathering. Irby was told that Kosovo Polje had been a battlefield for centuries. The first battle took place in the12th century between Stefan Nemanja and governor of Zvečan. After that battle, the Serbs of that region were liberated and Byzantine Suzerainty came to an end. The locals also told Irby about the battle in 1448, when Hunyadi János (Serbian: Sibinjanin Janko), Hungarian commander-in-chief, fought against the Turks.

19 Mirkovic Petar, Miss Adeline Paolina Irby, 1921, pp. 3-17.

20 Dimitrije Josić left Croatia and moved to Serbia, where he worked as professor in School for teachers and at the Faculty for theology for two decades in Belgrade.

21 Evans, *Ilirska pisma*, p.161.

22 Milan, Četnik, Art anniversary in Krka monastery, Politika 21/08/2011, p. 1.

23 Colovic, Colovic, Noble Miss Irby, p. 9.

He was led by great hope to conquer the country. Furthermore, Irby learnt about the battle on Vidovdan, held on 15 June 1389, when the Turkish army, led by Murad I, attacked the Serbs. In that battle, Sultan Murad and Serbian Prince Lazar Hrebeljanović lost their lives. There are three versions of the account of the battle. According to the first, the Serbs beat the Turks on Kosovo Polje, according the second the Turks won and according the third version, it ended up as neutral.

From Kosovo Polje, Irby went to Gračanica, where she visited Monastery Salvation. Alongside other biographies, there is a fresco of King Milutin (1282-1316), a founder of the Monastery, and his wife Simonida, daughter of Byzantine Emperor Andronikos II Palaiologos. Irby learnt that King Milutin founded more than 48 monasteries and churches. Among the frescos, there is a preserved fresco of Christ's head, the height of a pilaster.

When Irby arrived in Priština, she visited one Christian school. A teacher in the school was from Sremska Mitrovica. Children had books from Belgrade. The books were written in Cyrillic letter. Irby heard from the teacher that children were not allowed to use Serbian books in public. Turkish officers often visited and controlled the school.

From Priština, Irby went to Vučitrn. She stayed with a hospitable Orthodox priest Denča and his wife. Apart from the Serbian school with the young teacher and 16 pupils, she also visited Albanian school. Irby noticed that girls learnt Turkish prayers by heart, even though they did not know how to read and write. The person Irby was accompanied by warned her that their visit might cause troubles because Vučitrn is not Constantinopolis but "Arnavudluk" and "Giaours" are considered infidels. A group of young scroungers attacked her throwing stones, so she experienced it by herself. After Irby's protector Albanian was hit by a stone, he grabbed a "khan jar" (knife) and chased the attackers away.

Monks respectfully welcomed Irby to the Patriarchate of Peć. After she had been acquainted with the Patriachate, she was told that the Catholics made more damage than good to the Christian cause,[24] because they often took part in actions against other Christians and took care just about their personal benefits.

In Peć she learnt about longing of the Serbs for education and for keeping memories about the education in past, as well as their wish to establish schools. Every school book as well as each teacher came from free Serbia. She described especially how Serbian girls from Peć were beautiful. Irby wrote about one of them: "True beauty, both in face and her attire. Her pliable silhouette was a bit taller than average, round like in classical statues, facial lines were so gentle, and face was so white and rosy, that we could not help but suspect in that blackness of the eyebrow and hair the artificial imposition of colour. She wore ducats

24 Irby-Mackenzie, Traveling through Slavic countries of, p.290.

and pearls on red string around her neck and head".[25] They had seen nowhere such a beauty, volubility, freshness and constitution. Irby said: "We have not seen anywhere in the area women, after their first youth, so agile and fresh with such a beautiful body constitution, and such a beautiful expression as Serbian women from Peć have"[26] She was interested in handicraft, admiring the beauty of the national costumes, she even bought some parts of traditional clothes, packed them and brought with herself. In their book, Miss Irby and Miss Mackenzie examined the status of women at the Balkans in the first part of the 19th century. Furthermore, Irby met the Catholic Arnauts. She wanted to meet Katarina Simić, teacher from Belgrade who served as a nun and teacher in Peć. Katarina was among "the most notable persons whom they met in Turkey and one of the most honest and reputable women they had met at all".[27] In Peć, on the recommendation of the city governor, they visited Arnaut, Latin and two Serbian schools. In Serbian school for boys, room was small but full of pupils who welcomed them with song. Schoolbooks they used were from Belgrade. Pupils and teachers complained that they had not had maps. Irby also visited school for girls, the one led by teacher Katarina. That school was even more modest as Arnauts could not stand luxury. The school had 27 girls who could read and write Serbian and Old Slavonic language. The school had no books, hence Irby gifted some.

In Peć, they visited the Latin Church – small but new. Books were from Rome, while prayers in them were printed in two languages – at one page it was in Latin, while on another page it was in Arbanasi. They learnt from the priest that Peć contained just 15 to 20 Catholic households, while the whole parish consisted of 100 to 200 Catholic houses. The priest also told them that Turks behaved much better in relation to the Catholics than to the Serbs. Irby found out that the Serbs were suffering so much that no language could describe: "our life and our property, our women and our children can't put up with it; they hang on mercy of one group of criminals. Our governors, our judges and police, all of them are thieves, bloodsucking criminals.[28]

When you come to Prizren, every step tells you about Arbanasi present and Serbian past.[29] Minaret on the main Mosque is made of wood and it looks like pepperbox, but in base, it was a wide tower made of stone. Behind the tower, there were five pilasters of a church. Doors of another mosque are made of pillars taken from a monastery nearby. Trace of cross remains visible in the stone. Irby visited palace of Catholic bishop in Prizren. She did not meet the bishop

25 Ibid, p. 298.
26 Ibid.
27 Ibid, p. 292.
28 Ibid, p. 303.
29 Ibid, p. 333.

as the last one had died and a new one did not arrive. While she was in Prizren, she visited St. Đurađ Church built by Stefan Nemanja. Alongside schools, monasteries and temples, she visited houses where ordinary people lived. She described one of Albanian houses as following: "Their house was placed at the foothill. Divided into two parts, the so-called 'house' was intended for kitchen, children, women and the tower with holes. Purpose of the holes was to sustain protection against potential incoming enemies – the main aim was to shoot through them".[30]

Irby described national traditional clothing. She noted that governor's wife and daughter would welcome her „dressed up embellished with jewelry, shirts made of white linen and silk, beautifully and abundantly weaved with gold".[31] She liked the clothes that women from Bosnia and Montenegro wore. For Montenegrins she noted: "majority of wealth they possess, they wear on themselves, shiny embellished arms, silver belt buckles and sable".[32] She described Prizren as the Serbian Constantinople and as a place where Serbian assemblies convened. She pointed out that Prizren is a place for merchants, where the Serbs and the Bulgarians exchanged their products for different goods coming from the West. She learnt that there were 350 Orthodox churches and monasteries near Prizren. She also learnt that the last Serbian emperor moved the Serbian capital from Prizren to Kruševac before the Kosovo battle in 1389. During four centuries of Ottoman rule, the Turks destroyed all architectural Serbian decorations. In that time, Prizren had 46,000 inhabitants – 32,000 Muslims, 12,000 Orthodox Christians and 2000 Catholic Christians.

SOURCES AND LITERATURE

Макензијева и Ирбијева 1968: Аделина Паолина Ирби и Мјур Макензијева. Путовање по славенским земљама Турске у Европи. Београд.

Радовановић 2010: Славица Гароња Радовановић, Путопис о Косову и Метохији по славенским земљама Турске у Европи (1866) Мис Аделине Паолине Ирби и Мјур Макензи, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 2. Косовска Митровица. Филозофски факултет.

Еванс Бања Лука 2008: Артур Јохн Еванс. Илирска писма= Illirion lettres. Бања Лука (фототипско издање).

Миловановић 1866: Стева Миловановић. Мис Аделина Паолина Ирби српска добротворка. Стражилово, бр. 45. Нови Сад.

Вуловић 1911: М. Св Вуловић. Мис Аделона Павлиоја Ирби. Српска црква. Београд

Варабонин 1911: Аркадије Варабонин. Умрла је Мис Аделина П. Ирби, Летопис Матице српске. Нови Сад.

30 Ibid, p. 382.
31 Ibid, p. 348.
32 Ibid, p. 455.

Јонић 1011: Јанко Јонић. Мис Аделина Ирби. Жена, бр. 9. Београд.
Мирковић 1911: Петар Мирковић, Мис Аделина Павлија Ирби. Сарајево.
Лазаревић 1919: Јелена Лазаревић, Енглескиња у српском народу. Београд.
Чочовић 2004: Даница Кача Ћоловић. Племенита Мис Ирби добротворка српског народа. Зора. Београд.
Чубриловић 1930: Васа Чубриловић. Босански устанак 1875-1878. Београд.
Станојевић 1937: Станоје Станојевић, Историја српског народа у средњем веку. Београд.
Четник 2011: Милан Четник. Уметнички јубилеј у манастиру Крки. Политика. Београд.
Гиљфердинг 1996: Александар Гиљфердинг. Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији. (превео Зденко Шкундрица). Београд.
Поповић 1976: Миодраг Поповић. Видовдан и часни крст. Слово љубве. Београд.

Марко П. АТЛАГИЋ
Александар Л. МАРТИНОВИЋ
Далибор М. ЕЛЕЗОВИЋ

ПЛЕМЕНИТА ЕНГЛЕСКИЊА АДЕЛИНА ПАУЛИНА ИРБИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У СРБИЈИ

Резиме

У раду се говори о племенитој Аделини Паолини Ирби, која је заједно са Георгином Мјур Макензи, пропутовала „европску Турску“, како би се упознала са стварним животом хришћана у њој и о томе тачно известила западну јавност. У ту сврху, поред осталих, пропутовала је кроз Босну и Херцеговину и Стару Србију-Косово и Метохију. Са одличним познавањем историје и традиције, у преплету са реалним околностима, живели су Срби под отоманском влашћу и албанским притисцима. Ирби је вршила добротворне активности, те је поред осталог, отворила много српских школа у Босни и Херцеговини, Косову и Метохији, али и деветнаест школа у Славонији и неколико у Далмацији. Ирби су интересовале европске области под турском власти (данашњи Балкан) и стање словенског становништва, који је живео у веома тешким условима. Путовала је са коњским запрегама, понекад и на коњима, праћена наоружаним чуварима. Обишла је Бугарску, Босну, Србију са Јужном Србијом (Косовом и Метохијом), Македонију и Албанију. Своје утиске објавила је у путопису „Путовање по славенским земљама Турске у Европи“, коју је објавила у Лондону 1867. године. Упознала се са изузетно лошим условима у којима је живео српски народ под турском влашћу. Несреће српског народа које је видела пробудиле су у њој осећај милосрђа, те је одлучила да се посвети раду, на помоћи српском народу. Посебно ју је погодила тешка ситуација Срба на Косову и Метохији обилазећи Качаник, Призрен, Пећ, Косовску Митровицу, Косово Поље и друга места. Видела је многе српске православне манастире, Грачаницу, Пећку патријаршију... Тешко је наћи у историји српског народа таквог добротвора каква је била Ирби, тим више што је била странац.

Key words: Паолина Ирби, хуманитарка, Отоманско царство, срби, путовање.

Рад је предат 23. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94(497.11)"13/14"
929.7(497.11)"13/14"
doi: 10.5937/bastina30-26938

Оригинални научни рад

*Божидар В. ЗАРКОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју

МИГРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВЛАСТЕЛЕ ЗА ВЛАДАВИНЕ ПОСЛЕДЊИХ НЕМАЊИЋА

Апстракт: Властела у средњовековној Србији је била носилац многих процеса од којих је зависило функционисање саме државе. Један од битних процеса, који је утицао на развој друштва и државе, је миграција. Метанастазичка кретања становништва нису се у увек одвијала истим интензитетом, правцем и карактером, а њихово праћење није увек било могуће због недостатка извора. Чак и у случају властеле често није могуће испратити једну породицу кроз више генерација. У раду се указује на миграције српске властеле током владавине последњих неколико владара из рода Немањића. Интензитет миграција је био у директној вези са проширењем државних граница, јер је властела награду за верну службу најчешће добијала на новостеченим територијама. Како је државу највише увећао Стефан Душан, тако су и миграције у време његове владавине биле највеће. Душан је још као млади краљ, док је управљао Зетом и околним областима, успоставио добре контакте са властелом на територији којом је управљао. „Његова" властела га је превратом довела на престо, а он јој се одужио даривањем земљишних поседа на новостеченим територијама. Историјски извори говоре да је велики број властеле у новоосвојеним областима био пореклом из западних српских земаља. Миграције ће након Душанове смрти променити смер.

Кључне речи: Стефан Душан, властела, миграције, Зета, Немањићи

Улога властеле у средњовековној Србији, као и свим државама тога времена, била је изузетно важна: од њеног положаја и места у друштву умногоме су зависили карактер и успешност државе. Била је то друштвена елита која је утицала на развој многих процеса. Различит положај који је властела имала у суседним државама говори о специфичности улоге, али и о степену развоја друштва и државе: што је период феудалног друштва више напредовао то је и сталеж племства био више оформљен и затворен за промене. У државама где је уређено феудално друштво дуже постојало ту је

* Ванредни професор, bozidar.zarkovic@pr.ac.rs

диференцијација између сталежа била већа и теже премостива. Настанак властелског сталежа био је дуготрајан процес који се завршио у позном средњем веку, а зависио је од стабилности државних институција.

Константин Јиречек истиче да властела код Срба није проистицала од неког старијег, наследног аристократског рода, већ да су пореклом од слободних људи, који су захваљујући својим способностима дошли до тог статуса. Таква ситуација није била само код Срба и других Јужних Словена, већ се сретала и код „Франака, Лангобарда, Норвежана" и других народа (Јиречек 1990: 58). Приче о пореклу, које су се повремено јављале, имале су задатак да појединцима или групи обезбеде и учврсте позицију у друштву, или да истакну њихову храброст и војничку умешност која их је довела до положаја владара или властелина. Свакако, најпознатији спис на нашим просторима који говори о далеком и племенитом пореклу владара Дукље потиче од Попа Дукљанина, по чијој причи они потичу од готских краљева (Живковић, Кунчер 2009: 4–21). Друга варијанта која говори о успеху појединаца на основу њихових способности је много вероватнија и документована је у многим изворима. Такви случајеви су се дешавали и у Византији, чије је друштво било много дубље социјално раслојено, самим тим и затворено за промене, и чији су се властелински и владарски родови могли пратити кроз више генерација. Један од најпознатијих примера је, свакако, уздизање Василија I Македонца, који је од коњушара доспео до цара и формирао успешну династичку лозу (Острогорски 1996: 229; 230–237).

Српске средњовековне државе, и друштво у њима, нису имале континуитет развоја. Чести прекиди, у чије узроке овом приликом нећемо улазити, деловали су лоше на формирање основних феудалних институција. Чим је држава успоставила дужи континуитет развоја, што се десило за владавине Немањића, и институције су постале стабилније и јасно уочљиве.

Једна од тих институција био је властелински сталеж, који је, и поред унутрашње диференцијације, показивао све већу хомогеност у односу на зависно становништво. Такав положај властеле оснажен је и законском регулативом, која се знатније може пратити од времена краља Милутина (Ђекић 2001: 16, 27, 46. 54, 57, 58, 71–73, 77, 81–82, 86, 87, 91, 104–105), а која је завршни чин добила у *Законику цара Душана*. Законик је у више чланова регулисао положај властеле, од којих је карактеристичан члан 152, којим је истакнута социјална раслојеност и подвојеност у односу на друге сталеже. Овај члан је Душан донео позивајући се да је тако било за време његовог деде „светог краља" (Милутина) и њиме је прописао да „раван суди равнима", што је значило да је у пороту за суђење властели могао да уђе само властелин (Новаковић 1898: 238). Исто правило важило је и за друге сталеже.

Иако је двовековни период немањићке владавине донео стабилност и константни развој, ипак је то био кратак период у односу на Византију или

неке државе западне Европе, зато су друштвене институције биле крхкије и отвореније за промене и утицаје. То је био случај и са властелом која није имала дужи континуитет, па су и промене у њеном саставу биле честе, због чега није било лако пратити властелинске породице у дужем временском периоду. Праћење неке породице кроз више генерација у средњовековној Србији је, осим ако она није владарска, веома тешко. Број породица, које се могу испратити кроз две или максимално три генерације, је изузетно мали. И поред напретка који је учињен у домену просопографских студија у српској историографији, данас знамо тек за неколико породица чије чланове можемо пратити током више генерација. Има и оних породица за које знамо само преко личности које су их довеле до врхунских положаја и утицаја (М. Динић 2003: 319).

Властела код Срба у време Немањића је вукла корене из старих владалачких и жупанских лоза, као и споредних грана владарске куће, док по питању происхођења од чиновника није било сагласности (Ћирковић, Михаљчић 1999: 88). Промену сталежа омогућавао је и брак, али је постојало јако интересовање да се тај начин сузбије и онемогући. Тавакве промене су биле присутне код нижег племства, које се у документима назива властеличићи. Био је то слој који се налазио између властеле и себара, и у Србији је потицао од друштвеног слоја војника. Постанак обласних господара увећао је и број властеле, нарочито ситне, која је регрутована управо од војника и од мањих баштиника (Шуица 2000: 29).

Један од процеса у којем је властела имала значајну улогу била је миграција. То је био сложени феномен, који се неједнаким интензитетом и различитим смеровима одвијао у различитим временским периодима. Може се рећи да је властела била носилац миграционих процеса, јер је она, поред владара, била највећи добитник тих збивања. За време Немањића миграције су константно биле усмерене у правцу југоистока, да би се, након битке на Марици 1371. године смер окренуо према северу и северозападу. Интензитет миграција је био највећи у периоду освајања и ширења државне територије, а најмањи у временима стабилности граница. Повећана миграција је била присутна и у обрнутој политичкој ситуацији када се српска држава нашла на удару османског освајача, а њена територија била у опадању.

Период великог проширења српске државе започео је након доласка на престо краља Милутина осамдесетих година XIII века, а свој врхунац је доживео за време Душанове владавине (1331–1355). У седамдесетак година, колико је трајао овај период, смењивале су се фазе рата и мира и са тим промене граница. Те промене су, углавном, биле такве да су се граница померала према југу – у унутрашњост Византије, ширећи обим српске државе, али је било и повремених, ситнијих корекција у супротном смеру. Овај период у основи можемо поделити на два мања:

– владавина краља Милутина коју карактерише жесток и брз продор на југ, све до обала Егејског мора, и успостављање чврсте границе северно од правца Охрид – Прилеп – Штип, доста удаљене од крајње линије продора (Živojinović 1996: 57–66), и

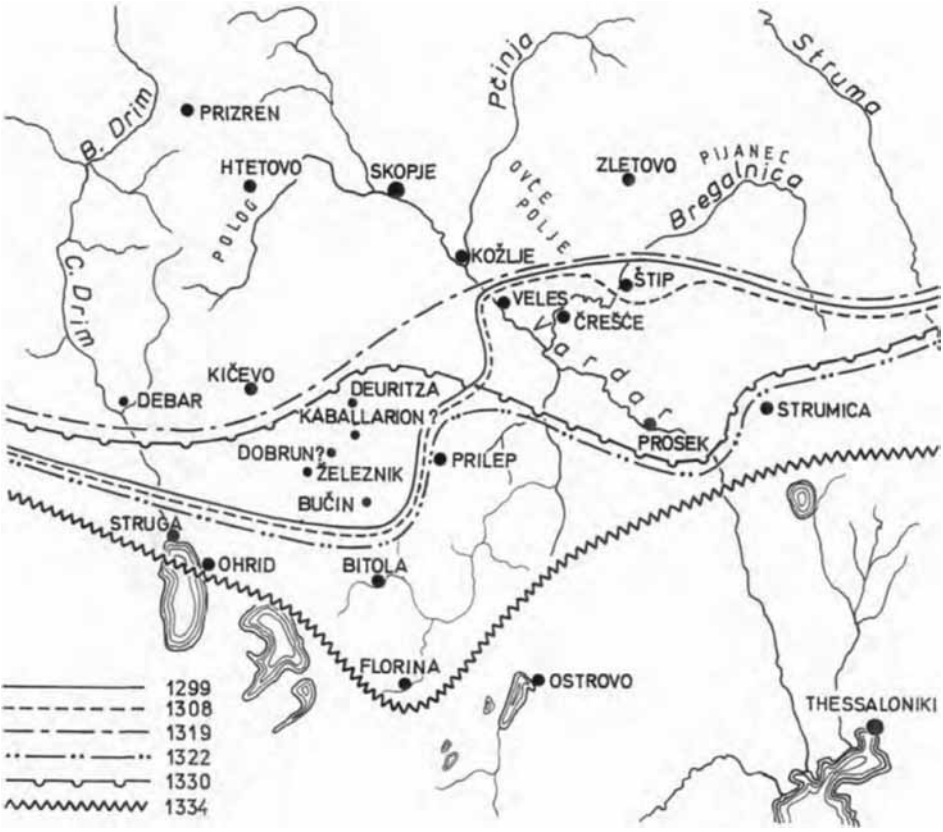
– владавина Стефана Душана, коју карактеришу стални продори мањег обима, уз повремена већа освајања градова, од којих је највећи Сер, након чега је уследило проглашење за цара и друго велико освајање 1348. године, када је српска војска, без иједне веће битке, заузела пострану област Тесалије и Епира и знатно проширила територију државе (Ферјанчић 1974: 227–229).

Између ове две фазе било је време владавине краља Стефана Дечанског, нека врста паузе у проширењима, обележена победом у бици код Велбужда 28. јула 1330. године. Ова велика победа је Србима донела превласт на Балкану, али не и велике промене граница, што је утицало на даљи развој политичких прилика у српској држави. Помало је парадоксално што ова победа српске војске, свакако највећа у првој половини XIV века, српском владару не само да није донела добитак, већ га је коштала живота у заточеништву, где га је сместио син уз подршку незадовољне властеле. Незадовољство је изазвано неспремношћу Стефана Дечанског да се окористи резултатима победе код Велбужда. Данилов настављач кривицу за сукоб оца и сина пребацује на Дечанског који је према Душану гајио мржњу. Душан је и поред свега хтео да му се покори, али не и његова властела која га је убедила да предухитри оца. По договору са властелом Душан је затворио оца у Звечану с намером да се после извесног времена измире (Данилови настављачи 1989: 62–65). Мавро Орбин доноси нешто другачију причу, преузету из неког непознатог западног извора. Међутим, и код њега главни покретач је Душанова властела, међу којима се налазило „неколико рђавих саветника". Властела је наговорила Душана и да убије оца заточеног у Звечану (Орбин 2006: 32–33). На српски престо је доведен Стефан Душан, што је била прекретница у даљем развоју српске државе. Почела су нова освајања на југу и миграције српске властеле у том правцу (Nystazopoulou-Pélékidou 2004: 613).

Полазиште за Душанова освајања била је граница која је успостављена након ратова Милутина и Драгутина против Византије 1283–1284. године. Иако је српска војска продрла до обала Свете Горе, није се ту задржала, већ се вратила и успоставила границу северно од линије Охрид – Прилеп – Штип, тако да су ови градови припали Византији (Станковић 2012: 73–90). Ова гранична линија је додатно учвршћена 1299. године женидбом краља Милутина са византијском принцезом Симонидом, када је српски краљ освојене земље добио у мираз.[1] Након тога граница је претрпела тек ситније измене, од којих је највеће прикључење Штипа српској држави. Не зна се

1 Преговоре око склапања брака је водио Теодор Метохит, који је о томе оставио „Посланичко слово", објављено у: Баришић, Ферјанчић 1986: 77–143.

када се то тачно десило: 1282–1284, 1299. или 1308, али свакако пре лета 1308. године, када је Милутин у уговор са Карлом од Валоа унео белешку да нема намеру да Штип преда било коме (Ћирковић 1986: 27).

Српско–византијска граница од 1299. до 1334. године (Živojinović 1996: 66)

Наредна промена положаја границе десила се у време окончања грађанског рата у Византији 1328. године. Стефан Дечански, који је подржавао Андроника II, сматрао је да више нема никакве обавезе према новом цару, па је предузео одређене мање походе. На то су га наводили и поступци појединих грчких великаша, присталица старог цара, који су пребегли на српску страну (Баришић, Ферјанчић 1986: 325). Том приликом је српској држави прикључио градове: Велес, Просек, Штип, Чрешће и Добрун (Данилови настављачи 1989: 53; Томоски 1978: 267–294). У списку се налази и Штип, који је, вероватно, Византија успела током времена да поврати. С обзиром да се радило о пограничном граду и граници где су се ситнији сукоби дешавали често, Штип је могао у једном тренутку прећи под византијску власт: 1327–1328, 1329, пре битке код Велбужда или за време сукоба у Србији 1331. године, али свакако не задуго (Ћирковић 1986: 28).

Нестабилност границе и повремене сукобе и промене потврђују походи српске војске на Охрид и Андроника III против Србије, мало пре битке код Велбужда 1330. године. Том приликом Византија је заузела мању област уз граничну линију и утврђења: Бучин, Деврицу, Добрун, Каваларион и Сидерокастрон (Баришић, Ферјанчић 1986: 334–336).

Најзначајније и највеће промене граница десиле су се за време владавине краља и цара Душана. За разлику од његових претходника, чији су напади били кампањски и кратког даха, Душан је са много више систематичности и, рекли би смо упорности, освајао нову територију, вешто користећи пребеге и међусобне византијске сукобе (Ферјанчић, Ћирковић 2005; Ћирковић 2000: 511–523, 541–556). Душанова освајања могу се поделити у неколико фаза:

– ратовање у северној Македонији (1332 – 1334), заузета територија са градовима Охрид, Прилеп, Струмица,

– освајања након смрти Андроника III до пада Сера (1341–1346)

– од проглашења за цара до припајања Тесалије и Епира (1346–1349) (Ферјанчић, Ћирковић 2005: 49–68, 110–190; Ћирковић 2000: 511–523, 541–556; Динић 1956: 1–11).

Сва ова освајања су подразумевала велико ангажовање војске, на чијем челу се налазила властела. Учешће у војним походима била је обавеза властеле, али је то подразумевало и награду на крају успешног ратовања. Што је освојена територија била пространија, то је и награда властели била већа. Плен и награда су, поред обавезе према владару, били додатни подстицај за учешће и ангажовање. Тиме су се руководили и нападнути, који су у складу са тренутним интересима и политичким мотивима могли да промене страну и за то добију награду. Познат је пример Котаница Торника, византијског пребега на овим просторима, који је једно време служио краља Милутина (Томовић 2004: 263–269; Максимовић 1991: 183–191). Слична је ситуација и са Михаилом Асаном који је град Просек 1328. године предао Стефану Дечанском, претходно истеравши из њега присталице Андроника II, који су ту нашли уточиште бежећи из разних градова, а не желећи да се покоре Андронику III (Баришић, Ферјанчић 1986: 207, 332–333). За обојицу је карактеристично да су били у градовима у близини границе.

Руковођена својим интересима властела је често била покретач појединих збивања. Већ је било речи да је на утицај властеле Душан заратио против оца Стефана. Полазећи од писања Даниловог Настављача и руковођен младошћу краља, Константин Јиречек је сматрао да је Душан у прво време био под јаким утицајем и, чак, надмоћи властеле, која га је наводила на ратове. На тај начин расла је држава, али и самосталност намесника, што се после Душанове смрти претворило у олигархију, коју није могао да држи под контролом „неактивни младић“ – цар Урош V (Јиречек 1990: 212).

Не спорећи, али и не преувеличавајући улогу коју је у почетним годинама Душанове владавине имала властела, сматрамо да се Јиречекове констатације не могу у потпуности прихватити. То што цар Урош V није успео да се избори са жељама за власт крупне властеле, не би требало да буде аргумент. Пре би смо рекли да су промене које су наступиле са Душановим освајањима биле изузетно велике и да су створиле једну прилично разнородну државу која, нашавши се у политичкој ситуацији каква је била, није успела да се избори са изазовима. Промене које су наступиле Душановим освајањима биле су много веће у односу на оне које су дошле током двоструко дуже владавине Милутина и Дечанског, не само по питању обима државе, већ и у културолошком погледу. Познато је да су културолошки обрасци тешко и споро мењају и не прате политичке прилике. Пример тога је нека врста побуне која се десила крајем 1350. године када су грађани Скопља и неких других градова дошли у Верију да тајно моле Јована VI Кантакузина да му предају град. Сам Кантакузин пише да су ти градови „не мало времена потчињени Трибалима (Србима)" (Баришић, Ферјанчић 1986: 517–518). Зна се да је Скопље већ готово седамдесет година непрекидно било у српској власти, од времена цара Михајла VIII Палеолога (1259–1282), што потврђује и архиепископ Данило II који пише да је Милутин на почетку своје владавине освојио овај град (Данило Други 1988: 113; Баришић, Ферјанчић 1986: 517), па је поступак посланика нелогичан у том тренутку. Објашњење за поступак треба тражити у вези са културолошким наслеђем становника Скопља, које је још увек било живо. Сматра се да су посланици других градова на тај поступак били изазвани и продором у унутрашњост српске територије, све до Скопља, који су уз пљачку извршили Кантакузинови савезници Турци, користећи се одсуством цара Душана, у том тренутку заузетим борбама на северу земље (Баришић, Ферјанчић 1986: 517, нап. 506).

Очигледно је да су промене настале укључењем ових територија у састав српске државе биле значајне, али њихов обим није лако утврдити. О демографским променама, иако их је било, не говоре извори, ни византијски, а још мање српски (Bartusis 1988: 153). Неке промене манифестног карактера је лакше уочити, што није случај са онима суштинске природе. Најновија истраживања показују да су промене најизраженије биле у управном апарату. Крупну грчку властелу је смењивала српска, нарочито ону укључену у управни апарат, што је разумљиво, али је било примера, да су појединци прелазили на српску страну и задржавали своје позиције. Било је и оних чију позицију након смене државе не знамо, али њихове потомке касније срећемо у местима где су им живели преци. Такав је пример Нићифора Исака–Керсака, који је био последњи господар Охрида, пре него га је, вероватно 1355. године, наследио Бранко Младеновић. Његова породица је наставила и даље да живи у Охриду, где му се 1365. године налазе два сина

(Филипоски 2017: 294). Тимофеј Флорински наводи поименичне примере грчких властелина који су били укључени у управни апарат Душанове државе (Флоринскій 1882: 113–115). Смене на значајним управним местима су највидљивије, али су оне персоналне природе. Карактер државе је остао исти. То произилази и из позиције зависних људи, који су делом остајали на имањима које су обрађивали, али су им обавезе пренете на нове власнике. На тај начин њихова позиција готово да се није мењала.

Укључивањем у систем нове државе долазило је до мешања затеченог и новопридошлог становништва. На тај начин стварала се симбиоза, која није била страна византијском друштву навикнутом на космополитизам и универзализам. Симбиоза је била олакшана истом верском припадношћу, спремношћу Византинаца[2] да прихвате придошле Србе, али и жеља новопридошлих да усвоје манире затеченог становништва. Такво понашање Срба, познато под називом византинизација, присутно је од првих контаката (Максимовић 2009: 139–147; Зарковић 2010: 61–75), али је знатније наступило владавином краља Милутина, обухватало је прихватање византијске политичке идеологије, титула, начина управљања, понашања, облачења, уметничких стилова, познавања грчког језика и другог (Мошин 1937: 147–158). Све је то утицало да и Византинци на Србе не гледају као на странце у правој мери, што потврђује и писање Јована Кантакузина, који је Душану нудио да, уколико дође на престо у Цариграду, поделе власт и да заједнички управљају читавом Византијом, а не само освојеним деловима (Максимовић 2007: 374). За Душаново савезништво се отимало и регенство у Цариграду, које му је, такође, нудило уступке у погледу владања (Пиријатрић 2007: 383–388).

Треба рећи и то да се византинизам Србије одвијао уз снажна локална обележја, која су, у неким видовима, као што је монументално сакрално сликарство, дала велики допринос светском достигнућу византијске цивилизације (Максимовић 2015: 86). Симбиозу је олакшавало и то што је становништво у Македонији великим делом било словенског порекла. То потврђују словенски називи места као што су Велес, Просек, Чрешче, Добрун, Градец (Томоски 1978: 267–294), или градови чија су имена прилагођена словенском изговору Скопље, Штип, Охрид и друга. Интересантно је да су поједина места имала преведена имена на грчком и словенском, као нпр. Σιδηροκάστον и Желѣзьньць (Томоски 1964: 41–44). Симбиоза је донела и међусобне језичке утицаје и употребу речи из другог језика уз прилагођавања, што бележе и српски извори, у којима се срећу поједини грчки термини прилагођени српском језику. Још су Симеон Немања и Сава у Оснивачкој

2 Треба правити разлику између етничког термина Грци и универзалног Византинци, којим је обухваћено становништво разноликог етничког састава успешно интегрисаног у државу коју су њени становници називали *Imperium Romanum*.

повељи Хиландара 1198. године за зависног земљорадника употребили назив парик, који се у српским документима веома ретко среће, насупрот меропаху (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 67–69; Ћирковић, Михаљчић 1999: 493–494; Kazhdan 1991: 1589–1590). Као потврда демографских промена и ситуације на терену истичу се термини *ексалимо* и *р`īиније*, који су забележени у српској повељи краља Милутина али директно долазе из грчког језика (Popović, Polloczek 2017: 181). Ексалимо долази од грчке речи ἐξάλειμμα и значи избрисан из пореских листи (књига) и представља фискални термин који се односи на непокретну имовину. Термин означава посед који је купљен, продат, дариван, дат у проније, преписан на другог парика, подељен и испарцелисан између власника и зависних људи, дат на фискалну процену упоредиву са другом имовином. У нашем сучају термин се користио за конфисковану имовину која може бити, или је већ враћена власнику. Уколико је то немогуће услед смрти или одласка власника и оних који су живели на њој, имовина је могла бити дата новом кориснику, али не као наследни посед (Kazhdan 1991: 766). Дакле, термин је играо важну улогу у процесу (унутрашње) колонизације.

Сличну улогу имао је и термин који се у српским повељама среће као рипиније и долази од грчке речи ερειπιον, а користи се да означи руине на којима је могуће подизање нових зграда (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 315–329; Popović, Polloczek 2017: 181).

Значајно је и то што су Византинци релативно лако и са малим отпором прихватали придошле Србе, што није случај са Арбанасима и Турцима, па ни Бугарима или Куманима и Власима, који су већ били на територији Византије (Osswald 2007: 141–142). Као последица таквог суживота настао је у савременој науци термин *Срīска икумена* (Carter 1969: 39–56). Међутим, овај израз готово да није заживео – у науци је далеко присутнији термин *Византīијска икумена* (Byzantine Oecumene), такође и *Византīијски комонвелīт* (Byzantine Commonwealth) и очигледно је да су они били узор за настанак српске варијанте.[3] У сваком случају, овај израз и теоретски приступ говоре о друштву српске државе током XIV и XV века, које је гајило мултикултралност преузету из Византије (Зарковић 2014: 193–206).

Ипак, и поред разумевања и компатибилности, промене које су наступиле српским освајањем нису биле занемарљиве јер су доносиле значајне промене оличене кроз нови управни апарат, сачињен од српске властеле. Треба рећи да термин српска властела није нужно етнички, већ обухвата становништво различитог порекла укључено у српски државни систем. Основни критеријум којим се владар руководио приликом њиховог награђивања и постављања на одређену позицију била је верна служба (*īравоверно īорабоīаније*)

3 У новије време имали смо два осврта на ову инспиративну синтагму Френсиса Картера из 1969: Popović, Polloczek 2017: 175–181; Popović 2016: 37–43.

(Новаковић 1912: 456). Хрисовуља дата манастиру Светог Ђорђа Горга показује на које је начине краљ Милутин вршио инсталацију нове властеле у освојеним областима:

– редестрибуцијом ексалима Византинаца који су побегли,
– куповином имовине Византинаца, и
– конфискацијом (Popović, Polloczek 2017: 181).

Ови начини су се показали успешним, па су и касније примењивани. На крају првог налета Душанове војске, након којег се територија између Штипа и Струмице нашла у српској власти, налазимо податке о земљи, тада протосеваста Хреље, а коју су раније *„др`жали пронијарије ір`ч`сци“* (Korablev 1915: 460). Ово није била изолована промена, већ уобичајена ситуација која се среће на широком простору захваћеном освајањима (Острогорски 1951: 85). Ова хрисовуља показују и да је процес замене властеле захватио велику територију, која је и даље увећавана. Зато је и повлашћени сталеж био отворен за нову властелу, спремну да се избори за положај. Питање које се намеће, а које нас враћа на почетак рада, је одакле је долазила та нова властела. Већ смо истакли да је због недостатка извора тешко пратити неку породицу кроз више генерација, ипак, у појединим случајевима постојећа документа јасно показују те путеве.

Период великог проширења започео је доласком на престо Стефана Душана, превратом у којем је „његова“ властела одиграла значајну улогу. Познато је и то да је Душан од ступања на трон оца 6. јануара 1322. године крунисан за младог краља и да је на управу добио Зету, Албанију, Хум и Приморје (Ферјанчић, Ћирковић 2005: 31). У Зети се Душан побунио и уз подршку властеле кренуо против оца 1331. године. Управо ту властелу, ону која је била под његовом непосредном командом, српски извори називају Душановом и означавају кривцем за насилну промену престола. Зато треба очекивати да је она и награђена за довођење на престо Стефана Душана. Да је зетска властела очекивала награду показује и побуна која је у априлу 1332. године избила у области којом је до скора управљао Душан. Побуну је предводио војвода Богоје, а убрзо му се придружио и Димитрије Сума. Давно је констатовано да су се ова два властелина побунила јер су сматрали да нису довољно награђени за учињене услуге у борби против Стефана Дечанског (Јиречек 1990: 213).

Душан се још као млади краљ у Зети окружио млађом властелом, која га је успешно и верно пратила кроз ратове и задате дужности (Ферјанчић, Ћирковић 2005: 100–101). У освојене области је са запада земље долазила социјално разнородна властела. Једна од највећих породица, која се може пратити кроз више генерација, а чије појединце на почетку каријере налазимо на западу, били су Бранковићи, пореклом, наводно, из Хума (Спремић 1994: 16). Оснивач породице је био војвода Младен, који је као саветник,

заједно са војводом Војином и челником Ђурашем Илијићем, био уз младог краља Душана, на његовом двору у Скадру (Ферјанчић, Ћирковић 2005: 31–32). У доба краља Милутина, помиње са титулом жупана и управљао је Драчевицом и Требињем. Зна се да је имао брата жупана Николу.

Младен се последњи пут среће у документима 1326. године. Наследио га је син Бранко, за кога је у месту Борач, у Дреници, 1346. године преписан један псалтир. Бранко се касније среће као управник Охрида, где се помиње заједно са синовима Гргуром и Вуком. Претпоставља се да су Гргур и Вук најкасније 1365. године напустили Охрид и вратили се на баштину у Дреницу. Њихов одлазак из Охрида истраживачи тумаче различито: једни као последицу притиска краља Вукашина, а други као резултат договора са њим.[4] Појава кесара Гргура у Пологу поставила је питање пред истраживаче о којем се властелину ради? (Шуица 1995: 163–173) Постоји мишљење да би то могао бити Гргур Бранковић, који је након повлачења из Охрида прихватио да буде вазал краља Вукашина и добио на управу Полог. По истом мишљењу Вук није пристао на вазални статус и повукао се у Дреницу (Алексић 2012: 30, 49, 211, 546).

Из западних српских земаља долази породица Мрњавчевић, која је у кратком времену оставила велики траг у Македонији. Њени најзначајнији чланови су били браћа Вукашин и Угљеша. У Македонији се у другој генерацији срећу и Вукашинови наследници, синови Марко и Андријаш, док су Иваниш и Дмитар напустили очеву област. Иваниш је, по Орбину, отишао у Зету код рођака Балшића, а Дмитар у Угарску, где је био жупан арадске жупаније и капетан Вилагоша. По Мавру Орбину Вукашин и Угљеша су били хумска властела рођена у Ливну од оца Мрњаве.[5] Цар (Душан) га је узео на двор заједно са женом, три сина и две кћери.[6] Орбинова прича је, по Јиречеку, „налик на скаску“ и увела је презиме Мрњавчевић у литературу (Орбин 2006: 330). У новије време скренута је пажња да се презиме Мрњавчевић јавља у три историјска извора настала пре *Краљевсīва Словена*, што руши

4 Детаљније, са прегледом ранијих мишљења: Филипоски 2017: 296.

5 Треба напоменути да се особа са именом Мрњава среће у Требињу 1280. године. Девет година касније, 1289. помиње се човек краљице Јелене – казнац Мрњава (Miklosich 1858: 56; Стојановић 1929: 30; Динић 2003: 321). Иако је, због временског распона, мала вероватноћа да је поменута особа отац Вукашина и Угљеше, значајан је податак јер говори о присутности овог имена на простору западних српских земаља.

6 Интересантно је да се писање Мавра Орбина о три брата поклапа са народном традицијом која зна, поред Вукашина и Угљеше, и за трећег брата по имену Гојко (Орбин 2006, 49–50). Да ли је стварно постојао најмлађи брат, који није успео да се истакне и буде забележен у изворима – остаје отворено питање. Познато је и да је један Мрњавчевић под именом Рутош, забележен као један од војника Срба које је Тамерлан заробио у бици код Ангоре и које је задржао (Грковић 1981: 93–94). С. Рудић истиче да постојећа подаци и знања не могу поуздано да пруже одговор да ли је Рутош трећи брат? (Рудић 2002: 95).

уврежено схватање о Орбину као аутору презимена (Рудић 2002: 89–95). Поуздани подаци које имамо о Угљеши упућује на то да су Мрњавчевићи заиста пореклом из западних српских земаља, баш као што говоре и списи са легендарним одликама. Наиме, око 1346. године Угљеша је управљао крајем око Дубровника, можда Конавлима и Требињем (Михаљчић 1975: 102).

О ниском пореклу Мрњавчевића пише византијски историчар Лаоник Халкокондил, који каже да је Вукашин био пехарник Душанов, а Угљеша коњушар. Ова прича, коју је прихватио и пренео и Мавро Орбин, од стране савремених историчара се узима са пуно опреза јер нема потврде у другим изворима, а Халкокондил пише са прилично велике временске дистанце (Михаљчић 1975: 80). Чак и ако не можемо да потврдимо њену истинитост у конкретном случају, прича осликава време и друштвену климу који су постојали у време Душанових освајања, а то је могућност уласка у круг (високе) властеле и гледање на такве као на скоројевиће. За разлику од Угљеше, старији Вукашин се први пут помиње 1350. године у прилепском крају и са титулом жупана, што, знајући да је после петнаест година постао краљ, поново сведочи о повољним условима за уздизање на друштвеној лествици.[7]

Пореклом из западних крајева, вероватно из Албаније, али се не зна тачно из ког дела, био је властелин краља Вукашина, велики жупан Андрија Гропа. Његово порекло није најјасније, али је за управника Охрида дошао као део „српске феудалне хијерархије" (Filiposki 2010/2011: 23, 24). За управника је вероватно дошао и пре 1371. године и битке на Марици, а осамосталио се средином седамдесетих година XIV века. Самостално је управљао Охридом до око 1385. године (Филипоски 2017: 298–301).

И зет Андрије Гропе – Остоја Рајаковић Угарчић је био пореклом са запада српских земаља. О њему се, као и већини ситније властеле, мало зна. Основне податке пружа његов надгробни споменик из цркве Богородице Перивлепте у Охриду (данас Свети Климент) који гласи: *„Престави се раб Божији Остоја Рајаковић, поуслом Угарчић и суродник кралиа Марка, зет жупана (Г)ропе, лето 1379, месеца октомвриа и..."* (Стојановић 1982: 48, бр. 115). Занимљив садржај натписа сведочи да је Остоја био сродник краља Марка, али не знамо у ком степену сродства. Са друге стране, знамо да је био зет Андрије Гропе, у то време самосталног господара Охрида. Оно што је важно за нашу тему је његово презиме, уклесано поред патронима – Угарчић, које је навело бројне истраживаче да га повежу са власима Угарцима из Невесиња и Љубомира и сврстају га у хумско–требињску властелу. Сматра се да је у јужне крајеве дошао за време Душанових ратова (Јиречек 1990: 147, нап. 15; Ћоровић 1940: 287; Динић 1966: 112–113; Шуица 2000: 42–43). Његово порекло осликава и гардероба са утицајима запада, која се

7 О најранијим поменима Вукашина и Угљеше Мрњавчевића, као и њиховом уздизању и позици у српском царству вид. Михаљчић 1975: 80–184.

може се видети и на портрету у цркви Богородице Перивлепте у Охриду (Васић 1958: 7–8; Ковачевић 1953: 57–58; Гроздановв 1980: 153).

Својеврстан списак властеле која је за време Душана добила на управу области у јужним и источним деловима земље даје Мавро Орбин. Према исказу самог Орбина, списак је преузео из друге књиге Лаоника Халкокондила, који је стварао читав век после Душановог времена, због чега су имена великаша и области којима управљају често погрешно дата. На списку се налазе управник Охрида Пладика, „Вулк син Бранков", браћа Кралес и Угљеша, Прељуб, Жарко, Богдан, жупан Никола.

Већину личности поменутих у овом списку није било тешко идентификовати, али је проблем када их треба повезати са областима којима управљају и нашим сазнањима о томе. Управник Охрида и области „Прилисбеа" Пладика је, свакако, Младен, родоначелник Бранковића. „Вулк син Бранков" је највероватније неки потомак Бранка Растислалића, а не као што се најчешће мислило Вук Бранковић. Браћа „Кралес" и Угљеша су Вукашин и Угљеша, али се погрешно везују за област између река Фере и Дунава. Зна се да су они управљали областима у источној и централној Македонији. Краљ Вукашин је своју власт ширио на север у класичне српске земље, али је био далеко од Дунава. Прељуб је био познати војсковођа и управник Тесалије, а не Етолије како стоји у спису (Орбин 2006: 42, 323–324). Пре него што је преузео Тесалију, од Душана је добио баштину у области Морихова (Марихова, Маријова) у средњем току Црне реке, као и нека села у околини Водена. Након смрти кесара Прељуба крајем 1355. или почетком 1356. године његова удовица Ирина се са сином Томом из Тесалије повукла на баштински посед раније добијен од Душана (Зарковић 2017: 57–72).

Властелин Жарко је према спису био пун врлина и човек од највећег царевог поверења. Према Орбину његова територија се налазила у Македонији са границом на Вардару. Како пре тога пише о Јањини треба претпоставити да је на Вардару била источна граница. У историографији је познат властелин Жарко Мркшић, који се на почетку владавине цара Уроша налазио у Зети, у области око реке Бојане, где је у покушао да самостално управља (Ћирковић 2000: 571). Касније се среће у пратњи кнеза Лазара, а Орбин му бележи презиме као Мерешић (Шуица 2000: 95). Можда је у питању неки други властелин са истим именом, али је могла бити и иста особа која је мењала области у складу са тренутним политичким приликама. Жарко је имао сина Мркшу, који је 1391. године оженио Руђину, ћерку Балше II и госпође Комнине, ћерке Јована Комнина Асена. Мркша је до смрти 1414. године управљао областима Канине и Валоне (Јиречек 2007: 11–14; Рудић 2006: 139). Данас се у Тесалији, 25 км од Ларисе и 32 км од Трикале, налази место које се зове Зарко и има око 1200 становника. Традицији каже да му име потиче од српског властелина који је њиме управљао током XIV века.

То би могао бити Халкокондилов и Орбинов властелин Жарко, а територија којом управља налазила се јужније у односу на ону из *Краљевства Словена*. Како се властелин са истим именом среће почетком Урошеве владавине у околини Бојане, могуће је да се ради о двема различитим особама или је у питању иста која се вратила у Зету, у своје исходиште, након смрти цара Душана и кесара Прељуба и заузимања Тесалије од стране Нићифора II Орсинија.[8]

На Орбиновом списку се још налази Богдан, данас непозната особа, као и жупан Никола, којем је Душан дао на управу Трикалу и Костур, за кога у науци постоји мишљење да се ради о Николи Багашу (Орбин 2006: 42, 323). Жупан Никола Багаш је према Ђ. Сп. Радојичићу био пореклом из Врања (Радојичић 1967: 153–157), где је за време цара Душана управљао жупан Мањушат Багаш. Породица Багаш се касније не среће у жупи Врање, већ доста јужније – у Тесалији. У новије време појавило се мишљење да је и Николино порекло из зетског приморја, јер је презиме Багаш у средњем веку забележено у Котору. Породично име Багаш је, вероватно, изведено од старолатинског bacus – шупље мере различитих вредности. (Алексић 2012: 241). По свему судећи, жупа Врање је била пролазни посед Багашима, пре него што ће, као и многи други добити нова задужења даље на југу.

С обзиром на непрецизност датог списка постоји могућност да поменути жупан Никола буде и нека друга особа. Познато је да је великом војводи са именом Никола Стањевић цар Душан дао баштину у долини реке Лукавице (данас Крива Лакавица), на потесу између Штипа и Струмице. Средиште Николине баштине било је у селу Конче, где је подигао цркву посвећену Светом Стефану. Касније је ову цркву приложио Хиландару, о чему је цар Урош V издао повељу 1366. године (Бојанин 2002: 103–115). Највероватније да се Никола након тога и сам повукао у манастир Хиландар. То што се позната Николина баштина и титула не поклапају са писањем Орбина не мора да буде сметња у идентификацији. Постоје и други примери непоклапања. Кесар Прељуб је, рецимо, прво добио баштину у Моријову (Маријову, Марихову – око средњег тока Црне реке), а тек после тога и Тесалију на управу. Такође, по питању титула Орбин помиње Вукашина са титулом пехарника, а Угљешу као главног коњушара. У складу с тим је и Никола првобитно могао бити жупан, а касније (велики) војвода. Прва добијена баштина могла је бити стечена након првог Душановог налета 1332–1334. године, када је област до Струмице, заједно са овим градом заузета.

Чак и ако ову идентификацију не прихватимо, остаје поуздана чињеница да је велики војвода Никола Стањевић добио баштину на веома важном путу који је преко Штипа и Струмице повезивао Скопље и северне крајеве са

8 Причу о имену места је аутор чуо од становника овог насеља, иначе студената историје, а доступна је и на сајту: Zarko. Wikipedia< https://en.wikipedia.org/wiki/Zarko >[приступљено 30. 05. 2020.].

Сером и Солуном. С обзиром да је ова област за време Милутина и Дечанског припадала Византији, Никола Стањевић ју је добио од Душана, што се изричито и наводи у повељи цара Уроша: *оу својеи баштине записанои, што моу јесть записаль и оутврьдиль родитель царьства ми* (Бојанин 2002: 106, 108). О пореклу Николе Стањевића нема изворних података, али мислимо да су и његови корени на западу земље. Разлози за такво мишљење су следећи:

– баштина добијена непосредно уз границу, што значи да је био један од првих награђених на тај начин. Његове значајне заслуге потврђује и титула великог војводе, која се добијала за војничке заслуге;

– манастир са именом Стањевићи у околини Будве. Манастир се налази у селу Побори, где нема овог презимена данас. Сачувано име сведочи о неком ранијем ктитору који је носио то презиме;

– постојање имена Стан (како се вероватно звао Николин отац) у западним деловима земље. Почетком XIV века у Требињу је један од утицајнијих људи носио ово име (Динић 2003: 377–378). Нешто касније помиње се протовестијар Стан, очух жупана Прибила, који је подигао манастир Добрун у близини Вишеграда. Његов лик је насликан 1343. године на фресци у овом манастиру (Ћирковић 1995: 170). Име је забележено и у Дубровнику. Познато је да је деспот Стефан запленио сребро неком Стану Илићу из Дубровника. Не постоје документа која ове личности доводе у непосредну везу са Николом Стањевићем, али они сведоче о присутности имена у западним деловима Србије и могућем пореклу Николином;

– постојање утицајне властелинске породице Стањевић у првој половини XIV века у околини Требиња (Динић 2003: 377–378);

– Стањевићи су постојали и у Ободу у Конавлима. Наиме, након смрти цара Уроша и браће Мрњавчевић, а у времену општих сукоба, челник Милош Повика је био заробљен од стране Степоша Степановића из Драчевице, човека Николе Алтомановића. Милош је више пута тражио да му Дубровчани пошаљу депозит који је оставио код њих, како би њиме платио свој откуп. Дубровчани су му, коначно, августа 1372. године послали по властелину Влахоти Водопићу 782 дуката и 15 гроша. Новац је у Ободу примио лично челник Милош Повика уз присуство сведока Срба и Латина. Међу сведоцима су била и браћа Првоје и Прибац Стањевић из Обода у Конавлима (Јиречек 2007: 10).

– натписи са истакнутим презименом. Никола Стањевић је истицао своје презиме, што није била уобичајена појава у средњем веку. На надгробној плочи у манастиру Конче пише: **Никола Станевикь велики воевода ктитор(ь)** (Габелић 2008: 27). Овај манир је израженији на натпису на последњем листу Јеванђеља које је поклонио Хиландару где пише: **Азъ рабь Христовь Станкевикь великыи воевода Никола** (Рукописно Четворојеванђеље 2006: 321; Богдановић 1978: 58). Истицање презимена је, као што смо већ поменули, забележено код Остоје Рајаковића Угарчића.

Иако сви ови аргументи појединачно не дају јасну везу Николе Стањевића са западом средњовековне Србије, збирно много више упућују на тај закључак. Име Никола је било често у документима и без неке друге одреднице тешко га је повезати поуздано за одређену личност. О значајној улози Николе у средњем Повардарју говори један натпис из цркве у селу Дренову, коју је осликао „Димитар зограф по смрти светораднаго цара Стефана". У натпису који је настао пре 31. августа 1356. године (6864) каже се да је Димитар стварао „при државе Николе и Марка". Радојичић (1956–1957: 208) сматра да су у питању „велики вовода Никола Стањевић и Марко Мрњавчевић, који је још као млад имао мању област под својом управом". Иако је ово оспорена теза (Алексић 2012: 81), она говори о присуству и значају Николе Стањевића у тим областима.

Још једна особа са истим именом Никола среће се високо позиционирана у писаним документима, због чега су је поједини историчари изједначавали са великим војводом Стањевићем (Целакоски 1992: 233). Наиме, у најстаријем поменику бигорског манастира Светог Јована, насталог у последњој трећини XVI века, у списку међу „gospodam srybyskyjmÚ", који започиње Стефаном Немањом, помиње се и Никола. Поменик, осим свих владара Немањића, садржи и цара Симеона „Шимши" Немањића Палеолога, затим краља Вукашина и краља Марка и његову браћу, као и најзначајнију властелу из ових крајева, од којих су поједини наведени са титулама, а други само именом. У тој другој групи налази се и Никола (Целакоски 1992: 7 (прилог)), па његова идентификација, иако највероватније тачна, позива на одређени опрез. Наведени примери говоре о значајној, али недовољно документованој, улози великог војводе Николе Стањевића.

Још једна особа чија је улога дошла до изражаја након смрти цара Душана, што је, уосталом, случај и са осталима, а води порекло са запада, је Радослав Хлапен. Била је то добро позиционирана личност, што се види из његовог деловања и друштвених веза. Био је таст краља Марка и, касније, Балше II Балшића, муж Ирине удовице кесара Прељуба, очух деспота Томе Прељубовића. Након Душанове смрти налази се на граници између Македоније и Тесалије. У једном тренутку је покушао да се окористи насталим приликама и освоји додатну територију, али је убрзо одустао од тога и склопио споразум са Симеоном Синишом, који је учвршћен браком Томе Прељубовића и Марије Ангелине, посинка Хлапеновог и ћерке цара Симеона. Радослав Хлапен се први пут среће 1330. године у Конавлима и Травунији, али о томе нема више података. Значајнија је његова улога крајем педесетих година у залеђу Солуна. Умро је седамдесетих година XIV века. Због великог временског распона могуће је да се не ради о истој личности, већ о две или три генерације из исте породице. У документима су могли оставити траг деда на почетку XIV и унук средином истог века (Алексић 2012: 237–238; Ћирковић 2000: 573–574).

За још једну особу поуздано знамо да је била са запада. У питању је кнез Гргур Курјаковић, који је пореклом био из Хрватске. Гргур је био син крбавског кнеза Курјака и брат Будислава и Павла. Иако се у литератури среће да му је први помен у документима у једној млетачкој исправи из 1332. године (Šišić 1907: 78), Гргур се помиње и раније, а 1326/27. године са браћом и зетом Нелипцем, ратује против Шубића (Birin 2009: 225). Након склапања мира он се прикључио Душану, по свему судећи, још док је овај био у Зети и задобио поверење младог краља. То су знали и Дубровчани који су га, за посредовање код Душана, јануара 1333. године, наградили са 200 дуката. Велико поверење које је Гргур уживао исказано је и тиме што се нашао на списку од десет достојанственика на повељи коју је Душан издао Дубровчанима 22. јануара 1333. године поводом уступања Стонског рата (Јечменица 2010: 32–37, 44). Исте 1333. године налазимо га на југу земље, где је под његовом управом био кастелан града Скопља. По свему судећи, кнез Гргур Курјаковић је у Србију дошао и понудио војничке услуге. Његова висока позиција у Душановом друштву подсећа на витеза Палмана. Не зна се колико дуго је остао у Србији (Ферјанчић, Ћирковић 2005: 100). Највероватније је Душана напустио након склапања мира са Андроником III 1334. године, када је увидео да је војни поход против Византије завршен. Могуће да је у Србији остао још годину, највише две, када се вратио у Хрватску, где, заједно са браћом Будиславом и Павлом, 1337/38. помаже зету Нелипцу и Шубићима у борби против босанског бана Стјепана (Birin 2009: 226–227). Тиме је ушао у сукоб са краљем Карлом I, што је одредило његову даљу судбину. У сукобу који се отегао, Гргур је заробљен и последње две године живота је провео у затвору (1358–1360) (Јечменица 2010: 44; Šišić 1907: 78).

Када погледамо списак напред представљен видимо да се ради о најважнијим личностима из средине XIV века, које су значајно утицале на збивања не само на српским, већ и на балканским просторима. Овај списак властеле која је из западних делова српских земаља дошла у новоосвојене крајеве није коначан, већ садржи податке само о оним особама које су оставиле трага у историјским изворима. Број оних који нису забележени је далеко већи. Сазнања која имамо говоре о тенденцији присутној у XIV веку, али и у другим временима, и о значају зетско–требињско–хумске области за процес унутрашње колонизације и обнове становништва. Миграција српске властеле у времену последњих Немањића настала је на крају једног дуготрајног процеса формирања српске средњовековне државе, који је врхунац доживео за време владавине Стефана Душана. Миграција се одвијала у више фаза, пратећи померање граница, па, у складу с тим, и поседе властеле налазимо на више места. Обим тог процеса и миграција властеле са запада на југоисток земље нису остали незапажени од савременика, као ни од каснијих сведока. Душанов син и наследник на трону Урош V је опхођење оца према властели

описао речима: *дарујући их вазда и непрестано часним даровима* (Зарковић 2017: 60, 62; Анастасијевић 1922: 6). Такав став и деловање се дуго после Душанове смрти памтило, па су га бележили писци и стотинак година касније. Миграција властеле у време последњих Немањића ишла је са запада према југоистоку. Смрћу Душановом тај процес је прво заустављен, а убрзо је променио и смер. Од седамдесетих година XIV века миграције су са југа кренуле ка северу и западу и такав тренд ће бити у наредних неколико векова. Зетско-требињско-хумска област је и даље остала главни извор метанастазичких кретања у унутрашњост Србије.

ИЗВОРИ

Анастасијевић 1922: Драгутин Анастасијевић. „Српски архив Лавре Атонске", *Споменик СКА*, књ. 46, 6–21.

Баришић, Ферјанчић 1986: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI. ур. Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић. Београд: Византолошки институт САНУ, 77–143.

Бојанин 2002: Станоје Бојанин. „Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару, 1366. (мај 9)". *Стари српски архив,* књ. I, 103–115.

Данило Други 1988: Данило Други. *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Данилови настављачи 1989: Данилови настављачи. *Данилов ученик, други настављачи Данилової зборника*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Живковић, Кунчер 2009: Тибор Живковић, Драгана Кунчер. *Gesta Regum Sclavorum*. том I. Београд 2009.

Зарковић 2017: Божидар Зарковић, „Хрисовуља цара Стефана Уроша кесариси Јерини, 15. април 1357. године". *Стари српски архив*, књ. 16, 57–72.

Јечменица 2010: Дејан Јечменица. „Прва стонска повеља краља Стефана Душана". *Стари српски архив*, књ. 9, 25–50.

Јиречек 2007: Константин Јиречек, *Споменици српски*. Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју српског народа у средњем веку.

Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. прир. В. А. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик. Београд: Историјски институт.

Новаковић 1898: Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српскоі, 1349. и 1354*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.

Новаковић 1912: Стојан Новаковић. *Законски споменици српских држава средњеі века*. Београд: Српска краљевска академија.

Орбин 2006: Мавро Орбин, *Краљевство Словена*. Зрењанин: Sezam book d.o.o

Рукописно Четворојеванђеље 2006: *Рукописно Четворојеванђеље Николе Стањевића, властелина цара Душана Силноі – XIV век*. Београд: Глас цркве.

Стојановић 1929: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеље и писма*. књ. I-1. Београд: Српска краљевска академија.

Стојановић 1982: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*. књ. I, Београд: Српска академија наука и уметности.

Целакоски 1992: Наум Целакоски. „Најстариот поменик на Бигорскиот манастир“. *Сйоменик CXXXI*. Одељење историјских наука 7. Београд: САНУ, 221–240.

Korablev 1915: „Actes de Chilandar, deuxiéme partie, Actes slaves“. (publies par B. Korablev), *Византійскій временникъ*, XIX, приложение, Санкт Петербургъ.

Miklosich 1858: Franc Miklosich. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: apud Gulielmum Braumüller.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2012: Владимир Алексић. *Наследници Мрњавчевића и шеришорије īод њиховом влашћу од 1371. до 1395. īодине*. Докторски рад у рукопису. Београд: Филозофски факултет.

Богдановић 1978: Димитрије Богдановић. *Каšалоī ћирилских рукоīиса манасшира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Републике Србије.

Васић 1958: Павле Васић. „Страни утицаји у народној ношњи“. *Зборник Музеја īримењене умешносши*, књ. 3–4, 5–18.

Габелић 2008: Смиљка Габелић. *Манасшир Конче*. Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности.

Грковић 1981: Милица Грковић. „Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду“. *Ономашолошки īрилози*, год. II, 93–101.

Грозданов 1980: Цветан Грозданов. *Охридско зидно сликарсшво XIV века*. Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности.

Динић 1956: Михаило Динић. „За хронологију Душанова освајања византиских градова“. *Зборник радова Византолошкоī инсшишуша*, књ. IV, 1–11.

Динић 1966: Михаило Динић. „Реља Охмучевић – историја и предање“. *Зборник радова Византолошкоī инсшишуша*, књ. IX, 95–118.

Динић 2003: Михаило Динић. „Хумско–требињска властела“, *Из сриске исшорије средњеī века*. прир. Сима Ћирковић и Властимир Ђокић. Београд: Equlibrium, 317–407.

Ђекић 2001: Ђорђе Ђекић. *Законодавна делашносш краља Милушина*. Рума: Српска књига.

Зарковић 2014: Божидар Зарковић. „Српски градови прве половине XV века – центри мултикултуралности“. *Улоīа образовања и васпишања у развијању хуманисшичких, иншеркулшуралних и националних вредносши*. ур. Бранко Јовановић, Младен Вилотијевић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици; Београд: Српска академија образовања, 193–206.

Зарковић 2010: Божидар Зарковић. „Српско–византијска прожимања на простору Косова и Метохије у доба Стефана Немање“. *Косово и Меšохија у цивилизацијским šоковима*. књ. III. ур. Марко Атлагић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 61–75.

Јиречек 1990: Константин Јиречек. *Исшорија Срба*, књ. II. Београд: Змај.

Ковачевић 1953: Јован Ковачевић. *Средњовековна ношња балканских Словена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности.

Максимовић 2009: Љубомир Максимовић. „`Византинизми` краља Стефана Радослава“. *Зборник радова Византолошкоī инсшишуша*, књ. XLVI, 139–147.

Максимовић 1991: Љубомир Максимовић. „Котаниц Торник“. *Зборник радова Византолошкоī инсшишуша*, књ. XXIX–XXX, 183–191.

Максимовић 2015: Љубомир Максимовић: „Пропаст Византије у огледалу српске историје". *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић–Којић*. ур. Ђуро Тошић. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике српске, 83–93.

Максимовић 2007: Љ. Максимовић. „Србија и идеја универзалног царства". *Зборник радова Византолошког института*, књ. XLIV, 371–379.

Михаљчић 1975: Раде Михаљчић. *Крај српског царства*. Београд: Српска књижевна задруга.

Мошин 1937: Владимир Мошин. „Византијски утицај у Србији у XIV веку". *Југословенски историјски часопис*, год. 3, 147–158.

Острогорски 1951: Георгије Острогорски. „Душан и његова властела у борби са Византијом". *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*. Београд: Српска академија наука и уметности, 79–86.

Острогорски 1996: Георгије Острогорски. *Историја Византије*. Београд: Просвета.

Пириватрић 2007: Срђан Пириватрић. „Улазак Стефана Душана у Царство". *Зборник радова Византолошког института*, књ. XLIV, 381–409.

Радојичић 1956–1957: Ђорђе Сп. Радојичић. „Белешке о једној надгробној плочи из Велеса". *Старинар*, књ. VII–VIII (1956–1957) 207–208.

Радојичић 1967: Ђорђе Сп. Радојичић. „Феудална породица Багаш из Врања (из XIV и с почетка XV века)". *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*. Нови Сад: Матица српска, 153–157.

Рудић 2006: Срђан Рудић, *Властела Илирског грбовника*. Београд: Историјски институт.

Рудић 2002: Срђан Рудић. „О првом помену презимена Мрњавчевић". *Историјски часопис*, књ. XLVIII, 89– 96.

Спремић 1994: Момчило Спремић. *Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: Српска књижевна задруга

Станковић 2012: Влада Станковић. *Краљ Милутин (1282–1321)*. Београд: Фреска.

Томовић 2004: Гордана Томовић. „Ко је био деспот Торник из записа граматика Нестора". *Зборник радова Византолошког института*, књ. XLI, 257–263.

Томоски 1964: Томо Томоски. „Белешки по повод на воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330. година". *Годишниот зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*. том XVI–1, 41–44.

Томоски 1978: Томо Томоски, „Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица". *Годишниот зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*. том 30, 267–294.

Ћирковић 2000: *Историја српског народа*, књ. I. ур. Сима Ћирковић. Београд: Српска књижевна задруга.

Ћирковић 1995: Сима Ћирковић. *Срби у средњем веку*. Београд: Идеа.

Ћирковић 1986: Сима Ћирковић. „Штип у XIV веку". *Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од животот*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 25–37.

Ћирковић, Михаљчић 1999: *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.

Ћоровић 1940: Владимир Ћоровић, *Историја Босне*. Београд: Српска краљевска академија.

Ферјанчић 1974: Божидар Ферјанчић. *Тесалија у XIII и XIV веку*. Београд: Византолошки институт САНУ.

Ферјанчић, Ћирковић 2005: Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић. *Стефан Душан, краљ и цар 1331–1355*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Филиīоски 2017: Тони Филиīоски. „Охрид у време краљева Вукашина и Марка (1365–1395)“. *Срīска краљевсīва у средњем веку*. ур. Синиша Мишић. Краљево: Град Краљево; Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за историју, Центар за историјску географију и историјску демографију; Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет, Одсек за историју; Универзитет у Нишу – Центар за византијско–словенске студије, 291–307.

Флоринскій 1882: Тимофей Д. Флоринскій. *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV вѣка*. Санкт Петербург: Типография В .С. Балашева.

Шуица 2000: Марко Шуица. *Немирно доба срīскоī средњеī века, власīела срīских областиих īосīодара*. Београд: Службени лист СРЈ.

Шуица 1995: Марко Шуица. „О кесару Гргуру“. *Зборник радова Византолошкоī инсīиīуīа*, књ. XXXIV, 163–173.

Bartusis 1988: Mark C. Bartusis. „Settlement of Serbs in Macedonia in the Era of Dušan`s Conquests”. *Studies on the International Diaspora of the Byzantine Empire*. eds. Helene Ahrweiler, Angeliki E. Laiou. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 151–159.

Birin 2009: Ante Birin. „Knez Nelipac i krbavski knezovi Kurjakovići“. *Identitet Like: korijeni i razvitak*. ur. Želko Holjevac. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Gospić: Područni centar.

Carter 1969: Francis W. Carter. “An Analysis of the Medieval Serbian Oecumene: A Theoretical Approach”. *Geografiska Annaler*, ser. B, Human Geography, 51/1, 39–56.

Filiposki 2010/2011: Toni Filiposki, “Der Ohrider Župan Andrea Gropa“. *Südost–Forschungen*, bd. 69/70, 1–24.

Kazhdan 1991: *Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. Alexander P. Kazhdan. New York, Oxford: Oxford University Press.

Nystazopoulou–Pélékidou 2004: Marie Nystazopoulou–Pélékidou. „Movements de populations, migrations et colonisations en Serbie et en Bosnie (XIIe – Xve siècle)“. *Chemins d'outre–mer – Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*. ed. Damien Coulon, Catherine Otten-Froux, Paule Pagès et al. Paris: Editions de la Sorbonne, 607–618.

Osswald 2007: Brendan Osswald. “The Ethnic Composition of Medieval Epirus”. *Imaging frontiers, contesting identities*. ed. by Steven G. Ellis, Lud`a Klusakova. Pisa: Pisa University Press, 125–154.

Popović 2016: Mihailo St. Popović. „The 'Medieval Serbian Oecumene' – Fiction or Reality?“. *Processes of Byzantinisation and Serbian Archeology*. ed. Vesna Bikić, 37–43.

Popović, Polloczek 2017: Mihailo St. Popović, Veronika Polloczek. „Digitising Patterns of Power (DPP): Applying Digital Tools in the Analysis of Political and Social Transformations in the Historical Region of Macedonia, 12th–14th Centuries”. *Medieval Worlds*, nr. 5, 170–194.

Šišić 1907: Ferdo Šišić. „Prilog rodoslovju Kurjakovića, knezova krbavskih od plemena Gusić“. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*. sv. 9, 77–80.

Zarko. Wikipedia<https://en.wikipedia.org/wiki/Zarko> [30. 05. 2020.].

Živojinović 1996: Mirjana Živojinović. „La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle“. *Βυζαντιο και Σερβια κατα τον ΙΔ'αιωνα*. Αθηνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 57–66.

Božidar V. ZARKOVIĆ

THE MIGRATION OF SERBIAN NOBLES DURING THE REIGN OF THE LAST NEMANJIĆS

Summary

The role of the noble families in Medieval Serbia, as in other states of that time, was of great importance–their social status affected the character and the success of the statehood. They represented social elite, which influenced the development of various processes, one of them being migration. The migration process could be voluntary or involuntary, but it shadowed inner colonisation as well as the conquest of new territories. It determined the establishment of the governing structures in the newly acquired territories, as well as their integration into the state. Bearing in mind that many wars were waged during the Middle Ages–hence the constant redrawing of the borders–it is not surprising that migration was an ongoing process of various intensity and direction. Both the dependent population and the nobles took part in the process. However, following the migration flow of the noble families through history is much easier.

The great expansion of the Serbian territory started during the reign of King Milutin and ended with the death of the Tsar Dušan (1282–1355), whose reign was especially marked by great conquests and extensive migrations. Though conquests are mainly attributed to rulers, the noble families often initiated them. This is confirmed in the historical sources and the research literature, which cites the growing dissatisfaction of the nobles and their desire for further conquest as the main reasons for the change in the Serbian throne after the great victory at Velbazhd in 1330. Such views are further substantiated by the early years of the reign of Stefan Dušan when significant territories in Macedonia were annexed.

According to several sources, the main driver of change was the number of noble families close and directly subordinate to the young king. It is well known that Dušan inherited the governance of Zeta and western Serbia from his father in 1322. He managed those territories during the whole reign of Stefan Uroš III (Stefan of Dečani). The previous contention that the nobles drove the change in the throne is also validated by the relocation of the noble families to the newly annexed regions. A certain number of high born families originated from the western Serbian areas which is proved by the primary historical souorces, while other families are loosely associated to the area by stories and legends. Neither is simple to confirm. Some of those nobles from the western Serbia are: the Braković familiy, the Mrnjavčević family, the Great Duke Nikola Stanjević, Ostoja Rajaković Ugarčić, Radoslav Hlapen, Nikola Bagaš, Andrija Gropa, Lord Žarko, and most probably Caesar Preljub, among others. They all received inheritance and governance of various territories as a reward for their loyalty and accomplishments, which can be traced back through their titles. Namely, military titles indicate that the person gained their status owning to their warrior abilities.

Key words: Stefan Dušan, nobles, migrations, Zeta, Nemanićs

Рад је предат 3. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94:323.1(=163.41:18)(497.115-89)"1903"
32:929 Бољетинац И.
doi: 10.5937/bastina30-26829

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина / Лепосавић

ДЕЛОВАЊЕ ИСЕ БОЉЕТИНЦА УОЧИ ОТВАРАЊА РУСКОГ КОНЗУЛАТА У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ**

Апстракт: У раду се говори о улози Исе Бољетинца, који је уочи отварања руског конзулата био кључна личност у политичком животу Митровице и околине. Био је то период који су обележили разни арбанашки зулуми за које турске власти нису показивале спремност и одлучност да их спрече. Иса Бољетинац је у почетку представљао заштитника српског становништва, чији су конзули у Приштини забележили да није било злочина почињених са његове стране. Временом се Бољетинац од заштитника претворио у предводника акција уперених против Срба. Његова активност била је усмерена и против турских власти које су почеле да губе ауторитет међу Арбанасима, подржаних, пре свега, од стране Аустроугарске. Безакоње су појачавали разни арбанашки зборови чије су се одлуке односиле на отказивање покорности и избегавање обавезе у виду плаћања пореза султану и османској држави. До изражаја је долазила све већа одлучност и спремност Арбанаса да не дозволе отварање руског конзулата у Митровици. Такав став је био повод да Русија и њени представници реагују у Цариграду и затраже уклањање Исе Бољетинца из Митровичке казе. Султан је попустио пред руским захтевима и Иса је, након оклевања и постављања услова, отишао у Цариград. Његово одсуство из Митровице није допринело побољшању положаја српског становништва.

Кључне речи: Иса Бољетинац, Срби, Арбанаси, Митровица, Османско царство, руски конзулат.

На положај српског становништва и уопште на збивања у Митровичкој кази у последњој деценији XIX века, па све до почетка Првог светског рата, утицао је Иса Бољетинац. Рођен је 15. јануара 1864. у Бољетину, у близини Звечана, а живот је окончао 23. јануара 1916. године у Подгорици (Јовановић 2004: 702).[1] Његова породица се због крвне освете преселила из Истинића,

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

1 Датуми у тексту су навођени по старом календару, онако како стоји у изворима.

у близини Дечана у село Бољетин које је припадало Митровичкој кази. Порекло им потиче из северне Албаније, од племена Шаља, које је важило за најсиромашније, осим једног одређеног броја од око 400, чији су припадници живели у Истинићу. Ово племе се налазило у сталном сукобу са племеном Гаши. Међусобна убијања и сукоби одражавали су се и на економску страну, а важно место заузимало је и манастирско имање, које је осим заштите турских власти имало и заштиту појединих Арбанаса из Дечана, међу којима се истицала и породица Рустема Кабаша. Она је дуги низ година важила за наследнике војводе дечанског манастира. Стални сукоби између завађених племена захтевали су и ангажовање султана који је августа 1879. године издао наредбу, након чега је дошло до склапања мира између двеју завађених страна (Микић 1988: 40).

Иса Бољетинац се као четрнаестогодишњи младић прикључио раду Призренске лиге 1878. године, а три године касније, 22. априла 1881. учествовао у бици код Сливова против турских снага (Elsie 2010: 56). У 34-ој години Бољетинац је успео да се наметне представницима Краљевине Србије који су службовали у Косовском вилајету, па је захваљујући њима 1898/99. године примио одређену своту новца, оружје, па и српску медаљу. Захваљујући примљеном новцу и части која му је указана са српске стране обавезао се да штити манастир Соколицу. Сачуван је податак да је Иса Бољетинац за пружене услуге и заштиту манастира од Србије добијао месечно по 15 наполеона. По угледу на њега, појединци злочинци су захтевали новчану надокнаду како би штитили српске светиње. Такав случај је био и са Шемсом, војводом манастира Црна Река, који је од тамошњег свештеника Павла Станића из Пазара захтевао исту суму, уместо дотадашњих 600 гроша које је примао годишње од цркве.[2]

С обзиром на чињеницу да је манастир Соколица био окружен арбанашким селима Засеље, Лисица, Кутловац, Стари Трг, Орахово, Бољетин и Жаже његов опстанак и сигурност, по казивању многих конзулу Тодору Станковићу, зависила је добрим делом од ангажовања браће Адемовића, Ахмета и Исе, чије су куће биле у близини (Иванић 1988: 224). Ахметова кућа се налазила на 800, док је Исина била удаљена 100 метара од манастира. Насупрот манастиру, са источне стране налазио се мајдан, одакле се вадило и обрађивало камење, које се касније извозило у Србију. Овај мајдан је припадао Иси Бољетинцу који је управо захваљујући експлоатацији камена увећао приходе. Иса и његов брат су важили за бунтовнике, не само Митровичке казе, него и ван њених граница. Упркос томе, Ахмет је 1895. године погинуо од стране неког Арбанаса из освете, а Иса се одметнуо од власти након убиства жандармеријског официра, који је покушао да га ухапси или убије због неког ранијег злодела. Тада је Исина махала спаљена, а Ахметова

2 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ПППО), 1902, ред 26 (I), ППП. Бр. 40, Цариник И. Илић – министру иностраних дела, Рашка 29. децембар 1901.

је остала у целости и у њој су му и даље живели мајка, жена и деца. Након тог догађаја Иса се настанио у селу Бање, у Пећкој кази на имању неког муслимана из Пећи. Отуда је слободно долазио у Бољетин, старао се о братовљевој породици и скупљао усеве са своје земље. Пошто се у том крају знало да је Иса био преке нарави, нико се није усуђивао да му науди, иако је од стране власти и суда био оглашен за одметника, на основу чега је свако могао да га убије. Жандарми су му се склањали с пута, бојећи се освете његових рођака. Многи догађаји у Митровичкој кази зависили су од Исе Бољетинца и турске власти су његово ангажовање користиле у одређеним тренуцима и ситуацијама. Зато је 1898. године био позван у Цариград, одакле се вратио са одликовањем и чином мајора. Том приликом турски султан Хамид је одликовао и његову мајку и два шурака (Станковић 1910: 170–171).

Иса Бољетинац је у то време сарађивао и са представницима Срба и његово понашање није стварало велике невоље српском становништву. Био је у контакту и са конзулима у Приштини који су га у одређеним ситуацијама ангажовали за извршавање појединих задатака. Приликом одржавања арбанашког збора у Пећи, јануара 1899. године, Иса Бољетинац је, са још једним Арбанасом из Дренице, био упућен од стране конзула из Приштине Светислава Симића, да присуствује скупу и обавести га о одлукама и насталој ситуацији (Зарковић 2015: 83).

Током 1899. године Митровичку казу, па и саму Митровицу, задесили су немири о којима говори више извештаја конзула Краљевине Србије из Скопља и Приштине. Конзул из Скопља Милосав Куртовић је 10. фебруара јављао о организовању вечерњег карневала неколико Срба у Митровици, који су маскирани ишли улицама у правцу куће где се манифестација одржавала. Том приликом су наишли на турску патролу, која је посумњала у њихове намере и привела их митровичком кајмакаму (управитељу). Вест се брзо проширила, па су локални Арбанаси појурили у кајмакамат (седиште управитеља). Тројица приведених Срба су побегли на спрат и спасили се захваљујући довитљивости кајмакама који их је обукао у друго одело. Један од приведених, Глигорије Костић био је сакривен испод канабета, али су га разјарени Арбанаси пронашли и убили. Најзагриженији противници српског народа су искористили овај случај да ухапшене прогласе комитама и оптуже их да су намеравали да запале џамију. Поред тога, тврдили су да су обучени у женска одела и фереце упадали у харем и плашили Туркиње. Због овог догађаја и лажне пропаганде, вође из Митровице су побуниле Арбанасе у граду и суседним селима. Том приликом се окупило око три до четири хиљаде наоружаних који су запретили општим покољем Срба у Митровици (Перуничић 1985: 330).

О овом догађају је био обавештен и валија (управник вилајета) у Скопљу, који је дошао у Митровицу са јаком пратњом од 900 добро наоружаних војника и личном гардом да онемогући побуну и покољ над Србима. Да би

прикупио што тачније информације, српски конзул из Скопља Милосав Куртовић послао је свог повереника Јевђу Фртунића да се детаљно информише о насталој ситуацији. Повереник је након обиласка Вучитрна и Митровице сачинио извештај у којем је навео да радило о Тирчету Сотировићу, Влаху из Крушева, Љубомиру Н. Марковићу, Глигорију Костићу из Пећи и Димчету, кројачу из Велеса. Из извештаја се даље види да је Мехмед онбаша кренуо чаршијом и почео да буни Турке и Арбанасе, који су предвођени Исијом Фератагићем[3] намеравали да убију приведене. Убили су Глигорија Костића, а затим пуцали у мртво тело и набадали га ножевима. Фератагић је окупио 3000–4000 Арбанаса који су опколили хућумат (зграду управе) и захтевали предају и остале тројице. У супротном, претио је да ће извршити покољ над свим Србима у Митровици. Међутим, митровички кајмакам није попустио, већ је о насталој ситуацији обавестио валију у Скопљу. Само дан касније, валија је стигао у Митровицу са два батаљона војске и једном батеријом топова. Ситуација је била толико напета да није смео да уђе у град, већ је одсео у касарни. Доведена војска је била распоређена на четири места около, док је градом крстарила војна патрола, ради застрашивања побуњених. За то време валија је преговарао са вођама побуњеника, захтевајући да се умире и разиђу, а заузврат обећавао да ће се целим случајем и утврђивањем кривице ухапшених позабавити суд. Два дана касније, валија се са војском вратио натраг у Скопље, без икаквих резултата. Побуњеници се нису разишли, у вароши није успостављен мир, а српско становништво је остало незаштићено. Међу Србима је завладао страх и нико од њих није излазио из својих кућа. Према овом извештају главни кривци за овај догађај у Митровици били су председник општине Мехмед ага Ћамиловић и Исија Фератагић, вође побуне и Иса Бољетинац који је исту могао да спречи, али није.[4]

Након повратка у Скопље и тврдњи да је у Митровици успостављен ред и да су главни кривци за арбанашке немире била четворица маскираних Срба валија је добио највеће одликовање. Награда и одликовање припало је и приштинском муфтији (главном свештенику).[5] Турци су ширили само своју верзију приче и настојали да она буде једини извор и српским конзулима, који су насупрот томе, тежили да добију додатне информације. Сазнања до којих су дошли говорила су супротно и да су ухапшени српски младићи

3 У документима се за овог зликовца срећу разна имена, али у основи иста. Најчешће се среће име Исија, Исаија, а ређе се помиње као Иса.

4 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко одељење (=ПО), 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, бб, конзул С. Симић – министру иностраних дела, Скопље 31. јануар 1899; АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 42, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 17. фебруар 1899; (Перуничић 1985: 337–339).

5 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 42, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 17. фебруар 1899.

имали намеру само да се забаве, а не да узнемиравају и изазивају митровичке Арбанасе и Турке на побуну. За српске представнике је било карактеристично понашање турских власти које су дозволиле побуњеницима да смене митровичког кајмакама и поставе новог из своје средине. Упада у очи и чињеница да су Арбанаси пуцали у хуњумат, што представља атак на власт, која ни у том случају није предузела никакве мере да спречи напад и санкционише виновнике догађаја. Такав став власти наговештавао је Србима Митровичке казе нове недаће.[6] До тада је Митровица представљала угледну трговачку варош, пред којом је била лепа будућност. Међутим, анархија која је захватила овај некадашњи „Париз на Косову" унела је неспокојство међу Србима.[7] Конзул Светислав Симић је насталу ситуацију забележио да Митровица представља место у којем „нигде се два Србина не могу видети".[8]

До овог митровичког догађаја, по речима конзула Краљевине Србије у Приштини Светислава Симића, Иса Бољетинац је важио за заштитника Срба и није било забележено да је било ко погинуо од његове руке. До тада Иса није подлегао утицајима турских власти и поштовао је обичаје и предања свог племена. Овај догађај представља прекретницу у односу Исе Бољетинца према српском становништву Митровичке казе. На вест да су Срби кренули на Митровицу и да су ухваћене српске комите, Иса се међу првима укључио у настала збивања и успео да издејствује пријем код валије, упркос томе што је важио за одметника због убиства једног поручника и неколико војника. Након преговора, валија се вратио у Скопље, а Митровицу оставио без војничке заштите. Увиђајући да има углед код турских власти, Иса је почео да контролише ситуацију и ван Митровице, па је од попа Вукајла из Колашина захтевао да отпусти из службе заптију (жандара) хришћанина, постављеног од стране валије. У противном, претио је убиством што није прошло незапажено код српског конзула из Приштине, који је до тада имао другачије мишљење о Иси Бољетинцу. За конзула је ово била карактеристична појава и осликавала је тежње Арбанаса, које ће у наредним годинама доћи до изражаја (Перуничић 1985: 366–367). Касније се у српској штампи о Иси Бољетинцу писало као о највећем тиранину над Србима, одметнику од власти и аустроугарском агенту (Станковић 1910: 171).

Иса је имао неограничену власт не само на територији Митровичке казе, него се укључивао у збивања и ван ње. Често је боравио у Пећкој кази,

6 АС, МИД ПО, 1899, ред 173 (III), По. № 60, Извештај је упућен В. Ђорђевићу, министру иностраних дела из Скопља 7. фебруара 1899. године и није сачуван у целини. На основу рукописа закључујемо да је написан од стране М. Куртовића, конзула из Скопља.

7 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, По. № 57, конзул С Симић – С. Новаковићу, посланику у Цариграду, Приштина 3. март 1899; (Зарковић 2015: 85).

8 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, По. № 28, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5. фебруар 1899; (Зарковић 2015: 85).

па и након сукоба између Фетаховића, по злу чувеним и Сејди Саке у селу Верићи. Међусобни арбанашки сукоби негативно су се одражавали на живот и сигурност Срба, који су и у тој прилици, у великом броју остали без крова над главом. Након пожара у којем су им изгореле куће, под ведрим небом, без стоке, хране и основних потрепштина остало је 64 мушкараца и 51 жена (Перуничић 1985: 408). Срби Митровичке казе су страховали да се сукоб из Пећке казе, не пренесе и на њихову територију, јер се у обрачун између Фетаховића и присталица Сејди Саке умешао и Иса Бољетинац са својих 25 другова на страни другог. У Пећ и Митровицу је дошао валија и након тога су се Арбанаси разбежали. Валијин долазак уливао је наду Србима Пећке и Митровичке казе да ће се ситуација смирити. Међутим, осим што је издавао наредбе за оправку путева Пећ–Беране и Митровица–Пећ и захтевао бржи рад на новотрасираном путу који је требало да долином Ибра, преко Рожаја повеже Митровицу и Беране, валија није предузео мере да заштити српско становништво. Једна чињеница која није прошла незапажена код Светислава Симића, конзула Краљевине Србије у Приштини је састанак Исе Бољетинца и митровичког кајмакама, након валијиног одласка из ових крајева. О детаљима се није знало, али је било очигледно да је Иса почео да игра кључну улогу на том простору (Перуничић 1985: 410–411).

Османско царство је почетком XX века упадало у све већу кризу која је претила да угрози његов опстанак. Томе су доприносили бројни фактори међу којима су се истицали: грамзивост међу представницима турске власти који су користили сваку прилику да приграбе профит за своје потребе и међусобни сукоби арбанашких првака. Један од таквих сукоба догодио се између Исе Бољетинца и Шабана Коприве (Јагодић 2009: 59).

Двојица арбанашких првака из Митровице били су чланови исљахата (суда за умир крви), чији је рад је у почетку био уперен против Срба. Али, након неког времена, противно арбанашкој вољи, почеле су се доносити одлуке које су доприносиле рушењу угледа османске државе.[9] Иса Бољетинац је постао члан исљахата захваљујући улози коју је имао у митровичком догађају, спречавајући да не дође до покоља. Од тада је у Митровици успостављен мир и спречено пљачкање, које се вршило наочиглед власти. Овакво стање није одговарало зулумћарима, па су ступили у савез са Шабаном Копривом који је у Иси видео свог супарника. Иначе, обојица су важила за људе који су убили по 20 до 30 особа, а према српском конзулу из Приштине међу њима је постојала разлика. По њему, Иса је убијао оне који су му дуговали крв, царске заптије и официре који су га гонили, док је Коприва био обичан зликовац и није бирао жртве. Желећи да преузме водећу улогу

9 АС, МИД ПО, 1900, ред 22 (I), Пов. Бр. 28, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 14. фебруар 1900.

у Митровици, Шабан је планирао убиство Бољетинца које је спречено захваљујући пријатељском држању Ајдин бега, сина Али Драге и митровичког кајмакама. На тај начин су избегнути могући немири у Митровици који су се веома брзо могли проширити и на остале суседне крајеве. Убрзо након овог догађаја град је посетио мутесариф (начелник округа) у пратњи муфтије и заптијског бимбаше (мајора жандармерије). Одмах по доласку, прво су Турци трговци, а потом и Срби, предали писмени акт у којем су изјављивали да је у чаршији владао ред од Исиног избора за члана исљахата.[10] Овај и слични сукоби арбанашких првака умногоме су допринели слабљењу утицаја представника турских власти у Косовском вилајету.

Ситуација је почела да се компликује и у суседним крајевима у којима су Арбанаси, удружени са појединим Турцима, отказивали покорност османским властима. У Дреници, Лабу и Ортаколу потписан је и упућен валији „мазар" (меморандум) чија се садржина односила на непослушност, која се све теже могла контролисати. Поред тога, било је немогуће наплатити данак, а нарочито агнан (порез на стоку). Дошло је и до сукоба, због којих је била затворена чаршија у Митровици. Депешама из Скопља умољени су прваци из Вучитрна и Мула Зека из Пећи да помогну у смиривању ситуације. Једини који је из Вучитрна дошао у Митровицу био је Кариман ага Мацунац и захваљујући њему дошло је до измирења завађених. Иса Бољетинац је био задовољан јер су петорица његових противника била ухапшена, док се Шабан Коприва негде склонио.[11]

Охрабрен заштитом коју је имао од турских власти, а и подршком и новцем са аустроугарске стране, Иса је почео да показује своје право лице. За српско становништво је стање у Митровици и околини постало несношљиво. Уследиле су бројне крађе, малтретирања и уцене које су наводиле поједине Србе да потраже спас у Краљевини Србији. Нарочито им је тешко падало приморавање на бесплатан рад и знатно већа обавеза коју су морали да на име десетка предају Иси Бољетинцу. Повереницима који су о насталој ситуацији обавештавали конзулат Краљевине Србије у Приштини било је немогуће да опишу све пљачке и глобе којима су били изложени Срби у Митровици и околини.[12]

Догађаји у Ибарском Колашину из 1901. и 1902. године и злочини почињени над српским народом у којима се истакао Иса Бољетинац обезбедили су му већи утицај код турских власти.[13] Захваљујући позицији

10 АС, МИД ПО, 1900, ред 22 (I), Пов. № 30, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 16. фебруар 1900.

11 АС, МИД ПО 1900, ред 22 (I), Пов. № 30, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 16. фебруар 1900.

12 АС, МИД ПО 1900, ред 22 (III), Пов. № 209, конзул Н. Настасијевић – А. Јовановићу, министру иностраних дела, Приштина 5. октобар 1900.

13 О збивањима у Ибарском Колашину детаљно: (Зарковић 2008).

и стеченом угледу успео је да, попут Мула Зеке и приштинског муфтије, крајем јула 1901. године добије у бесцење закуп десетка у селима Митровичке казе. Такав вид богаћења, на штету српског становништва, представљао је награду арбанашким главарима за учињена недела.[14]

Срби који су живели у селима Митровичке казе били су оптерећени десетком који је био знатно већи од оног који су плаћали Арбанаси. Као закупац десетка јавља се Иса Бољетинац који је ту улогу преузео од Исије Фератагића. Бољетинац је био привилегован након Колашинске афере и ова улога је у неку руку представљала награду за злодела која је са својим помоћницима починио над српским становништвом у селима Ибарског Колашина (Јагодић 2009: 172).

Неједнакост у плаћању десетка српских у односу на арбанашка села Митровичке казе види се у табеларном примеру за 1903. и 1907. годину који је сачинио професор Милош Јагодић. Он наводи да је закуп једне српске куће 1903. био 2 пута скупљи, а у 1907. години 2,3, у односу на закуп једне арбанашке куће (Јагодић 2009: 173–174).

Албанска села	Број кућа	Цена закупа десетка у лирама		Лира по кући		Српска села	Број кућа	Цена закупа десетка у лирама		Лира по кући	
		1903.	1907.	1903.	1907.			1903.	1907.	1903.	1907.
Бањска	73	53	48	0,73	0,66	Стара Придворица	23	83	70	3,61	3,04
Кошутово	62	86	45	1,39	0,72	Колашинска Придворица	18	32	21	1,78	1,17
Сељанце	64	74	35	1,16	0,55	Житковац	20	69	85	3,45	4,25
Чабра	36	37	40	1,03	1,11	Липовица	17	38	50	2,23	2,94
Шиполье	49	19	33	0,39	0,67	Рударе	32	84	52	2,62	1,62
Ваганица	37	79	74	2,13	2	Грабовац	21	46	49	2,19	2,33
Врахим Кошутово	14	37	32	2,64	2,29	Оклаце	38	53	42	1,39	1,1
Бистрица	18	26	21	1,44	1,17	Брњак	42	63	87	1,15	2,07
Батахир	14	9	11	0,64	0,79	Вељи Брег	27	54	41	2	1,52
Брабоњић	30	39	43	1,3	1,43	Коларе	20	70	70	3,5	3,5
Бољетин	16	19	14	1,19	0,87	Валач	10	34	38	3,4	3,8
Жаже	18	15	17	0,83	0,94						
Укупно	431	493	413	1,14	0,96		268	626	605	2,33	2,25

14 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Б. Раденковић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Београд септембар 1901.

Срби су се налазили у незавидном положају и њихов опстанак захтевао је веће ангажовање Русије на Порти. Интервенција руских дипломата је утицала на султана да попусти и септембра 1901. године позове све виђеније арбанашке прваке у Цариград. Међу њима су се налазили: Иса Бољетинац, Шериф Кучица, Шабан Коприва и и Елез ага Мустафагић. За разлику од Бољетинца, који се није одазвао султановом позиву, остала тројица су након неколико дана оклевања отишла преко Скопља за Цариград. Они су стигли до Скопља, а Шабан Коприва је успео да побегне и врати се натраг, у Митровичку казу. За то време Иса Бољетинац се најпре налазио у Пећкој кази, а затим у Бољетину, одакле је мирно посматрао ситуацију. Претпоставља се да је на његову одлуку да се не одазове султановом позиву утицао Хамди паша, комесар пограничних трупа који је сматрао да ће временом руски утицај ослабити и султан одустати да гони арбанашке зликовце. То се заиста и догодило и већ септембра 1901. године из затвора су били ослобођени Шериф Кучица и Елез ага Мустафагић, који су се убрзо вратили у Митровицу и наставили са старим занатом.[15]

Повратак тројице познатих митровичких зулумћара, Шабана Коприве, Елез аге Мустафагића и Шерифа Кучице донео је нове невоље Србима Митровице и околине о чему сведочи и убиство Ђорђа Стерђевића.[16] Права прилика да покажу моћ и представе се јачим и од турских власти указала им се на свадби Исе Бољетинца који се оженио трећом женом 25. септембра 1901. године. Свадби је присуствовало преко сто људи, од којих је око четрдесетак припадало убицама и одметницима. Предвођени Шабаном Копривом пуцали су из револвера и пушака, док је Исија Фератагић, Стерђевићев убица, наочиглед турских власти разигравао свог коња по митровичкој калдрми. Сведоци овог догађаја су били и појединци Срби, приморани да присуствују и на име поклона донесу једног вола. Српско становништво је било обузето страхом, не само због насилничког понашања арбанашких злочинаца и настале пуцњаве, него и због гласина које су се ширили међу митровичким Турцима о оснивању једног тајног арбанашког комитета за убијање Срба, на челу са Елез агом Мустафагићем (Перуничић 1988: 106).

Међу Турцима у Митровици јавило се нерасположење и према Шемси паши, који је стајао на путу арбанашким кренама из Дренице и Пећке казе. Они су против њега покренули акцију, тврдећи да је спреман да их уништи. На то их је навела решеност Шемси паше и војске да се обрачуна са побуњеницима у Ђаковици. Његово одсуство због нереда у том граду била је права прилика да се противници организују и упуте молбу султану за уклањање

15 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, ПП бр. 2921, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 4. новембар 1901; (Перуничић 1988: 96–98, 102–103, 106; Јагодић 2009: 67).

16 О убиству Ђорђа Стерђевића вид. детаљно: (Секулић 2005а: 259–273).

из Митровице. Свој интерес у овој прилици и услед страха од Шемси паше нашао је и Иса Бољетинац који није смео да долази у Митровицу, него је за то чекао прави тренутак.[17]

Међутим, није прошло дуго времена Иса је успео да поправи односе са Шемси пашом. Поред тога, њега су, уз пашино одобрење, сви официри митровичког гарнизона посетили у кули у Бољетину.[18] Иса Бољетинац је убрзо преузео власт у Митровици и постао неограничени владар за Митровичку и Новопазарску казу, а јачању угледа допринела је и смрт противника Мула Зеке у Пећи. Као прави самодржац, Иса је успео да покупи мухурове (печате) из свих села Митровичке и Новопазарске казе, окупирао митровички телеграф и од султана захтевао да одмах укине порез на наоружање и спрему војске од 6%, који је две године раније био уведен на све врсте пореза. Захтевао је да се, као и до тада, порез на овце плаћа сто пара по комаду, а не како је било прописано по 4½ гроша. У супротном, објавио је султану да ни Митровичка, ни Новопазарска каза неће плаћати држави порез. Народу је забранио да измирује своје обавезе и наредио да се порески чиновници убију у случају да се појаве по селима. Овакви Исини поступци дешавали су се наочиглед власти, војске и Шемси паше, а уједно и слабили султанов ауторитет међу Арбанасима. Он је на овај начин желео да издејствује именовање за мајора, сматрајући да су многи без икакве заслуге добили разне чинове. Док је Иса спроводио своју самовољу, положај српског становништва се погоршавао. Крађе, глобе, разбојништва, убиства, кулучења појединим насилницима постале су свакодневне појаве по селима, док се у градовима осећала несигурност и наставило малтретирање, а реакција турских власти скоро увек изостајала.[19]

Из Цариграда нису хтели да попусте пред захтевима које је диктирао Иса Бољетинац, плашећи се реакције Арбанаса из осталих крајева који су могли да истакну исте или сличне захтеве. Неплаћање пореза је за Османско царство представљало велики губитак у државној каси. Зато су покушали да на миран начин одобровољеИсу, али је он остао при одлуци по којој су Митровица и цела њена каза престали да плаћају порез држави. Приштински мутесариф и Шемси паша су предлагали да се предузму одлучније мере за решавање овог проблема, али нису имали султаново одобрење. Упоредо са одлуком о неплаћању пореза дошло је до покрета који је имао за циљ да спречи отварање руског конзулата у Митровици. На његовом челу је стајао Иса Бољетинац. Он је у својој кули у Бољетину окупио бројне арбанашке

17 АС, МИД, IIIIО, 1902, ред 26 (II), Пов № 12, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 22. јануар 1902.

18 АС, МИД IIIIО, 1902, ред 26 (VI), Пов. № 48, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 12. март 1902.

19 АС, МИД IIIIО, 1902, ред 26 (X), Пов № 91, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 9. јун 1902.

прваке пред којима је изговарао да је спреман радије да погине, него да дозволи долазак руског конзула. Сведок изговорених речи био је Србин из Житковца Милија Миленковић Влаић који је о детаљима збора обавестио српског конзула у Приштини. Истовремено је у митровичкој медреси био одржан скуп градских старешина и неких арбанашких првака из суседних каза на којем је договорено да се не дозволи отварање конзулата.[20]

Потези Исе Бољетинца и осталих арбанашких првака, као и реакција турских власти, представљали су предмет интересовања српске стране. Начелник среза студеничког је обавештавао министра унутрашњих дела у Београду о зборовима и одлукама које су се доносиле на њима.[21]

Положај српског становништва не само Митровичке казе, него и Старе Србије и Македоније био је главна тема дипломата Краљевине Србије који су службовали у Османском царству. Бројна реаговања са српске стране утицала су на Порту да предузима одређене мере, али се резултати нису видели на терену, већ насупрот, арбанашки зулуми су све више узимали маха. Смена појединих корумпираних представника власти и покушаји да се уклоне главни виновници нереда представљали су недовољне мере за поправљање положаја Срба. Политика из Цариграда била је заснована на повлађивању Арбанасима и за српске дипломате она је представљала корен свих нереда, због којих није било могуће успоставити ред у Старој Србији. Углед османских власти је опадао, а необузданост Арбанаса постајала све већа. Такво стање имало је далекосежне последице које су се испољавале потпуном анархојом. Зулуми над Србима постајали су бројнији и разноврснији, а зулумћари пролазили некажњено. Када се радило о односу према српском становништву, зулумћари су се међусобно штитили и пружали узајамну заштиту. Такав случај је био и са Ивзом Мујчиновићем који је након убиства кмета Анта Јеличића у Новом Пазару уточиште пронашао код Исе Бољетинца.[22]

Немар османских власти, недовољне мере и учестали извештаји о страдању својих сународника у Старој Србији утицали су на веће ангажовање дипломата из Београда. Председник Владе и министар иностраних дела Михаило Вујић предлагао је посланику у Цариграду Сави Грујићу мере које је требало захтевати од Порте. Оне су подразумевале да се Арбанаси разоружају или и Србима дозволи да се наоружају, да се гарнизони у свим центрима појачају војницима из удаљених крајева, да се смене неодговорни и непредузимљиви чиновници и уместо њих поставе способни који би спроводили закон и на тај начин заштитили хришћане. Поред тога, требало је захтевати административно–судске реформе, реформу аграрних односа

20 АС, МИД ПО, 1902, ред 26 (XI), Пов. № 102, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 30. јун 1902.

21 АС, МИД ПО, 1902, ред 26 (XI), Пов № Поверљиво, министар унутрашњих дела Н. Стевановић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Београд 8. јули 1902.

22 *Дипломатска преписка*, 264, док. 180.

и кажњавање појединих зулумћара, међу којима су се налазили и Исија Фератагић и Иса Бољетинац из Митровице.[23] Овако формулисани захтеви имали су за циљ да помогну хришћанском становништву у Старој Србији и према мишљењу Владе из Београда допринели би завођењу реда, који је био у складу са интересима османске државе и европских сила. Задатак који је био постављен посланику Грујићу подразумевао је да задобије и заинтересује све водеће кругове у Цариграду, а пре свега руског амбасадора. Упредо са тим, о захтевима српске Владе био је упознат и отправник руских послова у Београду Павле Мансуров, који је обећао да ће преко свог Министарства иностраних дела затражити помоћ у Петрограду од министра иностраних дела грофа Владимира Ламздорфа. Такође, сматрало се да би успеху дипломатске акције, покренуте са српске стране, допринела подршка Владе Кнежевине Црне Горе.[24] Заједничка акција двеју држава знатно би утицала, на веће ангажовање руских дипломата у Цариграду, на поправљање положаја српског становништва у Косовском вилајету и на одлучност турских власти да се обрачуна са Арбанасима (Војводић 1999: 159–171). Овакав став Краљевине Србије дошао је до изражаја средином априла 1901. године када је изабрана влада Михаила Вујића која је била спремна да се озбиљно приближи Русији и балканским земљама. Промена спољне политике Краљевине Србије и ослањање на Русију изазвала је незадовољство Аустроугарске која је појачала активности у Косовском вилајету (Војводић 1999а: 152).

Упркос ангажовању српских и руских дипломата да се предузму мере којима би се успоставио ред у Старој Србији није било одлучнијих корака из Цариграда. Русија је желела да искористи право по којем је добила могућност да отвори конзулат у Митровици (Секулић 2005: 139–153). Своју замисао није могла одмах да спроведе јер су се Арбанаси противили реализацији ове идеје. Међутим, противљење Арбанаса, на челу са Исом Бољетинцем није спречило послугу конзула да са стварима допутује у Митровицу, али не и да остане у граду (*Znaimer Tagblatt*, 12. 09. 1902: 2). Понашање митровичког кајмакама ишло је у прилог Арбанасима који нису дозвољавали долазак руског конзула. Тим поводом у дућану Ибрахима Деве Нишлије одржан је и збор којем су присуствовали Иса Бољетинац, Зејнул ага Шишковић из Вучитрна, пуковник Бахтијар бег, војни командант, Сулејман бег Ченгић, аустријски платежник, Хусејин Хајровић из Никшића и потпуковник у пензији Сали бој, такође аустријске присталице. На састанку, одржаном уз одобрење Шемси паше била је донета одлука да се послуга протера, а новоименованом конзулу не дозволи долазак у Митровицу. Решење са овог збора лично је митровичком кајмакаму уручио Иса Бољетинац.

23 АС, МИД ПО, 1902, ред 26 (XIII), ПП Бр. 3051, Министар иностраних дела – Посланству у Цариград, Београд 14. август. 1902; *Дипломатска преписка*, 266–270, док. 181.

24 *Дипломатска преписка*, 276–278, док. 186.

Истовремено је упутио телала по граду и запретио сваком Митровчанину који се буде усудио да прими конзулове људе и ствари. Исина заповест је морала да се поштује, ствари су привремено биле смештене у касарни, одакле су убрзо упућене у Скопље.[25]

Онемогућавање арбанашких првака, предвођених Исом Бољетинцем да Русија отвори конзулат у Митровици изазвало је бројне реакције њених дипломата и представника у престоници Османског царства.[26] У Митровици се говорило да је из Цариграда стигла депеша којом се позива Иса. Овакве вести су у њему изазвале неизвесност и неспокојство. Зато је харем изместио у Бању, у Пећкој нахији, са браћом остао у Бољетину и око себе окупио своје присталице. Према некој процени око њега је било до 300 арбанашких првака који су разматрали одлазак у Цариград. Познати Акиф бег из Новог Пазара, којем је Иса раније издејствовао повратак из Цариграда, понудио је помоћ од 2.000 Арбанаса. Поред људства, помоћ је стизала и у храни и стоци, отиманој углавном од Срба који су били жртве Исине самовоље.[27]

Док је Иса са својим присталицама боравио у Бољетину и правио планове, његов одлазак је био непознаница за поједине дипломате. У међувремену је руски посланик Зиновјев саопштио Сави Грујићу да је са неким рођаком ухваћен и спроведен у Цариград.[28] За разлику од ове вести, конзул из Скопља Милосав Куртовић је располагао информацијом да је Бољетинац био спреман да отпутује у Цариград, али је у Митровицу стигла депеша да не креће на пут. Ова вест изазвала је не само Исино одушевљење, него и осталих Арбанаса који су прослављали и пуцали у граду. За њих је то представљало помиловање од стране султана и Иса је као слободан човек, у друштву пратње кренуо пут своје куће.[29]

Прави карактер Исе Бољетинца и других арбанашких зулумћара показао се у јесен 1902. године приликом обрачуна турских власти са арбанашким зулумћарима у Дреници и Пећкој кази. Држава је реаговала слањем трупа регуларне војске, али оне нису биле довољне па се очекивало појачање. Телеграфска линија између Митровице и Скопља била је у прекиду. На другој страни, према наводима аустријске штампе, у кули Исе Бољетинца окупили су се Арбанаси који су протестовали против руског конзулата

25 АС, МИД, ППО, 1902, ред 26 (XIV), Пов № 124, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 23. август 1902; АС, МИД ППО, 1902, ред 26 (XIV), ПП Бр. 938, посланик С. Грујић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Цариград 23. август 1902.

26 Руски конзул у Скопљу је оштро протестовао и тражио да се Иса Бољетинац из Митровице који је издавао упутства за спречавање отварања руског конзулата оштро санкционише (*Bukowinaer Rundschau*, 12. 09. 1902: 4).

27 АС, МИД ППО, 1902, ред 26 (XIV), Пов. № 128, конзул С. Аврамовић – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 30. август 1902.

28 *Дипломатска преписка*, 300–301, док. 201.

29 *Дипломатска преписка*, 301–303, док. 203.

(*Ostdeutsche Rundschau*, 22. 09. 1902: 2; *Das Vaterland*, 22. 09. 1902: 2). Тада је одред турске војске под командом Шемси паше, који је био одлучан да спроведе одлуке Порте, дошао у Дреницу да тамошње становништво примора на поштовање закона и плаћање пореза који су избегавали у претходних двадесет година. Одлучност Шемси паше изазвала је страх код локалног становништва, па и код Исе Бољетинца, који му је изразио покорност и обавезао се на поштовање закона. Овакво Исино понашање није било дугог века јер је након повлачења војске наставио са зулумима.[30]

Иса је наставио да пркоси турским властима, а главне жртве његове самовоље били су Срби Митровичке казе који су у том тренутку једини спас видели у отварању руског конзулата. Његово понашање приликом доласка конзулове послуге, нагнало је руске дипломате да изврше јачи притисак у Цариграду и од султана затраже уклањање из Митровице. Султан је пред руским захтевима попустио и Бољетинцу упутио позив. Уместо да се одазове позиву, он је султановом секретару послао телеграм следеће садржине: „У Стамбол доћи нећу. Не оставе ли ме власти на миру, скупићу 15.000 Арнаута, прећи српску границу, палити и убијати докле год будем могао да продрем; знам да ћу тамо наћи гроб, али ми је драже овако јуначки свршити, него бити удављен у Босфору". Поред његовог, у Цариград су били упућени и телеграми из Митровице, Вучитрна, Приштине, Новог Пазара, Пећи и Ђаковице у којима се истицало да Иса нема никакву кривицу, да је потребан Митровици, мухамеданцима и самој Царевини.[31]

Иса Бољетинац у том тренутку није видео излаз из ситуације у којој се нашао, па је решио да истраје у својој одлуци и не одазове се султановом позиву. У међувремену је покрет Арбанаса почео да се шири по осталим крајевима Косовског вилајета, а из Цариграда су Иси почеле да стижу понуде. Најпре му је био понуђен чин бинбаше (мајора), али под условом да има службу у Новом Пазару. То није задовољило његове жеље, па му је била понуђена и служба у Сјеници. Када је одбио и ову понуду, Шемси паша му је предлагао да се на одређено време од два до три месеца склони у Солун, у супротном имао је наредбу да предузме мере.Ису је нељутило сазнање добијено од једног пријатеља Арбанаса из султановог окружења да му се у Цариграду спрема прогонство, а можда и смрт. Присетио се похода на Колашин, који је по наредби тадашњег приштинског мутесарифа Џемал беја и пограничног инспектора Хамди паше спровео и није заборавио да након тога није добио чин јузбаше (поручника). Сматрао је да протеривање конзулове послуге припада његовој заслузи, за коју адекватно није био награђен. Таква помисао изазивала је у њему бес и нагнала да се пред бројним

30 *Дипломатска преписка*, 317–318, док. 213.

31 АС, МИД, ПО, 1902, ред 26 (XVI), Пов № 154, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 1. октобар 1902.

арбанашким првацима закуне речима: „Валах учинићу за ово какав шер (штету) цару, какав му нико одавно учинио није".[32]

Исино расположење и намере једино су ишле у прилог Аустроугарској чији су агенти непрестано крстарили на терену од Пљеваља до Митровице и намеравали да ситуацију преокрену у своју корист. Они су успешно уверавалиИсу и његове присталице да Русија жели да отварањем свог конзулата припреми терен за окупацију Косова и северозападних страна вилајета од стране Србије. Аустроугари су своје циљеве спроводили користећи се новцем и сазнањем да Иса не поседује вредно непокретно имање, да је грамзив и да пуно троши. Они су вешто користили Исину ситуацију и особине, храбрећи га да истраје у започетом послу. Охрабрен подршком са аустроугарске стране, Иса је у Бољетину окупљао Арбанасе Митровичке, Новопазарске, Пећке и Приштинске казе и говорио да ће извршити напад на српску границу. До 18. октобра увече из поменутих крајева је дошло 4.500–5.000 оружаних Арбанаса. Они су се окупили око куле у Бољетину, заузели оближњи манастир Соколицу и шуму изнад њега. Овај покрет је запалашио турске власти, о чему говори податак да је у Бољетин, отишао цео митровички мецлис–идаре (административни савет) са кајмакамом на челу. Убеђивали су га да одустане од напада на српску границу и Колашин и обећавали солидарност и подршку за акцију против отварања руског конзулата. Међутим, Иса је остао упоран и настојао је да по сваку цену оствари своје намере. Ситуација је била напета, а кајмакам и Шемси паша су је представљали крајње драматичном, па су се тим и изговарали пред митрополитом Нићифором и одбили да му доделе заптијску пратњу (жандармеријску пратњу) коју је тражио када је намеравао да посети манастир Соколицу.[33]

Иса Бољетинац није био усамљен у својим намерама које су попримале обележје народног незадовољства. Томе је допринео и збор Турака у митровичком хуђумату, на којем су учествовали и изасланици Арбанаса из Новог Пазара, Сјенице, Вучитрна и Пећи. На састанку је био постигнут јединствен став да се осујети долазак руског конзула у Митровицу и о томе је султан био обавештен телеграмом.[34]

О активностима и намерама Исе Бољетинца и његових присталица детаљно је био обавештен и конзул у Приштини Сима Аврамовић. Он је сматрао да се у том тренутку акција предвођена Исом не би могла сузбити

32 АС, МИД ПІІО, 1902, ред 26 (XVII), Пов. № 164, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина, 20. октобар 1902.

33 АС, МИД ПІІО, 1902, ред 26 (XVII), Пов. № 164, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина, 20. октобар 1902.

34 АС, МИД ПІІО, 1902, ред 26 (XVII), Пов. № 164, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина, 20. октобар 1902; АС, МИД ПІІО, 1902, ред 26 (XVII), ПІІ. № 4095, конзул С. Аврамовић – Министарству иностраних дела, Приштина 19. октобар 1902.

без жртава, али би султану Абдул Хамиду донела резултате и спречила сличне покрете који су слабили његов ауторитет и наносили штету Османском царству. Конзул Аврамовић је веровао и у спремност Исиних присталица да изврше напад на српску границу из Новопазарске казе, али није искључивао ни могућност напада и јужније из Ибарске долине. По њему је успех Арбанаса у спречавању отварања руског конзулата могао да има далекосежне последице и да се одрази на акцију Турака и Арбанаса из Приштинског санџака, од које су стрепели и виши чиновници у приштинском хућумату.[35]

Начињеним потезима и претњама Иса Бољетинац је остварио двоструку намеру, осујетио је долазак руског конзула и успео да остане у Бољетину. Након одређеног времена проведеног у својој кули, у јакој пратњи својих присталица отишао је у митровички хућумат на састанак са кајмакамом и Шемси пашом. Према мишљењу српског конзула овај састанак ишао је у прилог Иси Бољетицу који је успео да као одметник од власти отпочне преговоре са турским званичницима.[36]

Поступци Исе Бољетинца доприносе сагледавању целокупне ситуације и држању представника османске власти не само у Митровици и околини, него и шире. Иса је бројне султанове позиве да оде у Цариград игнорисао захваљујући необјективним рапортима Шемси паше, који се изговарао чињеницом да не постоје услови за његово хапшење. Као оправдање је наводио неприступачност места на којем се налазила његова тврда кула, сазграђена од тесаног камена. Не зна се тачан разлог због којег Шемси паша није предузимао радикалније мере према арбанашким одметницима, па и према Иси. Конзул Србије у Приштини је изражавао сумњу по овом питању и у својем извештају упућеном у Београд износио мишљење да се све радило уз одобрење из Цариграда. Чињеница је била неспорна да је Бољетинац имао подршку не само турских власти, него и са стране. На његову одлуку да истраје у замишљеним поступцима према српском становништву утицало је и мишљење виђенијих Турака у Митровици, аустроугарских присталица, међу којима је био имућни и угледни трговац Ибрахим Дева. Подршка је била отворенија и израженија након одлуке руске владе да отвори свој конзулат у Митровици. Вест о решености Русије да упути конзула још више је раздражилаИсу Бољетинца који је био одлучан да истраје у својој намери и спречи отварање конзулата у Митровици. Руске дипломате у Цариграду су вршиле притисак на Порту која је попустила. Султан је поново упутио позив и Иса је након постављених услова, којима се

35 АС, МИД ППО, 1902, ред 26 (XVII), Пов. № 164, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина, 20. октобар 1902.

36 АС, МИД ППО, 1902, ред 213, Пов. № 179, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 17. новембар 1902.

гарантовао живот, брз повратак у Митровицу и лична пратња, одучио да отпутује у Цариград. Ови услови су били предочени првом султановом секретару Тахсин бегу. На име путних трошкова султан је послао сто златних турских лира.[37] Након постигнутих преговора Иса је стигао у Цариград (*Мале новине*, 25. 11. 1902: 3).

Поред наведеног, султан је помиловаоИсу за ранија убиства турских војника, као гаранцију потписао ираду и дозволио му да путује наоружан. Подршка није изостала ни од арбанашких првака из Пећке, Новозарске, Приштинске, Митровичке и Вучитрнске казе који су обећавали да ће код султана инсистирати на брзом повратку у Митровицу. Телеграм такве садржине, упућен султану потписали су Зејнел бег Махмутовић из Пећи, Зејнул ага Шишковић из фиса (племена) Мацунаца из Вучитрна, Акиф бег из Новог Пазара и Садик Алач из Приштине. Непосредно пред полазак Иса је као главне кривце означио Колашинце, изговарајући следеће речи: „Ја одох у Стамбол. Ако се не вратим ваша је срамота. Ако ме тамо изгубе, тражите ме од Колашина"! Ове речи изазвале су страх и неспокојство код српског становништва које је сумњало у искреност османских власти, јер су мислили да ће се Иса, попут осталих, вратити натраг из Цариграда јачи и бахатији него што је био.[38] Порта је остала при ставу да се ситуација у Митровици стишала, да се Иса неће вратити и да Русија може да реализује започети посао (*Мале новине*, 29. 11. 1902: 2).

Исин одлазак у Цариград пружао је могућност да руски конзул допутује у Митровицу. Иза бројних арбанашких поступака и неодобравања присуства руског конзула стајала је Аустроугарска, која је желела да отвори свој конзулат у овом граду. По речима Грка Софоклеса Велидиса, трговца и ортака лифераната Турака у Митровици, изреченим српском агенту Ћићарићу, тежња Аустроугарске да преко конзулата оствари своје интересе била је нескривена и о томе се јавно говорило. Њени представници у Цариграду су се залагали да добију егзекватуру за аустријског конзула у Митровици. Желели су да спрече отварање руског конзулата, а кад им то није пошло за руком, намера им је била да на неко време одложе реализацију ове идеје. Правог савезника су нашли у Иси Бољетинцу, који је радио за њихове интересе и важио за аустроугарског човека.[39]

Аустроугарска је постала активнија на терену, подстрекивала Арбанасе на побуне и противљење реформама којима би се поправио положај хришћана у Косовском вилајету. Тема о којој се расправљало на арбанашким скуповима, поред реформи било је отварање руског конзулата у Митровици.

37 *Дипломатска преписка*, 349–351, док. 229.

38 АС, МИД ППО, 1902, ред 26 (XIX), Пов. № 189, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 24. новембар 1902.

39 *Дипломатска преписка*, 359, док. 234.

То је изазивало незадовољство Арбанаса и доприносило јачој анархији која је користила Аустроугарској. Њени бројни агенти који су деловали на простору Старе Србије користили су сваку прилику да објаву реформи употребе као погодно средство за изазивање сукоба и остварење својих циљева.[40] Као прилог овој тврдњи говори податак да је гаваз (стражар) аустријског конзулата у Скопљу редовно одлазио у Митровицу и преузимао пошту тамошњих агената. На приче да ће се отворити руски конзулат, аустријски гаваз је саветовао Турке и римокатолике да се буне и не допусте отварање истог.[41] Упоредо са аустроугарским плановима ишли су и захтеви појединих арбанашких првака и интереси фисова који су, противећи се реформама, тражили повратак Риза бега, Муртеза паше, Исе Бољетинца, протеривање Шемси паше, укидање осмине и др.[42]

Знајући да има подршку, Иса се у Цариграду надао скором повратку. Отуда је писао својој мајци Ајши и саопштавао јој у каквим се условима налази. Наводио је да није притворен, већ да борави у конаку Бећир аге и да дневно добија 10 до 12 врста јела. Од ње је захтевао да му набави довољну количину масла и сира и наговештавао јој да очекује скори повратак сина. Поред осталог, у писму је нагласио да се одлука донета у његовој кући, која је подразумевала да Арбанаси ни под каквим условима неће дозволити отварање руског конзулата, мора поштовати. Одсуство Исе Бољетинца није допринело смиривању ситуације и побољшању положаја српског становништва Митровичке казе. Напротив, многи његови пријатељи су искористили ту ситуацију и позивајући се на Исин ауторитет наставили да и даље уцењују и глобе Србе који су пред притисцима пребегли у Србију.[43]

Упркос противљењу Арбанаса Русија је отворила свој конзулат у Митровици. Између војске и јаких арбанашких трупа дошло је до сукоба у којем је Шчербина рањен (*Neue Schlesishe Zeitung*, 15. 04.1903: 1–2), али је убрзо подлегао повредама. Ни смрт руског конзула није допринела да Иса Бољетинац промени свој став. У разговору са султаном, вођеним у присуству тумача Арбанаса Таксин паше, Иса је истицао да је то политичка ствар и да „они у срцу своје отаџбине" не могу дозволити отварање руског конзулата у месту у којем не живи ниједан Рус. Такође, захтевао је да у пратњи конзула не буде гаваза Козака, већ да буде сачињена од Арбанаса (*Мале новине*, 28. 03. 1903: 2). Његове речи осликавале су и став осталих арбанашких

40 *Дипломатска преписка*, 491–494, док. 294.

41 АС, МИД ПППО, 1902 (VII), ред 26, Пов. № 53, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 17. март 1902.

42 *Дипломатска преписка*, 494, док. 294.

43 АС, МИД ПППО, 1902, ред 26 (XIX), Пов. № 12, Саслушање бегунца Василија Мијатовића, трговца из Митровице, Куршумлија 23. децембар 1902.

првака који ће појачати притиске над српским становништвом и изазвати реакцију великих сила чије ће ангажовање знатно допринети слабљењу Османског царства. Иса Бољетинац је био у прогонству све до 1906. године (Јагодић 2008: 123).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Иванић1988: Иван Иванић. „На Косову. Са Шара по Косову на Звечан". *Савременици о Косову 1852–1912*. Београд: Српска књижевна задруга, 216–228.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*. Београд: Народна књига.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Станковић 1910: Тодор П. Станковић. *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

Ћоровић 1933: Владимир Ћоровић. *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књига прва. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 1999: Михаило Војводић. „Политичка акција Србије и Црне Горе у Цариграду 1901. године". *Путеви српске дипломатије*. Београд: Clio, 159–171.

Војводић 1999а. Михаило Војводић. „Рад Србије на остварењу пројекта Јадранске железнице 1901. године". *Путеви српске дипломатије*. Београд: Clio, 150–158.

Elsie 2010: Robert Elsie. *Historical Dictionary of Albania*. Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press.

Зарковић 2008: Весна Зарковић. *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године.* Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2015: Весна Зарковић. „Збор Арбанаса у Пећи 1899. године и његове последице", *Баштина*, св. 38. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 79–92.

Јагодић 2008: Милош Јагодић. „Бољетинац Иса". *Енциклопедија српског народа*. ур. Радош Љушић. Београд: Завод за уџбенике.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Јовановић 2004: Вл. Јовановић. „Бољетинац Иса". *Српски биографски речник 1*. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Секулић 2005: Весна Секулић. „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Баштина* св. 19. Приштина /Лепосавић: Институт за српску културу, 139–153.
Секулић 2005а: Весна Секулић. „Убиство Ђорђа Стерђевића (Етничко чишћење и немоћ дипломатије), *Баштина* св. 18. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 259–273.

ШТАМПА

Мале новине, 1902, 1903.
Bukowinaer Rundschau, 1902.
Das Vaterland, 1902.
Neue Schlesiche Zeitung, 1903.
Ostdeutsche Rundschau, 1902.
Znaimer Tagblatt, 1902.

Vesna S. ZARKOVIĆ

THE EFFORTS OF ISA BOLETINI BEFORE THE OPENING OF THE RUSSIAN CONSULATE IN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The role of Isa Boletini in the time of the opening of the Russian consulate in Kosovska Mitrovica was of crucial political importance for the Serbian people living there. It was the time of intense Albaniansoppression, which went unnoticed or ignored by the Turkish authorities. In the beginning, Isa Boletini was the protector of the Serbian population, whose consuls in Priština reported no crimes committed by him. Meanwhile, his actions reversed course. His activities were aimed against the Serbian people and the Turkish authorities, who in turn started losing their standing with the Albanians. With the growing support from the Austro–Hungarian Empire, the Albanians leaders organized numerous gatherings, which adversely affected the Serbian population. Those gatherings resulted in gradual renunciation of obedience such as avoiding to pay the Ottoman tax to the Sultan. Albanians opposition to the Russian consulate in Mitrovica rose to prominence. Consequently, the Russian representatives urge Constantinople to request for the Isa Boletini be removed from Mitrovica. The Sultan yielded to the Russian request, while Isa Boletini resisted and tried to bargain for himself, but eventually left for Constantinople. He hoped that the support of the local Albanians leaders would assure his swift return. His absence did not improve the position of the Serbian people, who were continually exposed to extortion and taxes.

Key words: Isa Boletini, Serbs, Albanians, Mitrovica, Ottoman Empire, Russian Consulate.

Рад је предат 1. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 929.647(497.115 Косовска Митровица)"2011/..."
929.922(497.115 Косовска Митровица)"2011/..."
doi: 10.5937/bastina30-27022

Оригинални научни рад

*Филиī М. ОБРАДОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ГРБ И ЗАСТАВА ОПШТИНЕ КОСОВСКА МИТРОВИЦА**

Ајстракт: У раду се говори о знамењима општине Косовска Митровица, грбу и застави као и о самој процедура њиховог доношења и усвајања од стране локалне самоуправе. Грб општине Косовска Мировица постоји у три нивоа и то као: мали, средњи и велики грб и користи се у зависности од намене. Застава општине Косовска Мировица нашла је своје место на великом грбу општине, али се она користи и као самостална инсигнија општине.

Кључне речи: Косовска Митровица, хералдика, грб, грбови, вексикологија, застава, заставе.

Косовска Митровица је једна од најстаријих насеобина не само на Косову већ и шире. На простору града на локалитетима Фафос 1 и 2 нађени су трагови Винчанске културе, која се развила пре око 7.000 година. (Тасић 1996: 7-31) Византијски цар Јустинијан I у шестом веку гради тврђаву Звечан и цркву која је посвећена Светом Димитрију Солунском, испод јужних зидина звечанског утврђења. Управо је по овој цркви Митровица и добила име у другој половини XIV века.[1] Град Звечан је имао значајну улогу у јачању и ширењу средњовековне српске државе, као војни и привредни центар. Коначним падом *српске деспотовине* (1459) и *босанске краљевине* (1463) град Звечан губи на важности, па привредну улогу преузима Митровица, као ново градско насеље у равници. (Фртунић 2001: 7) Данас је Косовска Митровица градско насеље и седиште истоимене општине у Републици Србији, које се налази у северном делу Аутономне Покрајине Косово и Метохија и седиште је Косовскомитровачког

* Истраживач – приправник, philipobradovich@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

1 Готово идентична црква је изграђена и у Царичином граду (лат. Iustiniana Prima).

управног округа.[2] Укупна површина општине Косовска Митровица износи 370 квадратних километара, на којој живи око 130.000 становника, а општина обухват 49 насељених места. Сам град Косовска Митровица смештен је на самом ободу Косовске котлине на надморској висини од 496 метара. Окружен је трима планински венцимима, са истока Копаоником, са севера Голијом, а са запада Мокром гором. Кроз град протичу три реке, Љушта, Ситница и Ибар који у само граду прави велики заокрет у свом току према северу и дели град на јужни и северни део.(Abdyli 1985: 1-175)

Наука која се бави грбовима зове се **хералдика**. (Атлагић – Шекуларац 1997:11) Хералдика је помоћна историјска наука која проучава појаву и порекло грбова, те правила њиховог састављања, њихов историјски развитак и њихову уметничку обраду. Развоју хералдике је највише допринела, војна организација западне Европе, поготово у периоду ратова за ослобођење Свете земље од неверника. (Новаковић 1884: 296) Из хералдике се временом као самостална наука издвојила **вексикологија**, наука која се бави проучавањем застава. Ове две помоћне историске науке су у међусобној спрези и једна другу допуњују. (Атлагић 2007: 585) Намена помоћних историјских наука је да служе знању о историји. Без помоћних историјских наука, историја би имал потешкоће да испуни свој методолошки задатак. (Атлагић 2006, 363) Хералдика у јужнословенске земље продире из два правца. Преко Немачке и Италије то јест њиховог племстава у Словенију и Хрватску. У Српске земље продире нешто касније преко Византије, а нарочито за време Латинског царстава то јест после 1204. године. (Ћирић 1988: 8) Прво своје грбове добијају суверени владари држава као личне грбове, да би ти лични грбови касније постали грбови тих држава. Суверени владари су касније свом племству давали грбове. Али нису само државе, владари и племство имали своје грбове и градови су имали своје.(Ћирковић 1982: 455)

Грбови општина – градова у јужнословенским земљама настају у другој половини XIII. века, као последица економског јачања и осамостаљивања градова од феудалне зависности. Ови грбови нису могли имати војно-феудална обележја (шлемове, плаштеве), него су истицали своја локална обележја и спечифичности: архитектуру (градске тврђаве, мостове, цркве); градске патроне (свеце, владаре); значајне историјске догађаје који су везани за град; своју производњу (бродова, вино, сукно, оружје) природна богатства (планине, реке, мостове, градску митологију и друге специфичности. Град Вараждин се може похвалити да поседује најстарији додељен грб на јужнословенском простору још од 1464. године.(Атлагић 2007: 403) Већина градова у Републици Србији добија своје грбове много касније, тачније досле Друго светско рата. Па ти грбови одсликавају саму ситуаију у земљи у којој су настали.

2 Поред општине Косовска Митровица, Косовскомитровачки округ обухвата још пет општина; Зубин Поток, Лепосавић, Звечан, Србица и Вучитрн.

Ови грбови ако их тако можемо и назвати (више су то амблеми јел не садрже све елементе које један грб треба да поседује), настају у једном соц-реалистичком духу. Таква је ситуација и са Косовском Митровицом која свој први грб добија за време СФРЈ. Он полако готово неприметно излази из употребен од стране локалне самоуправе, да 2011. године када су локалне власти расписале конкурс за грб општине, готово да сам сигуран да нико од функционера општине није ни знао да општина већ поседује грб. Свакао за то незнање можда можемо оправдати и са само ситуацијом у којој је општина фунционисала.

Општина Косовска Митровица Решењем Општинског већа 01 број 02-19 од 25.05.2011. године формира Комисију за спровођење поступка и избор идејног решења грба Општине Косовска Митровица чији су чланови били:

– Миодраг Ракићевић, председник
– Драган Спасојевић, члан
– Горан Ристић, члан
– Томислав Трифић, члан
– Милорад Вукашиновић, члан.

Комисија је имала задатак да спроведе целокупан поступак око избора новог грба Општина Косовска Митровица. Решење које би по мишљењу Комисије било најадекватније предложило би се Општинско већу, а Веће би даље проследило Скупштини општине Косовска Митровица на коначно усвајање.[3] Комисија је 15.10.2011. године у дневном листу ***Вечерње новости*** на 39 страни (у секцији ОГЛАСИ / МАЛИ ОГЛАСИ) објавила јавни конкурс за избор најбољег идејног решења грба Општине Косовска Митровица.

Предмет конкурса је био грб Општине Косовска Митровица, а право учешћа на конкурсу имали су сви који су то желели. Конкурс је предвиђао новчане награде за прва три места и то за I место 50 000 за II место 30 000 и за III треће место 20 000 динара, а општина по завршетку конкурса задржала сва права коришћења. Будући грб је требао да садржи следеће елементе који ће одражавати историјске, географске, религиозне, културне и привредне посебности као и природне елементе општине Косовска Митровица са њеним специфичностима. Рок за слање предлога грба је био 15 дана од дана објављивања конкурса. Предлози су морали садржати линеарно решење, решење у боји, решење у материјалу као и текстуални опис грба. Сви предлози на конкурс ће бити отворени од стране Комисије недељу дана по истеку рока за достављање. О избору најбољег решења грба учесници ће бити обавештени у року од 15 дана од извршеног избора. Избор најбољег решења грба Општине Косовска Митровица је коначан када га усвоји Скупштина општине Косовска Митровица, а комисија може да понови конкурс у случају да не изабере грба.[4]

3 Решењем Општинског већа од 25.05.2011. године, 01 број 02-19.
4 *Вечерње новости* од 15.10.2011. године, стр, 39.

Комисија је 01.11.2011. године у 13:00 часова започела свој рад. Један од чланова Комисије Драган Спасојевић не присуствује раду Комисије (У Записнику стоји да је поменути члан Космисије оправдано одсутан). Председник Комисије Миодраг Ракићевић констатује да постоји кворум за рад па се наставља са радом. На већ поменути јавни конкурс пристигло је девет ковертa са шифрама.—

Комисија је приступила отварњу шифрованих ковертa са идејним решењем грба општине Косовска Митровица, и ковертa са идентификацијом и донела заклучке о понуђеним решењима:

1. Шифра **АБВ** – ауторке Бркљач Љубице, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
2. Шифра **8ФБЛ** – ауторке Бркљач Јелене, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
3. Шифра **826** – аутора Илић Бранислава, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
4. Шифра **4Ц** – аутора Илић Марка, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
5. Шифра **АРГОНАУТ** – аутора Јеротијевић Бојана, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
6. Шифра **ПЕРУН** – аутора Миљковић Дејана и Обрадовић Филипа, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
7. Шифра **6589** – аутора Михајловић Предрга, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*
8. Шифра **J85ГФУПДГ8Т**– ауторке Терзић Јадранке, *Комисија одбија предлог јер је расписан конкурс за тзв. **„северни део“** а дато решење обухвата симболе и јужног дела па је предлог неадекватан.*
9. Шифра **ОФАНЗИВА** – аутора Голац Давора, *Комисија одбија предлог јер је неадекватан.*

Комисија за спровођење поступка избора идејног решења грба Општине Косовска Митровица завршава свој рад у 14:30 и доноси следећи закључак;

Комисија предлаже да се конкурс поништи, јер није добијен предлог који је адекватан симбол или био препознатљив за општину Косовска Митровица - тзв. „северни део“ а нарочито који би био применљив у пракси, због чега се предлаже Већу да се задатак повери непосредно по позиву – 0мнеком од искусних хералдичара.

Овај записник потписују председник Комисије Миодраг Ракићевић, и три остала члана Горан Ристић, Томислав Трифић и Милорад Вукашиновић.[5]

5 Записник Комисије за спровођење поступка и избора идејног решења грба општине Косовска Митровиц од 01.11.2011. године, 01-404-23.

На 41. редовној седници одржаној 7.11.2011. године Општинско веће, а на предлог Комисије за спровођење поступка и избор идејног решења грба општине Косовска Митровица доноси одлуку о поништавању јавног конкурса:

1. ***ПОНИШТАВА СЕ**. Јавни конкурс за спровођење поступка и избор идејног решења грба Општине Косовска Митровица (објављен 15.10. 2011. године у дневном листу „Вечерње новости"), из разлога што у пристиглим предлозима није добијен предлог који је адекватан и који би био применљив у пракси, а који би био одговарајући за грб Општине Косовска Митровица –„Северни део".*
2. Одлука о расписивању поновног конкурса биће донета накнадно.
3. *Одлука о поништењу конкурса ступа на снагу даном доношења, биће достављена свим кандидатима пријављеним на јавни конкурс и објављена на огласној табли Општинске управе општине Косовска Митровица.*

Одлуку је потписао председник општинског већа и тадашњи председник Општине Косовска Митровица Крстимир Пантић (дипломирани инжињер металургије), а она је прослеђена свим учесницима конкурса саједно са већ поменутим записником Комисије.[6]

После одлуке општинских орган да пониште конкурс, а у исчекивању да се распише други позив за идеално решење грба Општине Косовска Митровица, аутори грба општине који су свој рад послали под шифром ПЕРУН; Дејан Миљковић и Филип Обрадовић успевају да ступе у контакт са функционерима општине. У разговору са председнико општине Крстимиром Пантићем и председником општинског већа Драганом Радисављевићем успевају да убеде општинске руководиоце да је комисија која је требала да спроведе конкурс, дубоко нестручна и пристрасна и да је само крчила пут неким од чланова поменуте комисије да прогурају себе то јест своје радове као идеална решења општински знамења.

Грб Општине је своју промоцију доживе за време Митровданских свечаности, које се организују сваке године у новембру месецу уочи градске славе Светог Великомученика Димитрија Солунског Чудотворца. На свечаној академији ауторима грба Дејану Миљковићу и Филипу Обрадовићу уручену су плакете као заслужним грађанима града.

Грб Општине Косовска Митровица постоји у три нивоа и то као мали, средњи и велики грб. Сва три нивоа грба се користе у зависности од потребе саме Општине Косовска Митровица, а у складу са неписаном хералдичком праксом када се ради о грбовима градова и општина у Републици Србији.

6 Одлука Општинског већа о поништавању јавног конкурса од 07.11.2011. године.

Мали грб

„У плавом штиту полукружног облика налази се Свети Димитрије Солунски (светац по коме је К. Митровица добила име, крсна слава града тј. заштитник града), одевен у златни оклоп у комбинацији са браон материјалима, огрнут црвеним плаштом. Свети Димитрије Солунски у својој десној руци држи браон копље са златним врхом, а у левој руци држи мали црвени штит полукружног облика до пола видљив са златним крстом и огњилима, окренутим ка спољним странама штита „Ватром ћемо крст бранити". Свети Димитрије Солунски стоји на зеленом тровршју (што представља три планине које окружују Косовску Митровицу: Копаоник, Голија и Мокра Гора) испод којег се налазе три плаве вијугаве реке (што представља три реке које протичу кроз Косовску Митровицу: Ибар, Ситница и Љушта), у стопи штита налазе се два укрштена црна чекића (симболи рударске традиције овог краја)." (http://www.kosmitrovica.rs/grb-grada)

Средњи грб

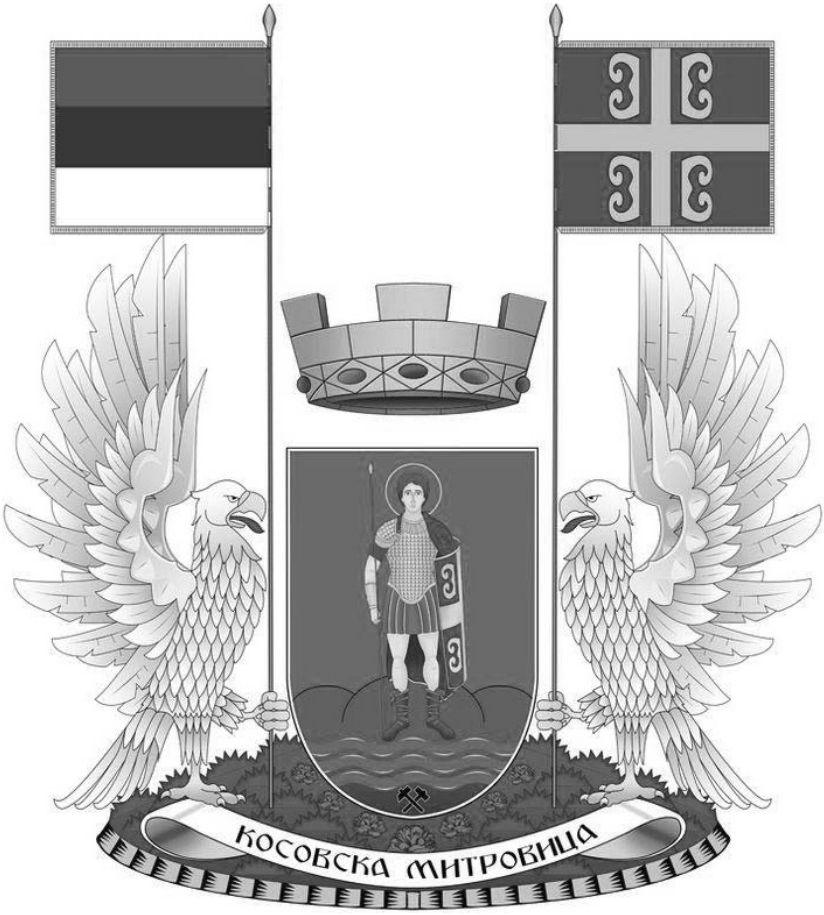
„Изнад Малог грба налази се златна бедемска круна са три видљива мерлона (што означава да град има више од 50.000 становника) украшена са три плава сафира и два црвена рубина (што представља чињеницу да је К. Митровица била неко време престоница Краљевине Србије). На ленти је исписано Косовска Митровица ћириличним писмом." (http://www.kosmitrovica.rs/grb-grada)

Велики грб

„Чувари штита на Великом грбу су два сребрна орла (који симболишу припадност и оданост Р. Србији) у полету уздигнутих крила: златних кљунова, ногу, канџи и црвеног језика. Десни орао придржава златним ресама одрубљени стег Р. Србије (тробојка хоризонтално поређених поља истих висина црвене, плаве и беле боје), а десни придржава златним ресама одрубљени стег општине К. Митровица (црвене боје подељен златним крстом на четири поља са по једним огњилом у сваком пољу, окренути ка спољним странама). Оба стега су истакнута на браон копљима са златним врховима. Постамент је зеленибрежуљак на којем се налазе седам црвених божурова (симбол проливене крви српских родољуба). На ленти је исписано Косовска Митровица ћириличним писмом." (http://www.kosmitrovica.rs/grb-grada)

Застава Општине Косовска Митровица

Застава Општине Косовска Митровица је модро – црвене боје подељен златним крстом на четири поља са по једним огњилом у сваком пољу, окренути ка спољним странама „Ватром ћемо крст бранити“ (Атлагић 1998: 149-158), а у размери је 2:1. Застава општине Косовска Мировица као што је већ и нагласено нашла је своје место на великом грбу општине, што је јако честа појава кад се ради о грбовима општина и градова у Републии Србији, али се она свакоко користи и као самостална инсигнија општине. И ако поменути конкурс из Вечерњих новости од 15.10.2011. године није тражио од потенциалних аутора грба Општине да креирају и заставу општине, она се на крају ипак заорила испред зграда општинских органа.[7]

Слика.1 Велики грб Косовске Митровице (Лична архива)

7 *Симболи су настајали спонтано кроз историју али са јасном намером, значењем и функцијом на основу одређених правила која су важила у то време.* (Атлагић 2007: 245)

ИЗВОРИ

Записник Комисије за спровођење поступка и избора идејног решења грба општине Косовска Митровиц од 01.11.2011. године, 01 404-23.
Одлука Општинског већа о поништавању јавног конкурса од 07.11.2011. године.
Решењем Општинског већа од 25.05.2011. године, 01 број 02-19.

ШТАМПА

Вечерње новости, Београд, 2011.

ЛИТЕРАТУРА

Abdyli 1985: Tahir Abdyli, *Titova Mitrovica: 1945-1980,* Priština: Institut za istoriju Kosova.
Атлагић – Шекуларац 1997: Марко Атлагић – Бранислав Шекуларац, *Помоћне историјске науке*, Приштина: Урограф
Атлагић 1997: Марко Атлагић, *Грбови племстава у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског племства*, Приштини: Пергамент.
Атлагић 1997-8: Марко Атлагић. „Крст са оцилима као хералдички симбол". Баштина, св 8, 149-158.
Атлагић 2006: Марко Атлагић. „Допринос Вука Стефановића Караџића помоћним историјским наукама". Баштина, св 20/2 363-378.
Атлагић 2007: Марко Атлагић, *Помоћне историјске науке*, Београд: Центар за Митолошке студије.
Атлагић 2007: Марко Атлагић. „Дечански полијелеј". Баштина, св 22, 245-250.
Званична интернет презентација Општине Косовска Митровица http://www.kosmitrovica.rs/grb-grada (30.05.2020. године)
Новаковић 1884: Стојан Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности,* Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
Тасић 1996: Никола Тасић. „Праисторијска и античка цивилизација у Косовској Митровици и околини". *Звечан*, св 1, 7-31.
Ћирић 1988: Милош Ћирић, *Хералдика*, Београд: Универзитет уметности у Београду.
Ћирковић 1982: Сима Ћирковић. „Допуне и објашњења у: Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности". *Историја и традиција*, Београд:
Фртунић 2001: Драган Фртунић, *Повести и слике*, Београд: Прес експрес.

Filip M. OBRADOVIĆ

COAT OF ARMS AND THE FLAG OF MUNICIPALITY KOSOVSKA MITROVICA

Summary

Heraldic is the auxiliary science of history that deals with the research of coat of arms and vexillology is the science that emerged from heraldic and deals with the study of flags. The first town coats of arms in the South-Slavic area appeared in 13th century and some much later. Kosovska Mitrovica is a city in the North of Kosovo and Metohija in the Republic of Serbia and it got its first real coat of arms-emblem after World War Two. The municipal authorities announced the competition for the new coat of arms that was published in "Vecernje Novosti" in 2011. Nine works participated in the competition. The five-member panel that was supposed to chose the ideal solution suggested the municipal authorities to annul the competition since no option was appropriate for them. The municipal authority annulled the competition but they noticed the its mistake soon and corrected it very quickly after that. In that way municipality Kosovska Mitrovica got its coat of arms and a flag as well. The coat of arms of Kosovska Mitrovica municipality fully reflects its historical, cultural, religious, geographic and economic features but also the natural elements of the Kosovska Mitrovica municipality with its distinctive features. The coat of arms exists in three forms: small, medium and large depending of municipality's need and in accordance with the unwritten heraldic practice regarding the use of coat of arms of cities and municipalities in the Republic of Serbia. The municipal flag is represented on the large coat of arms of the municipality but it is also used as a separate symbol of the municipality.

Key words: Kosovska Mitrovica, heraldry, coat of arms, coats of arms, vexicology, flag, flags.

Рад је предат 10. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(=163.41)(497.115)"2011/2015"
323.1(497.115)"1999"
doi: 10.5937/bastina30-26304

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

СВАКОДНЕВИЦА СРБА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ У УСЛОВИМА НЕДЕФИНИСАНОГ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СТАТУСА**

Апстракт: У раду износимо резултате истраживања свакодневице Срба у северној Косовској Митровици у условима измењеног друштвено-политичког контекста после рата на Косову и Метохији 1999. године. Главну пажњу посвећујем једном од аспеката свакодневног живота српског становништва у овом граду, а то је статус и функционисање институција. Циљ рада представља покушај пружања доприноса конципирању етнографске грађе за сагледавање свакодневних пракси Срба у северној Косовској Митровици у условима недефинисаних институционалних односа проузрокованих повлачењем српских власти са Косова и Метохије, увођењем међународног протектората и једностраним проглашењем косовске независности. Резултати приказани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у више наврата од 2011. до 2015. године, у укупном трајању од преко осам месеци.

Кључне речи: свакодневица, институције, Срби, Косовска Митровица, Косово и Метохија.

У раду представљамо резултате истраживања једног од аспеката свакодневног живота Срба у северној Косовској Митровици у условима измењеног друштвено-политичког контекста после рата на Косову и Метохији 1999. године, а то је статус и функционисање институција.[1] Реч је о проблему

* научни сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

1 Под институцијама, најопштије, подразумева се „систем улога и положаја који је уређен на основу норми и вредности, стабилан и трајан у свом деловању и препознатљив по својим последицама" (Mimica i Bogdanović 2007: 192). Појам *институције* у раду користимо у ужем значењу, и то у смислу органа у систему државног апарата. У условима измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после рата 1999. године институције посматрам као важан чинилац симболичког означавања државног суверенитета. Више о појму *институција* и његовим ширим значењима видети у Daglas 2000.

који у домаћој науци још увек није довољно расветљен из угла који би институционалне промене проузроковане повлачењем српских власти са Косова и Метохије, увођењем међународног протектората и једностраним проглашењем косовске независности сагледао „одоздо" – кроз визуру свакодневних пракси „обичног" становништва. Посматрано из перспективе хуманистичких дисциплина, свега је неколико радова којима је са наведеног аспекта пружен допринос истраживању свакодневице Срба у северној Косовској Митровици. Међу овим радовима посебно су инструктивне студије Саше Недељковића (Nedeljković 2008) и Јелене Рајчевић (Rajčević 2008).

Случај Косовске Митровице карактеристичан је по томе јер је реч о проблему подељеног града који је и данас, две деценије после рата на Косову и Метохији, и даље актуелан. Подела је установљена непосредно након потписивања Кумановског споразума и доношења Резолуције 1244, када су са повлачењем српских снага са Косова и Метохије наоружане албанске формације кренуле у заузимање ове територије и прогон Срба и других неалбанаца. У намери да се одбране од албанске одмазде Срби су на подручју Косовске Митровице северно од Ибра поставили контролне пунктове и формирали групе „чувара моста", како би спречили покушаје Албанаца да пређу преко ове реке из правца јужног дела града. Албански продор је заустављен, а река Ибар је постала физичка, али и симболична гранична линија, која је делећи Косовску Митровицу истовремено раздвајала централни и јужни део Косова и Метохије, настањен већином Албанцима, од подручја северно од ове реке, насељеног већином Србима (Janjić 2007: 137-138).

Поделом Косовске Митровице Срби и Албанци су се груписали у деловима града северно, односно јужно од реке Ибар, али тако да је један број Албанаца остао у северном, српском делу града. Процењује се да у северној Косовској Митровици и непосредној околини до данас живи око 22.500 Срба, укључујући између пет и седам хиљада оних који су се после рата доселили са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра, као и око 4.900 Албанаца (*Municipal Profiles* 2018: 38). Односи између Срба и Албанаца у периоду након поделе града обележени су тензијама, док се свакодневица у Косовској Митровици одвија у практично два паралелна света, где припадници два народа живе углавном одвојено, тако да им се животни простори најчешће не преклапају већ наслањају један на други (Derens 2009: 170-171).

У теоријском погледу, подела Косовске Митровице садржи особине *граничних градова*, под којима се подразумевају градови који су, према дефиницији Жоела Котека, подељени између „два или више снова" – то су спорна места која се налазе на линијама ширих етничких, верских или идеолошких подела, где кључни проблем представља конфликт око питања суверенитета који на исти простор полажу две или више страна (Kotek 1999: 228-229). Линије подела у оваквим градовима нису само статичног, физичког карактера,

већ су дубоко конфигурисане у свести становника и испољавају се кроз различите видове социјалних пракси. Подела Косовске Митровице, у том смислу, од самог почетка је обележила практично сваки аспект друштвене реалности у овом граду. Њоме су између Срба и Албанаца подигнуте бројне баријере, почевши од политичких, културолошких и верских до урбанистичких и институционалних (Castan Pinos 2016: 128). За поделу Косовске Митровице посебно је специфичан постратни контекст, будући да овај град показује особине градова у којима до раздвајања долази након ратних сукоба, а у којима се после обустављања ратних дејстава наставља борба за доминацију, и то тако да успостављене поделе додатно доприносе тензијама између супротстављених страна (Björkdahl and Gusic 2013: 320-321). Ситуација се у Косовској Митровици после поделе града може описати као постратни *status quo*, где је отворени сукоб између Срба и Албанаца окончан, али где су дубоке поделе међу сукобљеним странама остале (Gusic 2020: 1-2).

Промена друштвено-политичког контекста после рата 1999. године довела је на Косову и Метохији до крупних структурних поремећаја. Ови су се поремећаји осетили нарочито у институционалној сфери, где је њихова рефлексија дошла до изражаја у готово свим областима свакодневне реалности српског становништва на овом подручју. Полазећи од схватања према којем свакодневица представља простор дубоких трансформација, у ком се испољавају ефекти крупних друштвених промена (Moran 2011: 308-309), у раду настојимо да прикажемо управо неке од аспеката свакодневног живота Срба у северној Косовској Митровици у условима који би се са становишта кохерентности институционалне структуре могли описати као ванредни или кризни. Настојимо, другим речима, да пружимо допринос конципирању етнографске грађе за сагледавање свакодневних пракси српског становништва у овом граду на плану прилагођавања стању недефинисаних институционалних односа, превазилажења, али и коришћења његових недостатака.

Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици од 2011. до 2015. године. Истраживање је спроведено у више наврата, у укупном трајању од преко осам месеци, и то методом квалитативног типа, што значи да је етнографска грађа прикупљена опсервацијом проучаваних појава, као и вођењем разговора са њиховим учесницима, односно становницима северне Косовске Митровице. Због ограниченог броја обухваћених тема, те због ограниченог трајања истраживања, резултати презентовани у раду могу се сматрати само делимичним, тј. непотпуним, због чега их видимо тек као скромни допринос сагледавању истраживане проблематике. С обзиром на динамику друштвено-политичких процеса проузрокованих применом Бриселског споразума, који су на северу Косова и Метохије до извесних институционалних промена

довели након завршетка истраживања, резултатима представљеним у раду приказана је ситуација забележена до 2015. године, дакле у једној дијахронијској перспективи, без узимања у обзир догађаја и појава у каснијем периоду.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПОРЕМЕЋАЈИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ПОСЛЕ РАТА 1999. ГОДИНЕ И „ПАРАЛЕЛНЕ СТРУКТУРЕ“ СРБА

Увођењем међународног протектората на Косово и Метохију 1999. године са овог подручја су повучене Војска Југославије и полиција Републике Србије, након чега су на њихово место дошле снаге КФОР-а. Кумановским споразумом је у јужној српској покрајини суспендован суверенитет Србије и СР Југославије, што је, уз улазак страних трупа на ову територију, верификовано Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација број 1244. Уз међународну војну управу, Резолуцијом 1244 успостављена је и међународна цивилна управа УНМИК, са једним од главних задатака да на Косову и Метохији спроведе прелазак са институција Републике Србије на установе под међународном управом, а онда да омогући успостављање нових косовских институција са седиштем у Приштини (Derens 2009: 187).

Задатак УНМИК-а да на Косову и Метохији укине установе Републике Србије и успостави нове косовске институције спроведен је делимично. Пошто је ову међународну мисију, заједно са КФОР-ом, Србија након доношења Резолуције 1244 третирала као окупатора на делу своје територије, она је била против наведене замисли, будући да је сматрала да би учешћем Срба у привременој самоуправи био пружен легитимитет косовским институцијама у којој би Албанци имали већину. Против су били и Срби на северу Косова и Метохије, док су Срби јужно од Ибра прихватили учешће у овој структури, уз образложење да ће тиме допринети побољшању свог положаја и остваривању својих права (Rajčević 2008: 86). Након преговора УНМИК-а и СР Југославије 2001. године, којима су потврђени основни принципи Резолуције 1244, више српских странака са централног и јужног Косова и Метохије, уједињених у коалицију *Повратак*, учествовало је на првим косовским парламентарним изборима, сматрајући да сарадња са међународном заједницом може бити корисна. Епилог је био тај да је после избора формирана привремена скупштина Косова у чијим су се клупама нашли и представници Срба (Rajčević 2008: 87-89).

Неприхватање политике УНМИК-а од стране Срба северно од Ибра било је проузроковано чињеницом да су се као већински народ на овом подручју они после рата практично одвојили од остатка Косова и Метохије, као и тиме да су се географски ослањали на централну Србију одакле су их српске власти отворено или прећутно подстрекивале на то да косовске

институције бојкотују. Сâми Срби из овог региона, уосталом, после увођења међународног протектората и даље су снажно осећали да су део Србије, због чега нису ни престајали да сматрају институције ове земље као своје. Србију је као своју земљу после рата наставило да доживљава и српско становништво јужно од Ибра, тако да су на подручју целог Косова и Метохије многе установе и даље биле под ингеренцијом Београда и одговорне директно њему, функционишући на тај начин упоредо са привременим косовским институцијама. Ове установе УНМИК је означио као „паралелне структуре", наглашавајући тиме њихову наводну нелегалност, односно некомпатибилност са одредбама Резолуције 1244 (Rajčević 2008: 91).

Установе Републике Србије које су на Косову и Метохији наставиле са радом обухватале су школство, здравство, локалну самоуправу, судство, сектор за културу, социјалну заштиту, службу за запошљавање, и друго (Алексић 2018: 567). Ове установе директно је подржавао Београд, противећи се њиховом укидању, захваљујући чему су у перцепцији српског становништва оне третиране као потврда присуства државе Србије на Косову и Метохији. Значај ових институција огледао се нарочито у томе што су лицима која су у њима била запослена исплаћивана редовна примања из српског буџета, што је за многе Србе на Косову и Метохији представљало неопходни основ егзистенције и главни услов опстанка на овом подручју (Derens 2009: 162).

Од повлачења српских власти са Косова и Метохије и увођења међународног протектората установе Републике Србије налазиле су се под сталним притисцима УНМИК-а и Албанаца, са једним јединим захтевом, а то је да буду укинуте. Ови притисци су се појачали са једностраним проглашењем косовске независности 2008. године, да би након Бриселског споразума 2013. године, потписаног у склопу дијалога о „нормализацији односа" између Београда и Приштине, они били формулисани као обавезујући захтев од чијег се испуњења очекивало да српске институције буду угашене, односно интегрисане у институционални систем независног Косова.[2]

2 Реакције на потписивање Бриселског споразума код већине Срба на Косову и Метохији биле су негативне. Незадовољство су први изнели одборници српских општина северно од Ибра, сматрајући да је споразум супротан Уставу Републике Србије и Резолуцији 1244 (Смикић 2013а: 4). Становништво је изражавало скептичност према ставу УНМИК-а и Албанаца да ће Срби остати да живе на Косову и Метохији у случају да им гашењем српских институција буду укинута радна места. Осећање које је након потписивања споразума превладало била је зебња од онога што доноси сутра. Страх се осећао посебно код Срба северно од Ибра који су били разочарани чињеницом да ће после петнаест година борбе за очување присуства Републике Србије на овом подручју бити принуђени на то да се интегришу у косовски институционални систем. Неповерење у споразум базирано је на схватању да ће Срби изгубити статус конститутивног народа на Косову и Метохији, као и на сумњи да ће им унутар једнострано проглашеног независног Косова безбедност бити побољшана (Миловановић 2014: 497-498).

Примена споразума из Брисела започела је крајем 2013. године, када су у српским општинама северно од Ибра први пут одржани локални избори расписани по законима косовских власти у Приштини.[3] Власт у овим општинама припала је представницима Срба, који су почетком 2014. године у оквиру косовског институционалног система конституисали органе локалних самоуправа. Уследило је расформирање српских структура које су властима у Приштини биле најважније, а то су структуре МУП-а,[4] чији су припадници делом пензионисани, док су делом примљени у Косовску полицијску службу (КПС). Према одредбама Бриселског споразума о правосуђу, на северу Косова и Метохије је до краја 2017. године извршена транзиција судских органа (Spremo 2019: 12), док здравство, просвета, социјална заштита, сектори за културу и запошљавање до данас функционишу у систему Републике Србије.

ЕЛЕМЕНТИ „ПАРАЛЕЛНЕ“ СВАКОДНЕВИЦЕ СРБА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Стање недефинисаних институционалних односа, проистекло из међусобног оспоравања легитимитета између две стране – установа Републике Србије, са једне стране, и установа међународног протектората и косовских институција, са друге стране, за Србе на северу Косова и Метохије и у северној Косовској Митровици представљало је свакодневну реалност у периоду после рата 1999. године. Поделом Косовске Митровице формирана је српска општина у северном делу града, која је, оставши *de facto* под јурисдикцијом Србије, деловала као засебно административно-управно тело у односу на албанску општину јужно од реке Ибар. Непосредна близина централне Србије и њен директан утицај учинили су да српске институције у северној Косовској Митровици наставе фактички да раде без застоја, што је за локалне Србе било значајно нарочито из разлога што су се они налазили на самој граници са албанским Косовом, практично на првој борбеној линији, на којој су после поделе града вођени бројни окршаји са Албанцима који су предвођени екстремистима јуришали из правца дела града јужно од Ибра.

3 Изборе је у општинама северно од Ибра већина Срба бојкотовала, не желећи да учешћем на њима косовским институцијама пружи легитимитет. Излазност је износила од око 8% до нешто више од 13% бирача (Смикић 2013б: 6).

4 Припадници полиције Републике Србије наставили су на северу Косова и Метохије да раде и после повлачења српских власти, али у цивилу. Деловали су дискретно, без истицања у јавности. У једном периоду су превозили осумњичене преко административне границе Косова и Метохије и централне Србије и тамо их предавали полицији. Обављали су административне послове као што су обрађивање захтева за пасоше и возачке дозволе Републике Србије, и слично (*Paralelne strukture na Kosovu* 2003: 14).

Служећи им као средство поистовећивања са државом Србијом, српске институције су Србима у северној Косовској Митровици у исто време испуњавале бројне свакодневне потребе. Људи су се лечили у градској болници и дому здравља, деца су похађала наставу у основним и средњим школама, студенти су ишли на факултете,[5] служба за социјалну заштиту исплаћивала је социјалну помоћ, локална самоуправа је грађанима издавала потврде и уверења, платни промет Републике Србије несметано је функционисао, итд. Иако је наизглед деловало да се захваљујући раду јавних служби свакодневни живот Срба у северној Косовској Митровици одвија на уобичајен начин, српске институције су, ипак, радиле у окрњеном капацитету, и то из разлога што је суспендовањем суверенитета Републике Србије на Косову и Метохији створен празан простор у кључној инстанци државне управе, а то је извршна власт. Насталу празнину покушао је да попуни УНМИК, али пошто су према овој мисији Срби у северној Косовској Митровици од почетка показивали отпор и неповерење рад њене полиције међу становништвом углавном није наилазио на одобравање. Да би избегли евентуалне конфликтне ситуације, штавише, припадници ове службе у односу према локалним Србима често су се држали резервисано, уз ограничено извршавање својих дужности.[6]

Статус сличан УНМИК-овој полицији имала је и Косовска полицијска служба, као орган извршне власти основан од стране међународне управе, који је према замисли о изградњи косовских институција требало да буде мултиетничког карактера. Отпор према КПС-у Срби су показивали из разлога што све до краја 2002. године ову службу ни званични Београд није признавао као легитимну институцију, али и зато што су се у њеним редовима након оснивања налазили многи Албанци повезивани са албанским оружаним формацијама из рата 1999. године, због чега су је Срби видели као наставак структуре чији је главни циљ да врши притисак на српско становништво и да ради против његових интереса.[7] Косовска полиција је из наведених разлога у северној Косовској Митровици наилазила на високо подигнут зид неповерења, одакле је практично била без икаквог ауторитета и утицаја, чему је додатно доприносила и осетљива политичка ситуација у којој су напетости између Срба и Албанаца веома лако могле довести до инцидената, па и већих нереда.

---

5 После рата 1999. године у северну Косовску Митровицу је измештен Универзитет у Приштини, чији је оснивач Република Србија, тако да је овај град постао универзитетски центар са неколико факултета и више хиљада студената.

6 У прве две године мандата УНМИК полиција наилазила је на најјачи отпор Срба у северној Косовској Митровици. Редовно је била укључена у сукоб са њима због чега је често била спречена да обавља своје активности (*Paralelne strukture na Kosovu* 2003: 12).

7 Убрзо након оснивања КПС-а, крајем 1999. године, међу припадницима ове службе било је око 45% ранијих припадника ОВК (*Paralelne strukture na Kosovu* 2003: 14).

Стицање поверења српског становништва у КПС био је у северној Косовској Митровици дуготрајан процес. Иако су Београд и УНМИК већ крајем 2002. године потписали споразум по којем је Србија требало да укине свој „парабезбедносни систем", односно да престане да плаћа „чуваре моста" и полицајце у цивилу, а КПС да прими већи број Срба у своје редове, ситуација на терену није ишла у прилог реализацији овог споразума. Догађај који је могућност остварења договорених циљева довео у озбиљну сумњу одиграо се у марту 2004. године,[8] када су Албанци на силу покушали да заузму део града северно од Ибра, што је у схватањима Срба бацило додатну сенку не само на замисао о стварању мултиетничке полиције, већ уопште на замисао о стварању свих косовских институција. Да јединствену структуру КПС-а за цело подручје Косовске Митровице неће бити лако остварити показала је и подела ове службе, у складу са којом је у северном делу града отворена посебна станица у којој је 2008. године запослено 86 полицајаца етнички мешовитог састава, као и шест полицајаца из састава УНМИК-а (Rajčević 2008: 81). Ни тада, међутим, КПС још увек није располагао значајнијим кредибилитетом за извршавање одговарајућих надлежности, па је његова функција била углавном само титуларна. То је значило да су српски полицајци патролирали српским деловима, а албански полицајци албанским деловима северне Косовске Митровице, при чему су своје сународнике у униформама косовске полиције Срби највећим делом игнорисали, замерајући им укључивање у ову службу и одбијајући сваку већу сарадњу са њима. Ситуација по овом питању почеће да се мења са имплементацијом Бриселског споразума, када долази до започињања процеса интеграције српских институција у косовски институционални систем, а са тим и до преласка дела бивших припадника српског МУП-а у КПС.

Вакуум у области извршне власти, настао као последица институционалног „паралелизма" без јасно дефинисаних ауторитета, довео је до слабљења закона, будући да су Резолуцијом 1244 законски систем и регулаторна тела Републике Србије на Косову и Метохији суспендовани, док УНМИК и привремене косовске институције Србима северно од Ибра нису успели да наметну власт у мери да би она била поштована. Поремећаји у функционисању закона очитавали су се у готово свим аспектима свакодневног живота Срба у северној Косовској Митровици. Последице су се прво осетиле у судству чија је ефикасност постала ограничена услед одсуства извршних инстанци

8 Тада је, 17. и 18. марта, дошло до таласа насиља у којем је више десетина хиљада Албанаца, предвођених екстремистима, насрнуло на српско и друго неалбанско становништво широм Косова и Метохије јужно од Ибра. Том приликом су опустошена многа насеља, спаљено је и оштећено 30 православних цркава, протерано је око 5.000 Срба, Рома и Ашкалија (Hofbauer 2009: 182, 184). Погинуло је укупно 19 особа, од којих једанаест Албанаца и осам Срба, а рањено је 954 лица (Јевтић 2005: 169).

које би судске пресуде спроводиле у дело. После поделе града у његовом северном делу наставио је да по законима Републике Србије ради општински суд, међутим он није сарађивао са УНМИК-овом или косовском полицијом, због чега, иако оперативан за спровођење парница и поступака, грађанима најчешће није могао да понуди ништа више осим административних услуга попут издавања потврда о власништву, и слично (Rajčević 2008: 82-83).[9] У оквиру овог суда радио је прекршајни суд, који је у постојећим околностима поступао једино по пријавама МУП-а Републике Србије поднетим против грађана Косовске Митровице због дела почињених на територији централне Србије. По добијеној пријави прекршајни суд је позивао дотично лице на утврђивање кривице, након чега би му изрицао новчану казну коју је требало да уплати на одговарајући рачун, у буџет Републике Србије. У случају да наведену обавезу прекршилац не би испунио није било механизма који би га санкционисао. Његово име тада је улазило у регистар МУП-а, и по том основу могао је да буде гоњен, али само ако би прешао на територију централне Србије.

Поремећаји у функционисању извршних инстанци осетили су се и у економији, где инспекција рада без подршке одговарајућих органа није много тога могла да учини на сузбијању широко распрострањеног рада „на црно". Слично је било и са радом тржишне инспекције, чије су одлуке проистекле из надзора привредних субјеката и евентуалних неправилности у њиховом пословању често остајале мртво слово на папиру. Због вакуума у области спровођења законских регулатива у привреди није било ни јаке и континуиране контроле токова новца. Пореска управа, као установа министарства финансија Републике Србије, није располагала механизмима принуде и санкционисања пореских обвезника који своје обавезе према држави нису измиривали. Системом наплате пореза биле су обухваћене превасходно институције које су финансиране из државног буџета, а које су исплаћивале плате и доприносе својим радницима у складу са финансијским и пореским законима Републике Србије. Предузетници и приватна предузећа порезе су према држави измиривали углавном на добровољној основи, уколико им је то било у интересу. Привредним субјектима измирење пореза ишло је у прилог ако су желели да учествују на тендерима за добијање одређених послова које је расписивала држава Србија, и слично.

Стање вакуума извршне власти огледало се посебно у бесправној градњи и непоштовању комуналног реда. Подизање нелегалних објеката у неконтролисаним условима довело је до тога да су на бројним зградама у северној Косовској Митровици дограђивани станови, толико да су на вишеспратницама дуж многих, па и централних улица без потребних дозвола

9 Свој суд успоставио је и УНМИК, али без српских судија који су одбили да му се прикључе (Rajčević 2008: 82).

ницали читави спратови. Према незваничним проценама, до 2010. године на подручју овог града нелегално је изграђено око хиљаду станова, али и кућа (Радомировић 2010: 5). На нерегуларан начин подизани су и пословни објекти, у тој мери да су разне трговинске радње, пиљарнице, киосци, импровизоване тезге и слично до 2010. године дословно преплавиле готово целу северну Косовску Митровицу.[10] Слику овакве урбанистичке неуређености допуњавале су последице неспровођења прописа о заштити јавних површина, због чега се на дивље депоније и разбацано смеће у северној Косовској Митровици могло наићи практично свуда, док је тротоарима, али и коловозом, на многим местима било немогуће проћи због бројних непрописно паркираних аутомобила. Наведено стање неки од становника овог града са којима сам приликом истраживања разговарао описивали су речима „ништа се не поштује" и додавали следеће:

> „У овом граду не функционише ништа. Ни хигијена, ни саобраћај, свако гради где хоће и шта хоће. Митровица је због тога у колапсу. [...] Треба увести ред у функционисање градских структура, у одржавање чистоће и све оно што бисмо подвели под комуналне услуге. То значи поштовање закона и прописа када су у питању и чистоћа, и саобраћај, и архитектура и грађевина, и све оно што би законом требало да буде регулисано" (м. рођ. 1957. год., разговор вођен 10. новембра 2013. год.).

> „Доста је прљавштине, нереда, људи бацају смеће где стигну. Нема ко то да санкционише. Не поштује се закон. Постоје службе које би тиме требало да се баве, али у пракси се мало тога спроводи. Све је хаотично. [...] Саобраћај не функционише онако како би требало да функционише. Две трећине људи вози без дозвола, паркира се како ко стигне. И то је свакодневно. Због тога не може да се дође до болнице јер је она улица која води до ње закрчена за саобраћај" (м. рођ. 1981. год., разговор вођен 21. јула 2012. год.).

Суспензијом српског МУП-а Срби у северној Косовској Митровици били су ускраћени за рад служби задужених за издавање личних докумената. Добијање личне карте или пасоша Републике Србије било је могуће само у централној Србији, обично у Рашки, као граду најближем северу Косова и Метохије, или, пак, у нешто даљем Краљеву. Лична карта Републике Србије важила је на северу Косова и Метохије и у северној Косовској Митровици са подједнаком валидношћу као било где другде у Србији. Са овим документом Срби са подручја северно од Ибра несметано су прелазили административну границу са централном Србијом, док је његова употреба од стране УНМИК-а и косовских власти у Приштини сматрана нелегалном. Након потписивања Бриселског споразума, којим је од свих грађана Косова и Метохије захтевано да поседују косовска лична документа, Срби са подручја северно од Ибра били су принуђени да уз личне карте Републике

10 Број ових објеката 2010. године кретао се око 300 (Радомировић 2010: 5).

Србије почну да користе и исправе са ознакама „државе Косово". Будући да је КПС само њих признавао, косовске личне карте од тада су постале једини важећи документ и приликом преласка административне границе са централном Србијом.

И регистарске таблице за своје аутомобиле, с обзиром на то да су одбијали да их региструју у регистру УНМИК-а, Срби са севера Косова и Метохије могли су да добију само у централној Србији, где су по принципу „пренете надлежности" оне издаване у рашком или краљевачком СУП-у. Од увођења међународног протектората Срби са овог подручја користили су искључиво таблице Републике Србије, са којима су се својим аутомобилима по терену северно од Ибра кретали сасвим слободно, без било каквих ограничења, исто као и на путевима у централној Србији. Са српским ознакама, са друге стране, Срби са севера Косова и Метохије нису се без излагања безбедносном ризику могли кретати по већински албанском подручју јужно од Ибра, што је исто важило и за Србе који су на овом подручју живели у мањинским, српским срединама. Питање безбедносног ризика после једностраног проглашења косовске независности замењено је питањем легалности, будући да је употреба симбола Републике Србије за означавање регистарских таблица на Косову и Метохији од стране косовских власти у Приштини тада проглашена незаконитом. Да би своје аутомобиле могли да возе Срби јужно од Ибра морали су да се новонасталој ситуацији прилагоде, што је у пракси значило прелазак на коришћење таблица само са косовским обележјима.[11]

Законске одредбе наметнуте једностраним проглашењем косовске независности на праксу у српским општинама северно од Ибра нису утицале, тако да се са употребом регистарских таблица Републике Србије са ознакама за Косовску Митровицу, под које су потпадале и општине Звечан, Зубин Поток и Лепосавић, несметано наставило. То је значило да се са косовскомитровачким таблицама и даље могло путовати у централну Србију, с тим да је њихова употреба јужно од Ибра, већ у јужној Косовској Митровици, сада била забрањена, што је КПС-у давало овлашћења да возила са овим ознакама заустави и да их искључи из саобраћаја. У оваквој ситуацији, а како би из приватних или пословних разлога могли да се крећу подручјем јужно од Ибра, поједини становници северне Косовске Митровице почињу од КПС-а да узимају косовске таблице, да би их по потреби наизменично користили са таблицама Републике Србије. Овај паралелни систем означавања био је додатно искомпликован тиме што држава Србија

11 До краја 2010. године косовске таблице, које је првобитно установио УНМИК, носиле су ознаку *KS* (скраћеница за *Косово*), а од тада имају и ознаку *RKS* (скраћеница за *Република Косово*). У оптицају ће од тада бити таблице са обе ознаке, с тим да су се таблице са ознаком *KS* могле користити уз одговарајуће услове (Tucić 2011: 43, 49).

није признавала самопроглашену косовску независност, због чега се возилима са таблицама издатим од стране КПС-а са Косова и Метохије на њено централно подручје није могло ући.[12]

Иако се питање регистарских таблица наметало као једно од важних институционалних, али у исто време и симболичких питања у спору између Београда и Приштине, имајући у виду да су употребом српских, односно косовских ознака и једна и друга страна настојале да потврде свој суверенитет над Косовом и Метохијом, на подручју северно од Ибра овај „конфликт" био је усложњен појавом скоро незамисливом за савремено, уређено друштво, а то је саобраћање возила без регистарских таблица. Број ових возила био је изразито велики и кретао се скоро до половине од укупног броја аутомобила који су се налазили у оптицају. Без регистарских ознака нису се возили само приватни аутомобили, него и возила различитих предузећа, међу којима је, на пример, био аутопревозник *Космет-превоз*, који је држао више аутобуских линија, и слично. Нерегистрована возила кретала су се искључиво по локалу, на северу Косова и Метохије, док им прелазак у централну Србију или на територију јужно од Ибра због непоседовања регистарских ознака није био дозвољен.

Ситуација у којој су се у одсуству институционално-регулаторних тела могла возити нерегистрована возила била је, између осталог, и резултат неуређености тржишта, због чега су се у северној Косовској Митровици не тако ретко у продаји налазили аутомобили који једва да су били у возном стању. У понуди су се могла наћи и половна возила довезена из иностранства, која су према законским критеријумима за увоз моторних возила била углавном застарела, због чега често нису ни могла да буду регистрована, чак и да су њихови власници то хтели. Ови критеријуми, у контексту „паралелизма", везивани су за саобраћајно законодавство Републике Србије, из ког је произлазило да многи половни аутомобили увезени на подручје северног Косова и Метохије нису испуњавали одговарајуће еколошке стандарде, сходно чему се за ова возила у рашком, краљевачком или било ком другом СУП-у на територији централне Србије српске таблице нису могле добити.

Чињеница да возе нерегистроване аутомобиле Србе у северној Косовској Митровици није узнемиравала много. Будући да их закон на то

12 У склопу преговора о „нормализацији односа" између Београда и Приштине српска влада је крајем 2011. године донела Уредбу о слободи кретања, по којој је лицима са косовским личним картама и регистарским таблицама омогућен улазак у централну Србију, уз добијање посебне потврде о томе на административном прелазу и обавезно осигурање возила. Према овој уредби, улазак у централну Србију могућ је само возилима са статусно неутралним *KS* таблицама, док је возилима са таблицама *RKS*, које имају атрибуте „државности Косова", то могуће једино ако се оне на административном прелазу скину и замене одговарајућим, привременим ознакама (Tucić 2011: 47, 49).

није обавезивао, многи су возила купљена још пре 1999. године једноставно престали да региструју, због чега су се међу четвороточкашима могли срести и они на којима су све до 2013. или 2014. године и даље стајале таблице из периода СР Југославије. Оваква ситуација, мада је на први поглед могла деловати безазлено, имала је својих реалних, крајње озбиљних консеквенци. Наиме, употреба нерегистрованих аутомобила, који у очима закона практично „не постоје", повећавала је ризик по безбедност у саобраћају, као и ризик од причињене штете. Ова возила нису подвргавана обавезном техничком прегледу, што је доводило у питање њихову исправност. На накнаду штете од осигуравајућих друштава приликом судара није се могло рачунати, с обзиром на то да тиме што нису регистрована ова возила нису била ни осигурана. Штета настала на овакав начин надокнађивана је споразумно, тако што је страна одговорна за удес оштећеном лицу новац исплаћивала „на руке" или по договору.

Либералан систем трговине и експлоатације возила био је један од сегмената свакодневне реалности у којем су се могле јавити погодности за недозвољене, нелегалне активности. Према појединим истраживањима, на северу Косова и Метохије криминалне радње нису биле неуобичајена појава, која се најчешће испољавала кроз нерегулисану трговину аутомобилима, нафтом и нафтним дериватима, цигаретама и прехрамбеним производима (Tucić 2011: 24). Тврдње по којима је на подручју северно од Ибра цветао криминал, међутим, Срби у северној Косовској Митровици углавном су одбацивали, наводећи да су оне преувеличане, односно да стопа нелегалних радњи у овом граду није ништа већа него било где другде у централној Србији. Међу лицима са којима сам приликом истраживања разговарао владало је уверење да у северној Косовској Митровици и поред одсуства респектабилних полицијских органа није било значајнијег нарушавања реда и мира, што у истим околностима, како су сматрали, не би било могуће у неким другим, већим градовима:

> „Ти овде немаш оно што имаш, рецимо, у Београду, где скоро сваки дан чујеш да се догодила нека крађа, неко убиство, или нешто друго. Ја стварно не знам када се овде нешто тако последњи пут догодило. Мислим на нас овде, Србе, да је неко некоме баш нешто лоше учинио. Има, не кажем да сада ми овде баш сви живимо у некој љубави и слози, али ако се нешто и догоди то је баш стварно ретко" (м. рођ. 1968. год., разговор вођен 25. јула 2012. год.).

> „Ми смо, и поред свега, успели да одржимо неку равнотежу, да нема злочина, пљачки, криминала. Ево, ако погледате, видећете да овде можете мирно да живите и да вам ништа не буде. Нико вам неће учинити ништа нажао, да вас нападне, да вам нешто узме. Сви мисле да је овде неки криминал, да смо овде не знам шта, али није тако. Па у Београду или у неком другом граду толико тога се деси само за један дан, а овде све то ни за годину дана. [...] То је преувеличано и измишљено" (ж. рођ. 1983. год., разговор вођен 16. октобра 2013. год.).

„Био је ово увек миран град. Мала је средина, па су се многи познавали. Кад познајеш људе, не можеш против њих. Тако је и данас. Сад, ако не рачунам те неке инциденте или неке друге ствари због целе ове ситуације, неких других проблема углавном нема. [...] Немаш да видиш да ти неко нешто украде, да те оштети, и то... Можеш на улици да оставиш шта хоћеш и нико ти то неће да дира. [...] То је, вероватно, неко међусобно поштовање – не дирам те, не дираш ме. И тако функционишемо. Сами, без полиције" (м. рођ. 1978. год., разговор вођен 30. јула 2012. год.).

За одржавање реда и мира у ситуацији израженог неповерења у УНМИК-ову и косовску полицију, додатно отежаној стањем конфликта са Албанцима, било је заслужно „самоорганизовање" Срба, који су закон у северној Косовској Митровици „преузели у своје руке". Износећи наведену тврдњу, поједини становници овог града описану ситуацију називали су „организованим хаосом", под чиме су подразумевали „поштовање писаних и неписаних правила од стране грађана у циљу одржавања реда и мира у законски и правно неуређеном друштвеном стању" (м. рођ. 1981. год., разговор вођен 21. јула 2012. год.). Ипак, ма колико почивала на самосвести и одговорности сâмих грађана, ефикасност „организованог хаоса" није била остварива без учешћа Цивилне заштите, службе која се налазила под ингеренцијом локалне самоуправе, а која је на северу Косова и Метохије на себе преузела низ активности, између осталог и ону на плану „одржавања реда и мира". У условима етничке поделе Косовске Митровице главни задатак ове службе био је „брига о безбедности", односно одбрана од евентуалних покушаја Албанаца да заузму подручје града северно од Ибра. У циљу превенције нежељених догађаја ова служба је обављала послове осматрања, праћења, узбуњивања, па и оружаног деловања. Активности Цивилне заштите биле су неометане од стране УНМИК-а, али далеко од тога да су одобраване. На ову службу представници међународне управе гледали су као на још једну „паралелну структуру" Срба, док су је косовске власти у Приштини третирале као нелегално паравојно тело. За Србе у северној Косовској Митровици Цивилна заштита је представљала „хуманитарну организацију" и као таква уживала је њихову неподељену, отворену или прећутну подршку.[13]

Тамо где „самоорганизовање" као алтернативна форма „друштвеног управљања" није имало утицаја била је област функционисања појединих јавних служби, које су поделом Косовске Митровице 1999. године доживеле расцеп унутар некада јединственог институционалног система. То се пре свега односи на системе за снабдевање електричном енергијом и водом чија је инфраструктура после поделе града прешла делимично у албанске,

13 Цивилну заштиту је на северном Косову и Метохији почетком 2015. године чинило око 750 лица. Људство је свакодневно било размештено на више пунктова, док се најважнији пункт у северној Косовској Митровици налазио на кључној тачки српско-албанског раздвајања, а то је код главног моста преко Ибра (*Izgubljeni u stagnaciji* 2015: 35).

а делимично у српске руке, али тако да су центри из којих се овим системима управљало остали у делу града јужно од Ибра, што значи под контролом Албанаца. Чињеницу да је управљање струјом и водом припало албанској страни Срби су користили за оптужбе против Албанаца да су контролу над ова два ресурса употребили као вид политичког притиска, и то стварањем свакодневних рестрикција у северној Косовској Митровици које су становницима овог дела града правиле бројне проблеме. Наведене тврдње албанска страна није признавала, али је објашњавала да је реч о изнуђеним мерама у условима недовољних електроенергетских и водоводних градских капацитета. Рестрикције су оправдаване немогућношћу да се са постојећом, застарелом инфраструктуром подмире потребе житеља целе Косовске Митровице, која је после рата 1999. године доживела демографски раст, посебно на подручју града јужно од Ибра где су се из разних крајева Косова и Метохије доселили бројни Албанци. Рестрикције су се највише осећале у периодима године када је за наведеним ресурсима постојала повећана потражња, а то су зима, када су се многа домаћинства грејала на струју, односно лето, када се због топлих и сушних дана јављала већа потреба за водом.

Узроци рестрикције струје и воде имали су и своје наличје. Албанци су Србе оптуживали за опструкцију јер на северном Косову и Метохији после рата нису плаћали ни струју ни воду, чиме су директно утицали на умањивање средства потребних за рад електроенергетског и водоводног система. Срби нису спорили да нису плаћали рачуне, али су се правдали тиме да то нису желели да чине у ситуацији када им није било јасно коме новац тачно уплаћују, позивајући се на чињеницу да је након увођења међународне управе дошло до формалног одвајања енергетског и водоводног система Косова и Метохије од система Републике Србије. Струју и воду, другим речима, Срби нису плаћали из уверења да ће средства дата по том основу отићи на рачун косовских институција, а не на рачун институција под управом Републике Србије. Одговорност за рестрикције Албанци су Србима пребацивали и због тога што су наводно спречавали несметано функционисање водоводне мреже, тако што су у знак отпора према косовским институцијама ограничавали доток воде из језера Газиводе код Зубиног Потока, из којег се водом снабдевала не само Косовска Митровица него и шире подручје Косова и Метохије јужно од Ибра.

По несташицама струје посебно су се памтили зимски месеци у годинама непосредно после рата 1999. године, када се дешавало да се снабдевање овим енергентом на више часова обустави и по неколико пута на дан, понекад и у току целог дана, што је стварало тешкоће у грејању станова, али и у функционисању бројних кућних апарата, као што су фрижидери, замрзивачи, и др. Несташице су се наставиле и касније, с тим да нису биле неуобичајене ни за друге периоде године, чиме су у континутитету била угрожена

не само домаћинства, већ и привреда, али и рад бројних институција, попут здравства, просвете, и слично. Насталим околностима Срби у северној Косовској Митровици морали су да се прилагоде, па су набављени бројни бензински агрегати којима се у време рестрикција производила струја неопходна за рад различитих установа, болнице, продавница, локала, итд. За време несташица електричне енергије као извор светлости и топлоте коришћене су плинске боце, а у зимским месецима шпорети и пећи на дрва, што је довело до тога да су многи Митровчани ове уређаје увели у своја домаћинства, без разлике у односу на то да ли су живели у кућама или у становима. Ово је проузроковало једну готово парадоксалну ситуацију, а то је да су на почетку 21. века, у времену у којем је електрификација одавно била прихваћена као подразумевајући чинилац свакодневице, становници северне Косовске Митровице испред својих зграда, у подрумима или на терасама својих станова били принуђени на то да складиште дрва за ложење ватре, неопходне за грејање и припремање хране.

У односу на рестрикције струје, које су некада могле трајати дуже, некада краће, при чему су често практиковане по различитим дневним сменама, несташице воде су се јављале према мање-више устаљеном распореду. Славине у северној Косовској Митровици остајале су суве обично у поподневним или вечерњим сатима, да би вода њима поново потекла тек рано ујутру. Последице вишечасовних, практично полудневних рестрикција воде биле су уочљиве са бројних аспеката свакодневице, посебно на плану одржавања личне хигијене. Да би овај проблем превазишли Митровчани су већином посегли за оним што им је прво стајало на располагању, а то је прављење резерви воде складиштењем у пластичним флашама, балонима и другим посудама. Ова стратегија се показала као најједноставнија, самим тим и најјефтинија, али, у исто време, и као сасвим ограничена и недовољно ефикасна. Воду је у пластичне флаше и балоне било потребно ручно пунити сваки дан, при чему умивање, туширање, чишћење санитарија, и слично, на овакав начин није било делотворно у истој мери као када би се вода из водоводних цеви користила под притиском.

Један део становника северне Косовске Митровице предузео је адекватније мере у циљу превазилажења проблема несташице, инвестирајући у куповину опреме за ефикасније снабдевање водом. Ова опрема је подразумевала цистерне и пумпе за воду на електрични погон, које су инсталиране у куће и станове, тако што су цистерне постављане у дворишта или на терасе, а пумпе у купатила, да би и једно и друго мрежом цеви било повезано са постојећим водоводним инсталацијама. Захваљујући овој опреми, за чије је функционисање била потребна струја, у кућама и становима је обезбеђивана текућа вода и у периодима рестрикције, с тим да је њеном употребом проблем водоснабдевања дугорочно био решен. Принцип функционисања

оваквог решења, ако се изузме бука коју је стварала пумпа за воду, био је веома једноставан: вода се у цистерни акумулирала дотоком из водовода, одакле се, онда када је у време рестрикције водовод био затворен, до славине цевима допремала пумпом. Због својих предности овај принцип су користили и привредни и угоститељски објекти, хотели, итд. Њему су прибегавали и грађевинари, који су у подрумима скоро свих новоподигнутих зграда у северној Косовској Митровици инсталирали велике цистерне и пумпе помоћу којих је станарима обезбеђиван редован доток воде.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Питање институција се показало као једно од кључних питања у контексту поделе Косовске Митровице после рата 1999. године, односно као важан чинилац раздвајања Срба и Албанаца. За Србе у северној Косовској Митровици опстанак српских институција представљао је потврду присуства Републике Србије на северу Косова и Метохије, чиме су оне у њиховој свести фигурирале као снажан симбол поистовећивања са припадношћу држави коју су сматрали својом. Ове институције су се све време после рата 1999. године налазиле под снажним међународним и косовским притиском, тј. под сталном претњом укидања, због чега су Срби у северној Косовској Митровици било изложени трајном осећању несигурности и забринутости за сопствени опстанак.

У условима оспораваних легитимитета, где Срби нису прихватали наметнуте инстанце међународне и косовске администрације, док међународна управа и косовске институције нису признавале установе Републике Србије, сматрајући их „паралелним", односно нелегалним, у северној Косовској Митровици је дошло до поремећаја институционалних односа што је за последицу имало стварање друштвеног стања карактеристичног по одсуству јасно дефинисаних ауторитета, посебно у домену структура извршних власти. Овакво стање је проузроковало ситуацију у којој се свакодневица локалних Срба нашла у раскораку између нужности различитих свакодневних пракси, са једне стране, и реалности проткане замршеним институционалним односима, са друге стране. Искуство Срба у северној Косовској Митровици било је такво да су на живот у „паралелној" стварности били принуђени да се прилагоде. Ипак, иако су научили да живе у складу са њом, али и да користе поједине погодности које је она доносила, оваква стварност им је стварала низ свакодневних проблема који су, у условима опште неизвесности у којој су се налазили, њихов положај чинили још неповољнијим.

Свесни „ненормалности" своје ситуације, која се рефлектовала у готово свим областима свакодневице, посебно на плану правне несигурности,

Срби у северној Косовској Митровици постепено су почели да отварају врата појединих УНМИК-ових и косовских институција. И даље испољавајући привржености установама Републике Србије, ма колико оне деловале крхко у ситуацији сталних међународних и албанских притисака, промену односа према УНМИК-овим и косовским институцијама српско становништво је видело као нужност чије су прихватање захтевали принципи прагматичности, односно потреба решавања реалних егзистенцијалних проблема. Ово, међутим, не би било могуће да на високом, политичком нивоу није дошло до преговора између Београда и УНМИК-а, а затим и до покретања дијалога између Београда и Приштине са циљем међусобне „нормализације односа", што је у пракси требало да значи регулисање тзв. техничких питања, под којима су, између осталог, подразумевани управо разни аспекти свакодневице и проблеми проистекли из „институционалног паралелизма".

ИЗВОРИ

Izgubljeni u stagnaciji 2015: *Izgubljeni u stagnaciji: Građanski nadzor primene sporazuma između Kosova i Srbije*. BIRN Kosovo, Internews Kosova, CRTA.

Municipal Profiles 2018: *Municipal Profiles*. OSCE Mission in Kosovo.

Paralelne strukture na Kosovu 2003: *Paralelne strukture na Kosovu*. Odeljenje za ljudska prava i vladavinu prava. OSCE Mission in Kosovo, UNMIK.

ШТАМПА

Радомировић 2010: Биљана Радомировић. „Град зебње и предизборних обећања". *Политика*, 21. мај, 5.

Смикић 2013а: Нада Смикић. „Споразум неприхватљив за Србе на северу КиМ". *Јединство*, 22. април, 4-5.

Смикић 2013б: Нада Смикић. „У Косовској Митровици избори ће бити поновљени". *Јединство*, 11. новембар, 6.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2018: Јован Ј. Алексић. „Косовска Митровица после 1999. године: живети у подељеном граду". *Сан о граду*. Зборник радова. Ур. Емир Кустурица и Александра Вранеш. Вишеград: Андрићев институт, 555-590.

Björkdahl and Gusic 2013: Annika Björkdahl and Ivan Gusic. "The divided city – a space for frictional peacebuilding". *Peacebuilding*, Vol. 1, Issue 3. London: Routledge, 317-333.

Gusic 2020: Ivan Gusic. *Contesting Peace in the Postwar City: Belfast, Mitrovica and Mostar*. London: Palgrave Macmillan.

Daglas 2000: Meri Daglas. *Kako institucije misle. Reč*, br. 57/3. Beograd: Radio B92, 299-340.

Derens 2009: Žan-Arno Derens. *Kosovska zamka*. Beograd: HESPERIAedu.

Janjić 2007: Dušan Janjić. *Ogledi o Kosovu*. Beograd: Draslar partner.

Јевтић 2005: Ђорђе Јевтић. *Етничким насиљем до статуса*. Приштина: Народна и Универзитетска библиотека „Иво Андрић".

Castan Pinos 2016: Jaume Castan Pinos. "Mitrovica: A city (re)shaped by division". *Politics of Identity in Post-Conflict States*. Ed. Éamonn Ó Ciardha and Gabriela Vojvoda. London: Routledge, 128-142.

Kotek 1999: Joël Kotek. "Divided Cities in the European Cultural Context". *Progress in Planning*, Vol. 52, Issue 3, 227-237.

Миловановић 2014: Ивана Миловановић. „Бриселски споразум – реакције Срба на северу Косова и Метохије". *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*. Зборник радова. Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу, 491-503.

Mimica i Bogdanović 2007: Aljoša Mimica i Marija Bogdanović. *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Moran 2011: Džo Moran. *Čitanje svakodnevice*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Nedeljković 2008: Saša Nedeljković. „Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture Srba na KiM". *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Ur. Saša Nedeljković. Kruševac: Baštinik, 19-73.

Rajčević 2008: Jelena Rajčević. „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici". *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Kruševac: Baštinik, 75-108.

Spremo 2019: Jovana Spremo. *Integracija pravosuđa u kontekstu dijaloga Beograda i Prištine i procesa pristupanja Evropskoj uniji*. Beograd: Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM.

Tucić 2011: Tatjana Tucić (ur.). *Sloboda kretanja ljudi i robe između Srbije i Kosova u kontekstu regionalne saradnje*. Novi Sad: Centar za regionalizam.

Hofbauer 2009: Hannes Hofbauer. *Eksperiment Kosovo: Povratak kolonijalizma*. Beograd: Albatros Plus.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

THE EVERYDAY LIFE OF THE SERBS IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA IN THE CONDITIONS OF THE UNDEFINED INSTITUTIONAL STATUS

Summary

In this paper the author presents the results of the research of the everyday life of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica in the conditions of the altered socio-political context after the war on Kosovo and Metohija in 1999. The main attention is paid to the status and the functioning of institutions. The aim of the paper is to offer a contribution based on the conceptualization of the ethnographic field work material in order to give the account of the everyday experience of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica in the conditions of the undefined institutional relations caused by the withdrawal of Serbian authorities from Kosovo and Metohija, the introduction of an international protectorate and the unilateral declaration of Kosovo independence. The results presented in this paper were obtained from the field research conducted several times from 2011 to 2015 in a total duration of over eight months.

The change of social-political context after the war in 1999 led to major structural disruptions in Kosovo and Metohija. These disruptions were felt especially in the institutional sphere, where they reflected in almost all aspects of the everyday life of Serbs in this area. The undefined status of institutions, in this regard, has shown to be one of the key issues in the context of the everyday life of the Serb population in Northern Kosovska Mitrovica. The survival of the Serbian institutions for the Serbs in this town represented a confirmation of the presence of the Republic of Serbia in the north of Kosovo and Metohija, which was an important symbol of identification of the local Serbs with the state they considered their own. These institutions, on the other hand, have been under intense international and Albanian pressure since the war in 1999, i. e. under the constant threat of abolition, which caused a continuous feeling of insecurity among the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica and the concerns regarding their own survival.

In the conditions of contested legitimacy the Serbs did not accept the imposed instances of international and Kosovo administration, while the international regulatory bodies and Kosovo institutions did not recognize institutions of the Republic of Serbia, considering them "parallel", i. e. illegal. In Northern Kosovska Mitrovica this led to a social situation characterized by the absence of clearly defined authorities, especially in the domain of executive structures, in which the Serbs in this town led their everyday life in a gap between their needs for carring out various daily practices on the one hand, and on the other the reality interwoven with intricate institutional relations. The Serbs in Northern Kosovska Mitrovica were forced to adapt to living in "parallel" realities, deprived of the "normalcy" of everyday life inherent in organized societies. Yet, even though they learned how to adapt to those circumstances and even how to take advantage of them, such a reality created a number of everyday problems which, in the conditions of general uncertainty, made their situation even more unfavorable.

Key words: everydayness, institutions, Serbs, Kosovska Mitrovica, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 5. марта 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 316.74:37
37.017
doi: 10.5937/bastina30-27010

Прегледни рад

*Наташа Т. НИКОЛИЋ**

*Радован М. АНТОНИЈЕВИЋ***
Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Одељење за педагогију и андрагогију

ОБРАЗОВАЊЕ КАО ФАКТОР КУЛТУРНЕ РЕПРОДУКЦИЈЕ И КУЛТУРНЕ ПРОДУКЦИЈЕ

Апстракт: Настојећи да се укаже на сложен и динамичан однос и узајамну повезаност између појмова образовања и култура, циљ овог рада је да се представи улога образовања у процесу културне репродукције и процесу културне продукције. У раду ће бити представљени, с једне стране, механизми културне репродукције у формалном и неформалном моделу образовања, с посебним освртом на улогу школе у културној репродукцији, док ће с друге стране настојати да се одговори на питања у којој мери и како образовање утиче на културну продукцију.

Кључне речи: енкултурација, акултурацији, културна трансмисија, културне промене, школа

УВОД

Какав је човек данас представља резултат дејства унутрашњих и спољашњих фактора. У научним круговима одавно су превазиђена екстремна нативистичка и емпиристичка схватања, према којим се апсолутна улога у развоју индивидуе придаје наслеђу, односно срединским факторима. Данас постоји сагласност да је индивидуа резултат интеракције између унутрашњих диспозиција и срединског окружења, при чему се наглашава и значај активности индивидуе у сопственом развоју.

На темељу различитих теорија развоја, развили су се и различити приступи образовању. У овом раду говори се о социо-културном приступу образовању. С обзиром на то да представници социокултурног приступа наглашавају значај културе у развоју, сматрамо значајним да се однос између

* доцент, natasa.nikolic@f.bg.ac.rs
** редовни професор, aa_radovan@yahoo.com

културе и образовање анализира с поменутог становишта. Тема рада је однос између образовања и културне репродукције, с једне стране, и однос између образовања и културне продукције, с друге стране.

Култура, својим значењима и вредностима, прожима у сваком погледу процес образовања. Образовање као процес је неминовно окренут потребама културне заједнице и њених чланова. Међутим, образовање не би требало схватити само као процес путем кога се присваја и преноси култура. Напротив, образовање представља процес репродукције, али и процес продукције и трансформације културе. Питање које се у овом раду анализира је: *где се образовање налази између културне репродукције и културне продукције*? У овом раду пажња је усмерена на указивање значаја проучавања ових феномена и односа који постоји између њих.

УЛОГА ОБРАЗОВАЊА У КУЛТУРНОЈ РЕПРОДУКЦИЈИ

За културу можемо рећи да је релативно отпорна на промене. Она често остаје постојана без обзира на промене које се дешавају на политичком, економском, друштвеном и другим плановима или се мења спорије у односу на њих. Културна репродукција представља процес који омогућава да се постојеће културне вредности и норме, као и култура уопште, преносе из генерације у генерацију. Интеракцијом између појединаца долази до трансфера културних норми, вредности, веровања, знања. Култура тежи да се репродукује усађивањем својих вредности из прошлости у младе нараштаје. Најједноставније речено, култура се преноси непосредним живљењем у њој. Културна репродукција представља процес којим се настоји да се култура више или мање одржи онаква каква јесте. Наиме, одрживост културе је основни услов за њено постојање. Преношење културних вредности, веровања, знања, умења, начина понашања, ритуала, обичаја који су својствени једној култури на нове генерације су једини гаранти да култура траје (Коковић 1997). Стога, културна репродукција је нужна и неопходна. Међутим, то не значи да се култура не мења. Напротив, она се стално мења, али не подлеже брзом преображају. Она тежи да се изнова репродукује и остане „идентична".

Свака култура се учи. Човек се не рађа са њом, већ окружен њоме. Људи своју културу уче одрастањем у њој, а процес којим се култура преноси са једног нараштаја на други, назива се енкултурација. Енкултурација омогућава да особа мисли на друштвеноприхватљив начин, понаша се у складу са друштвеним нормама и правилима, као и да учи начине задовољавања одређених потреба. Као најважнији агенси културне репродукције јављају се породица, школа и масовни медији (Коковић 1997).

Начин како се успостављао културни континуитет између млађих и старијих генерација мењао се током историје. Наиме, у примитивним друштвима памћење, усмени говор и директно подражавање служили су као основни механизми успостављања културне репродукције и самим тим културног континуитета. Револуционарна промена у начину преношења и акумулирања културних добара је везана за појаву писмености. Појава писмености омогућила је да се информације трајно чувају, у већем обиму акумулирају и систематизују. Касније, захваљујући проналаску штампе, процес прераде животног искуства постаје знатно бржи. Такође, повећава се значај писмене културе. Све то доводи до повећања „масе информација", тзв. „информативна експлозија" (Соколов 1976). Паралелно се развијају техничка средства, попут радиа, телевизије, грамофонских плоча, магнетофона, фотографије и тако даље, чија је намена чување и преношење информација. У ери информационих технологија мења се начин преноса информација и брзина њиховог протока. Може се закључити да постоје различити начини и механизми посредовања културе појединцу. Из изложеног може се увидети да су се механизми мењали и временом усложњавали. Погрешно би било закључити да механизми посредовања културе који су се у прошлости користили су данас превазиђени. Напротив, усмена предања, директно подучавање, учење имитацијом, легенде, митови и данас егзистирају у културама и представљају начин на који се, нарочито најмлађи нараштаји уводе у културу (Соколов 1976).

Свака култура располаже институцијама за васпитање и образовање посредством којих својим члановима преноси сопствене тековине. У складу са реченим Елиот образовање дефинише као процес којим заједница тежи да свој живот отвори свим појединцима у себи и оспособи их за учешће у њој (Коковић 1997: 311). На тај начин заједница покушава да пренесе своју културу. У савременом друштву образовање се налази међу главним механизмима културне репродукције. Образовање је размена, или како Брунер (2000) каже „мистериозна размена" међу људима. Образовање се одвија кроз интеракције, и у контексту тога на образовање можемо гледати као на социјални однос. У тој размени и интеракцији деца сазнају каква је њихова култура и како приказује свет. Стога, кроз процес образовања се успоставља културни континуитет и репродукција постојеће културе.

Улога образовања у културној репродукцији је вишезначна и може се посматрати на неколико нивоа. У складу са тим, Валсинер (1997) говори о значају образовања у културној репродукцији на нивоу колективне културе, унутар културе, као и на нивоу појединца („индивидуална култура"). Образовање је значајан механизам репродукције *колективне културе*. Рођењем свако од нас постаје део шире културе, а образовање представља процес који потпомаже да дете постане пуноправан члан заједнице. Пре свега, путем образовања детету се посредује за ту културу специфичан систем значења.

Поред тога, путем образовања дете усваја одређене вредности, идеје, веровања, обичаје, као и обрасце понашања које од њега захтева културно окружење. Сведочанство да образовање има функцију очувања за културу значајних вредности, су разлике које постоје у образовним садржајима различитих култура. Такође, образовање омогућава да дете долази у контакт са културним ресурсима (Брунер 2000). Иако се образовању често приписује неутралност и схвата као процес који има за крајњи циљ развој личности и усавршавање њених потенцијала, све већи број аутора скреће пажњу да, иако индиректно, образовање и те како служи репродукцији друштвене елите, при чему се истиче да је образовање по својој природи неминовно политизовано. То значи да образовање нема само улогу да сваком појединцу пренесе „исту" културу, већ да се образовање различито односи према различитим групама *унутар културе*. Културна репродукција је важан механизам преко кога се одвија друштвена репродукција. Друштво се састоји из различитих области, односно институционализованих подсистема у којим различите врсте капитала носе различиту тежину. Бурдије образовање види као главни подсистем који омогућава културну репродукцију. Он тврди да је образовни систем пристрасан према валоризацији културног капитала, приписујући позитивне квалитете појединцима и групама који га поседују (O'Connor 2003). То значи да образовање нема само функцију очувања културних знања, уверења, ставова, обичаја, ритуала, вредности и слично, већ образовање има значајну функцију у одржавању одређених статуса и привилегија. Најбољи пример за то је некадашње веровање да је образован човек истовремено и културан. Образован човек, је по правилу припадао владајућој класи која је имала бољи социо-економски положај од осталих чланова друштва. Овако посматрано, образовање није имало само одлику механизма којим се преноси одређена култура, већ и начин на који се добијају извесне привилегије и статус у друштву. Данас, образовање није директно критеријум на основу кога неко добија привилеговани статус у друштву, али оно може бити у великој мери прилагођено култури одређене групе људи тако да они на тај начин постижу бољи успех у односу на остале групе у друштву, што им уједно даје бољи положај у односу на остале. На пример, чињеница је да је доскоро у нашем образовном систему популација ромске деце у великом проценту била обухваћена специјалним образовањем, што на први поглед говори о способностима те деце. Али, с друге стране, поставља се питање да ли је висок проценат ромске деце у специјалним школама последица неприлагођености и неосетљивости образовања за културе унутар друштва које нису доминанте и већинске. Овај пример показује да доминантна култура поставља циљеве образовања, али и да утиче на начин како образовање изгледа у одређеном друштву. На нивоу "*индивидуалне културе*", култура ствара услове да човек развија своје потенцијале.

Образовање се увек одвија у одређеном контексту, у том случају култура има улогу да појединцу обезбеди услове за развој својих потенцијала. Сваки појединац носи у себи интернализовану верзију колективне културе, идиосинкратски различиту од колективне културе (Валсинер 1997: 57). Културна репродукција значајна је зато што се посредством културног окружења и културних ресурса стварају услови за развој сваке индивидуе саобразно њеним потребама и могућностима.

Постоји општа подела на три модела образовања, који се означавају као *формално, неформално* и *информално образовање*. Поменути модели образовања заступљена су у различитом обиму, са различитом улогом и значајем (Антонијевић 2013). Формално образовање одвија се у установама, институцијама или организацијама које су део система васпитања и образовања, а пре свега део школског система, и које води стицању одређених формално установљених нивоа образовања (Антонијевић 2013: 286). Неформално образовање одвија се независно од институција формалног образовања, у ваншколском (ванинституционалном) контексту. За разлику од информалног образовања које се углавном одвија у свакодневним ситуацијама, као што су на пример породично окружење или другим јавним контекстима, за неформално образовање је карактеристично да оно ипак има дефинисану структуру и постављене циљеве. Сва три модела образовања доприносе културној репродукцији, али на различите начине. За формално образовања карактеристично је да су механизми културне трансмисије унапред осмишљени, културно санкционисани и регулисани (Delle Fave et al. 2011). Док је за информално образовање својствено да до културне репродукције углавном долази тако што појединац углавном учи имитирајући или учењем по моделу.

Као један од најважнијих посредника културе између индивидуе и 1997; Кон 1988; Трифуновић 2006). Претпостављамо да се школа као најутицајнији агенс јавља због масовности, приступачности и начина њене организованости. *Наставни планови и програми* и *скривени курикулум* су неки од могућих начина на које школа као институција доприноси културној репродукцији.

Прописивањем *наставних планова и програма* који су у знатном делу обавезни и универзални, омогућава се да се свој деци изложи одређени скуп идеја, знања, веровања, вредности и ставова. Креирањем наставних планова и програма који су исти за све ученике одређеног узраста, настоји се да се одржи иста основна. Свакако да ће постојати разлике између ученика у погледу индивидуалних способности и исхода, али се генерално тежи постизању кохезивности (Conklin 2002). Димензије наставног плана и програма, чијом анализом се може пратити улога школе у културној репродукцији, јесу: циљеви; наставни садржаји и наставне методе. *Циљеви* дефинисани

законима о образовању у свакој земљи усмерени су према развијању способности, вештина, знања, умења, ставова и навика који су пожељни за већину ученика у одређеном друштву. У складу са тим Кон (1988: 186) наводи: „циљеви и задаци васпитања представљају елементе вредносно-нормативне културе сваког друштва, резултат његових схватања о природи и могућностима човека". Према томе, циљеви васпитања и образовања говоре о томе *шта дете треба да постане* захваљујући образовању. У актуелном Закону о основама система васпитања и образовања у Србији дефинисани циљеви образовања експлицитно истичу значај развоја и очувања културног идентитета код младих:

> „развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине" (Закон о основама система васпитања и образовања 2020).

Из наведеног може се закључити да поред наглашавања значаја развоја и одржања већинске културе, у нашем образовном систему придаје се значај развоју мањинских култура у оквиру друштва. Поред циљева образовања који усмеравају васпитно-образовни процес, значајну улогу у културној репродукцији имају *наставни садржаји*. Наиме, као и циљеви образовања и већи део образовних садржаја су наставним планом и програмом прописани. Избором садржаја који су значајни да буду презентовани и усвојени од стране ученика врши се и избор садржаја културе који желимо да буду репродуковани. Наиме, образовни садржаји обилују културним вредностима које желимо да нове генерације усвоје. Многи културни садржаји присутни су унутар наставних програма различитих наставних предмета као што су српски језик, историја, географија, музичка култура и ликовна култура (Милутиновић 2019: 324). *Наставне методе* представљају осмишљене и проверене начине поступања, односно реализације одређених активности које су саставни део процеса образовања. Јављају се као одговор на питање *како поступати*, да би се остварили постављени циљеви и задаци васпитања и образовања (Антонијевић 2013: 267). Избор метода које ће се примењивати у процесу образовања, условљен је и културом која обликује и детерминише образовни систем. Пример који то одсликава је да је метода кажњавања (телесне казне) била у XVI и XVII веку широко распрострањена и примењивана, док почетком XVII и XVIII јавља појам о људском достојанству што условљава да телесне казне буду постепено искључене из васпитања (Кон 1988).

Скривени курикулум у образовању има значајно место у обављању функције културне репродукције. Наиме, систем вредности, веровања, уверења, уопштено говорећи одређена идеологија бива путем скривеног курикулума

конкретизована у животну праксу (Apple 2012). Фуко (1997) наглашава да се у школама уче ствари које немају везе са садржајем лекција, већ да су школе усмерене да развију некритичка прихватања друштвеног уређења ствари. Скривеним курикулумом деца се уче да је њихова улога у животу „да знају своје место и да на њему мирно седе". Начин организације школе такође може бити у функцији репродукције жељених образаца понашања. Школа својом просторном организацијом, где је присутна подела ученика на прецизно утврђена одељења и распоред у издвојеним учионицама, ученике припрема за своје будуће улоге (пре свега мислимо на радне улоге) у друштву, где ће се такође од њих очекивати поштовање одређене просторне организације. Ученици на спонтан начин прихватају временску организацију активности од стране школе, која се огледа у утврђивању дневног ритма, организовању обавезних активности и регулисању репетитивних циклуса. Навикавање деце у школи на поштовање одређених временских оквира може бити у функцији неких виших циљева друштвене заједнице и учење деце да прихвате обрасце понашања који су за то друштво прихватљиви. На пример, применом система награди и казни, дете бива условљено да прихвата постојећа школска правила, што може бити ефикасан начин припреме деце да и у будућности некритички прихватају правила и обрасце понашања који се од њих очекују (Фуко 1997). Самим тим, од степена присутности награди и казни у свакодневном животу ученика у школи, зависи ће да ли ученике образујемо да буду самостални, критични и самосвесни својих поступака, или их учимо да репродукују постојеће односе. Стога, школа успешно врши културну репродукцију зато што и она сама као и култура представља одређено живљење. Самим тим, начин на који се одвија живљење у школи биће близак начину живљења културе којој школа припада.

УЛОГА ОБРАЗОВАЊА У КУЛТУРНОЈ ПРОДУКЦИЈИ

Култура представља људску творевину која је релативно отпорна према променама и не подлеже брзом преображају. Промене у култури потичу од неких значајних промена у животним условима друштва (Коковић 1997: 227). Неки од догађаја који посебно утичу на појаву културних промена су: раст или смањење популације, миграције у нове средине, контакт са људима из других култура, природне или друштвене катастрофе (на пример ратови, поплаве, епидемије...). С друге стране, мало је вероватно да се одређена култура може развити сасвим независно у односу на остале. Чак културолози верују да културе немају више од десет посто својих изворних елемената, сви остали су из других култура (Кале 1997: 131). Међу ауторима постоји сагласност да се културе развијају позајмљивањем културних елемената из

других култура. Њихова мишљења се разликују у степену важности који приписују акултурацији. Акултурација обухвата „оне појаве које следе кад скупине појединаца различите културе ступе у непосредан додир, због чега следе промене у облицима једне или обе скупине" (Кале 1997: 136). Према томе, процес који омогућава културну продукцију је акултурација. Културна продукција представља активан процес трансформације природе културе који, насупрот културној репродукцији, доводи до промене унутар ње. Она омогућава да припадници културе немају само улогу да усвајају постојећу културу, већ се јављају као актери обликовања културе (Willis 1984). Раније за ширење културних елемената било је значајно да постоји просторна повезаност. До ширења културних елемената је углавном долазило додиром представника различитих култура. Данас, културе чешће долазе у додир, с обзиром на то да људи чешће путују, а нарочито посредством средстава масовне комуникације – радиа, телевизије, интернета. Најчешће се наводе три начина додиривања и сукоба културних норми (Коковић 1997): (1) различите културе се додирују и мешају на граничним подручјима (пре свега, мисли се на граничне појасеве између различитих културних заједница); (2) културне норме се мешају у процесу културне колонизације или приликом промена државних граница; (3) културне норме се преплићу и преносе економским миграцијама.

Досадашње излагање говори у прилог томе да до културне продукције долази спајањем и мешањем више култура. Међутим, сматрамо да до културне продукције долази и у самој култури. Следећи дијалог ће нас уверити да културе, ипак нису затворене творевине које се без промене преносе са генерације на генерације:

> – *„Кћи:* Да ли ти знаш више од мене?
>
> – *Отац:* Хм, некад сам у Енглеској познавао једног дечака који је питао свог оца: „Знају ли очеви увек више од синова?, а отац му је одговорио: „Да". Следеће питање је било: „Тата ко је измислио парну машину?", „Џејмс Ват". А син је на то узвратио. „Али зашто није измислио отац Џејмса Вата" (Валсинер 1997: 55).

Дакле, култура се не преноси само, она се свакако и ствара. Она не представља само систем идеја, веровања, знања, вредности који се преносе са генерације на генерацију и као таква, не односи се само на прошлост. Напротив, култура је функционална и динамичка категорија, која егзистира у садашњости и усмерена је према будућности. Осим што се култура репродукује, она се и ствара. Да би се култура стварала процесом образовања неопходно је појединце припремити за стварање културе. Од начина на који изгледа образовни систем зависиће и развој културе друштва којем припада. Према томе, образовање омогућава културу, подстиче и омогућава њен развој. Као што култура представља окружење у коме се образовање развија,

тако и образовање врши повратни утицај на културу. Развој културе води развоју образовања, али и образовање повратно делује на културу.

Циљ намерних промена и реформи образовних система може бити усмерен ка промени културе. Пошто је изузетно тешко направити брзе, намерне промене у неформалном образовању, у формално образовање се проналази начин за увођење новина које ће током времена резултирати дугорочним променама у култури (Conklin 2002). Међутим, образовање не доводи нужно до културне продукције. У зависности од циљева образовног система, а пре свега од тежње културе да очува стабилност или са друге стране да буде окренута променама, зависиће и однос образовања према културној продукцији односно репродукцији. Уколико друштво настоји да очува културни континуитет, образовање ће се схватати као трансмисија система вредности, знања, умења, веровања. Уколико друштво пролази кроз период „трансформације", од образовања се очекује да одговори на захтеве како допринети промени културе. У извесном смислу, образовање се може посматрати као сталан процес културне продукције (Levinson 2005). Чак иако је образовање превасходно оријентисано на остваривање континуитета, у релативно затвореном систему, теоријске могућности за модификацију и промене увек постоје. У процесу образовања, као последица додира две различите културе, могу се изменити или проширити знања. На пример, када мајстор учи шегрта технику столарства, као и културну вредност прецизност, шегрт може открити нови потез који штеди време без жртвовања много прецизности. Ово откриће постаје чин културне продукције. Временом промена може бити усвојена од стране већине столара (Levinson 2005). Дакле, системи образовања битно се разликују у зависности да ли култура прихвата промене или не. Затворене културе имаће и затворене системе образовања, док „прогресивне" културе теже прихватању промена и самим тим образовни процес биће усмерен у том правцу. Културе које теже променама усмерене су ка будућности, док „статичне" културе наглашавају садашњост и прошлост. С тим у вези, образовање у културама које су окренуте променама схватаће се као значајан ресурс за остваривање прогреса. Међутим, као што се и читаве културе разликују по питању односа према прихватању промена, признатост културе од нових генерација, зависи и од степена у коме се прижељкују промене, што се разликују од индивидуе до индивидуе. Може се закључити да однос према променама у култури, зависиће и од индивидуалних варијација. То значи да су неке особе више или мање спремне на промене, и самим тим ће у зависности од степена спремности на промене, подржавати репродукцију, односно продукцију.

Дете у зависности од културе у којој одраста може имати две позиције: дете креатор или дете конзумент културе. Посматрањем детета и културног

контекста у коме дете одраста, као што су: начин живота, одевања, навике, осећања, игре, играчке..., можемо уочити какву улогу култура придаје детету. На ово питање се може одговарати гледано из два угла: на децу о чијем начину живота (одевању, игрању, образовању, хигијени, козметици...) брину читаве индустријске гране, бројне установе, удружења, професионалци у складу са најновијим научним знањима, и на ону другу која све ово немају, која су маргинализована и занемарена. Први утисак у поређењу нам каже да су „прва" деца у далеко повољнијем положају (гледано са аспекта материјалних услова) али дубља анализа нам говори супротно. Потрошачко друштво заједно са масовном културом узима свој данак: тера децу „да живе под маском" - упросечује их јер им више одговара „пластичније" дете – подложније утицајима, „потрошач", „модерно дете", „дете у тренду". Овај тренд има високу цену: дете се вреднује на основу мерила одраслих као конзумент, а не као креатор. Бити креатор значи бити активан и остваривати своје идеје. Детету није дозвољено да буде активно (активни су други зарад његовог комфора), а његове идеје су „незреле" (Марковић 2013: 91).

Да би образовање доприносило културној продукцији, извесне новине је потребно увести у школу. Присталице социо-културног приступа предлажу бројне могућности организације процеса образовања тако да буду у служби продукције. Пре свега, они предлажу неколико захтева, а то су: трансформација наставног дискурса, грађење ученичке мреже писмености, трансформисање начина оцењивања (Митровић 2014).

ТРАНСФОРМИСАЊЕ НАСТАВНОГ ДИСКУРСА ИЗ МОНОЛОШКОГ У ДИЈАЛОШКИ

Тренутни наставни дискурс одликује форма инструкција-одговор-евалуација, што за последицу има централну улогу наставника, а активност ученика се заснива на репродукцији наученог. Процесом образовања не тежи се сазнавању непознатог и новог, већ дословном репродуковању „готовог" градива. За разлику од тога, у образовању требало би настојати да се развије дијалошки дискурс, то јест да ученици разговарају, дискутују, размењују различите интерпретације значења, мисли, виђења иза којих стоји лична и културна вредност (Митровић 2014).

ГРАЂЕЊЕ УЧЕНИЧКЕ МРЕЖЕ ПИСМЕНОСТИ

Други захтев који се упућује образовном процесу је да се тежи грађењу ученичке мреже писмености. Писменост се развија употребом. Пошто ученици долазе у школу са богатим социо-културним искуством учествовања

у различитим праксама писмености, неопходно је искористити њихове потенцијале и ставити их у службу даљег развијања ученичке писмености. То све омогућава да се ствара мрежа писмености кроз цео курикулум (Митровић 2014). На пример, једну од врста писмености коју је значајно да школа препозна и негује је кућна писменост коју ученици доносе из породице. Деца већ рођењем улазе у свет писмености. Дете је изложено и учествује у свакодневном животу породице, приликом којег стиче знања, искуства и развија вештине. У периоду од рођења па до поласка у школу, дете је у највећој мери изложено кућној писмености. Неки од аспеката, који кућну писменост чине специфичном, у односу на школску писменост су: многи родитељи говоре другим језиком у односу на језик који се користи у школи; домови садрже другачије културне ресурсе од оних које школа нуди; кућну атмосферу карактерише већа слобода (гледају ТВ, цртају, играју се...) и тако даље. Односно, свака породица има свој специфични породични идентитет (приче, предмете, интересовања, сећања, језик...) који дете доноси у школу. Породични идентитет можемо посматрати као културни капитал који дете доноси у школу. Приликом планирања активности у школи, важно је у обзир узети културни капитал детета, који је донет из породице.

ТРАНСФОРМИСАЊЕ ОЦЕНА НА ПРОЦЕС УЧЕЊА УСМЕРЕНУ АКТИВНОСТ

Поред поменута два захтева које присталице социо-културног приступа сматрају значајним, трансформисање начина оцењивања је такође неопходан услов да би образовање било у функцији културне продукције. Пре свега, тежи се да оцењивање не буде више издвојени педагошки акт, већ да постане део процеса учења и подучавања. Овакав вид оцењивања подразумева да ученици раде заједно или у групи што омогућује да ученици самостално прате свој рад, унапређују га или коригују у односу на остале (Митровић 2014).

Учити подучавањем, али и учити децу како да долазе до знања је својствено само човеку, и то својство треба користити а не сводити образовање само на трансмисију готових знања и то једносмерну. Уколико желимо да младе генерације учествују у културној продукцији неопходно је да образовање буде процес који се заснива на интеракцијама и дијалогу уз активну улогу ученика, јер једино на тај начин ученике ћемо навикавати да размишљају и делују на продуктиван начин. Уколико од ученика у институцијама намењеним за образовање очекујемо само репродукцију, не може се очекивати да касније они буду покретачи промена и новина у заједници у којој живимо.

ЗАКЉУЧАК

Култура представља окружење и обезбеђује ресурсе који омогућавају образовање. У свакој култури образовање има функцију културне репродукције, али и продукције. Значајно је одступити од класичног начина схватања образовања као процеса трансмисије знања и образовање посматрати као однос између припадника одређене културе који граде заједничка значења. Овако схватање образовања даје другачију слику улоге образовања у културној репродукцији. Наиме, образовање престаје да буде пасивно „преношење" знања, већ активни процес конструкције.

Све чешће се полемише о томе да образовни системи и процеси могу бити „адаптивни" за националне државе као целине, али да могу бити „маладаптивни" за поједине мањинске групе. У складу са тим, актуелно је питање о значају и потреби увођења мултикултуралног образовања у школе. Такав начин образовања би допринео уједно и културној репродукцији и продукцији. С обзиром на то да би се репродуковале и одржавале „мањинске" културе. Такође, сусрет различитих култура неминовно доприноси стварању промена, новина, самим тим продукцији. Образовање има функцију успостављања континуитета колективне културе, али и очувања култура друштвених група. Важно је напоменути да репродукцију треба посматрати и из угла појединца, тј. образовање пре свега кроз појединце који припадају одређеној култури омогућава њену репродукцију.

Ако образовање углавном служи за репродукцију и очување постојећих културних образаца, отвара се питање: како се онда дешавају промене унутар културе? Све чешће се пажња скреће на улогу образовања у културној продукцији. У образовању се проналази потенцијал за увођење новина и промена. Уколико се у друштву настоји да се уведу темељне промене, углавном се посеже за реформом образовања. То говори у прилог томе да образовање стоји у блиској вези са културом и да промене образовања повратно утичу и на промене у култури. Такође, може се закључити да у свакој култури постоје периоди када се више тежи репродукцији, односно продукцији. Према томе, сва друштва пролазе кроз историјске процесе континуитета и промена. Такође, све време остаје актуелна расправа о улози образовања у томе. Могли бисмо закључити да и континуитет и промене су нужни за опстанак сваке културе, а да образовање представља процес који то омогућава.

Карактеристике и потребе културе у којој се образовање развија у битној мери детерминишу начин образовања деце. С једне стране култура као окружење и начин живота одређене заједнице, обликује процес образовања, с друге стране потребе конкретне културне заједнице усмеравају образовање. То значи да уколико желимо да схватимо шта одређено друштво жели

постићи образовањем онда је неопходно образовање посматрати у ширем контексту. Начин на који функционише образовање у одређеном друштву рефлектује захтеве и циљеве одређене културе.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 2013: Радован Антонијевић. *Општа педагогија*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију.

Apple 2012: Michael *Apple. Ideologija i kurikulum.* Beograd: Reč Eisner.

Брунер 2000: Џером Брунер. *Култура образовања*. Загреб: Едука.

Валсинер 1997: Јан Валсинер. *Човеков развој и култура*. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.

Delle Fave-Massimini-Bassi 2011: Antonella Delle Fave-Fausto Massimini-MartaBassi. Education, learning, and cultural transmission. *Psychological selection and optimal experience across cultures: cross-cultural advancements in positive psychology. Ed.* Antonella Delle Fave. New York: Springe, 235-252.

Закон о основама система образовања и васпитања. „Службени гласник Републике Србије", Број: 6/2020.

Кале 1977: Едуард Кале. *Увод у знаност о култури*. Загреб: Школска књига.

Коковић 1997: Драган Коковић. *Пукотине културе*. Београд: Просвета.

Кон 1988: Игор Кон. *Дете и култура*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Levinson 2005: Bradley *Levinson.* "Education for Cultural Continuity and Change". An expanded, unpublished draft of an entry for *The Encyclopedia Britannica*, Education Section.

Марковић 2013: Татјана Марковић. „Утицај друштвеног, културног и образовног контекста на схватање детета и односа према детету". *Кругови детињства*, бр. 2, 87-112.

Милутиновић 2019: Марин Милутиновић. „Традиција и мимезис као основне карактеристике наставе ликовног васпитања". *СВАРОГ*, бр. 18, 321-337.

Митровић 2014: Милица Митровић. „Социокултурни приступ настави и ангажовање педагога у настави". *Педагози између теорије и праксе*. Зборник радова. Ур. Живка Крњаја, Драгана Павловић Бренеселовић и Катарина Поповић. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, Филозофски факултет, 72-76.

O'Connor 2003: Kevin O'Connor. "Communicative practice, cultural production, and situated learning: Constructing and contesting identities of expertise in a heterogeneous learning context". *Linguistic anthropology of education*. Eds. Stanton Wortham and Betsy Rymes. Westport, CT: Praeger, 61-91.

Соколов 1976: Елмар Соколов. Култура и личност. Београд: Просвета.

Трифуновић 2006: Весна Трифуновић. *Породица и школа*. Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини.

Фуко 1997: Мишел Фуко. *Надзирати и кажњавати - настанак затвора*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Conklin 2002: Kenneth Conklin. *Education transmits a culture (plus a quick look at the separatist agenda of some Hawaiian education initiatives)*. http://www.angelfire.com/hi2/hawaiiansovereignty/edtransmitsculture.html [20.6.2019].

Willis 1984: Paul Willis. Education, Cultural Productionan Social. *British Journal of Sociology of Education*, 2, 105-115.

Nataša T. NIKOLIĆ
Radovan M. ANTONIJEVIĆ

EDUCATION AS A FACTOR OF CULTURAL REPRODUCTION AND CULTURAL PRODUCTION

Summary

Striving to emphasize the complex and dynamic relationships and mutual connection between the concepts of education and cultures, the aim of this work is to present the role of education in the process of cultural reproduction and the process of cultural production. Culture, with its meaning and values, pervades the educational process in all respects. Education is a process of reproduction, as well as a process of production and transformation of culture. The question analyzed in this paper is: *where does education stand between cultural reproduction and cultural production*? Cultural reproduction is a process that seeks to preserve a culture more or less as it is. The role of education in cultural reproduction is and can be considered at several levels, namely: at the level of collective culture, in culture and at the level of individual culture. As one of the most important intermediaries of culture between the individual and culture, according to many authors, the school stands out. By setting curricula that are mandatory and universal to a large extent, it allows its children to be exposed to a specific set of ideas, knowledge, beliefs, values, and attitudes. The dimensions of the curriculum, by whose analysis the role of the school in cultural reproduction can be followed, are: goals; educational materials and teaching methods. The hidden curriculum in education plays an important role in performing the function of cultural reproduction. The school successfully performs cultural reproduction, because the school itself, as well as culture, represents a certain life. The way of life in the school will be close to the way the culture, that the school belongs to, lives. On the other hand, in education there is the potential for the introduction of innovations and changes. This means that education also contributes to cultural production. In order to really promote cultural production, some innovations must be submitted to the school. Supporters of the socio-cultural approach offer numerous opportunities for organizing the educational process so that they are in the service of production. Some of the possibilities are: transforming the learning discourse, building a network of learners' literacy, and transforming assessment methods. It is necessary that education is based on interactions and dialogue with the active role of students, because only in this way will we get students used to thinking and acting productively.

Key words: enculturation, acculturation, cultural transmission, cultural change, school

Рад је предат 10. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.018.48:796
005:796
doi: 10.5937/bastina30-27083

Прегледни рад

*Иванка Р. ГАЈИЋ**
Факултет за спорт, Универзитет „Унион – Никола Тесла“

ЗНАЧАЈ ПЕРМАНЕНТНОГ УЧЕЊА У СПОРТУ

Апстракт: Развој самообразовне компетентности запослених је од кључне важности у савременом начину пословања. Стога је врло важно да запослени буду оспособљени за самообразовање, како се оно не би одвијало стихијски и по слободном нахођењу појединца. Стога је у раду посебна пажња посвећена је анализи образовних потреба као полазишта за усавршавање запослених. У раду се говори и о професионалном развоју запослених, о његовом значају за развој каријере, али и организације у целини. Циљ рада је да се укаже на значај самообразовања запослених у спорту, те да се да преглед рецентен литературе из ове области.

Кључне речи: самообразовање, перманентно учење, инивидуално усавршавање

1. УВОД

Перманентно образовање саставни је део међународних декларација и повеља. Важно је издвојити Хамбуршку декларацију о учењу одраслих из 1997. Ова декларација донета је под покровитељством Унеска. Следе потом: Меморандум непрекидног образовања из Лисабона 2000, Дакарски оквир образовања за све из исте године, Европски простор доживотног учења, документ усвојен годину дана касније и многе друге (Каменарац, 2011:110).

Самообразовање би требало да постане стратегија целоживотног учења, зато што „оно успоставља равнотежу између брзих промена и знања неопходног да би се оне схватиле“ (Алибабић, 2011:5).

„Самообразовање се појављује у два облика:

1. потпуно самостална образовна активност, независно образовање и

2. сегмент мултимедијског образовања, образовања на даљину“ (Алибабић, 2011:6).

Када се говори о самообразовању, обично се говори или о самоактивности која га одређује или о социјалном контексту у ком појединац и самообразовање коегзистирају.

* Редовни професор, gajic.ivanka@gmail.com

Према дефиницији Шефике Алибабић самообразовање је „друштвено и лично условљена активност појединца са циљем стицања и проширивања и обогаћивања знања, умења и развијања способности, уз могућност да то учини потпуно самостално или уз инструктивну помоћ“ (Алибабић, 2011:8).

Када се говори о самообразовању, наравно да је лично интересовање кључни фактор, како за избор садржаја, тако и за облик усавршавања, али треба имати на уму да је неопходно овај вид образовања функционално повезати са осталим облицима образовања и усавршавања. Тај систем мора бити јединствен.

Конструвистички приступ учењу најбољи је приступ за самообразовање (индивидуално учење). Креатори овог приступа су Дјуј, Брунер и Пијаже. Зашто је конструвистички приступ најбољи када је реч о самоусавршавању? Ако знамо да је, према овом приступу „развој стварни конструктивни процес, конструкција структура, а не пуко гомилање знања”, одговор је више него очигледан. Сваки здравствени радник који искрено жели да напредује и да се развија, требало би самостално да конструише знања која су му потребна, као и да мења и себе и своје знање у складу са новим сазнањима. Значајно је и то да је овакав вид учења заснован на високом степену аутономије у осмишљавању, мониторингу и контроли сопствених активности током самообразовања (Каменарац, 2011:101-116).

Ако се говори о индивидуалном усавршавању радника у спорту, а нарочито менаџменту, важно је напоменути да су они међу најзначајнијим носиоцима прогреса друштва. Стога је императив да они буду мотивисани за индивидуално целоживотно образовање и да непрекидно раде на самоостваривању и развоју властитих професионалних компетенција. Осим последипломских студија, специјализација, научних и стручних конференција, трибина, конгреса и сл. неопходно је да постоје и други облици учења и усавршавања, који могу бити подстрек за будуће планирање целоживотног учења и развојни фактор унутрашњих мотиватора за учење.

Спортски радник увек може бити оспособљенији него што јесте у датом тренутку, као што процес оспособљавања не може бити завршен једном заувек.

2. ИНДИВИДУАЛНО УСАВРШАВАЊЕ – САМООБРАЗОВАЊЕ

Постоје многобројне дефиниције самообразовања. Аутори Кулић и Деспотовић самообразовање дефинишу као „облик учења са нагласком на самоактивности одраслих” (Кулић, Деспотовић, 2004:87-96), а Васиљевић наводи да су „те самоактивности у великој мери подређене индивидуалним потребама и жељама” (Васиљевић, 2012:255-276). „То је свесна самоиницијативна, саморегулативна, систематизована, целовита, динамична, континуирана, развијајућа делатност над самим собом са високим степеном

властите аутономије у планирању, интенционалности, организацији, реализацији и евалуацији стручног усавршавања у циљу унапређивања индивидуалних професионалних компетенција (знања, умења и навика)" (Кулић, Деспотовић, 2004:87-96).

Постоје два типа самообразовања:

1. самостално образовање и
2. усмерено образовање.

Самостално образовање је такав облик самообразовања у којем је појединац подстакнут да постане субјект личног професионалног развоја (pull learning).

Усмерено образовање је облик самообразовања који је подстакнут споља (push learning). (Арсенијевић, 2017)

Оно што се најчешће појављује као вид самообразовања су: студирање стручне и научне грађе, проучавање домаће и стране стручне и научне периодике, истраживања, рад на пројектима, рад у светски значајним здравственим институцијама и сл. Важно је напоменути да је при оваквом начину самообразовања нужно водити рачуна о нивоу самообразовних способности појединца. Врло је битно да ефикасност индивидуалног учења буде на високом нивоу, што се може постићи подизањем способности кроз развој и рад са андрагошким консултантима, али је врло значајно да се на основним студијама они квалитетније оспособе за самообразовање и за истраживачки рад (Кулић, 2000:2228-232).

2.1 WEB 2.0 У САМОУЧЕЊУ

Web 2.0 је назив за тренд другачијих начина стварања, приказивања и претраживања садржаја на Интернету. Ради се најчешће о садржајима створеним од стране корисника, интерактивним садржајима, друштвеним мрежама, апликацијама и алатима за комуникацију преко Интернета и web страницама за дељење разних садржаја: eBay, Wikipedia, Reddit, Flickr, Skype.

Термин Web 2.0 је који је 2003. прва употребила О'Рајли медија група. Појам је коришћен при помињању услуга и сервиса друге генерације на Интернету. Ова организација је покренула низ конференција са тематиком везаном за Веб 2.0 па је на тај начин термин ушао у ширу употребу. Многи истраживачи износе резерве по питању употребе наведеног термина јер је већина технологија потребних за постојање Web 2.0, барем концептуално, постојала још од зачетака савременог Интернета.

Раживил и Дуплан могућност примене Web 2.0 концепта у унапређењу иновативних активности за учење и самоучење виде у употреби следећих врста апликација: Хибридне апликације (Web 2.0 mashups) (Radziwil, DuPlain, 2009:53).

Ова врста апликација за своју кључну компоненту има модул за интеграцију информација у којој се две или више идеја уједињују у синергетски концепт (Radziwil, DuPlain, 2009:53) На овај начин креира се додатна вредност у односу на своје саставне делове. (Jhingran, 2006:64)

Social bookmarking је on-line пракса организовања и чувања веза (линкова), односно њиховог означавања кључним речима како би касније такав садржај био лакше доступан и подесан за лако претраживање свим корисницима Интернета.

(Према: http://hr.wikipedia.org/wiki/Social_bookmarking)

За разлику од дељење датотека, сами ресурси се не деле, већ само ознаке – референце који упућују на њих.

Ова врста означавања ствара услове за рекомбинацију постојећих и генерисање нових иновација за учење и самоучење тако што пружа механизме ефикаснијег означавања садржаја на Интернету уз употребу кључних речи, и могућност успостављања веза између више различитих идеја. Прва појава концепта он-лине дељења личне базе веза са осталим корисницима Интернета сеже до 1996. године и почетка рада странице www.itlist.com.

Већина сервиса, када је у питању постављање захтева регистрација и самопрегледање букмарка које су други поставили доступно је и без регистрације.

Осим ове основне функције, сервиси могу имати додатне функције као што су:

– оцењивање и коментарисање букмарка,
– могућности стварања интересних група,
– имејл,
– блог,
– обавештавање о новим садржајима с одређених страница
– увоз и извоз са других, сродних сервиса.

Социјалне мреже као свој примарни циљ данас имају изградњу и одржавање социјалних односа међу људима који могу и не морају да деле заједничке интересе и/или активности.

Оне код све већег броја појединаца представљају основно средство комуницирања путем Интернета и полако узимају примат над сервисима као што су е-пошта и инстант поруке. (Aleman, Martinez, Lynk, 2009:79)

Сервиси социјалног умрежавања омогућавају корисницима да несметано размењују идеје, активности, информације о догађањима, и деле интересе унутар појединачних социјалних мрежа. Према Рацивилу и сарадницима може се очекивати позитиван утицај социјалних мрежа на процес учења, самоучења, иновирања и дифузију иновација. (Radziwil, DuPlain, 2009:53)

Блогови и вики сервиси представљају платформе за подршку рекомбинацији познатих решења у нове мисаоне структуре и процесима самоучења и иновирања, што је основа конструктивистичког учења. Ови сервиси

пружају својим корисницима могућност да забележе и објаве своје мисли, проширују идеје које су други објавили или супротстављају/издвајају своје мишљење. Највећа вредност је чување записамисли/полемика. (http://web.duke.edu/eng169s2/group1/lex3/firstpge.htm).

За самообразовање је веома важно развијање свести о значају медијске писмености. Ово је значајно због формирања критичког става према информацијама до којих долазима, нарочито путем интернета.

„Медијско описмењавање, као саставни део самоучења, засновано је, према Булатовић на неколико различитих потреба:

– усвајање основних знања о масовним комуникцијама, глобалним медијима и медијској кутури,

– усвајање знања из области медијских језика и производње медијских порука,

– усвајање знања о медијској конвергенцији и њеним карактеристикама,

– усвајање знања о природи традиционалних и нових медија,

– усвајање знања о кодирању и декодирању медијских садржаја посматраних у одређеном друштвеном контексту,

– уско посматрање медијских садржаја, изван медијског контекста а у контексту процеса васпитања и образовања и

– усвајање знања о четири основне компоненте медијске писмености: приступ, анализа, евалуација и креирање медијског садржаја" (Булатовић, 2012:126).

3. АНАЛИЗА ОБРАЗОВНИХ ПОТРЕБА КАО ПОЛАЗИШТЕ УСАВРШАВАЊА ЗАПОСЛЕНИХ

Утврђивање, односно испитивање потреба, се у многим публикацијама сматра првим кораком функционалног циклуса у раду са одраслима. Циљ испитивања потреба је, да се што конкретније и аутентичније утврди, „шта све једна група која учи треба још да научи до испуњења одређених захтева квалификације" . На основу тога, шта при том настане - као конструкт - следи постављање циљева, планирање, спровођење, и коначно контрола успеха и осигуравање квалитета образовне понуде. При овоме поступку, који се може категорисати као класичнотрадиционални, потреба за образовањем и квалификацијом се дефинише као диференција између постојеће квалификације (ЈЕ-квалификације) и потребне квалификације (ТРЕБА-квалификације) (Domsch, Harms, Sticksel, P. 2000:68).

Задатак одговарајуће анализе потреба је „утврђивање оних знања, способности и понашања, којим запослени треба да располаже све до неког утврђеног хоризонта планирања у будућности, ако намерава успешно да савлада програм учинака у који су укључена сва постојећа знања и знања

која следе". (Андевски, 2008:78) Чини се, као да је све потенцијално могуће, само применом најновијих поступака „откривања", саопштавања, консензуализовања, а да при томе имплицитна конструктивност употребљиваних појмова, очекивања и менталитета, који су специфични за одређену струку, не могу, тај процес, ни на који начин, да изобличе.

Ово упозорење показује, да дебате о потребама јачају терминологију (појмовност) и транспортују имплицитни поглед на ствари, који више обећава него што може да испуни – хабитус - који је, колико год чудно звучало - предуслов, да рад са одраслима, односно андрагогија добије на значају, да буде више друштвено респектована – за своја обећања, а не за своје стварне могућности, за науку реконструкције и промишљања не постоји стварна „примена". Адорно, у том контексту, говори о једној „теорији сазнања, која воли да је у праву", која се и за приказани механизам може узети у обзир. Таква теорија сазнања тврди много више, него што може, и „продире" „у егзактност (тачност) ..., тамо где је једнозначност ствари просто немогућа" и управо на том путу „саботира увид (разумевање) и служи одржавању лошег" (Адорно, 1980:29).

Како делује, пракса која „воли да је у праву", може се између осталог видети у томе, што одлучна и пренаглашана оријентација према потребама за собом оставља више нерешених питања, него што их решава. При томе се, готово без икаквих препрека, претпоставља, да су потребне-квалификације једног сарадника јасно описане у опису радног места, профила захтева, и приручника организације и да су на располагању конкретна знања о циљевима као и садржајима будућег развоја, што није увек случај – односно, пре би се рекло да је то редак случај. Знања која се односе на будућност развоја структура квалификација у појединачним областима (браншама), као и на конкретним радним местима, нису само поприлично неодређена, већ постоје и основане сумње у то, да ли се она уопште могу прогнозирати довољно времена унапред. Стога се у андрагошким дебатама, већ дуже време пробио став, да се не ради само о томе, да се квалификације прилагоде будућим садржајним захтевима; већ све више добија на значају питање, које компетенције људи треба да поседују, да би онда могли продуктивно уређивати настале промене, када са њима буду конкретно конфронтирани (Арсенијевић, Ристић, Бубуљ, 2010:5698).

Таква размишљања омогавају додатну подршку за концепт оријентације према потребама у контексту несигурног и неосигураног развоја. Ако нам је економија образовања 70-тих година, између осталог, оставила увид у то, да питања образовања и усавршавања нису везана само за стварне потребе, већ и за понуду квалификација (крилатица: „потражња која је индукована понудом"), тако су компаративна истраживања образовања указала на то, да стварање радних места – дакле „захтева" на лицу места – нису само

референце (упоредиве величине), него су и резултат квалификација и развоја компетенција (Андевски, 2008:95). Другим речима: захтеви који се односе на радна места убудуће ће се морати оријентисати како на компетенције потенцијалних радника, тако и према захтевима, које сами радници желе да остваре на тим радним местима и за шта се – са пуним правом – боре преко синдикалних удружења (Арнолд, 1997:59).

Ако пођемо од тога, да конструкт „потреба" не представља једнозначну величину која се може лако испитати, него га карактеришу несигурност и неизвесност, тако морамо признати, да се његово спровођење убраја у најтеже задатке пословне кадровске економије. То потврђују многа предузећа чак и при покушајима, да свој развој запослених (кадра) представи оријентисаним ка потребама и компетенцијама. Истовремено се развија увид, да се кроз поређење -Треба-Јесте, у центар пажње ставља само отклањање дефицита, док је стратегијски развој компетенција, као и развој компетенција оријентисаних ка шансама и потенцијалима, стављен у позадину. У појединачним случајевима се, због тога, могу приметити настојања, да се потреба за усавршавањем изведе из данашњих и будућих циљева предузећа, значи да се концептуализује као конструктивни саставни део једног антиципираног – стратегијски испланираног – развоја предузећа. „Потреба" трпи доста због конотације „оријентисаност ка пракси" и схвата се – у једном сасвим теоријско-курикуларном смислу – као консеквенца развоја запослених (кадра) за будуће ситуације употребе (примене). Ова промена перспективе је суштинска: „потреба" се, на основу тога, све више и више развија од категорије садашњости ка категорији будућности.

Овим се приближавамо правој сржи нашег покушаја, да се планирање образовања одраслих изнова уреди: Да ли је утврђивање потреба стварно прва станица у циклусу функција професионалног усавршавања? Не претходи ли нешто томе? Да ли оно, што одговорни „утврђују" лежи потпуно у њиховој вољи и да ли је обавезна само логика откривања? Зар њихово „утврђивање" није заправо наставак већ показаног, или имитација „бест-працтице" негде другде? Да ли је одлучујућа моћ убеђивања онога, шта они који се баве усавршавањем других и развојем запослених, презентују својим претпостављенима и спонзорима као потребу, или у великој мери зависи од прецизности примењеног инструментаријума и могућности спровођења добијених података, као што нас у то често убеђују артикулисана технократско-рецептолошка очекивања? Или је „потреба" конструкт збуњивања, коме се придаје само легитимациона релевантност, при чијем се дефинисању, обликовању и спровођењу уливају сви замисливи интереси, тумачења и мање или више експлицитни пропусти, ограничења и организациони оквирни услови, који неретко у облику преране послушности већ доста тога искључују, што би у принципу могло да буде замисливо, образложиво и релевантно?

Да ли утврђивање потреба уопште служи организационој логици са легитимацијом, која по другима „функционише“ као мера усавршавања уместо тога да се изнова репродукује у смислу селф фулфиллинг пропхецу? Таква размишљања учвршћују утисак, да „је стога под знаком питања, да ли се образовна потреба једног предузећа или једне регије може уопште 'објективно' аналитички утврдити и да ли се може заиста инструментално искористити за одлуке током планирања које доносе одговорни за усавршавање“ (Андевски, 2011:105).

На основу овде скицираних питања, јасно се види структурални дефицит досадашњих дискусија о потребама, које су – као што је већ речено – већ годинама занемеле. Због тога нису ни сазнања, позната из андрагошке делатности, још увек искоришћена и разјашњена: „Образовна потреба није нешто јасно, видно, нешто што је готово и стоји спремно у базама података и што се може једноставно 'испитати'. Чињеница, да при томе исто тако битну улогу играју и субјективни потенцијали оног који учи, као и латентност и пластичност онога, што треба да се утврди и формулише као потреба, чини образовну потребу више квалитативном величином, која је оријентисана ка потенцијалу и обликовању (Арсенијевић, 2017:123).

Та комплексност, перспективност и конструктивност конфронтира истраживање питања потреба са феноменом незаобилазне интранспарентности, јер – као што је речено – потреба није једноставно почетна величина, коју је само потребно уз помоћ посебних техника открити и ефикасно искористити за планирање програма – чак и када сама употреба појма више јача, него што превазилази илузију могућег (изводљивог). То се између осталог, јасно види на дефициту везаном за прогнозу досадашњих истраживања потреба: „Проблем код потреба лежи у томе, да се оне увек само са великом несигурношћу перспективно препознају“ (Арсенијвић, 2017:127). То намеће мноштво нерешивих питања за оријентацију потреба, која настоји да се антиципативно оријентише према будућим развојима захтева квалификација и заиста настоји, да превазиђе само „тражене“ потребе и да на место утврђивања, које је „оријентисано ка дефициту“ стави утврђивање потреба усавршавања, утврђивање које „предвиђа“, као и оно, које је оријентисано ка потенцијалу“ (Супер, 1977:85).

У анализи образовних потреба, често се стиче утисак, да је аргументација потреба преоптерећена и прожета многим очекивањима, која су повезана са тим, да је позиција као и аргументована релевантност усавршавања у многим организационим контекстима неразјашњена. Таква организациона нејасноћа усавршавања настаје посебно у тзв. „областима које се преклапају“, у којима је – да се системско-теоријски изразимо„... процес васпитања (остао) везан за испуњење, за примат неке друге функције“ (Јанићијевић, 2006:7-31). Такве институције „служе“ – другачије него нпр. јавне понуде усавршавања – једној надређеној организационој тежњи (нпр. развој производа,

осигурање тржишта, помоћ у кризним ситуацијама), која је мање или више експлицита. Одговорни за планирање и обликовање усавршавања су због тога функционално симболички повезани у организациони контекст и суочени са неким видом двојезичности, који са собом може да донесе неспоразуме и професионална уплитања, који морају да се увиде и разјасне, пре него што било какав „алат" може да омогући наводно већу строгост и прецизност утврђивања потреба. Такви „алати" садрже нпр. осмишљену систематику-бенчмаркинга (увођења мера), уз помоћ које ће се специфична потреба за усавршавањем појединца моћи јасно утврдити путем различитих поступака тестирања.

Али најчешће се ради о нечем сасвим другом. У контакту са функционосимбиотичком праксом стиче се утисак, да, док се професионалци за развој усавршавања и развој запослених (кадрова) концентришу на перфекционисање њихових стратегија за утврђивање потреба, покушавају да дају одговор на једном језику („њиховом професионалном језику") на питање које је на другом језику (организационо-конститутивно питање), чиме се неспоразуми повећавају и несигурност расте. То отежава утврђивање потреба за усавршавањем у општим и лако формализованим величинама (системски условљен дефицит прогнозе). Питање, које се појављује, али које се не изговара увек јасно, је оно о стварној релевантности циљева образовања у контексту развоја организација и са тим у вези питање о значају и институционалном вредновању сопственог рада (Супер, 1977:96).

Да постоји неопходност за усавршавањем које одговара потребама, показује се и на основу тога што предузећа већином ad hoc и релативно краткорочно обухватају своје потреба за усавршавањем и да мало знају о конструктивности приступа потребама и са тим у вези његовог „изазваног" ланчаног дејства. Резултати првог и другог европског истраживања усавршавања осим тога показују, да чак опада број предузећа, која спроводе редовно систематично утврђивање потреба: „ Године 1993 је 33% предузећа спроводило анализе квалификација и 46% анализе образовних потреба за појединачне раднике, а 1999 је то радило свега 24% односно 42% ". Према томе немачке вредности су у европском поређењу само просечне.

(Grünewald, Moraal, 2003: www.bibb.de/de/7190.htm).

4. АНАЛИЗА ОБРАЗОВНИХ ПОТРЕБА КАО ДЕО СИСТЕМАТИЧНОГ РАЗВОЈА ЗАПОСЛЕНИХ

Циљ развоја запослених треба да буде у систематској квалификацији свих сарадника. Са циљем да се том потенцијалу сарадника створе бољи услови деловања, многа предузећа су одрживо променила целокупну културу, путем мера развоја организације. С тиме је повезана стална професионализација

и повишен значај планирања програма и понуда, тј. утврђивање образовних потреба долази у средиште стратегијски оријентисаног рада са запосленима (кадром).

Посебно су изражене организационе нејасноће и двојезичност усавршавања, пре свега у тзв. предузећима са тенденцијом (нпр цркве, задруге), у које могу да се убрајају и делови предузетничког усавршавања. Овде се наилази на фокусирање проблема потреба и рецептолошког поступања са њима, а које уопште не може да се примени на рад са одраслима. Јер потреба је конструкт, и нипошто нека скривена величина, која само чека да је открију помоћу префињених техника. Темељније него питање о различитим полазиштима, стратегијама и методама утврђивања или закључивања потреба, је питање, које инстанце и на који начин учествују у конструкцији потреба, односно узимају се као саветници (Грубић Нешић, 2010:102-108). Истовремено се морају дискутовати и функција, као и институционална пробојност систематског утврђивања потреба. Ово последње ни у ком случају није обезбеђено већ тиме што разјашњење потреба следи са елаборисаним и разумљиво употребљеним методама, као што ни обрнуто, недостатак одговарајуће перфомансе није онај који објашњава институционалну другостепеност многих концепата за професионално усавршавање запослених (кадра). Настојање за професионализацијом утврђивања потреба, које произилази из чежње за процењивањем, тиме се испоставља као неуспели покушај, да се превазиђе та суштинска другостепеност (секундарност) која за узрок има симбиозу функција, уместо – што би било темељније- да се на другачији начин поступа са тим.

Професионални развој запослених - сарадника обухвата низ континуираних активности које се остварују доношењем одлука у вези са сопственим развојем и напредовањем. У ширем смислу, професионални развој обухвата процес придобијања, селекције, развој каријере, премештај, отказ, тајност плате, дакле, читав радни век сарадника, уз сталну потребу и могућност усмеравања и вођења у остваривању професионалних аспирација. Тешко је данас уопште промишљати живот предузећа без стручне примене свих ових поступака.

Постоје одређена правила, етапе кроз које пролази сваки човек у току школовања и радног века. Многи аутори бавили су се овим периодизацијама и етапама. (Кулето, .http://www.valentinkuleto.com/2016/04/profesionalni-razvoj-nastavnika-kljuc-kvalitetne-nastavne-prakse/) Чини се најприхватљивија замисао Доналда Супера из 1954, коју је сам аутор у више наврата ревидирао и допуњавао. Према Супер у, професионални развој карактеришу одређени општи модели понашања типични за све људе у појединим фазама, као и успешност реализовања професионалних задатака.

Главне етапе професионалног развоја су: припрема (раст), истраживање – прелазак из образовања у рад, утемељење – избор животног модела,

одржавање и пад (попуштање). То је, такође, апроксимативно хронолошко доба у којем се мање или више игра појединa улога, различитим интензитетом у појединoм животном раздобљу, што је, опет, претпоставка за један просечан живот.

Фигуративно, систем улога који траје и који се мења током живота представља дúгу у којој је поређано девет основних улога (наравно да их има много више, али је ове најлакше идентификовати, те могу да послуже као основа за извођење других улога), једна је поред друге, теку хронолошким редом, од доле према горе, од детета до родитеља. Наравно, сваки човек не игра баш све улоге, а ни редослед не може бити за свакога исти. На схеми је приказан хипотетски просечан живот, без знатних скокова или изразитих стресова (смрт брачног партнера, рат, инвалидност и сл.), без потпуно неочекиваних обрта, чак се не узима у обзир да неко икада ступа у брак, бави се хобијем, налази посао после школовања...(Чизмић, Бојановић, Штајнбергер, Петровић:1995:107).

Узрочно-последична веза професионалног развоја и мотивације за рад не изгледа јасна на први поглед. Анализа професионалног развоја као континуитета напредовања запослених у предузећу (с елементима: школовање, промоција и реализација способности) и анализа мотивације као низа чинилаца што утичу на коначну продуктивност – воде нас до заједничких показатеља. У чиниоце професионалног развоја, свакако, улази и мотивација (Марушић, 2001:105).

У развоју људских потенцијала можемо издвојити кључне тачке – и неке од њих су: избор радног места, увођење у посао, учествовање, школовање уз рад, напредовање. У мотивацији за рад најзначајнији су интринзични мотиви, битни за стваралачку снагу (продуктивност), а то су, опет, могућности учествовања, школовање и напредовање.

Каријера представља део професионалног развоја, уклапа се у савремене поставке управљања и развоја људских потенцијала; да бисмо је прецизније дефинисали, треба кренути од неколико претпоставки које се из страних искустава могу – без бојазни од већих грешака – пренети на наше услове.

Сам развој каријере не имплицира само успех или неуспех, спорије или брже напредовање, већ садржи знатно више од кретања нагоре или надоле лествицом занимања и послова. Пошто сваки појединац доживљава каријеру на свој начин, тек ће он сам најбоље проценити свој релативни успех. Иако се најчешће схвата као померање на посао вишег ранга, каријера, по правилу, укључује и промене вредности, ставова и мотивације. С обзиром да је развој каријере след искустава повезаних са запослењем (послом, пословима), у дефиницију равноправно улазе сва значења добровољног и политичког рада, бављење музиком, спортом или хобијем, домаћинство итд (Каменарац, 2011:101-116).

Појам каријере понекад се замењује професионалним развојем, животним путем, напредовањем, иако није реч о потпуно једнаким појмовима. Тако, Хензе говори о развоју персонала као о „персонално-привредној функцији" која има за циљ да запосленима свих хијерархијских нивоа посредује квалификације садашњих и будућих захтева. Развој персонала садржи индивидуално подстицање свих талената и способности појединца имајући у виду праћење индивидуалних циљева и циљева предузећа. Слично томе, Ментзел под развојем персонала подразумева „скуп свих поступака који служе индивидуалном професионалном развоју сарадника и који им уз уважавање њихових личних интересовања посредује неопходне квалификације оптимално сагледавајући њихове садашње и будуће задатке" (Каменарац, 2011:101-116). Према овим ауторима, развој персонала у великој мери је у складу са професионалним образовањем. Истовремено, укључује се унапређење индивидуалних циљева, односно личних интересовања, при чему развој персонала може да обухвати опште и политичко образовање. У овим дефиницијама развој персонала остаје експлицитe ограничен на чланове колектива.

Као појединачни задаци развоја персонала често се наводе: структу-рирање рада, школовање, усавршавање и планирање каријере. Оштра подела између ових појединих задатака није могућа. Развој персонала представља опет једну функцију делатности персонала поред многих других: посредовање потреба персонала, обезбеђивање персонала, употреба, чување и отпуштање персонала. Управо зато се и говори о систему персонала.

У системском смислу, постоји захтев да професионално усавршавање буде усклађено са другим подручјима система развоја сарадника. Иако се то у суштини подразумева, управо овде настају и многи проблеми. Тако би, на пример, морало боље да се усклади планирање каријере и професионално усавршавање, што у пракси често није случај. Дешава се да сарадници због изненадне потребе морају да прихвате и руководећу улогу иако за то нису одговарајуће припремљени. Такође, стручне обуке (тренинзи) не планирају се систематски, па су често последица иницијативе заинтересованих сарадника. Постоји више разлога због којих је развој каријере изузетно значајан за човека. Каријера је за појединца живот у малом, јер је посао човеку основа, темељ на којем може да оствари квалитет живота, да задовољи већину својих потреба. С обзиром да човек жели сам да одлучује о властитој судбини, он ће, ако буде имао прилике, мењати предузећа и радна места унутар предузећа. То, наравно, неће радити сви радници, него првенствено они способнији, за које су предузећа и заинтересована. У случају добрих радника, предузеће не прави услугу када их запошљава, већ они праве услугу предузећу. Ово треба уградити и у стратегијске планове уз „посебан хеадхунтинг (опет раније незамислив појам) за талентираним младим кандидатима, који су прихватили слободу избора посла као своје право".

Менаџери који познају теорију мотивације моћи ће боље схватити механизме интереса и динамике развоја каријере, те ће на тај начин привући и задржати боље раднике. Промене у послу или у предузећу утичу на професионални развој каријере и професионални развој сваког појединца. Спознаја тога подстаћи ће менаџера да у променама подједнако рачунају на жељени циљ као и на могућност запослених, и на тај начин постигну максималну ефицијенцију. Разматрање механизама развоја каријере (професионалног развоја) самих запослених јача њихово самопоштовање, самоконтролу, подстиче управљање властите каријере.

У ситуацији када се људи запошљавају на послове који им се измећу сужених могућности нуде, када у предузећу још не функционише систем увођења у посао, напредовања и праћења, за развој каријере веома је значајна процена властитих могућности, као и објективних прилика у окружењу предузећа. У процени способности уважавају се само резултати објективног мерења (психолошко тестирање), а тек када нема објективног мереја, може се анализирати властита перцепција различитих вербалних, математичких, техничких и других способности (што је непоуздано и има снагу само за „властиту употребу"). Особине личности, такође, мере се упитницима или, пак, „искрености према самом себи", а исто вреди и за здравствени статус где су приоритетни налази стручњака (психолога, лекара). Запосленима може помоћи и попис предности и слабости који, ако је реалан (ако такав постоји!), помаже појединцима да схвате у чему су у предности и у чему су слабији. Упућени у своје предности, могу их максимално употребити у своју корист, а ако знају властите слабости, лакше ће их превладати.

5. ЗАКЉУЧАК

Ако се човеково учење посматра као припрема за задовољење животних потреба, јасно је да се не може говорити нити само о образовању, нити само о васпитању. Процес учења за човека представља: стицање знања, вештина и способности за овладавање начинима за задовољење потреба и стицање животних и радних искустава, навика, развијање критичког односа према раду, добрима, вредностима и околини уопште.

Многобројне новине и промене на тржишту рада од појединаца захтевају стално прилагођавање, продубљивање и допуњавање властитог знања. За очување радне способности и радног места није довољно само знање добијено формалним начином образовања, него је потребна перманентна надоградња знања и искустава кроз неформалне облике образовања.

Индијски мудрац Гири је рекао да је навиши циљ и смисао човековог живљења у томе да развије своје знање до највише тачке, тј. да смозна своје истинско биће. То значи да је перманентно учење кључно за развој сваког појединца.

Самообразовање је усмерен и организован процес обликовања личности. Њиме човек реализује себе као личност.

Потреба за самообразовањем је највиши облик личног развоја. Оно представља одређени ниво личног развоја, способност анализе и самоанализе, што је често од пресудног значаја, не само за развој појединца, него и организације као целине.

ИЗВОРИ

Adorno 1980: T. W. Adorno. *Stichworte. Kritische Modelle 2*. a.M. Frankfurt

Aleman – Martinez – Lynk 2009: A. M. Aleman, W. Martínez, K. Lynk. *Online social networking on campus: understanding what matters in student culture*. Routledge, New York and London.

Alibabić 2011: Š. Alibabić. "Training for self-education: Methodological response to andragogy challenge". *Inovacije u nastavi – časopois za savremenu nastavu*, vol 24. iss. 1, 5-16.

Андевски 2008: М. Андевски. Менаџмент образовања, Цеком, Нови Сад.

Андевски 2011: „Директори као радници знања", Иновациона култура као фактор у формирању и развоју иновационих система, Факултет за менаџмент, Нови Сад.

Arnold, R. (1997) Qualität durch Professionalität. Zur Durchmischung von Utilität und Zweckfreiheit in der Qualität betrieblicher Weiterbildung. In: ders. (Hrsg.) Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung. Opladen, S. 51–61

Арсенијевић 2017: О. Арсенијевић. *Мерење интелектуланог капитала организације – савремени управљачки инструмент.* Факултет за пословне студије и право, Београд.

Arsenijević – Ristić – Bubulj 2010: O. Arsenijević, D. Ristić, M. Bubulj.Self-Evaluation as a Tool for Managing Developing Changes in Education for Management - An Experience", *4th International Technology, Education And Development Conference (INTED 2010)* pp. 5695-5702.

Čizmić – Bojanović – Štajneberger – Petrović 1995: S. Čizmić, R. Bojanović, I. Štajnberger, I. Petrović. *Psihologija menadžmenta*. VSSP. Beograd.

Domisch – Harms – Sticksel 2000: M. E. Domsch, M. Harms, P. Sticksel. *Methoden II –Bildungsbedarfsanalyse. Studienbrief Personalentwicklung. 2.* ZFUW, Universität Kaiserslautern. Berlin-

Grubić Nešić 2010: L. Grubić Nešić. *Menadžment ljudskih resursa*. Fakultet tehničkih nauka. Novi Sad.

Grünewald – Moraal 2003: U. Grünewald, D. Moraal. *Betriebliche Weiterbildung in Deutschland – fit für Europa? Ergebnisse der zweiten europäischen Weiterbildungserhebung*. www.bibb.de/de/7190.htm http://hr.wikipedia.org/wiki/Social_bookmarking

Јанићијевић 2006: Н. Јанићијевић. „Организационо учење у теорији организационих промена", Економски анали 171, с. 7-31

Jhingran 2006: A. Jhingran. „Enterprise information mashups: Integrating information simply". *Conference: Proceedings of the 32nd International Conference on Very Large Data Bases*, Seoul, Korea.

Каменарац 2011: О. Каменарац. „Професионални развој – лични конструкт наставника". *Андрагошке студије, 2.* Институт за педагогију и андрагогију. Београд.

Кулић – Деспотовић 2004: Р. Кулић, М. Деспотовић. *Увод у андрагогију*. Свет књиге. Лакета, Новак. Београд.

Марушић 2002: С. Марушић. *Управљање људским потенцијалима*. АДЕКО. Загреб.
Супер 1977: Е. Д. Супер. *Професионална оријентација : важно доношење одлука у друштву које се мења*. Човек и занимање 1. Београд.
Васиљевић 2012: Д. Васиљевић. „Индивидуално усавршавање наставника западне Србије“, *Теме*. 2012. с. 255-276.
www.itlist.com
http://www.valentinkuleto.com/2016/04/profesionalni-razvoj-nastavnika-kljuc-kvalitetne-nastavne-prakse/
http://web.duke.edu/eng169s2/group1/lex3/firstpge.htm

Ivanka R. GAJIĆ

THE IMPORTANCE OF PERMANENT LEARNING IN SPORT

Sammary

The development of self-educational competence of employees is of key importance in the modern way of doing business. Therefore, it is very important that employees are trained for self-education, so that it does not take place spontaneously and at the free discretion of the individual. Therefore, the paper pays special attention to the analysis of educational needs as a starting point for employee training. The paper also talks about the professional development of employees, its importance for career development, but also the organization as a whole. The aim of this paper is to point out the importance of self - education of employees in sports, and to give a review of the reviewed literature in this field.

Key words: self-education, lifelong learning, individual training

Рад је предат 15. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 376.1-056.263-053.4:81'221.24
doi: 10.5937/bastina30-267

Прегледни рад

*Тамара Р. КОВАЧЕВИЋ**
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

*Љубица С. ИСАКОВИЋ***
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

УСВАЈАЊЕ ЗНАКОВНОГ ЈЕЗИКА КОД ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА***

Апстракт: У раду се разматра процес усвајања знаковног језика код глуве и наглуве деце предшколског узраста у контексту резултата лингвистичких и психолингвистичких истраживања. Истакнута је важност знаковног језика и анализиран је његов историјски развој. Указано је на значај критичног периода за усвајање и учење знаковног и говорног језика код глуве и наглуве деце предшколског узраста. Знаковни језик је природан и примаран језички израз глуве деце. Глува и наглува деца изложена знаковном и говорном језику, имају боље разумевање и језичку продукцију него деца која су изложена само говорном језику. Двојезичност, подразумева познавање и редовну употребу знаковног језика, који користи заједница глувих и говорног језика који користи чујућа већина. На предшколском узрасту, потребно је омогућити деци да наставе да усвајају језик која су почела да усвајају у породици (знаковни или говорни). Деца ће најбоље усвојити оба језичка модалитета кроз интеракције са другим флуентним говорницима (одраслима и децом).

Кључне речи: знаковни језик, глува и наглува деца, предшколски узраст

УВОД

Језик се интерпретира као најраширенији и најопштеприхваћенији систем знакова које људи употребљавају у језичкој делатности, у интерперсоналној комуникацији (Кончаревић 2006: 43). Језик, настајући као

* доцент, 122tamara@gmail.com
** доцент, ljubicaisakovic07@gmail.com
*** Рад из пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије под називом „Утицај кохлеарне имплантације на едукацију глувих и наглувих особа“ бр. 179055.

егзистенцијална човекова потреба за општењем и самоодржањем, представља систем вербалних знакова којима човек обележава свој однос према природи и друштву.

Језик је средство споразумевања или општења међу људима и тиме се истиче његова комуникативна улога. Језик је заједничка тековина свих људи, али свака људска заједница има свој језик. Када усвојимо и научимо један језички систем, стваралачким односом према њему при употреби, коришћење у складу са основним правилима датог језичког система, ми у исто време развијамо и мењамо тај језик. Језик и његови различити начини изражавања (говорни, писани, знаковни) се непрестано усавршавају (Ковачевић 2013: 36). Језик је заједнички симболички систем и он се битно разликује од система комуникације других врста. Да би комуникација била ефикасна потребно је да пошиљалац и прималац информације говоре истим језиком. За разумевање језика битно је денотативно и конотативно значење. Језик као симболички систем је заједнички за одређену социо-лингвистичку заједницу, чиме се остварује његова комуникациона функција (Костић 2010: 238). „Комуникација или језик обезбеђују друштву медијум и средство за социјализацију његових чланова" (Симић 2012:201). Језик је друштвено условљен. Важност језика управо потиче из чињенице да се учи и користи у заједници са другим људима (Skutnab-Kangas 1991:10). „Пошто је језик обележје културе, истовремено се може сматрати и делом друштвеног идентитета сваког појединца" (Зечевић 2013: 15).

Знаковни језик је природан, потпуно изграђен језик који омогућава комплетну комуникацију глувог детета. Способност комуникације глуве и наглуве деце предшколског узраста је од пресудне важности за њихов социјални, емоционални и когнитивни развој.

„Језик је средство за комуникацију, неопходно за размену информација. Приликом размене информација говорници (комуниканти) су принуђени да координишу своје индивидуално искуство и да стварају знакове (речи), који се односе на опште у искуству разних људи. Само добро одабране речи, праве речи и исправна реченица преносе тачно намеравано значење. Вербални подстицаји, као и невербални стимулуси (сами или као пратиоци вербалне поруке) делују симболично. У њима се користе тело, време и простор, и то у току комуникације. Како се они користе и шта значе за комуникацију, најбоље показује знаковни језик глувих" (Ковачевић-Исаковић 2019: 434). „Језик утиче на друштвени развој и афективне односе, на блискост породице и њених чланова. Чујући родитељи и глува деца која су двојезична (у говорном и знаковном језику), граде квалитетније односе у својим породицама" (Ђоковић- Ковачевић 2019: 107-108).

ЗНАКОВНИ ЈЕЗИК

Знаковни језик је систем знакова који се остварује условним, конвенционалним покретима руку, пропраћеним мимиком лица, ради говорног општења, а користи се упоредо са артикулисаним говором или као замена за њега. Говорни језик је само један од језика који се примењују у култури, а не никако и једини. Знаковни језик се у савременом свету сматра равноправним језиком са другим природним људским језицима. Има своју структуру и вокабулар и може обављати све функције као и било који други природни људски језик. Знаковни језици су се развили у другачијем биолошком медијуму од говорних језика. Али, упркос евидентним разликама у модалитету, они су структуирани као говорни језици на фонолошком, морфолошком и синтаксичком нивоу (Tomaszewski 2001: 68).

Основна јединица знаковног језика је гест- знак, тј. покрет једном или обема рукама који је обавезно допуњен мимиком лица. Знаци - гестови су носиоци значења мисли, речи, појма, реченице или идеје. Знаци су састављени од три основна фонолошка параметра: конфигурације руку, локације (места артикулације) и покрета (Emmorey, 2007: 704).

Од шездестих година прошлог века, обнављају се интересовања за знаковни језик.

Спроводе се бројна лингвистичка истраживања којима се описује структура знаковног језика и психолингвистичка истраживања, којима се дошло до важних сазнања о усвајању знаковног језика као првог језика код мале глуве деце. Ту су и истраживања којима се желела утврдити повезаност између ране мануелне комуникације и развоја специфичности глувог детета - његових комуникацијских вештина, његовог когнитивног, емоционалног и социјалног развоја. Резултати те три групе истраживања значајно су допринела признавању равноправног статуса знаковног језика глувих у свету (Ковачевић 2013: 74).

До сада је описано неколико стотина различитих знаковних језика, који се могу, као и сви други знаковни језици, усвајати као матерњи језик (од глувих родитеља рецимо) или учити као страни језик (у комуникацији са глувима).

„Лингвистичка истраживања су допринела препознавању знаковног језика као природног језика глувих особа. У бројним истраживањима су описани језички системи различитих националних знаковних језика (речник, фонологија, морфологија, синтакса, семантика, прагматика) "(Ковачевић-Димић-Исаковић 2014: 289).

Знаковни језик је самостални језички систем, језик са сопственим граматичким правилима, другачијим од оних у језику чујуће заједнице (Ковачевић 2012: 405). Најизразитији пример, и као систем најизграђенији

је знаковни језик прелингвално глувих особа, код којих је глувоћа наследна и присутна је у неколико генерација.

ИСТОРИЈАТ ЗНАКОВНОГ ЈЕЗИКА

Знаковни језик није створио појединац, већ је настајао у заједници глувих људи, да би се развијао, богатио и усавршавао унутар те заједнице. Знаковни језик се помиње у бројним историјским документима. Историјски извори указују да глуви људи и заједнице глувих користе знаковни језик последњих 7000 година (Woll - Ladd 2003: 159).

Платон (427-347. год. пре Христа), највећи грчки филозоф из Сократовог круга, у свом делу „Кратил", (Cratylus) писаном око 388. године пре Христа, доноси прве директне податке о глувима и њиховом знаковном језику кроз дискусију између Сократа и његовог ученика Хермогена:

> „Сократ : ... ако не бисмо имали ни гласа ни језика а једни другима бисмо хтели да укажемо на предмете, зар небисмо показали као што то чине глувонеми, да их означимо помоћу руку, помоћу главе или другим деловима тела?
>
> Хермоген: Како бисмо другачије Сократе?
>
> Сократ: ... ако бисмо хтели да покажемо оно шта је горе и оно што је лако, дигли бисмо руку према небу показујући саму природу предмета, а ако бисмо хтели да покажемо оно што је доле и оно што је тешко показали бисмо према тлу. А када бисмо хтели да покажемо коња у трку, или какву другу животињу, је ли да бисмо своје тело поставили у положај што сличнији предметима на које указујемо?
>
> Хермоген: Неминовно је, чини ми се, да је тако како ти кажеш.
>
> Сократ: Мислим да тако, наиме, указујемо на нешто помоћу тела; а тело наше приказује оно шта желимо да кажемо.
>
> Хермоген: Тако је!" (Платон 1999: 36-37).

То је најраније спомињање гестовног (кинетичког) споразумевања међу глувима које је записано 388. године пре Христа (Савић 2007: 20).

Други писани податак налазимо код великих теолога хришћанства као што су свети Јероним (342-420) и свети Аугустин (354-430). Свети Јероним каже: „Глуви могу учити Јеванђеље помоћу знакова са којима се служе у свакодневном животу, разговарају, изражавањем покретима руку и читавог свог тела", а свети Августин чак помиње и једну врло поштовану породицу глувих из Милана, „чији гестови представљају речи посебног језика" (Савић 2002: 24).

Постоје докази из египатских хијероглифа и грчких споменика да су диригенти и дворски мађионичари користили неку врсту знаковног језика. Грчко позориште је имало читаву такмичарску категорију за мимику и гестове, од којих за неке постоје теоријски описи. Има доказа из коптске литургије

о преношењу мелодија знаковним језиком/*хиромимијом.* Постоји доста података о различитим стиловима дириговања у многим православним црквама које се означавају као хирономија (Жикић 2002: 42).

Проучавање гестова у филозофском смислу је веома старо. Најстарија филозофска традиција која се бавила њима је она која је повезана са класичним средњовековним студијама реторике. Уметност говорења, која је подразумевала говор и гестове и која је била конститутивни део античке реторике звала се *pronuntiatio*. О томе пише Квинтилијан у својој *De institutione oratoria*, где реторску вештину гестова назива *хирономија* (грч. cheironomia) или наука о покретима руку, о гестовима. Према Квинтилијану, реторика се дели на пет делова, од којих се пети – *pronuntiatio* – бави актуелним понашањем говорника који држи говор, што укључује и пажљиво разматрање гестова (тј. гестикулације које говорник том приликом производи).

Гест је у западноевропској средњовековној култури пронашао примену у неким знаковним језицима, најчешће братстава неких католичких монашких редова (Жикић 2002: 41-43). У Србији, у православном манастиру Дечани, од 22 фреске из циклуса Христових чуда три су посвећене исцељењу глувих (Арсић 1999:114).

Амиано Марчелино (Ammano Marcchellino) је оставио податак из III века нове ере о обучавању глувих у античком Риму. Он је у својој књизи „Чињенице које ће надживети", у XX глави записао: „Када је император Јулије Цезар освојио Мајакамалу, као плен повео је и једног глувог дечака који је тако вешто умео да гестовима објашњава оно што је желео да је то било право чудо". Име тог глувог дечака није записано, али је то најранији податак из римске антике о пантомимско – гестовном изражавању глувих лица тог времена (Савић 2007:41).

У периоду ренесансе се помињу Франсоа де Сал (1567-1622) који је 1608. године обучавао једног глувог „његовим знацима које је он употребљавао". Писац, Франсоа Рабле (1494-1553), у својој књизи „Гаргантуа и Пантагруел" (1532) говори о глувима који се споразумевају помоћу гестова. Мишел Монтењ (1533-1592) у својој књизи „Есеји" (1580) пише: „Наши глувонеми дискутују, препиру се и причају приче помоћу гестова и знакова. Видео сам неке од њих који су тако окретни и извежбани у томе да им заиста ништа не недостаје за савршено споразумевање". У другом издању својих „Есеја" (1588) истиче: „Потребна им је прстна азбука и граматика за гест" (Савић 2002: 24). Прва књига из које се учи знаковни језик глувих садржала је мануелни алфабет и објавио ју је 1620. године Хуан Пабло Бонет (Juan Pablo Bonet).

Творац знаковне (мимичке) методе је Шарл Мишел де л'Епе (Charles Michel de L'Epee). У раду са глувима створио је своју методу наставе која се претежно заснива на гестикулацији и изложио је у два рада: у спису

„Обучавање глувонемих путем мимичких знакова“ из 1776. године и „Прави начин обучавања глувонемих, потврђен дугогодишњим искуством“ из 1784. године. У Паризу је основао 1755. године прву школу за глуве. Учио је да глуви могу развити комуникацију међу собом и са чујућим светом кроз систем конвенционалних гестова, знакова руку и спеловањем прстима (прстном абецедом). Креирао је и демонстрирао језик знакова тако да је сваки од њих представљао одређени жељени појам (Grayson 2003; Flodin 2004).

Опат Сикар (Sicard) је разрадио методу знаковног језика у спису „Теорија знакова“ 1 и 2. Он је развио систем „условних знакова за одређене појмове“ у који су унети вештачки знаци за граматичке категорије (падеже и лица), тако да је добијен такозвани „школски гест“ као посебан сурдопедагошки појам који означава „условне покрете руку који имају одређено значење“. Позната Сикарова књига је: „Педагошко упутство о образовању глувог од рођења“из 1800. године (Савић 2002: 25).

У 15. веку, судови отоманских султана су ангажовали стотине глувих људи чији је задатак био да науче све учеснике судског процеса знаковном језику. Овај поступак је био друштвено-политичког карактера, јер се говорење пред султаном сматрало неприкладним (Woll - Ladd 2003: 160).

Један од најпознатијих историјских примера заједнице глувих која користи знаковни језик потиче из Масачусетса (САД) из 17. века. Велики број глувих из грофовије Кент, са подручја познатог под називом Weald (Енглеска) је почетком 17. века емигрирао у градић у Масачусетсу (САД). И њихов знаковни језик је наставио да се користи и у САД (Marschark- Schick-Spencer 2006: 2).

Крајем 1690. године, многи од њих су се преселили на острво Мартини виногради (Martha’s Vineyard). Острво је населило 200 усељеника који су носили доминантне и рецесивне гене глувоће. Средином 1700. године, на острву се развио знаковни језик који су користили глуви и чујући. Скоро сви становници су знали знаковни језик, па су градске седнице биле превођене. Глуви острвљани су имали породице, радили, имали право гласа и били равноправни. У одређеном тренутку од 155 деце рођене на острву једно је било глуво, а у неким селима однос је био 1: 25 и 1: 4 (просек је 1: 1000). Бракови који су склапани између глувих дошљака и чујућих староседелаца резултирали су екстремно великим присуством оштећења слуха. Знаковни језик је прихваћен као природан језик и равноправан начин комуникације, много пре него што је отворена прва школа за глуве. Већина становништва је била флуентна и у знаковном и у говорном језику (Weiss-Wilcox 1986: 183).

Касније су глува деца са острва ишла на школовање у Хартфорд. Деца су пренела свој острвски знаковни језик и утицала да се њихов локални знаковни језик претвори у амерички знаковни језик глувих (ASL-American Sign Language) (Šegota 2010: 24).

Прва књига која је у целости посвећена гестовима је Балверова „Хирологија", која садржи најстарију постојећу илустрацију знаковног језика. То је расправа о гестовном језику из 1644. године. У оригиналу има око 150 страница и сви описи различитих јединица су на латинском. Она укључује не само детаљне препоруке о томе како говорник треба да се понаша, већ се у првом делу бави покушајем успостављања природне историје геста, у чему је Балвер био инспирисан Френсисом Бејконом који је у својој књизи „Унапређење науке", предлагао установљавање науке о гесту. Жикић (2002), истиче да Балвер није правио разлику између геста и знака. Односно између покрета који има културно енкодирано значење у одговарајућем културном контексту и таквог покрета чије је значење стандардизовано у морфолошком, лексичком, синтактичком и чак идиоматском смислу. Балвер је био први који је начинио систематску студију човековог геста. Његово проучавање се дотицало тзв. природне историје геста, таксономије геста, знаковне комуникације глувих, геста као невербалног комуникативног средства и геста уз вербално изражавање, а све с аспекта вештине коришћења физичких покрета човековог тела (руке и шаке) у комуникативне сврхе (Жикић 2002: 44- 45).

У доба просветитељства, у Француској, гестови су били посебно интересантни филозофима који су се бавили природом језика и његовим настанком. *Де Кондијак* је заступао став о гестовном прајезику, истичући да се говор развио из геста.

Посебну пажњу гесту су посветили Тајлор (Tylor, 1878) и Вунт (Wundt, 1973, према Жикић, 2002). Они су сматрали да је проучавањем геста могуће опазити начин прелаза од природног израза до конвенционалне симболичке акције и на тај начин осветлити процес настанка језика. Вунт је направио основу класификације гестова. Позната је његова дистинкција између демонстративних или показујућих/упирућих гестова и дескриптивних или имитативних гестова.

Најзначајније дело које се бави гестовном и знаковном комуникацијом, је Малеријева студија о знаковном језику Преријских Индијанаца Северне Америке. Малери (Mallery) је боравећи међу њима прикупио обиман материјал о њиховој невербалној комуникацији (Жикић 2002: 44- 49).

Знаковни језик је постојао и пре опата де л' Епеа, и он га није измислио, већ га је усавршио. Његов наследник, опат Сикар, дао му је граматичко-морфолошко оформљење. Гест и дактилни знак су постали кохерентни, па се из Париза и ширио по свету, а Сикаров ученик Лорент Клерк (Laurent Clerc) га је пренео у Америку где је доживео неслућене размере (Савић 2002: 24).

Америка дугује велику захвалност Томасу Хопкинсу Галаудету (Thomas Hopkins Gallaudet). Отпутовао је у Европу 1815. године, када му је било двадесет седам година, са жељом да научи методе комуникације са глувим људима. Након неколико месеци Галаудет се вратио у Сједињене Америчке

Државе са Лорент Клерком, глувим инструктором знаковног језика из париске школе (Londen, 2004). Галаудет је основао 1817. године прву националну школу за глуве у Хартфорду, а Клерк је постао први глуви учитељ знаковног језика у САД. Ускоро су се почеле отварати школе за глуве у неколико америчких држава. Међу њима била је школа за глуве у Њујорку, отворена 1818. године. Године 1820. школа је отворена и у Пенсилванији, и тако је до 1863. године отворено укупно 22 школе за глуве. Важна прекретница у историји едукације за глуве људе била је оснивање Галаудет колеџа (Gallaudet College) у Вашингтону, 1864. године. Одлуком конгреса САД 1986. године добио је статус универзитета (Gallaudet University). Томас Хопкинс Галаудет пренео је свој сан о оснивању колеџа за глуве на свог сина Едварда Минера Галаудета (Edward Miner Gallaudet), који је уз помоћ Кендала (Amos Kendall) претворио очев сан у реалност. Едвард Минер Галаудет постао је први председник новог колеџа (Burch 2004: 44).

Данас, САД имају један од најкомплетнијих и најизражајнијих система знаковног језика. Овај систем дугује много француском систему знакова, од којих многи знакови који се данас користе, мада модификовани, воде порекло. 1970. године развијена је метода тоталне комуникације (паралелна употреба знакова и говора). 1990. године објављен је извештај са Конгреса „Према једнакости: образовање глувих". Препоручује се да се Амерички знаковни језик (American Sign Language – ASL) примењује као први језик у образовању, а да се енглески језик учи као други језик. Исто тако, препоручује се да ASL буде укључен у закон о двојезичном образовању. О националном знаковном језику заједнице глувих у САД, америчком знаковном језику (American Sign Language – ASL), с обзиром на број људи који овај језик употребљава, говори се као о петом по реду језику мањина, иза шпанског, италијанског, немачког и француског.

Сведочанства о заједницама које су користиле знаковни језик пружају нам могућност да сагледамо поједине аспекте живота глувих кроз историју. Сачувано је мало докумената о начину на који одрасли гестикулирају, али не постоје подаци о продукцији знаковног језика код деце, што представља тему за коју су савремени истраживачи посебно заинтересовани (Marschark-Schick- Spencer, 2006: 2-6).

ЗНАКОВНИ ЈЕЗИК КАО ПРИРОДАН ЈЕЗИК

Једна од главних карактеристика природног језика је чињеница да се развио кроз време, кроз коришћење у заједници. Природни језици, који укључују знаковне језике које користе глуве особе у различитим нацијама или културним групама за дневну комуникацију, одржавају комплексност

структуре и функције које су потребне за дубљу комуникацију. Изложеност знаковном језику доноси са собом могућност за интеракцију са заједницом корисника који су флуентни у том језику. Значај заједнице корисника језика знатно је већи од саме чињенице да дете има са ким да разговара. Континуирано коришћење језика у свакодневној комуникацији кроз генерације, један је од главних чинилаца који деци предшколског узраста чине природне језике лакима за учење, без обзира на то у којој се језичкој заједници на свету роде. Ово коришћење језика идентификовано је као механизам кроз који природни језици регулишу свој ниво комплексности, на начин да се рефлектује стварни потенцијал људског ума.

Бројна истраживања лингвиста указују да природни језици пролазе константне промене. У периоду мањем од једног века, бројне су енглеске речи постале архаичне, а додате су многе нове речи. Знаковни језици слични су и мењају се врло брзо кроз генерације. С обзиром да се природни језици развијају како их људи користе, од својих почетака прилагођени су ограничењима и способностима људских механизама за комуникацију. Непрестано се регулишу, кроз непрестану употребу – тако да се нови елементи и конструкције које се појављују модификују према ономе што лингвисти називају већом природношћу. Природни знаковни језици, као и говорни језици, пролазе кроз фонолошке и морфолошке процесе који одржавају језичке структуре унутар оквира који могу бити лако и адекватно произведени. Студије у оквиру бројних језика, укључујући и знаковни језик, бавиле су се децом у окружењима где им је природан језик онемогућен, тј. где је њихов одрасли језички модел на неки начин недовољан, осиромашен или не задовољава параметре природног језика. Деца стварају своју сопствену верзију језика или систем гестова који је доследнији карактеристикама природног језика од језичких информација које су примили (Mahshie 2007: 122-123).

Чујућа и глува деца поседују капацитет за потпуно усвајање природног језика и то им треба што раније омогућити (Humphries et al., 2019). Глува деца која су присиљена да сама стварају свој знаковни језик, пролазе од почетка читав развојни пут *нативизације* коју је кроз историју прошао њихов национални знаковни језик, као и било који други национални језик у људској заједници. Када се глувој деци презентују вештачки системи знакова или непотпуни модели знаковног језика, њихова производња гравитира даље од већине вештачки наметнутих, серијских карактеристика ових система утемељених на говору према укључивању просторних карактеристика које су део природног знаковног језика. То се догађа чак и када деца немају модел у природном знаковном језику – што је врло јак доказ да су природни језици регулисани сами по себи на такав начин да се могу уклопити у дечје механизме за перцепцију и продукцију језика (Ковачевић 2013:107).

Искуства из Шведске и Данске указују, на основу информација о важности природног језика у процесу усвајања, да рани пренос визуелног језика глувој деци чујућих родитеља, садржи две важне компоненте: а) родитеље, браћу и сестре и друге који учествују у процесу учења знаковног језика; б) глуву децу и одрасле који су већ део заједнице људи који користе знаковни језик као свој примарни начин директне комуникације, лицем у лице. Ова концепција је веома важна за родитеље. Родитељски напори, да осигурају дететов рани језички, когнитивни и социјални развој омогућавањем учења природног знаковног језика (без обзира на то да ли ће говорни језик на крају постати доступан модалитет) ослобађају родитеље притиска да морају детету бити једини језички модел.

Лаура Петито (Laura Petitto) се интензивно бавила студијама о усвајању говорног и знаковног језика глуве и наглуве деце предшколског узраста. Посматрала је разноврсне групе деце у различитим породичним језичким срединама: 1) деца која чују, а изложена су првенствено говорном језику; 2) деца која чују, а изложена су првенствено знаковном језику; 3) деца која чују, а изложена су и говорном и знаковном језику; 4) глува деца изложена знаковном језику. Ова деца живела су у породицама где је био коришћен један или више следећих природних језика: говорни енглески, говорни француски, амерички знаковни језик и Langue de Signes Quebequoises или LSQ (језик француско-канадске заједнице глувих). Претпоставља се да би требало да постоје основне разлике у временском периоду, редоследу и садржају усвајања говорног, за разлику од знаковног језика. Ауторка истиче, да независно од тога ком су од четири језика (два знаковна, два говорна) била изложена деца из њене студије, сва су она остварила иста језичка постигнућа у приближно исто време (вокално и мануелно брбљање; прва реч и први знак; први изрази од две повезане речи и два повезана знака; итд.) Према мишљењу многих научника, ова студија негира основне претпоставке о биолошком примату говорног језика, указујући на то да људски мозак не преферира један модалитет на штету другога. Људски мозак програмиран је за усвајање језика, без обзира на модалитет у којем се он остварује (Mahshie 2007: 122-125).

Значајно је истаћи да су чујућа деца у породицама у којима су користили говорни и знаковни језик достигла све кључне језичке моменте и у знаковном и у говорном језику унутар истог временског периода, упркос радикалним различитостима у модалитетима језика (Baker - Van den Bogaerde 2008; Morgan 2014).

Знаковни језик мора бити први усвојени језик (или један од прва два језика) код деце која имају озбиљан губитак слуха. То је природан, потпуно изграђен језик који му омогућава комплетну комуникацију. За разлику од говорног језика, омогућава глувом детету и његовим родитељима да од

најранијег узраста и у потпуности комуницирају, под условом да га брзо усвоје. Знаковни језик играће значајну улогу у когнитивном и социјалном развоју и помоћи ће му да упозна свет. Такође ће омогућити детету да се акултурира у свет глувих (једном од светова којима оно припада) чим се успостави контакт са околином. Поред тога, знаковни језик ће убрзати усвајање говорног језика, без обзира да ли се ради о његовом говорном или писаном модалитету. Добро је познато да неки нормално усвојен први језик, без обзира да ли је говорни или знаковни, у великој мери убрзава усвајање неког другог језика. Коначно, могућност да користи знаковни језик осигурава да је дете овладало бар једним језиком. Без обзира на изразит труд глувог детета и стручњака из његовог окружења, и без обзира на коришћење различитих техничких помагала, чињеница је да многа глува деца имају великих потешкоћа да продукују и перципирају неки говорни језик у оралном модалитету. Ако се чека неколико година да се постигне задовољавајући ниво који се можда никад и неће постићи, а у међувремену онемогући глувом детету приступ језику који му испуњава непосредне потребе (знаковни језик), уствари значи преузимање ризика да ће дете заостати у свом развоју, како у језичком, тако и у когнитивном и социјалном, или у развоју личности (Grosjean 2010; Ковачевић 2013).

УСВАЈАЊЕ ЗНАКОВНОГ ЈЕЗИКА

Знаковни језик је језик који глува деца спонтано усвајају и уче, као што чујућа деца усвајају говорни језик своје околине. Глува деца која су од најранијег узраста изложена искључиво знаковном језику пролазе кроз исте основне степене усвајања језика као чујућа деца која уче да говоре у свом окружењу. Када глуво или наглуво дете развије добру лингвистичку основу кроз природно усвајање првог језика знакова, та лингвистичка компетенција, може се искористити као подршка учења другог, тешко доступног, говорног језика (Kovačević-Isaković-Arsić 2019: 109).

Глуве бебе којима се пружа могућност усвајања знаковног језика као првог језика, развијају комуникацијске вештине примерене свом менталном и хронолошком узрасту, по фазама и постигнућима врло сличним чујућој деци, за разлику од глуве деце којима је говорни језик први језик који усвајају, и у ком значајно заостају у свим фазама говорно-језичког развоја. Глуве бебе пролазе у усвајању знаковног језика исте фазе, истим редоследом, у исто време и с истим типичним обележјима, као и чујућа деца која усвајају говорни језик. Истраживања указују да и глуве бебе брбљају на свом знаковном језику, користећи ограничен број облика шаке, који касније постају делови првих речи у знаковном језику. Поређења истраживања брбљања

у различитим знаковним језицима показују да су први облици шаке који се јављају код малих глувих беба, шаке Г, О, Б, Ц, С, 5. Ови облици шака су анатомски најједноставнији за извођење (Bradarić-Jončić 2000; Morgan-Woll, 2002). Аутори (Mason et al. 2010) су тумачили покрете руку, чујућих беба глувих родитеља и уочили да бебе производе покрете рукама које садрже специфичне обрасце природног језика. То је тзв. тихо брбљање.

Анализирана је појава првих облика шака у каталонском знаковном језику (LSC- Catalan Sign Language- Llengua de signes catalana) и анализиране су грешке које су направљене у првим облицима шаке две девојчице на узрасту од 15-24 месеца, којима је LSC први језик. Аутори су покушали да утврде може ли се усвајање првих облика шака које су утврдили амерички аутори у америчком знаковном језику (American Sign Language-ASL), наћи и код деце која користе каталонски знаковни језик. Деца су снимана у познатом окружењу, у интеракцији са мајком у свакодневним ситуацијама, храњења, играња, цртања, причања прича. Сваки снимак траје укупно 45 минута. Анализирани су облици шаке које су деца изводила. За сваки облик шаке узет је у обзир тачан број извођења. Посматране су грешке у дечјим продукцијама. Посматране су грешке које се чине карактеристичним за почетак знаковне комуникације. Утврђена је присутност већине облика шака, иако се један од њих не може наћи у LSC-у (облик шаке С). По мишљењу аутора, то је последица секундарних чинилаца (природе повратне информације). Резултати истраживања указују на анатомску условност почетака усвајања знаковног језика (Fernandez-Viader- Segimon 2004: 38).

Испитивање знаковног језика и моторичког развоја 11 деце глувих родитеља у временском периоду, дужем од 16 месеци је указало да су деца први препознатљив знак (гест) произвела са 8 и по месеци, десети знак са 13, 2 , а своју прву комбинацију знакова са 17 месеци (Bonvillian- Orlansky-Novack 1983: 1435).

Нека истраживања показују да се прва реч-знак у знаковном језику појављује 2-3 месеца раније него у говорном језику, на узрасту од 9 и или 10 месеци. Глува деца на узрасту од 12 месеци продукују првих 10 знакова, 50 знакова продукују са 20 месеци (Tomaszewski 2001: 68). Глуве мајке, понекад померају или држе руку свог глувог детета у циљу формирања одређеног знака. У природној интеракцији глуве деце узраста од 19 – 24 месеца са њиховим глувим мајкама, анализирано је укупно 1018 знакова. У продукцији првих знакова, деца су правила грешке у првим облицима шака, супституције, и често су понављала исте знакове (Morgan- Barrett-Jones- Stoneham 2007: 3). На почетку усвајања знаковног језика глуве бебе праве сличне грешке у продукцији знакова, као и чујућа деца у артикулацији гласова у говорном језику. То су најчешће: супституције, омисије, дисторзије херема (Morgan 2014: 3).

Подаци које су у свом истраживању добили бројни аутори указују на изузетну сличност првих знакова и речи у ASL (америчком знаковном) и енглеском говорном речнику (Anderson - Reilly 2002; Anderson 2006).

У фази једночланих исказа глува деца користе такође изоловане знакове односно речи – именице или глаголе као и чујућа деца (на пример: мама, тата, беба, јести, пити, млеко, лопта, пас...) (Anderson 2006: 140). Дечји (беби) знаци представљају прве подстицаје за развој ране комуникације између родитеља и деце на раном узрасту. Приликом усвајања дечјих (беби) знакова неопходно је придржавати се одређених правила, како би се знакови прихватили као замена за прве појмове. У оквиру ране комуникације, родитељи треба да користе пет до шест знакова, максимално. Неопходно је да их употребљавају увек у одговарајућем контексту и исто време (на пример: знаци о храни у време оброка; знаци о животињама у време читања књига-сликовница или гледања анимираних филмова). Потребно је детету увек показивати исте знаке, на исти начин, уз истовремено изговарање речи. Доследност у коришћењу дечјих беби знакова је веома битна (Димић - Исаковић 2018: 121).

Истраживања указују на брже богаћење речника у усвајању знаковног језика (али само до фазе двочланих исказа), како код глуве, тако и чујуће деце глувих родитеља. Ове предности се објашњавају, са једне стране, чињеницом да је глувим бебама језичка активност родитеља, као и њихова сопствена језичка активност у потпуности перцептивно доступна, а с друге стране, чињеницом да моторика мускулатуре руке раније сазрева од мускулатуре говорних органа. У усвајању знаковног језика, глува деца у исто време почињу користити двочлане исказе, као и чујућа деца. Значења која се исказују тим двочланим исказима су слична по врсти и редоследу јављања као и код чујуће деце (Marschark 1993; Petitto - Marenette 1991).

Виготски (1996) истиче да је искуство детета које чује богатије, јер је орални говор упућен на аудитивне сигнале. Дете оштећеног слуха у стицању искуства наилази на непремостиве тешкоће, јер орални говор треба да прими визуелним путем, а он је непотпун и ограничен, и за њега је врло тешко да уопшти искуство и вербално се изрази. Кристал (1996) описује садржај првог вокабулара. Мала деца говоре о ономе што се догађа око њих – о овде и сада – и брзо граде вокабулар у оквиру неколико семантичких поља. *Људи* - рођаци и кућни посетиоци (тата, баба, човек, поштар, деда). *Радње, начин на који се ствари крећу* (дати, скочити, пољубити, отишао) и *рутинске активности у дечјем дому* (па-па, здраво). *Храна, време за оброке, као и производи* (ручак, млеко, сок, пиће, јабука). *Делови тела*-обично се прво уче речи које описују лице (уста, нос), а потом остале делове тела (прсти, руке) и телесне функције. *Одећа* – све што се облачи и ставља на тело (пелена, ципела, капут). *Животиње* – било да су стварне, на сликама или на ТВ (куца, маца,

коњ, лав). *Возила* – објекти и звукови које испуштају (ауто, ту-ту, бррм). *Играчке и игре* (лопта, коцка, књига, лутка, жмурке). *Објекти у кући* - све што је у вези са свакодневном рутином (чаша, кашика, четка, сат, светло). *Локације*- неколико општих речи (тамо, гледати, унутра, горе). *Друштвене речи* – гласовне реакције (аха, да, не, хвала). *Дескриптивне речи* – први придеви (леп, велики). *Ситуационе речи* – неколико „показних" речи (деикса) - (тај, мој, они) (Kristal: 244).

Приликом комуникације са глувим дететом треба користити говор који се прати гестом-знаком, све док дете не научи говорну реч и схвати њено значење. Знаковни језик је језик који глува деца спонтано усвајају и уче, као што чујућа деца усвајају говорни језик своје околине. Усвајањем знаковног језика отклањају се проблеми ограниченог примања порука и ограничене комуникације (Kovačević-Isaković-Dimić 2016: 348)

Глува деца (најчешће чујућих родитеља) која почињу да уче знаковни језик после критичног периода за усвајање језика (до краја 5. године живота), имају просечно лошија језичка знања у знаковном језику. Њихова језичка знања су слабија и од изворних говорника и оних који су рано почели учити знаковни језик, па чак и од оне наглуве или касније оглувеле деце која су га учила као други језик, са стандардно усвојеним говорним језиком као првим језиком. Показало се да тој деци треба више времена да идентификују знак, праве више грешака у понављању реченица, теже препознају и користе граматичке облике.

Психолингвистичким истраживањима, на подручју усвајања знаковног језика код глуве деце глувих родитеља, се дошло до сазнања да је процес усвајања знаковног језика упоредив и врло сличан усвајању језика деце без оштећења слуха.

КРИТИЧАН ПЕРИОД ЗА УСВАЈАЊЕ И УЧЕЊЕ ЗНАКОВНОГ И ГОВОРНОГ ЈЕЗИКА

Идеја критичног периода заснована је на хипотези да постоји ограничен период у развоју мозга, када мозак има снажну предиспозицију за усвајање језика. За време овог биолошки одређеног раздобља, мозак деце јако добро реагује на било које језичке подражаје из околине. Деца усвајају језик природно, кроз излагање и интеракцију, када нема ограниченог приступа и када их није потребно посебно подучавати. Ово рано природно усвајање језика неки аутори сматрају нужним предусловом за постизање потпуне језичке флуентности код деце, што такође утиче на њихове когнитивне способности и њихову способност за учење других језика. Ако језик усвоје након овог периода, њихова способност учења језика биће смањена.

Адолесценти и одрасли се више не могу ослонити на урођене механизме који тако добро функционишу код млађе деце. Природно усвајање језика поступно постаје свеснији и захтевнији процес кроз време, јер се информације у мозгу потхрањују на други начин. Развој латерализације започиње врло рано и завршава се на узрасту до пете године (иако се развој наставља и након пубертета (Friedman - Rusou 2015: 27). Поједини аутори сматрају, да је знаковни језик искључен из хипотезе критичног периода за усвајање/учење језика, јер га глува/чујућа особа може научити у било ком животном добу (Mayberry 2002; Friedman - Rusou 2015). Глува и наглува деца усвајају/уче свој примарни/знаковни језик у различитом узрасту и током различитих фаза когнитивног развоја јер већина глуве деце има чујуће родитеље (Anderson-Reilly 2002: 85). Око 90% глуве деце рођено је у породицама са оба чујућа родитеља, 7% има једног глувог родитеља, а само 3% има оба глува родитеља (Kovačević - Đoković 2019: 411). Већина глуве деце расте у потпуно чујућем свету, током свог раног детињства. Такође, већина чујућих родитеља глуве деце не познаје или слабо познаје знаковни језик, што има значајне имплликације на развој глувог детета. Деца која не уче свој природни језик од рођења, уче знаковни језик када једном дођу у контакт са вршњацима у предшколској установи или школи. „Усвајање, односно учење језика траје колико и живот индивидуе, најважнији период његовог усвајања/учења спада у тзв. предшколски период“ (Ковачевић-Исаковић: 2).

„Глува деца глувих родитеља постижу значајно боље резултате од глуве деце чујућих родитеља: боље владају говорним језиком, имају боља академска постигнућа, емоционално су зрелија, имају веће самопоштовање, самосталнија су, имају мање поремећаја у понашању, постижу и више резултате на невербалним тестовима интелигенције од глуве деце чујућих родитеља. Показала су да је знаковни језик користан, а не штетан, за целокупан развој детета“ (Kovačević-Isaković-Arsić 2019:118).

Различити чиниоци, такође, могу утицати на оптимално раздобље усвајања језика, укључујући и моторичке вештине (физичка координација) и когнитивни развој, који се брзо развијају у ранијем периоду живота, а спорије након пубертета.

Поставља се питање: „Ако дете рано примарно изложимо знаковном језику, хоће ли оно пропустити критичан период за усвајање говорног језика?“

Разлика између усвајања и формалног учења језика је кључна у дискусији о критичном периоду за учење првих и других језика.

Појам усвајања језика односи се на подсвесни процес којим деца усвајају први језик, док се учење, у овом контексту, односи на свесни процес којим се разумевају једноставна граматичка правила и друге чињенице о томе како језик функционише. У случајевима када глуво дете има могућности (с обзиром на степен оштећења слуха) да усвоји говорни језик

природно, кроз свакодневне процесе и интеракцију, учење говора кроз понављања, повратне информације, исправљање и објашњавање од стране учитеља не може се назвати процесом *усвајања*. Ако је оштећење слуха такво да, са или без амплификације, то дете мора свесно учити говор кроз рехабилитацију и едукацију, онда је тај процес знатно другачији од других процеса усвајања језика код деце. Ово подучавање деце која имају врло слаб или никакав приступ говорном сигналу и говорним вештинама, научници који се баве говором у Шведској, сматрају више интелектуалним задатком меморисања него задатком учења језика. Због тога се сматра да не спада у подручје критичног периода јер се примењује на усвајање првог језика. Оно што се сматра кључним за развој говора је когнитивна спремност и мотивација за задатак учења (Mahshie 2007; Svartholm, 2010). Стручњаци који су имали искуства са глувом децом која су рано изложена знаковном језику, верују да ће она деца која ће усвојити језик, природно, учинити то природно путем слуха, чак и ако им се у дужем временском периоду обраћа на знаковном језику. Велики број глувих родитеља у свету виде да њихова наглува деца имају контакт са људима који им се обраћају путем говорног језика. Велики је број чујућих родитеља (без обзира на то да ли уче знаковни језик или не) склон томе да се говором обраћа својој глувој деци, и да у породици разговарају међусобно и са чујућом децом. Модели говорног језика су свуда. Када деца имају добре остатке слуха и реагују на говор, чујући одрасли из њиховог окружења користе се с таквом децом говором у различитим контекстима. Студије ране интеракције мајке и детета показује да се већина ране комуникације родитеља са децом састоји од аутоматских реакција које потврђују напоре деце да комуницирају. Другим речима, ако се дете почне вербално изражавати, родитељи ће то пратити, подстичући вербалну комуникацију.

Лонг (Long 1990: 253) описује осетљив период за време ког чујућа деца могу лако усвојити и други језик, тврдећи да, ако особа која учи други језик жели да усвоји изворно изговарање другог језика, излагање том језику треба започети пре шесте године. Лонг такође тврди да се усвајање морфологије и синтаксе (начин на који језик повезује речи и делове речи како би се створило значење) треба одвијати на узрасту између шесте и петнаесте године, како би дете усвојило потпуно изворно знање у овим подручјима (Van Staden - Badenhorst - Ridge 2009: 45 .

Поставља се питање: у приступима који се заснивају искључиво на раним настојањима да се дете научи говорном језику, да ли ће то дете пропустити критичан период за усвајање било ког првог језика?

Ово је питање које су поставили шведски лингвисти и психолози који су били забринути због строгог орализма који је у Шведској дуго преовладавао. Ако се пропусти критичан период због тога што смо дете изложили само говору, ризикује се да нека деца, која имају ограничен или никакав

приступ говорном сигналу, не развију никакав рани језик (осим можда идиосинкратичких система које су саставили како би се сналазили у свакодневном животу). Компетенција у знаковном језику коју усвоје кад су му једном изложени биће знатно мања зависно од узраста на коме је усвојен (Johnson - Newport 1989; Mayberry - Lock 2003). Овај недостатак компетенције раног првог језика, за који је доказано да претходи усвајање било ког другог језика, резултује тиме да деца пролазе кроз сопствено образовање као *полујезична.*

Ако дете у периоду критичном за усвајање језика нема могућности квалитетног усвајања језичког система, путем којег ће кроз социјалне интеракције развијати когнитивне вештине служења језиком, тада ће његова постигнућа током усвајања првог језика у каснијем добу, као и у учењу другог језика, бити слабија. Уколико особа има низак праг језичких знања у оба језика, не познаје довољно (до нивоа уобичајеног за особу с усвојеним стандардом првог језика), ни први ни други језик, говоримо о појави *семилингвизма* или *полујезичности*, који се нужно негативно одражава и на образовна постигнућа (Grosjean 2010; Duarte 2011).

„Глува деца која у критичном периоду за усвајање језика немају могућност квалитетних интеракција с околином какве им омогућава знаковни језик, већ и у знаковном језику и у говорном језику чујуће заједнице постижу низак праг језичких знања, предодређена су за семилингвизам и све штетне последице које он оставља на целокупан дететов развој и његова академска постигнућа“ (Ковачевић-Исаковић 2019: 446). Глува деца која почињу да уче знаковни језик након критичног периода за усвајање језика, просечно слабије владају знаковним језиком од изворних говорника и оних глувих који су рано почели да уче знаковни језик, па чак и од оне наглуве или касније оглувеле деце која су га учила као други језик, са стандардно усвојеним говорним језиком као првим језиком.

Дете које је кроз интеракције с околином током критичног периода за усвајање језика утврдило темеље првог језика, развило је когнитивне способности које ће му омогућити трансфер стечених језичких знања приликом учења другог језика, под претпоставком да је у довољној мери изложено другом језику и да поседује мотивацију за његово учење. Ова сазнања објашњавају и разлике у језичким знањима глуве деце глувих и чујућих родитеља.

ЗАКЉУЧАК

Однос према знаковном језику се кроз историју мењао. Од прихватања и изоловане употребе, до подстицања његовог усвајања и истицања значаја за когнитивни, социјални, емоционални и општи развој глуве и наглуве деце. Усвајање и продукција знаковног језика код глуве и наглуве деце предшколског узраста, представља тему за коју су савремени истраживачи посебно

заинтересовани. Од шездесетих година прошлог века интензивно се обнављају интересовања везана за знаковни језик, његове особине и карактеристике, као и начине усвајања. Спроводе се бројна лингвистичка истраживања којима се описује структура знаковног језика и психолингвистичка истраживања, којима се дошло до важних сазнања о усвајању знаковног језика као првог језика код мале глуве деце.

Данас су готово сви аутори сагласни у томе да је знаковни језик природан, потпуно изграђен језик који омогућава компletну комуникацију глувог детета. То је самосталан језички систем, језик са сопственим граматичким правилима, која су другачија од говорних језика. Може се рећи да је, као систем, најизграђенији знаковни језик код прелингвално глувих особа, код којих је глувоћа наследна и присутна у неколико генерација. Истраживања на подручју знаковног језика код глуве деце глувих родитеља, указују да је процес усвајања знаковног језика упоредив и врло сличан усвајању језика деце без оштећења слуха. Посматрајући децу која чују и изложена су говорном језику, као и глуву децу, која су изложена језику знакова, закључујемо да они остварују иста језичка постигнућа, у приближно исто време (вокално и мануелно брбљање, прва реч и први знак, први изрази од две повезане речи и два повезана знака, уствари прве кратке реченице). Глуве бебе, у процесу усвајања знаковног језика, пролазе исте фазе, истим редоследом и у исто време, као и деца која чују, а усвајају говорни језик. Можемо закључити, и сагласити се са многим ауторима, да људски мозак не преферира један модалитет на штету другога. Он је програмиран за усвајање језика, без обзира на модалитет у којем се он остварује. То би значило да када глуво или наглуво дете развије добру лингвистичку основу кроз природно усвајање првог језика знакова, та лингвистичка компетенција, може се искористити као подршка учења другог, теже доступног, говорног језика.

Једна од специфичности знаковног језика је и та да глува и наглува деца развијају свој примарни - знаковни језик у различитом узрасту и током различитих фаза когнитивног развоја, јер већина глуве деце има родитеље који чују. Родитељи веома често не знају или не желе да уче знаковни језик, па га глува деца усвајају тек када се са њим први пут сусретну и успоставе контакте са заједницом глувих (у предшколској установи, школи...). Овде се отвара простор за интервенцију и саветовање родитеља да својој глувој деци омогуће усвајање свог природног језика, који ће им омогућити општи развој, учење и напредовање у каснијем учењу говора. Насупрот томе, глува деца глувих родитеља постижу значајно боље резултате од глуве деце родитеља који чују: имају боља академска постигнућа, емоционално су зрелија, стабилнија, имају веће самопоштовање и мање поремећаја у понашању, а касније лакше савладавају и усвајају говорни језик. Долазимо до значајног податка да је знаковни језик користан, а не штетан, за целокупан развој детета.

Приликом учења глуве деце знаковном и говорном језику, најважније је обезбедити окружење и ситуације које су довољно стимулативне да мотивишу дете да комуницира коришћењем оба језика. Једна од базичних претпоставки двојезичног развоја глуве деце је да им је неопходно пружити могућност да интерактивно комуницирају и са вршњацима и са одраслима, и са чујућим и са глувима, и на знаковном и на говорном језику. Треба имати на уму да језик има свој говорни, писани и знаковни израз, и те изразе треба користити и заједно и појединачно. У говорно-језичком развоју глуве и наглуве деце предшколског узраста, неопходно је користити знаковни језик уз употребу мимике и дактилологије; говор и читање говора са усана, као и писање. Циљ васпитно-образовног процеса је развити комуникацијске вештине код деце, омогућити им виши ниво образовања и активно их укључити у живот друштвене заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson-Reilly 2002: Diane Anderson, Judy Reilly. „The MacArthur communicative development inventory: normative data for American Sign Language.“*Journal of deaf studies and deaf education* 7 (2), 83-106.

Anderson 2006: Diane Anderson. „Lexical Development of Deaf Children Acquiring Signed Languages“. *Advances in the sign language development of deaf children.* Brenda Schick, Marc Marschark and Patricia Elizabeth Spencer. (Eds). New York: Oxford University Press, 135-160

Арсић 1999: Радомир Б. Арсић „*Стварање о хендикепираним лицима у средњовековној Србији*“. Београд: Друштво дефектолога Југославије

Baker - Van den Bogaerde 2008: Anne Baker, Beppie Van den Bogaerde. „Code-mixing in signs and words in input to and output from children“. *Sign Bilingualism. Language development, interaction, and maintance in sign language contact situations.* Carolina Plaza-Pust, Esperanza Morales-López (Eds). Amsterdam/Philadelphia: John Banjamins Publishing Company, 1-28

Bonvillian- Orlansky- Novack 1983: John D. Bonvillian, Michael D. Orlansky, Lesley Lazin Novack. „Developmental Milestones: Sign Language Acquisition and Motor Development“. *Child Development 54 (6)*:1435-45

Bradarić-Jončić 2000: Sandra Bradarić-Jončić. „Manualni oblici komunikacije osoba oštećena sluha“. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 2, 123-127

Burch 2004 : Susan Burch. *„Signs of Resistance: American Deaf Cultural History, 1900 to World War II*“ New York : New York University Press, New York and London

Димић-Исаковић 2018: Надежда Димић, Љубица Исаковић. „*О знаковном језику*“. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, ИЦФ

Duarte 2011: Joana Duarte. „*Bilingual language proficiency. A comparative study*“. New York: Waxmann

Fernandez-Viader- Segimon 2004: Maria del Pilar Fernandez-Viader; Josep Maria Segimon. „Acquisition of the first handshapes in native LSC signers“. *Sign language, deaf culture and bilingual education.* Sandra Bradarić-Jončić, Vesna Ivasović.(Eds). Zagreb: Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, 33-38

Flodin 2004: Mickey Flodin. *„Signing illustrated: the complete learning guide“*. New York: Penguin.

Friedman -Rusou 2015: Naama Friedmann, Dana Rusou. „Critical period for first language: the crucial role of language input during the first year of life“. *Current Opinion in Neurobiology*, 35, 27–34

Grayson 2003: Gabriel Grayson. *„Talking with your hands, listening with your eyes: A complete photographic guide to American Sign Language“*. Square One Publishers, Inc.

Grosjean 2010: François Grosjean. „Bilingualism, biculturalism, and deafness“. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 13 (2), 133-145

Humphries et al. 2019: Tom Humphries, Poorna Kushalnagar, Gaurav Mathur, Donna Jo Napoli, Christian Rathmann & Scott Smith. „Support for parents of deaf children: Common questions and informed, evidence based answers“. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology* , 118, 134–142

Ђоковић-Ковачевић 2019: Сања Ђоковић, Тамара Ковачевић. *„Дефектолошки саветодавни рад“*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, ИЦФ

Emmorey 2007: Karen Emmorey. „The psycholinguistics of signed and spoken languages: how biology affects processing“. *The Oxford Handbook of Psycholinguistics.* (Ed). M. Gareth Gaskell. New York: Oxford University Press, pp. 703-721

Жикић 2002: Бојан Жикић. *„Антропологија геста I -приступи“*. Београд: Српски генеалошки центар, Етнографски музеј Србије, Чигоја штампа

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. „Улога жаргона у формирању друштвеног идентитета припадника студентске популације“. *Баштина, Приштина-Лепосавић*, св. , 15-28

Ковачевић 2012: Тамара Ковачевић. „Карактеристике знаковног и говорног језичког израза код деце предшколског узраста са кохлеарним имплантом и слушним апаратима“. *Београдска дефектолошка школа, Вол. 18 (3), 54, 403-416*

Ковачевић 2013: Тамара Р. Ковачевић. *„Функција знаковног језичког израза у развоју језика код глуве и наглуве деце“*. Докторски рад. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Kovačević- Isaković- Dimić 2016: Tamara Kovačević, Ljubica Isaković, Nadežda Dimić. „Bilingualism with deaf and hard of hearing preschool children“. *Early Intervention in Special Education and Rehabilitation*. (Eds). Snežana Nikolic, Radmila Nikic, Vera Ilanković. Belgrade: Faculty of Special Education and Rehabilitation, 347-360.

Ковачевић-Исаковић 2014: Тамара Ковачевић, Љубица Исаковић. „Специфичности апстрактних појмова у речнику глуве и наглуве деце основношколског узраста“. *Београдска дефектолошка школа*, 20 (1) 58, 1-16

Ковачевић- Димић- Исаковић 2014: Тамара Ковачевић, Надежда Димић, Љубица Исаковић. „Разумевање појмова у знаковном језику и говору код глуве и наглуве деце основношколског узраста“. *Настава и васпитање*, 2, 287-297

Ковачевић- Исаковић 2019: Тамара Ковачевић, Љубица Исаковић. „Облици невербалне и вербалне комуникације глуве и наглуве деце предшколског узраста“. *Баштина, Приштина-Лепосавић*, св. 49, 433-454

Kovačević- Isaković- Arsić 2019: Tamara Kovačević, Ljubica Isaković, Radomir Arsić. „Bilingvalni pristup u obrazovanju gluve i nagluve dece“ [Bilingual approach in the education of deaf and hard of hearing children]. *Zbornik radova FIlozofskog fakulteta u Prištini (Kosovska Mitrovica), 49* (4), 107-124.

Kovačević- Đoković 2019: Tamara Kovačević, Sanja Đoković. „Bimodalni bilingvizam gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta“. *Zbornik radova, X međunarodni naučni skup „Specijalna edukacija i rehabilitacija - danas.“* 25-26. oktobar, 2019. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 409-416.

Кончаревић 2006: Ксенија Кончаревић. *„Језик и православна духовност (студије из лингвистике и теологије језика)"*. Крагујевац: Каленић

Костић 2010: Александар Костић. *„Когнитивна психологија"*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Kristal 1996: Dejvid Kristal. *„Kembrička enciklopedija jezika"*. Beograd :Nolit

Long 1990: Michael H. Long. „Maturational constraints on language development". *Studies in Second Language Acquisition*, 12 (3), 251-285

Mahshie 2007: Shawn Neal Mashie. *„Dvojezično obrazovanje gluhe djece"*. [*Bilingual education of deaf children*]. Washington, D. C.: Laurent Clerc National Deaf Education Center/ Zagreb: Savez gluhih i nagluhih grada Zagreba

Mayberry 2002: Rachel I. Mayberry. „Cognitive development in deaf children: The interface of language and perception in neuropsychology." *Handbook of neuropsychology* 8 (Part II), 71-107.

Mayberry- Squires 2006: Rachel I. Mayberry, Bonita Squires. „Sign Language: Acquisition". *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition.* Keith Brown (Ed). Oxford: Elsevier, 291-296

Mason et al. 2010: Kathryn Mason, Katherine Rowley, Chloe R. Marshall, Joanna R. Atkinson, Rosalind Herman, Bencie Woll and Gary Morgan. „Identifying specific language impairment in deaf children acquiring British Sign Language: Implications for theory and practice." *British Journal of Developmental Psychology* 28 (1), 33-49.

Marschark-Schick-Spencer 2006: Marc Marschark, Brenda Schick, Patricia Elizabeth Spencer. „Understanding sign language development of deaf children". *Advances in the sign language development of deaf children*. Brenda Schick, Marc Marschark and Patricia Elizabeth Spencer. (Eds). New York: Oxford University Press, 3-19

Mayberry - Lock 2003 : Rachel I. Mayberry, Elizabeth Lock: „Age constraints on first versus second language acquisition: Evidence for linguistic plasticity and epigenesist". *Brain and Language, 87,* 369–84.

Morgan- Woll 2002: Gary Morgan, Bencie Woll. *„Directions in Sign Language Acquisition"*. Amsterdam: John Benjamins

Morgan- Barrett-Jones- Stoneham 2007: Gary Morgan, Sarah Barrett-Jones, Helen Stoneham. „The first signs of language: Phonological development in British Sign Language". *Applied Psycholinguistics*, 28 (1), 3-22

Morgan 2014: Gary Morgan. „On language acquisition in speech and sign: development of combinatorial structure in both modalities". *Frontiers in psychology*, 5, 1217.

Petitto- Marenette 1991: Laura Ann Petitto, Paula F. Parentette. „Babbling in the manual mode: Evidence for the ontogeny of language". *Science*, Vol. 251, 1493-1496.

Платон 1999: Платон. *„О језику и сазнању"*. Београд: Рад

Савић 2002: Љубомир Савић. *„Невербална комуникација глувих и њена интерпретација"*. Београд: Савез глувих и наглувих Југославије, Београд

Савић 2007: Љубомир Савић. *„Глуви у античком свету"*. Београд: Савез глувих и наглувих Србије и Црне Горе

Симић 2012: Мирјана Симић. „Улога педагога и наставника у школском васпитно-образовном систему." *Башчина, Приштина-Лепосавић*, св. 32, 197-207.

Skutnab-Kangas 1991:Tove Skutnab- Kangas. *„Bilingvizam"*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Svartholm 2010: Kristina Svartholm. „Bilingual education for deaf children in Sweden". *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 13 (2), 159-174

Tomaszewski 2001: Piotr Tomaszewski. „Sign language development in young deaf children." Psychology of *Language and Communication*, 5 (1), 67-80

Van den Bogaerde Baker 2002: Beppie Van den Bogaerde, Anne Baker. „Are young deaf children bilingual?“ *Directions in Sign Language Acquisition.* Gary Morgan, Bencie Woll. (Eds). Amsterdam: John Benjamins, 183-206.

Van Staden - Badenhorst- Ridge 2009: Annalene van Staden, Gerhard Badenhorst, Elaine Ridge. „The benefits of sign language for deaf learners with language challenges“ *Per Linguam,* 25 (1), 44-60

Виготски 1996: Лав Виготски. *„Основи дефекшолоīије“*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Weiss-Wilcox 1986: Ilene Weiss, Sherman Wilcox. „Review of everyone here spoke sign language: Hereditary deafness on Martha' Vineyard, by Nora Ellen Groce“. *Sign Language Studies, 51,* 183-188

Wilbur 2004. Ronnie Wilbur. „After 40 years of sign language research, what do we know?“ *language, deaf culture and bilingual education.* Sandra Bradarić-Jončić, Vesna Ivasović. (Eds). Zagreb: Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, 9-31

Woll - Ladd 2003: Bencie Woll, Paddy Ladd. „Deaf communities“. *Oxford handbook of deaf studies, language, and education.* Marc Marschark and Patricia Elizabeth Spencer. (Eds). New York: Oxford University Press, 151-163

Šegota 2010: Ivan Šegota. *„Gluhi i znakovno medicinsko nazivlje: kako komunicirati s gluhim pacijentom“*. Zagreb: Medicinska naklada

Tamara R. KOVAČEVIĆ
Ljubica S. ISAKOVIĆ

ADOPTION OF THE SIGN LANGUAGE WITH DEAF AND HARD OF HEARING PRESCHOOL CHILDREN

Summary

This study analyses the process of adopting of the sign language with deaf and hard of hearing preschool children in the context of the result of linguistic and psycholinguistic research. The importance of the sign language is emphasized and its historical development is analyzed. It is pointed to the significance of the critical period for the adoption and the learning of the sign and spoken language with deaf and hard of hearing preschool children. The sign language is natural and primary linguistic expression of deaf children. Deaf and hard of hearing children are exposed to the sign and spoken language, they have better understanding and linguistic production than the children who are only exposed to the spoken language. Bilingualism involves the knowledge and the regular use of the sign language, which is used by the deaf community, and of the spoken language, which is used by the hearing majority. Children at the preschool age should be enabled to continue to adopt the language they started to adopt within the family (the sign language or the spoken language). Children will adopt the best both linguistic modalities through the interaction with other fluent speakers (the adults and children).

Key words: sign language, deaf and hard of hearing children, preschool age

Рад је предат 26. маја 2020 године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

УДК 504.61
502.12
doi: 10.5937/bastina30-26970

Научна критика и полемика

*Велибор С. ЛАЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина /Лепосавић

ЧОВЕК КАО ВАРВАРИН**

Апстракт: Безобзирно уништавајући природу (биљни и животињски свет, ваздух, воду и земљу) непромишљено је експлоатишући и мењајући из користољубља, човек је као надмоћно биће тако угрозио и опстанак планете Земље. Изневерио је Божје дело на Земљи, а тиме и самог себе.

Ради профита, исхране, енергије, индустријализације... заборавио је на све моралне норме и обзире и уместо *за природу* започео поход *против природе* и себе истовремено.

Кључне речи: човек, природа, уништавање, изумирање, узроци и последице, индустријализација, екологија, планета Земља

Још у време прве индустријске револуције човечанство је прешло из борбе за опстанак на борбу за профит по сваку цену. Више није било важно само преживети већ се изживљавати над природом и њеним ресурсима. Доцније индустријске револуције и јачања градова још више су појачавале сулуди темпо експлоатације и загађења земље, воде и ваздуха.

Уместо хуманог и еколошког друштва човек је изграђивао индустријско-технолошко. Уместо друштва и покрета *за природу* - друштво *против природе.*

Колико је човек XX и XXI века безобзирно и неумерено биће, види се по томе што је тако олако вршио подводне и надземне атомске пробе без обзира на погубне последице по живи свет; што је спреман да у могућем трећем светском рату (овога пута атомском) уништи човечанство; што је филозофија рата у XX и XXI веку поразила филозофију мира. Човек је постао не најмудрије биће, већ, иако најпросвећеније, истовремено и најопасније по сопствени опстанак и опстанак еколошке заједнице са којом је чврсто у егзистенцијалној спрези.

---

* Научни сарадник , institut.skp@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

„Најновији извештај Living Planet Riport за 2009. годину главног међународног тела за праћење живота на планети тврди да: једној четвртини свих сисара на планети, једној осмини свих врста птица на планети, једној трећини свих врста водоземаца на планети и скоро свим биљкама прети потпуни нестанак!“[1]

У Републици Србији је „угрожено 850 биљних врста, а од тога 171 се води као ишчезла“ (Стевановић, 2006:10).

На жалост „текућа глобална брзина изумирања је 20.000 врста годишње, експоненцијално већа од праисторијске брзине изумирања диносауруса.

Главни разлози изумирања и угрожености врста су:

1. Уништавање станишта

2. Комерцијална експлоатација (сакупљање биља, лов, трговина животињама)

3. Штета изазвана уношењем страних, недомаћих врста

4. Загађење

Споро изумирање и настајање врста је нормалан процес у току еволуције. Међутим, од 1600-те године брзина изумирања се драстично убрзавала због пораста броја људи на планети и потрошње природних ресурса на планети.

Преживљавање еко система као што су шуме, мочваре и корални гребени зависи од биодиверзитета, тј. од разликости биљака, животиња и станишта.

Исељење или нестанак једне или више врста може трајно уништити еко систем или водити у његово сигурно пропадање. (На пример пчела као најмасовнијих опрашивача).

Неповратни губитак биодиверзитета има трајни утицај на опстанак преосталих врста, укључујући ту и човека.

Човек зависи од разликости врста и чистоће еко система због хране, воде, ваздуха и чистог тла за агрокултуре, а остале добробити и да не набрајамо. Преко 40% нових лекова у медицинској фармацији добија се од биљака и животиња.“[2]

Најновији извештај УН под насловом „Живот на земљи пред масовним изумирањем“ који је на основу глобалног истраживања сублимиран на 1.800 страна и усвојен на седмом заседању ИПБЕС-а у Паризу 2019. године представља до сада најмоћнију оптужбу за уништавање планете од стране човека. На њему је три године радило 150 експерата из 50 земаља уз прилоге још 310 аутора.

---

1 Подаци Светске уније за очување живог света (IUCN), 2009.

2 www. astrozmaj. com

Уводничар сер Роберт Вотсон је упозорио свет да „здравље еко система од кога зависимо ми и све друге врсте брже се погоршава него икад. Ми уништавамо саме темеље наших економија, средстава за живот, сигурност хране, здравље и квалитет живота широм света."

Координатор извештаја Кејтс Брауман професор Универзитета у Минесоти је изјавила: „Документовали смо пад биодиверзитета и уништавања природе које је заиста без преседана. Ово је потпуно другачије од свега што смо видели у људској историји у смислу стопе изумирања и обима претње."

Таква оцена заснована је на поразним чињеницама да је „од 1980. до 2000. године нестало (...) 100 милиона хектара тропских шума углавном због ширења фарми за узгој стоке у Јужној Америци и плантажа палминог уља у Југоисточној Азији. (...)

Све активности човечанства убијале су врсте у природи више и брже него раније. Процењује се да је тренутно угрожено око 25 одсто животиња и биљака.(...)

Стопа уништавања животињских и биљних врста већа је од десет до неколико стотина пута од просечне стопе у последњих десет милиона година."[3]

Ово је шести и најмасовнији процес изумирања на земљи. Али, док су ранији били изазвани природним катастрофама, овоме је узрочник човек.

С друге стране најновије технолошке револуције нису усмерене на очување здравља човека и очувања биодиверзитета, већ на њихово угрожавање.

Када би се само војне индустрије најразвијенијих земаља света претвориле у мирнодопске, а њени трошкови употребили на прехрамбену индустрију и проналазак лекова, свет би био без гладних и болесних, односно живео би у благостању и обиљу, а природа би била сачувана.

Према извештају УН „821 милион људи широм света је био неухрањен 2017. године – скоро свака девета особа. Скоро 151 милион деце млађе од пет година – 55 одсто светске популације – има проблема са растом због лоше исхране.(...) Климатске промене могу делом бити криве за овакве резултате.(...) Екстремне временске прилике – поплаве, суше, олује – удвостручиле су се од почетка деведесетих година."[4]

---

3 Извештај УН-а: Опасан пад природе без преседана: Стопа изумирања врста убрзава се. Intergovernmental science – Policy platform on biodiversity and Ecosyst em Service (IPBES)
Међувладине платформе науке и политике о биодиверзитету и услуге екосистема (IPBES)
WWW.UN org/ sustain a bledevelopment blog/2019/05/ nature decline unprecedented – report.

4 *Порасти глади у свету упозорава УН,* By Smitha Mundasad Global Correspondent, BBC News, 12 septembar 2018. Izvor: www. bbc. com/serbian/lat/ svet

„Док је већина људи који пате од акутног недостатка хране 2019. године живела у земљама захваћеним сукобима (77 милиона), климатским променама (34 милиона) и економским кризама (24 милиона људи), корона вирус је масовно закомпликовао постојеће кризе и прети погоршањем других.“[5]

Разуздана индустријализација и економија развијају се на уштрб очувања здраве природе и никаквог добра нису донеле сем новчаних прихода и бољег животног стандарда.

Економски раст може бити умерен и обзиран или безобзиран према природи (флори и фауни, води, ваздуху, земљи...). На жалост, економска политика је увек била против екологије, а требало би да буду уједињене у економско-еколошку политику.

Неумерени, брзи развој човечанства тражи неумерену експлоатацију природних добара и редовно угрожавање животне средине. На другој страни, умерена потрошња би подразумевала и умерену експлоатацију природних ресурса. Зато уместо потрошачког друштва треба стварати *чуварно друштво* које ће чувати природу од претеране експлоатације и загађења.

Последњих деценија уместо тржишне економије јављају се заговорници еколошке или одрживе економије (Žarden, 2006: 152 – 153), а индустријску економију би да замени еколошка економија.

Употребом хемијских заштитних или подстицајних средстава, човек је угрозио живот Божјих створења: птица, пчела и других инсеката као опрашивача родног биља. Човек је парадоксално затровао воду, земљиште и биљке којима се и сам храни. Скоро сва обрадива земљишта су нам затрована хемијом (вештачким ђубривима, пестицидима и хербицидима). Уколико се не заустави човек неумитно хрли ка своме крају.

Еколошки ланац и еколошка равнотежа су одавно нарушени, не у корист природе већ у корист човека као врховног господара на земљи.

Нарушавање озонског омотача узроковаће глобално загревање и многе друге последице услед претеране индустријализације. Такође и производња ГМО хране оставља своје последице на људско здравље.

Не зна се ко је више родног и уопште природног тла уништио; да ли претерана индустријализација или урбанизација, односно квази урбанизација која не уважава природне факторе и не поштује хармонију архитектуре и природе. И када се граде зелене оазе усред градских блокова то делује тако безначајно и извештачено.

Фекалне канализације градова Србије махом се без филтера изливају у наше реке: Мораве, Дрину, Саву, Дунав, Ибар... а из њих наши рибари лове рибу и продају у нашим ресторанима. Наше реке су сами фекални колектори

5 М.К., *Моћна глад „библијских размера“ узрокована пандемијом*, лист Данас, 22. 04. 2020.

и нико се због тога нарочито не брине, а хоћемо у Европу. Људи у Србији умиру од загађеног земљишта, ваздуха и воде.

„Светска алијанса за здравље и загађење (GAHP) у свом годишњем извештају утемељеном на опсежном истраживању, сврстала је Србију на девето место на листи земаља према броју преурањених смрти услед последица загађења. Бројне организације у Србији, укључујући државну Агенцију за заштиту околине (SEPA) која већ неколико година прати загађење ваздуха, упозоравају да су све бројке већ дуго у црвеној зони, а то је још више потврдило њихове апеле.

Према истраживању, у Србији сваке године прерано умире 175 људи на 100.000 становника због неког загађења којем су изложени у својој околини, а према подацима из 2017. године у Србији је због загађења умрло 12. 317 људи, од чега 9,902 од смртоносног загађења ваздуха, 1366 од олова, а 37 од воде.“[6]

Еколошка свест на глобалном нивоу је још увек несавршена и доводи у питање опстанак еколошке заједнице иако су „најбољи умови (...) створили већ подоста пројеката и предлога. Земље и народи треба само да реализују ове пројекте брже од приближавања катастрофе“ (Маргун, 1994: 256).

Одмах „после Конференције Уједињених нација о животној средини и развоју одржане у Рио де Женеиру 1992., почео је да се све чешће употребљава термин `*одрживи развој*` уз истицање да у циљу остварења одрживог развоја заштита животне средине представља интегрални део развоја. Под одрживим развојем подразумева се развој друштва и његове привреде којим се не нарушава основа тог развоја, оно што је нужно за опстанак човека тј. његова природна животна средина“ (Марковић, 1996: 315, 316). То је један од основних принципа еколошке политике.

Савремени „...повратак у границе дозвољеног деловања на биосферу не представља повратак у прошлост, нити повратак на стање у коме се човечанство некада већ налазило. То је покрет напред преко хармоније са природом и он од човека захтева много више снаге, напора и жртава од оних за које смо до сада знали. Све до сада човек је користио природу, сада му предстоји да разумно гради свој однос с њом“ (Данилљан, 1995:7). А у глобалним размерама „од јаких инфекција дисајних путева због загађеног ваздуха у затвореном простору и напољу годишње у свету умре 600.000 деце млађе од 15 година (...) око 93 одсто деце млађе од 15 година (1,8 милијарди деце у свету) удише загађен ваздух који може да им угрози здравље и развој, (...) 91 одсто становника света удише загађен ваздух због чега годишње умре по седам милиона људи.“[7]

6 Александра Ненадовић, *Србија је у првих десет земаља по броју умрлих од загађења*, Радио Слободна Европа 9. 01. 2019., www.glas amerike. net

7 Beta http:// rs. n l info. com 2. 9. 2018.

Док су с једне стране САД, Русија, Велика Британија, Француска, Кина, Индија, Пакистан, Израел и Северна Кореја утрошиле огромна средства да би произвеле 13.865 примерака нуклеарног оружја колико га је било у 2019. години, и док се богати храном и водом разбацују, с друге стране на југу планете Земље живе милиони гладних и жедних.

„Еколошки услови одговорни су за око 25 одсто смртних случајева и болести у свету. (...) У недостатку приступа пијаћој води 1,4 милиона људи умире сваке године од болести које могу да се избегну као што су дијареја или паразити везани за загађену воду.

Хемијски производи који се испуштају у море изазивају негативне ефекте на здравље потенцијално више генерација, а 3,2 милијарде људи живи на земљи осиромашеној интензивном пољопривредом или искрченим шумама.

Такође се оцењује да загађење ваздуха изазива између шест и седам милиона преурањених смрти сваке године. (...)

Цео свет говори да ћемо до 2050. морати да хранимо 10 милијарди људи, али то не значи да треба да удвостручимо производњу (...) већ треба да се измени начин живота.“[8]

Да закључимо: човек је бездушном и неразумном експлоатацијом и загађењима природе од земаљског раја створио пакао и припрема подлогу за свој крај на Земљи и могућу сеобу негде другде. Замислите један потпуни парадокс: да нема човека реке и ваздух би били чисти, земља здрава, животиње и биљни свет сачуван и безбедан. Јесмо ли ми онда добротвори или злотвори на земљи?

Још човек није потпуно ни упознао Божја дела у природи Земље (птицу, травку, свет...), а већ се одметнуо у виртуелну стварност компјутера и мобилних телефона. Ближа су му телесна и потрошачка задовољства која траже пљачку природе него духовна као што је посматрање, упознавање и дивљење Божјем делу. Деца не памте плодове са мирисом и укусом из времена наших бака који су нестали и ради већег профита замењени оним без мириса и укуса – модификованим.

Као самозвани господар планете, човек је истовремено и њен највећи упропаститељ. Он је најодговорнији за страдање и загађење воде, ваздуха, хране и земљишта. Затрпао је планету смећем и отровима. Зато је потребан етички однос човека према природи јер његово здравље првенствено зависи од здравља планете Земље.

Да не би и у будуће био упропаститељ већ пријатељ природе, човек треба да развије нову глобалну еколошку свест - хуману екологију, да се одрекне профита, себичних кратковидих интереса, беспризорне експлоатације, све већег увођења прљаве и ратне технологије. Он треба да са природом

8 https://beta.rs/zelenahttps://beta.rs/zelena - Srbija/zs - svet

постане једно јер уништавање и пљачка природе је једна од нечовечности савремене цивилизације коју човек чини на своју штету.

Осим што је варварин против природе човек је варварин и према својим сународницима (неистомишљеницима, друговерцима, сиромашнима и богатима...). Нико као човек није толико моћан у наношењу зла другом човеку. Изазивач је најкрвавијих ратова, револуција, тероризма, мржње према другим и сопственом народу, као да идеал светског миротворства не постоји нити је пожељан.

Ако мисли да опстане на Земљи неопходно је да човек промени своју деструктивну и реметилачку природу ради свога и туђег добра.

ЛИТЕРАТУРА

Стевановић, 2006: Владимир Стевановић, *Угрожене биљке Србије,* NNK internacional. Београд

Данильян, 1995: В. И. Данилов - Данильян, *Экологизаице народного хозяистива - основа устоивого развития,* Экология, Москва.

Марковић, 1996: Данило Ж. Марковић, Социјална екологија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Маргун, 1994: Федор Маргун, *Конец света,* Издателство АО „Г.Х.С.“, Москва.

Žarden, 2006: Džozef R. de Žarden, *Ekološka etika, uvod u ekološku filozofiju*, Službeni glasnik, Beograd.

ИЗВОРИ

Beta http:// rs. n l info. com 2. 9. 2018.

https://beta.rs/zelenahttps://beta.rs/zelena - Srbija/zs - svet

www. astrozmaj. com

Извештај УН-а: Опасан пад природе без преседана: Стопа изумирања врста убрзава се.

Intergovernmental science – Policy platform on biodiversity and Ecosyst em Service (IPBES)

Међувладине платформе науке и политике о биодиверзитету и услуге екосистема (IPBES)

WWW. UN org/ sustain a bledevelopment blog/2019/05/ nature decline unprecedented – report.

Порасти глади у свету упозорава УН, By Smitha Mundasad Global Correspondent, BBC News, 12 septembar 2018. Izvor: www. bbc. com/serbian/lat/ svet

М.К., *Могућа глад „библијских размера“ узрокована пандемијом*, лист Данас, 22. о4. 2020.

Подаци Светске уније за очување живог света (IUCN), 2009.

Velibor S. LAZAREVIĆ

MAN AS BARBARIAN

Summary

Immoderate, rapid development of humanity demands immoderate exploitation of natural resources and regular environment deterioration. On the other hand, moderate consumption would mean a moderate exploitation of natural resources. Thus, instead of the consumption society should be created a safeguard one which would preserve the nature from exaggerated exploitation and pollution.

In the last decades, instead of market economy the advocates of ecological or sustainable economy are appearing, and in order to preserve biosphere the industrial economy would be replaced by the ecological one.

By the use of chemical protective or incentive agents, man deteriorated life of Divine creatures, birds, bees and other insects as the native plant pollinators. Man paradoxally polluted the air, poisoned the water, soil and plants by which he feeds himself. Almost all arable lands are poisoned by chemistry (artificial fertilizers, pesticides, herbicides). This process, instead of being slowed down is being accelerated.

As the self-proclaimed master of the planet, man is, at the same time, the greatest destroyer. In order not to be the criminal of nature in the future but its fried, man should develop a new ecological consciousness – human ecology, ethical relationship toward nature, give up profit selfish interests, sightless exploitation, dirty and war technology and become the one and the same with nature since the destruction and robbery of nature are one of contemporary civilization inhumanities being made by man at his own harm. Besides being barbarian against nature, man is also barbarian against his fellow-countrymen (dissidents, other believers, poor and rich ones...). None as man is so powerful at other man harm inflict; he causes wars, revolutions, terrorism, and hate against other and own people as the ideal of world peace-making neither exists nor is desirable.

Key words: Man, nature, destruction, extinction, causes and consequences, industrialization, ecology, the planet Earth.

Рад је предат 5. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

ГОЛГОТА РАКОВИЧКЕ ПАРОХИЈЕ. СТРАДАЊЕ СВЕШТЕНИКА И ПАРОХИЈАНА ОД ОКТОБРА 1944. ДО МАЈА 1945. ГОДИНЕ

(Александар Аздејковић, Књижевно друштво Раковица, Београд 2019, 453 стр.)

Друго допуњено и измењено издање монографије *Голготa Раковичке парохије. Страдање свештеника и парохијана од октобра 1944. до маја 1945. године* које је пред нама, представља драгоцен покушај да се допринесе расветљавању мање познатих чињеница из српске историје, а које говоре о уклањању идеолошких и класних противника од стране новоуспостављеног комунистичког режима, на територији Раковичке парохије у првим годинама након Другог светског рата.

Аутор, ђакон Цркве Светих апостола Вартоломеја и Варнаве у Раковици, Александар Аздејковић, користећи се углавном мемоарском литературом и изјавама савременика и потомака које је сакупио током свог дугогодишњег истраживања, али и архивом Црквене општине Раковица, описује врло детаљно, малтретирања и ликвидације тзв. „народних непријатеља" од стране нових власти. Иако није историчар, он користи историјски метод, аутор се ослонио на оригиналну архивску грађу, црквену архиву, емотивне и потресне исказе сведока. Књига садржи 355 фуснота, списак релавантних скраћеница на крају, аутентичне фотографије као и скенирана оригинална документа која су издвојена и која су била важна за ову тему.

Аутор је настојао да што детаљније представи и опише сваки појединачни случај до којег је дошао током свог истраживања у периоду у коме је страдало и много невиних људи, представника грађанства и свештенства који су свакако спадали у категорију неборачког становништва. Он је са великом прецизношћу успео да утврди број ликвидираних лица и обим конфисковане имовине у раковачкој парохији иако је то због специфичних услова и врло неповољне атмосфере која и даље влада према овим питањима било доста тешко урадити.

У овој књизи се први пут износе историографски подаци о овом периоду на кнежевачкој парохији. Такође се аутор бави ратним и послератним

периодом на територији насеља Раковица, Кнежевац, Кијево и Кошутњак. Истраживањима је дошао и до података о ликвидираним лицима из Ресника који је придодат списку од раније. У књизи је забележено именом и презименом 39 лица која су страдала од комуниста у периоду од 14. октобра 1944. до маја 1945. године.

Садржина књиге је подељена на Уводно прво поглавље, у којем нас аутор концизно упознаје са темом књиге и још 8 поглавља. Друго поглавље, које је насловљено као Мартирологиј што је реч која се користи у Црквеној терминологији а подразумева збирку пописаних мученика страдалих за веру у Бога, упућује нас да није реч само о научној монографији већ о намери аутора да ова књига има и одређену духовну вредност. Аутор ће комбиновати ова два приступа самој теми, историјски и религијски што издваја ову монографију од друге литературе која се бави сличним темама.

У трећем поглављу аутор даје краћи преглед историје насеља Раковице и изградње и освећења храма св апостола Вратоломеја и Варнаве 24-11 јуна 1939. године. Потом сажето описује дешавања на овом подручју током Другог светског рата. Окупација Раковице, Кнежевца и Кошутњака отпочела је 16. априла 1941. године. Прва страдања становништва у парохији кнежевачкој почела су 17. септембра 1941. године и наставила су се током рата. Аутор посебно истиче податак о стрељању Рома и Јевреја у Раковици из „Топовских шума" у јесен 1941. године. Поглавље се завршава извештајем о заточеништву патријарха Гаврила у манастиру Раковица, где је боравио у строгом кућном притвору док није пребачен у манастир Војловицу, а потом и у логор Дахау у Немачкој.

У четвртом поглављу аутор се бави формирањем одељења ОЗН-е и истражним затворима. Бавећи уласком комуниста октобра 1944. године са акцентом на крвава обрачунавања са свима онима који су били виђени као „народни непријатељи" или „сарадници окупатора", аутор излази из локалних оквира и осврће се и на страдања широм Србије. Посредно је низом доказа илустровао да су у злочинима учињеним након Другог светског рата од стране ОЗН-е највећу улогу одиграли, не само идеолошки сукоби, већ много чешће лични и делом класни сукоби.

Наредно, пето поглавље, доноси дешавања из послератне Раковице и односи се на хапшења која су се тамо догађала. Ухапшени Раковчани су били затворени у подруму фабрике мотора у Раковици, док су становници Кошутњака првих дана били затворени у згради XII кварта на Дедињу или у подрумима околних вила. Сви у „надлежности" иследника поручника Јанка Димића (каснијег југословенског дипломатског представника у Москви и Варшави). Ослањајући се најчешће у овом делу на емотивне исказе потомака страдалих и доступну архивску грађу као и релативно малобројну литературу о овим темама, ђакон Аздејковић је детаљно описао трагичне судбине

бројних грађана из парохије Раковица и њихових породица, али и указао да су након доласка комуниста на власт ова питања била деценијама заташкавана и скривана од очију јавности.

Посебно место у књизи заузима шесто поглавље у коме, пратећи трагичну судбину оца Недељка Стреличић а који је 1945. године одведен из свог стана од представника комунистичких власти и потом се више никада није вратио, аутор ставља акценат на односе између комунистичких власти и свештенства.

Аутор у овом поглављу дотиче и врло важно питање раскола унутар саме цркве, оснивање Удружења свештеника с циљем да се ослаби утицај цркве који је одувек уживала у народу. Иако је деловало можда на почеку да комунистички режим наклоњеније гледа на цркву, овај однос је био пун међусобног неповерења, а у брзо је постало јасно да комунистичке власти желе да смање што је више могуће утицај цркве на парохијане. Посебан удар у том правцу била је аграрна реформа у којој је СЦП изгубила 70.000 хектара обрадиве земље и шума и 1.180 зграда.

Седмо поглавље аутор је посветио дешавањима на територији београдског насеља Ресник. Упознајући читаоце најпре са кратком историјом Ресника и дешавањима у току Другог светског рата, аутор се у овом поглављу бави појединачним судбинама становника Ресника, ликвидираних од стране ОЗН-е након Другог светског рата. На крају поглавља дата су скенирана оригинална документа као и фотографије из приватних архива до којих је аутор дошао истраживачким радом.

Осмо поглавље доноси сведочанства учесника у ликвидацијама, од којих се по свом значају истиче сведочење Милана Трешњића, бившег мајора ОЗН-е, директног учесника у ликвидацијама на територији Раковице након Другог светског рата. Према његовом сведочењу у периоду од септембара 1944. до марта 1945. само у Београду убијено је око 10.000 људи, од тога неколико стотина у Раковици, а који су према његовој процени били углавном невини. При томе највећи број је ликвидиран на основу непроверених информација, најчешће на основу потказивања од стране познаника, комшија или агената ОЗН-е.

У последњем, деветом поглављу, аутор описује парастосе одржане 2016, 2017. и 2018. године на тајној гробници у Лисичјем потоку, локацији на којој је у ноћи између 6. и 7. новембра 1944. године стрељан највећи број раковичких парохијана, са иницијативом за подизање првог споменика у помен свим невиним жртвама комунистичког режима убијеним у вансудским ликвидацијама крајем 1944. године, као и обнову Краљеве чесме из 1936. године која се ту налази. Ово поглавље је потпуно ново у односу на претходно издање и представља логичан наставак претоходним истраживањима описаним у књизи чиме се на неки начин заокружује прича о страдањима парохијана Раковице.

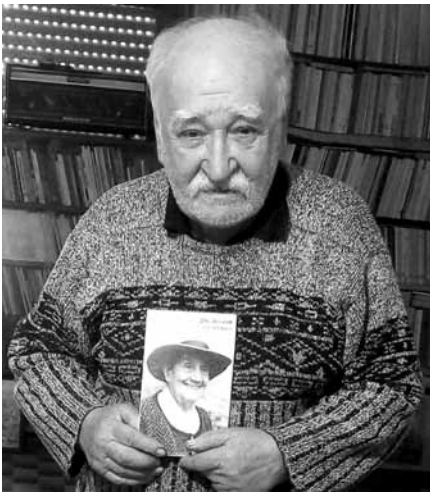
Употреба великог броја усмених и писаних изјава које је аутор сакупио приликом вишегодишњег теренског истраживања свакако представља на неки начин ексклузивну вредност ове књиге, тим пре јер највећи део интервјуисаних саговорника више није међу живима. Додатну вредност другом допуњеном издању дају и објављени архивски документи на крају књиге као и фотографије и описи дешавања у периоду од 2014. до 2018. године. Ова књига је писана питко, разумљива је широј читалачкој публици а не само научној јавности. Поред историјских извора књига садржи и мартирологиј, тропар, кондак и акатист свештеномученику Недељку раковичком што је чини ближом широј читалачкој публици, поготово верницима за које ова поглавља имају и духовно значење. Премда се позива често на врло емотивне и потресне исказе сведока, најчешће потомке и рођаке страдалих, аутор свестан чињенице како она могу утицати на читаоца, ипак упозорава да намера ове књиге није распиривање мржње према комунистичком покрету већ жеља да се сагледа и овај сегмент деловања новоуспостављене комунистичке власти након Другог светског рата.

Ђакон Александар Аздејковић је овом монографијом, у којој су представљена и описана малтретирања, одмазде и ликвидације које су чинили комунисти над неборачким становништвом Раковице у послератним годинама, дао несумњив допринос српској историографији. *Голїоӣа Раковичке ӣарохије* представља значајну допуну проучавању питања ликвидација идеолошких и класних неистомишљеника од стране комунистичког режима након Другог светског рата те верујемо да ће бити драгоцен и незаобилазан извор за све оне које се баве овом темом.

Др Ена Мирковић

In Memoriam

ТРУДБЕНИК ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ

Сваки крај изнедри по неког изузетног човека по коме се препознаје и који у свом животу постави неки камен темељац на чијим добрима се потом ослањају читаве генерације. Такав је у Тимочкој крајини био Љубиша Рајковић Кожељац пре него што је страдао у саобраћајној несрећи 5. марта 2020. године у осамдестој години док је возио колица са дрвима за огрев.

Рођен је 1940 године у Кожељу код Књажевца. Основну школу завршио је у родном селу, а нижу и вишу Гимназију у Зајечару. Дипломирао је на Филолошком факултету у Београду на групи за српскохрватски језик и југословенску књижевност (1963) где је магистрирао са темом „Језик и стил у роману Деобе Добрице Ћосића“ (1973). Докторирао из народне књижевности „Лирске народне песме Југоисточне Србије“ (1994) на Филолошком факултету у Приштини. Свој радни век провео је као просветни и научни радник. Радио је у неколико основних и средњих школа у Тимочкој Крајини, затим у ОШ у Коњусима код Андријевице, у Школском центру у Рожају (Црна Гора). Био је просветни саветник у Зајечару и лектор у Француској (Бордо и Лил). Као истраживач и научни сарадник радио је у Институту за проучавање културе Срба на Косову и Метохији (1989–1999). Потом је радио у Завичајном одељењу Матичне библиотеке „Светозар Марковић“ у Зајечару где је до пензије 2001. године водио издавачку делатност. Био је члан Удружења књижевника Црне Горе и Удружења књижевника Србије.

Свуда где је службовао прикупљао је народно - усмено стваралаштво и у тој области оставио најдубљи траг, као и у сакупљању језичког блага Тимочке крајине („Речник народног говора у Средњем Тимоку“, „Ономастика Тимока“) Писао је научне монографије, књижевну критику, поезију, прозу и објавио око 60 ауторских дела, мноштво записа, критика и научних радова у бројним часописима и научним зборницима. Његов опус чини око 1400 библиографских јединица.[1]

О њему као изузетном човеку и научнику најбоље говори књига „Посвете Кожељцу“ у којој је представљено око 1600 посвета значајних аутора о њему као човеку, истраживачу, научнику и просветном раднику од завршетка основне школе до 2019. године. Године 2006 добио је Вукову награду Културно-просветне заједнице Републике Србије. Био је познат и као библиофил који је своју кућу обогатио са око 25000 књига.

Не само да је као научник (фолклориста, филолог, историчар, етнограф, антрополог, библиограф...) обогатио српску науку, већ је и као човек међу бројним генерацијама младих научника и стваралаца оставио значајан траг (као педагог, ментор, рецензент, саветодавац) и по томе представља изузетно хуманог и добронамерног човека. Осим тога оставио је неизбрисив траг и у култури, културним акцијама и иницијативама.

Отишао је у незаборав знаменити научник, књижевник, лингвиста и новинар Љубиша Рајковић – Кожељац, један од највреднијих Вукових следбеника у двадесетом и двадесет првом веку. Човек који је препознао вредност и значај српске духовне баштине и трудио се да је сачува и угради у своја књижевна дела.

Др Велибор С. Лазаревић

1 Видети: Драган Јеленковић, „Љубиша Рајковић – Кожељац библиографија, мај 1954 – мај 2010“. Историјски Архив Тимочке Крајине, Зајечар 2011, 347.

Рецензенти овог броја:

Проф. др Јован Делић, академик, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор у пензији, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Љиљана Марковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Даница Андрејевић, редовни професор у пензији, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за српску књижевност и језик;

Проф. др Милош Јагодић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење историје;

Проф. др Милена Полајац, редовни професор, Универзитет у Београду, Правни факултет;

Проф. др Марина Радић Шестић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност Београд;

Проф. др Ненад Перић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за дипломатију и безбедност у Београду;

Проф. др Саша Недељковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Пословни и правни факултет Београд;

Проф. др Звездан Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за педагогију;

Проф. др Милан Милошевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Милијанко Портић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет;

Проф. др Едита Кастратовић, редовни професор, Висока школа за економију и предузетништво, Београд;

Проф. др Тијана Ашић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки фкултет, Романистика, Катедра за француски језик;

Проф. др Дејан Милутиновић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику;

Проф. др Сања Павловић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Географски факултет;

Проф. др Александар Чукарић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Факултет техничких наука Косовска Митровица, Катедра за електоенергетику;

Др Миљан Миликић, виши научни сарадник, Институт за статеријска истраживања, Београд;

Др Ана Столић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;

Др Ђорђина Трубац Матић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Проф. др Александра Илић Рајковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за педагогију и андрагогију;

Проф. др Весна Минић, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен – Лепосавић;

Проф. др Живорад Миленовић, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен – Лепосавић;

Проф. др Радмило Б. Пекић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Катедра за историју;

Проф. др Ђорђе Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Бранкица Поповић, ванредни професор Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Катедра за филозофију у Косовској Митровици;

Проф. др Радомир Арсић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић;

Др Снежана Зечевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Енглески језик и књижевност у Косовској Митровици;

Др Анка Булатовић, доцент, Европски универзитет Брчко дистрикт, Босна и Херцеговина;

Др Јелена Јовановић, доцент, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паевропски универзитет „Апеирон“, Бања Лука, Босна и Херцеговина;

Др Изерт Банда, доцент, Европски универзитет Брчко дистрик, Босна и Херцеговина;

Др Маја Димић, доцент, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Српски језик и књижевност у Косовској Митровици;

Др Бранимир Станковић, доцент, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за српски језик;

Др Нина Куленовић, доцент, научни сарадник, Одељење: Етнологија и антропологија, Национална етнологија/антропологија - Религија, Универзитет у Београду;

Др Владан Бајчета, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност Београд;

Др Страхиња Степанов, доцент, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Српски језик и лингвистика;

Др Никола Данчетовић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Тамара Јеврић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Милица Јотов, асистент, Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300